

قرآن کریم کے بارے میں

اہم حقائق

Presented By: <https://jafrilibrary.com>

حرفہ

معارف الاسلام

﴿فہرست موضوعات﴾

- ۵ حرف آغاز
- ۷ پیش لفظ
- ۹ پہلا حصہ، تین بنیادی فصلیں
- ۱۰ پہلی فصل، روایات اور دعوے
- ۱۴ دوسری فصل، افکار و نظریات
- ۱۳ تحریف کی روایات اور کتب اہل سنت
- ۱۵ شیعہ کتابوں میں تحریف والی روایات
- ۱۶ تحریف والی روایات کے مقابل میں شیعہ اور اہل سنت کا موقف
- ۱۶ روایت کو نقل کرنا، اس کے مضمون پر عقیدے کی دلیل نہیں ہے
- ۱۷ تعصب اور بہتان
- ۱۸ تحریف کے باب میں شیعہ کا نظریہ

- ۱۹ ایک ناروا تہمت
- ۲۰ ایک گھٹیا طریقہ
- ۲۱ ایک فریب خوردہ محدث
- ۲۲ ابو زہرہ اور کلینی
- ۲۳ روایات تحریف کے مقابلے میں علماء کے موقف کا خلاصہ
- ۲۴ ابن شاذان کے موقف کے دو گواہ
- ۲۵ مذکورہ بالا نمونوں اور موارد سے دو مطالب سمجھ جاسکتے ہیں
- ۲۶ شیعہ اور اہل سنت کی روایات کے درمیان ایک موازنہ
- ۲۷ قائل تحریف کو شش
- ۲۸ تیسری فصل، ہم قرآن کی حفاظت کرنے والے ہیں
- ۲۹ متعصب یا منصف
- ۳۰ پہلی دلیل
- ۳۱ غلط اعتراضات
- ۳۲ دوسری دلیل، وقت نظر اور تحقیق
- ۳۳ تیسری دلیل، حفظ قرآن پر اہتمام
- ۳۴ چوتھی دلیل، حدیث کو کتاب پر پرکھنے والی روایات اور دوسری احادیث
- ۳۵ پانچویں دلیل، تاریخی حقیقت
- ۳۶ تحریف کی دلیلیں نا کافی ہیں
- ۳۷ تحریف کا پروپیگنڈا کرنے کی سیاست
- ۳۸ اہل قرآن کون ہیں
- ۳۹ موقع پرست اہل بیت کے بیروکار نہیں ہیں
- ۴۰ قرآن کا دفاع، نہ کہ حکمران کا دفاع
- ۴۱ قرآن میں واقع ہونے والی تحریف
- ۴۲ ضروری بحثیں

- ۵۰ دوسرا حصہ، قرآن، مصحف
- ۵۱ پہلی فصل، قرآن کے جمع کیے جانے کی تاریخ
- ۵۱ پیغمبرؐ کے زمانے میں قرآن کے جمع کیے جانے کے بارے میں نظریات
- ۵۲ تین مطالب کا ذکر ضروری ہے
- ۵۳ پہلا مطلب قرآن کے بارے میں اہتمام
- ۵۸ دوسرا مطلب، قرآن کا پیش کیا جانا
- ۵۹ تیسرا مطلب، پیغمبر اکرمؐ کے زمانے میں ختم قرآن
- ۶۳ شواہد اور دلائل
- ۶۳ پہلی دلیل، حکمت باللہ
- ۶۳ دوسری دلیل، تاریخی حقیقت
- ۶۶ صورت حال واضح کرنے والے نکات
- ۶۷ تیسری دلیل، مجھ سے قرآن کے علاوہ کچھ نہ لکھو
- ۶۸ چوتھی دلیل، قرآن کا رسولؐ خدا کے پاس جمع ہونا
- ۶۸ پانچویں دلیل، حدیث علیؑ
- ۶۹ چھٹی دلیل، رسولؐ خدا سے باقی رہنے والا مصحف
- ۶۹ ساتویں دلیل، قرآن اسلام کی بنیاد
- ۷۰ آٹھویں دلیل، پیغمبرؐ کے زمانے کے مصاحف
- ۷۳ پیغمبر اکرمؐ نے بعض کو مصحف دیا
- ۷۵ نویں دلیل، عہد رسول اکرمؐ میں قرآن کی کتابت کا رواج
- ۷۶ دسویں دلیل، وہ افراد جنہوں نے پیغمبرؐ کے زمانے میں قرآن جمع کیا
- ۷۸ زمانہ پیغمبرؐ میں قرآن جمع کرنے والے
- ۸۳ بحث کی تکمیل
- ۷۸ پہلا مطلب، یہ دعویٰ کہ ”جمع“ حفظ کرنے کے معنی میں ہے
- ۸۸ دوسرا مطلب، قاریوں کو معین عدد میں مختصر کرنا صحیح نہیں ہے
- ۸۹ تیسرا مطلب، اپنی تعریف آپؐ اور سیاست
- ۹۱ چوتھا مطلب، قرآن پر لفظ ”کتاب“ بولا جانا

۹۲	دوسری فصل، خلفاء کے ذریعے قرآن کے جمع کیے جانے کی تاریخی حقیقت
۹۳	بلائی، ماہن شاہان اور قرآن جمع کیے جانے سے متعلق روایات
۹۴	خلفاء کے زمانے میں قرآن کے جمع کرنے کی حدیث
۹۵	ہم اور یہ روایت
۱۰۰	زید کے ذریعے قرآن کے جمع کیے جانے کے بعد اصحاب کے مصاحف
۱۰۱	حضرت عائشہ اور قرآن کا جمع کیا جانا
۱۰۲	عثمانی مصحف کی مخالفت
۱۰۳	حجاج ابن یوسف اور قرأت عثمان کا پھیلنا
۱۰۵	سب سے پہلا قرآن کا نام رکھنے اور جمع کرنے والا
۱۰۸	سابقہ گفتگو پر اعتراض
۱۰۹	مصحف حضرت ابوبکر کی کیا خصوصیات تھیں
۱۱۱	ایک نام کام سمجھوتہ
۱۱۳	نئے سرے سے قرآن جمع کرنے کے لیے کمزور تو جمیں
۱۱۶	زید کے ذریعے قرآن کی جمع آوری کا پس پردہ راز
۱۱۸	زیر کاندہ چال بازی
۱۲۰	زید ابن ثابت کا سیاسی مکتب
۱۲۳	رافعی کی بات پر اعتراض
۱۲۶	تیسری فصل، آیات کا نزول اور ترتیب
۱۲۷	قرآن کی سورتوں کا تاریخی نزول
۱۳۱	نزول آیات کے لحاظ سے قرآن کی ترتیب
۱۳۱	موجودہ قرآن کی سورتوں کی ترتیب
۱۳۲	موجودہ قرآن کی آیات کی ترتیب
۱۳۳	قرآن کے جمع کرنے میں صحابہ کا تصرف
۱۳۵	اس بارے میں آخری بات
۱۳۶	چوتھی فصل، مصحف علی علیہ السلام

- ۱۳۷ قرآن کی حضرت علیؑ کے ذریعے جمع آوری
- ۱۳۸ مصحف علیؑ کہاں پر ہے
- ۱۳۹ مصحف علیؑ کی خصوصیات
- ۱۴۰ دوسروری وضاحتیں
- ۱۴۱ پیغمبرؐ کے حکم سے لکھا ہوا قرآن خلفاء تک نہیں پہنچا
- ۱۴۲ تنزیل سے کیا مراد ہے
- ۱۴۳ اگر قرآن اس طرح پڑھا جاتا جیسے نازل ہوا تھا۔
- ۱۴۴ قرآن کو تنزیل کے مطابق پڑھنے سے آئمہ کا روکنا
- ۱۴۵ مصحف فاطمہ سلام اللہ علیہا اور مصحف حضرت عائشہ
- ۱۴۶ عامم کی قرأت وہی حضرت علیؑ اور پیغمبرؐ کی قرأت ہے
- ۱۴۷ تیسرا حصہ، قرآن کا رسم الخط اور قرأت قرآن
- ۱۴۸ پہلی فصل، قرأت اور حروف سبعة (سات حروف)
- ۱۴۹ مختلف اور شاذ قرأتیں
- ۱۵۰ سات حروف پر قرآن کے نزوی کا دعویٰ
- ۱۵۱ سات معنوی حروف
- ۱۵۲ بے فائدہ توجہیں
- ۱۵۳ چھ حرف (لجہ) کا نسخ
- ۱۵۴ دوسری فصل، قرآن کا رسم الخط، تہمت کے قید خانے میں
- ۱۵۵ پڑھنے کی قاطعی
- ۱۵۶ الفاظ پڑھنے اور اختلاف کا ابتدائی زمانے تک پھیلے ہوئے ہونا
- ۱۵۷ حضرت عثمانؓ کا لوگوں کو ایک قرآن پر اکٹھے کرنا
- ۱۵۸ حضرت علیؑ کا حضرت عثمانؓ کے اس کام کی تائید کرنا
- ۱۵۹ اصل مطلب کی طرف رجوع، قرآنی رسم الخط اور اس کی خصوصیات
- ۱۶۰ الفاظ پر اعراب کا نہ ہونا

- ۱۷۹ نقطوں کا نہ ہونا
- ۱۸۲ قرآن کے رسم الخط میں پائے جانے والے فرق
- ۱۸۵ واضح درودشن نمونے
- ۱۸۹ مصحف عثمان میں سہوی غلطیاں
- ۱۹۱ مصاحف کا تقابل اور تصحیح کرنے والی کمیٹی
- ۱۹۳ مصاحف عثمان کا ایک دوسرے سے اختلاف
- ۱۹۶ نسخ برداری اور قرأت میں سہو خطا
- ۱۹۹ واضح اور درودشن نمونے
- ۲۰۳ عمدی تحریف (جان بوجھ کر تحریف کرتا)
- ۲۰۳ کیا حضرت عثمان نے قرأتوں کو مصاحف پر مقرر کیا
- ۲۰۶ تیسری فصل، عمدی دست اندازیاں یا سستی و کالی کا مظاہرہ
- ۲۰۶ وہ قرأتیں جو رسم الخط کے موافق یا مخالف ہیں
- ۲۰۹ ابن حنفیہ کی قرأتوں کے نمونے
- ۲۱۰ قرأتوں میں کمی و کاستی
- ۲۱۵ قوہ سامعہ کی غلطی
- ۲۱۶ کندہ بن حافظ اور بدعتی عالم
- ۲۱۷ لہجوں کا اختلاف
- ۲۲۱ چوتھی فصل، مزاجی اور مترادف کے ساتھ تفسیر
- ۲۲۱ وہ اضافے جو آیات کی تفسیر میں آتے ہیں
- ۲۲۹ اس بارے میں کچھ اور روایات
- ۲۳۲ قرآن میں حضرت علی کا نام
- ۲۳۶ ایک نامکمل دلیل
- ۲۳۷ ایک فضول نظریہ
- ۲۳۸ الفاظ کو ان کے مترادف کے ساتھ بدلنا
- ۲۴۰ کلمات کے بدلنے کے نمونے

- ۲۴۳ کلی حکم، اس طرح پر صوبہ جیسا تمہیں سکھایا گیا ہے
- ۲۴۶ روایت کے بارے میں وضاحت
- ۲۴۷ ایک اور وضاحت
- ۲۵۲ پانچویں فصل، اجتہادات اور نظریات
- ۲۵۳ قاریوں کی قرأت کی جانچ پڑتال
- ۲۵۵ باطل اجتہادات
- ۲۵۷ اعرابی غلطیوں کے نمونے
- ۲۵۹ اس قسم کی اور غلطیاں
- ۲۶۱ معنی اور اعراب میں کچھ اور غلط اجتہادات
- ۲۶۸ کلائی نظریات کی توجہ کے لیے آیات کا استعمال
- ۲۶۹ قرأتوں کی دلیل کیا ہے
- ۲۷۶ ہماری آخری بات
- ۲۷۷ آیا قرأتیں تو قیفی (تفسیر کی طرف سے بیان پر موقوف) ہیں؟
- ۲۷۹ قرأتوں کا قبول کرنا تحریف کا قبول کرنا ہے
- ۲۸۰ قرآن کے تیس ہزار قاری مضمین میں موجود تھے
- ۲۸۱ ہمارے زمانے کے قاری
- ۲۸۳ چوتھا حصہ، تو جیہیں اور ان کی دلیلیں
- ۲۸۳ پہلی فصل، نسخ تلاوت کا سراب
- ۲۸۳ وہ آیات جن کی تلاوت منسوخ ہوگئی
- ۲۸۳ نسخ تلاوت اور قرآن کی جمع آوری
- ۲۸۵ نسخ تلاوت کی دلیلیں
- ۲۸۷ مذکورہ بالا دلیلوں کے جوابات
- ۲۹۶ ایراجیم اور موئی کے صحف (صحف)
- ۲۹۷ تلاوت کا نسخ ہونا ہماری مشکل حل نہیں کرتا

- ۲۹۸ پیغمبر کی وفات کے بعد فتح
- ۳۰۰ سنت کے ذریعے قرآن کا منسوخ ہونا
- ۳۰۰ ابو بکر رازی کی نظر میں فتح و خلافت
- ۳۰۲ دوسری فصل، فتح و خلافت، افکار و روایات کے آئینے میں
- ۳۰۵ خلع اور حلد کے نام کی دوسو تیس
- ۳۰۸ اندر سے نقب
- ۳۰۹ آیہ رضا
- ۳۱۲ حضرت عائشہ کی بکری اور صحیفہ
- ۳۱۵ رضا کبیر (بڑوں کو دودھ پلانا)
- ۳۲۸ ایک پالتو جانور کا واقعہ صحیح ہے
- ۳۳۱ سورہ احزاب سورہ بقرہ کے برابر قبی
- ۳۳۲ حضرت عمر ابن خطاب کی نظر میں آیہ رجم
- ۳۳۹ ایک معقول احتمال
- ۳۴۰ تورات میں یوزموں کے رجم کی آیات
- ۳۴۱ وہ آیات جو نازل ہوئیں اور پھر منسوخ ہو گئیں
- ۳۴۳ بھولی ہوئی سورت
- ۳۴۵ پہلی صفوں کے نمازیوں پر درود و سلام
- ۳۴۶ آیہ جہاد
- ۳۴۷ ”الولایۃ“ نام کی خیالی سورہ
- ۳۴۸ الولد للفرش (بچہ صاحب بستر کا ہے)
- ۳۴۹ امام بلاغی ایک محقق اور ایک نقاد
- ۳۴۳ آیہ رجم
- ۳۴۵ سورہ ”ذخیر“ کے بارے میں بلاغی کا نظریہ
- ۳۴۶ سورہ ”خدا“ کے بارے میں علامہ بلاغی کا نظریہ
- ۳۴۶ آیت ولایت کے بارے میں مرحوم بلاغی کا نظریہ

- ۳۳۹ فصل، غلط روایات اور نظریات
- ۳۳۹ قرآن کی آیات اور حروف کی تعداد
- ۳۵۱ کیا تنغیر قرآن کو بھول سکتے ہیں
- ۳۵۵ ابن مسعود اور معوذتین
- ۳۵۸ معوذتین کے منکر کو کافر ٹھہرانا
- ۳۵۸ ایک ناکام کوشش
- ۳۵۹ سورۃ حمد ابن مسعود کے مصحف میں نہیں ہے
- ۳۶۰ ابن مسعود کے سلسلے میں تہمت پر اتنا اصرار کیوں
- ۳۶۱ ”بسم اللہ“ قرآن سے نہیں ہے
- ۳۶۸ کیوں اور کب ”بسم اللہ الرحمن الرحیم“ حذف ہوئی؟
- ۳۶۸ کیا حروف مقطعه سورتوں کا نام ہیں؟
- ۳۷۰ چوتھی فصل، نتیجہ اور حرف آخر
- ۳۷۰ گزشتہ پر ایک نظر
- ۳۷۱ اہل سنت کی روایات سے محدث نوری دھوکا کھائے
- ۳۷۱ ان کی دلیلوں کا خلاصہ اور ان کا جواب
- ۳۷۵ روایات کی جمع بندی
- ۳۷۷ آخری بات

بسم اللہ الرحمن الرحیم
 وصلی اللہ علی محمد وآلہ
 (الغفارین) ولعنة اللہ علی (اعوذ انہم لضعیفین)
 ﴿انزل﴾ (الفرقان) بہرہی لکنی فی (نور) (الاسراء ۹۰)

حرف آغاز

بعثت نبویؐ کے ابتدائی ایام سے ہی قرآن کا چراغ ہدایت جزیرۃ العرب کے تاریک وسیاہ خطے میں نمودار ہوا۔ مشکلات کے فراز و نشیب کے باوجود رسالت محمدیؐ کی تابناک شعاعوں نے اقوام و جنس و علاقہ کی تفصیص و امتیاز کے بغیر مختلف میدانوں میں ہر روز فتح و کامرانی کے جھنڈے گاڑے۔ انسانوں کو اللہ کے صراطِ مستقیم کی طرف ہدایت ہوتی رہی اس طرح کہ انتہائی قلیل مدت میں عظیم اسلامی امت تشکیل پا گئی۔

قرآن کریم آج بھی قلوب کی چوٹیوں پر چمکتا ہوا نظر آ رہا ہے آج بشریت زمانہ قدیم کی جاہلیت کی پر پٹھ راہوں سے تھک چکی ہے اور جدید تمدن کے پرفریب دور ایسے سے مضطرب و پریشان حال ہے۔ ایسے حالات میں قرآن حکیم آسمانی صحیفوں اور کتابوں میں خاتم کتب کی حیثیت سے اپنے پروبال پھیلائے بشریت کو صداقت اور راستی و رہنمائی کی طرف دعوت دے رہا ہے۔ قرآن ”ثقل اکبر“ کی نورانی شعاعیں ظلمتوں کے خاتمے کا باعث اور آزادی و حریت کا پیغام دینے والی ہیں۔

گذشتہ چودہ صدیوں میں اس نورانی کتاب کے خلاف پس پردہ حیلہ و مکر و فریب اور سازشوں کے جال پھیلائے گئے۔ اس کی مثال ایسے ہے جیسے سمرق کے پیچھے کھیاں بھاگتی رہیں۔ لیکن ہمیشہ ان لوگوں پر اس آیت کریمہ کا منہبوم صادق آتا رہا۔

”ان کید الشیطان کانت ضعیفا“ (النساء ۷۶)

بھینچا شیطان کا مکر و فریب بہت ہی کمزور ہے۔

ان سازشوں میں سے ایک ”تحریف قرآن“ کا انتہائی قدیم مسئلہ ہے اور اسکو بار بار آزمائچے میں لیکن ایک دفعہ پھر اذہان کی پرکندگی اور تشویش خاطر کے لئے اس مسئلے سے دامن گیر ہوئے ہیں۔

البتہ علماء کی ایک کثیر تعداد ایسی رہی ہے جو ان امور سے غافل نہیں رہی اور انہوں نے ہمیشہ ایسے مسائل کا دفاع اور جواب دیا ہے علماء کی ان شبانہ روز کوششوں کے گراں قدر اثرات و نتائج سے آج خاص و عام بہرہ مند ہیں۔

جناب جیہ الاسلام والمسلمین حضرت علامہ سید جعفر مرتضیٰ آملی (دامت رحمہ اللہ) کی انتہائی قابل ستائش اور مفید

کتاب ”قرآن کریم کے بارے میں اہم حقائق“ انہی قیمتی آثار میں سے ہے۔ یہ کتاب علمی مجالس و محافل کے لئے زینت بخش ہے۔ اس کتاب کی مندرجہ ذیل خصوصیات ہیں۔

الف: دلیل و برہان کا اہم طریقہ کار اختیار کیا گیا ہے جس میں پیچیدگی اور اضافات نہیں ہیں اور نہ ہی یہ طریقہ طال آور ہے۔

ب: اسکا قاری ترجمہ انتہائی فاضل شخصیت جناب جیہ الاسلام والمسلمین سید حسن اسلامی نے کیا ہے۔ اس ترجمے نے مطالب کی فصاحت و بلاغت کو جاریہ عالم نگاہ دیے ہیں۔

ج: اس کتاب کے صفحات پر غور و تدبر کرنے سے معلوم ہوتا ہے کہ ”تحریف قرآن کریم“ کے مسئلے پر فاضل مصنف نے اس موضوع کو مختلف زاویوں سے مورد بحث و تحقیق قرار دیا ہے اور مختلف نظریات پر انتہائی جامع و مفید اور کامل روشنی ڈالی ہے۔

”معارف اسلام پبلیشرز“ فقیہ و وران، حوزہ علمیہ قم کے استاد معظم حضرت آیت اللہ طاہری خرم آبادی (دامت رحمہ اللہ) کی زیر نظر کام کر رہا ہے اس سوسائٹی کی جانب سے ابھی تک اسلامی علوم و معارف کے حوالے سے مختلف اخلاقی، تفسیری، حدیثی، تاریخ اسلام، اسلامی تربیت، عقائد اور دیگر معارف کے موضوعات پر کتابیں شائع ہو چکی ہیں۔ ہم امید کرتے ہیں کہ اردو زبان میں بھی اس کتاب کا ترجمہ عام لوگوں کے ساتھ ساتھ محققین کے لئے باعث استفادہ ہوگا اسی طرح یہ کتاب حضرت ولی عصر، بقیۃ اللہ العظم، امام زمانہ (سلو اللہ علیہ) کی بارگاہ اقدس میں مقبول و منظور ہوگی۔

بہتہ و کرمہ

معارف اسلام پبلیشرز

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله رب العالمين والصلوة على محمد وآله الطاهرين
 واصحابه الاخير المنجبين واللعنة على اعدائهم
 اجمعين من الاولين والآخرين الى
 قيام يوم الدين.

پیش لفظ

اس کتاب کا اصلی موضوع مسئلہ تحریف کا ایک دقیق تجزیہ و تحلیل کرنا ہے۔ لیکن ضرورت کے لحاظ سے دوسری بحثیں بھی ذکر کی جائیں گی تاکہ اصلی موضوع واضح ہو سکے۔ دوسری بحثیں جو اس کتاب میں ذکر ہونگی یہ ہیں:

- الف۔ قرآن کی جمع آوری۔
- ب۔ قرآن کا سات حروف پر نزول۔
- ج۔ نسخ المأوۃ آیات۔
- د۔ وہ روایات جو کچھ عبارتوں کو قرآن کی طرف نسبت دیتی ہیں حالانکہ وہ عبارتیں قرآن سے نہیں ہیں اور قرآنی اسلوب سے کوسوں دور ہیں۔
- هـ۔ لہجوں کا اختلاف۔

جب ہم ”الصحيح من سيرة النبي الاعظم“ (۱) کی تصنیف میں مصروف تھے تو ہم نے ”بئر معونہ“ کے شہداء کے بارے میں آنے والی ایسی روایات دیکھیں جو قرآن کی طرف کچھ آیات کی نسبت دیتی ہیں جو ”بئر معونہ“ کے شہیدوں کے بارے میں نازل ہوئیں جبکہ یہ دعویٰ کی گئی آیات قرآن میں موجود نہیں ہیں لہذا ہم نے اس معاملے کی وضاحت کی خاطر کچھ مطالب لکھنے کا سوچا تاکہ انہیں اس سیرت والی کتاب کے ساتھ ضمیمہ کر دیں۔ لیکن گلیے وقت ان صفحات کی تعداد سینکڑوں تک پہنچ گئی تو ہم نے سوچا بستر ہے کہ ان صفحات کو مستقل کتاب کی شکل دے دی جائے جو آپ کے ہاتھوں میں موجود ہے البتہ ہم نے پوری کوشش کی ہے کہ یہ ایک مکمل اور مفید کتاب کی صورت پیدا کر سکے۔

آب دریا را اگر نتوان کشید
ہم بہ قدر تشنگی باید چشید

ہر حال ہم سمجھتے ہیں کہ ان بحثوں میں پڑنے اور تفصیلی مطالب بیان کرنے کے لیے یہ کتاب بہترین مقدمہ ثابت ہوگی۔

خداوند عالم ہی توفیق دینے والا، مدد کرنے والا اور ہدایت کرنے والا ہے۔

جعفر مرتضیٰ عاملی

قم ۲۹ / شوال ۱۴۰۷ھ ق

(۱) اس کتاب کا اردو ترجمہ معارف اسلام پبلشرز کی طرف سے طبع ہو کر منظر عام پر آچکا ہے۔

پہلا حصہ :

تین بنیادی فصلیں

۱۔ روایات اور دعوے

۲۔ افکار و نظریات

۳۔ ہم قرآن کی حفاظت کرنے والے ہیں

پہلی فصل روایات اور دعوے

تحریف قرآن کے بارے میں گفتگو کرنے کے لئے ضروری ہے کہ ان نمونوں کو بیان کریں جن کے بارے میں یہ دعویٰ کیا جاتا ہے کہ وہ تحریف پر دلالت کرتے ہیں اور ہم جلد ہی آنے والے صفحات میں یہ کام کریں گے۔

لیکن اس مطلب کی طرف اشارہ کرنا ضروری ہے کہ آپ ان نام نہاد روایات کو کتاب میں جا بجا پائیں گے یہاں صرف چند نمونے بیان کر کے مسئلہ کے مختلف پہلوؤں پر روشنی ڈالنے پر اکتفا کریں گے تاکہ خود قارئین عبارتوں، افکار، تجزیوں اور شواہد کو تلاش کر لیں تاکہ یہ کتاب حق و حقیقت کے آشکار ہونے اور اسے پانے کے لئے کسی حد تک مدد و معاون ثابت ہو سکے۔

واضح اور روشن نمونے،

۱۔ فضل ابن شاذان سے روایت ہے، ”و رویتم ان السودة لم یکن کانت مثل سورة البقرة قبل ان یضیع منها ما ضاع وانما بقی فی ایدینا منها ثمان آیات اوتسع آیات“ (۱)

(۱) الايضاح ص ۲۳۱، ۲۳۲۔

”آپ کے لئے روایت ہوئی ہے کہ ایک سورہ جواب موجود نہیں ہے سورہ بقرہ کے برابر تھی اس کے مائلج ہونے سے پہلے (یہ سورہ بقرہ کے برابر تھی) اور اب صرف آٹھ یا نو آیتیں اسکی ہمارے پاس موجود ہیں“

۲۔ مالک سورہ برائت کے بارے میں کہتا ہے ”جب سورہ کا ابتدائی حصہ ساقط ہو گیا تو اس کے ہمراہ ”بسم اللہ الرحمن الرحیم“ بھی ساقط ہو گئی اور ثابت ہو چکا ہے کہ سورہ برائت سورہ بقرہ کے برابر تھی“ (۱)

نیز حذیفہ سورہ برائت کے بارے میں کہتے ہیں ”ما تقرأ ون دبعما“ اور دوسری روایت کے مطابق ”الا فثلثا“ ہے (۲) یعنی اس سورہ کا تم ایک چوتھائی بھی نہیں پڑھتے ہو یا اس کا صرف ایک تہائی پڑھتے ہو۔

۳۔ ابن عمر سے منقول ہے کہ ”لیقولن احدکم قد اخذت القرآن کله وما یدریہ ما کله“ قد ذهب منه قرآن کثیر ولكن لیقل منه قد اخذت منه ما ظهر“ (۳) ”تم میں سے ایسے لوگ ہیں جو کہتے ہیں کہ ہم نے پورا قرآن پڑھ لیا حالانکہ انہیں معلوم نہیں پورا قرآن کتنا ہے؟ یقیناً قرآن کی بہت سی آیات مائلج ہو چکی ہیں لیکن صحیح یہ ہے کہ کہیں جو کچھ قرآن سے ظاہر ہے اسے ہم نے پڑھ لیا ہے“

(۱) ابن ابی اوفیٰ لما سئل ”ما سئل معہ البسملہ فقد ثبت انما کانت تعدل سورۃ البقرۃ“ الاصل ج ۱ ص ۲۵، البیہقان در کشف ج ۱ ص ۲۳۳، الاصل ج ۱ ص ۲۳۳، ابن خلدون ص ۲۳۳۔

(۲) مجمع الزوائد ج ۲ ص ۲۸ طبرانی سے الاصل میں نقل کرتا ہے اور کہتا ہے کہ اس حدیث کے راوی تھے ہیں، مسند رک حاکم ج ۲ ص ۳۳۳، الدر المنثور ج ۳ ص ۲۰۸، طبرانی حاکم ابن ابی شیبہ، ابی یوسف اور ابن مردودہ سے منقول، الاصل ج ۲ ص ۳۹، آئندہ تحریف القرآن ص ۳۰، روح المعانی ج ۱ ص ۲۳ اور مصنف ابن ابی شیبہ ج ۲ ص ۵۰۹ سے منقول۔

(۳) الاصل ج ۲ ص ۲۵، البیان ص ۳۳۱، منقول از الدر المنثور ج ۱ ص ۱۰۹، ابن الصغیر، ابی یوسف اور الصالح ص ۱۰۹، ابن ابی اوفیٰ سے منقول، معانی القرآن ج ۱ ص ۲۰۹۔

۴۔ ٹوری سے منقول ہے "بلغنا ان اصحاب النبیؐ الذين كانوا يقرؤون القرآن اصابوا يوم مسيلمة فذهبت حروف القرآن" (۱) "ہم تک یہ بات پہنچی ہے کہ وہ اصحابؓ غنیم جو کہ قاری قرآن تھے مسلحہ کے ساتھ جنگ میں شہید ہو گئے تو قرآن کے کچھ حروف ضائع ہو گئے" اسی مضمون کی روایت حضرت عمر ابن خطاب سے بھی منقول ہے (۲)۔

ابن شہاب سے منقول ہے "بلغنا انه كان قد انزل قران كثير فقتل علماء يوم اليمامة الذين كانوا قد وعوا ولم يعلم بعدهم ولم يكتب فلما جمع ابو بكر و عمر و عثمان القرآن ولم يوجد مع احد بعدهم" (۳)۔

"ہمیں غنیمٹی ہے بہت سی آیات نازل ہوئیں اور وہ لوگ جن کو ان آیات کا پتہ تھا جنگ یمامہ میں شہید ہو گئے یہ وہ لوگ تھے جنہیں یہ آیات حفظ تھیں ان کی شہادت کے بعد ان آیات کا پتہ نہ چل سکا اور نہ لکھی جاسکیں اور جب حضرت ابوبکر، عمر اور عثمان نے قرآن جمع کیا تو انہیں یہ آیات کسی کے پاس نہ مل سکیں" (۴)۔

۵۔ مزید کہتے ہیں "ان سورة النور ثيف ومائة آية و الحجر تسعون آية" دوسری روایت میں ہے، "والنور ستون ومائة آية والحجرات ستون آية" (۵)۔
"کہ سورہ نور ایک سو کچھ آیات پر مشتمل تھی جبکہ سورہ حجر کی نوے آیات تھیں، دوسری روایت میں ہے کہ سورہ نور کی ۶۰ اور سورہ حجر کی ۶۰ آیات تھیں"۔

(۱) الدر المنثور ج ۵ / ص ۱۰۶۹، المعنف عبدالرزاق ج ۶ / ص ۲۳۰۔

(۲) الاصحاح لابن شہاب ص ۲۱۵-۲۲۰۔

(۳) کنز العمال ج ۲ / ص ۲۷۰ اور اس کا خلاصہ برہان مستند احمد ج ۲ / ص ۵۰ الحداد سے منقول، کتاب سلیم ابن قیس ص ۹۹، الاحقاج ج ۱ / ص ۲۲۲، مقدمہ تفسیر برحق ص ۲۰۰-۲۱۰، بحار الانوار ج ۸۹ / ص ۳۱، البیان آیت اللہ خوئی ص ۲۲۲-۲۲۳۔

(۴) ارک، کتاب سلیم ابن قیس ص ۹۹، الاحقاج ج ۱ / ص ۲۲۲، بحار ج ۸۹ / ص ۳۱۔

۸۔ اسی طرح دو اور آہتیں ہیں جو ان لوگوں کا اجر ذکر کرتی ہیں جو ایمان لائے اور جنہوں نے ہجرت کی اور جہاد کیا، اور جنہوں نے مومنین مجاہدین اور مجاہدین کو پناہ دی اور انکی مدد کی اور ان کی حمایت میں ایسی قوم سے جنگ کی کہ خداوند عالم جس قوم پر غضبناک ہے (۳)

یہاں اسی پر اکتفا کرتے ہیں انشاء اللہ آئندہ فصلوں میں مزید روایات ذکر کرنے کے ساتھ ساتھ ان کے غلط ہونے کو ثابت کریں گے اور ان جیسی روایات کے ساتھ استدلال کو بھی باطل ثابت کر س گے خداوند عالم سے اس کام کی توفیق طلب کرتے ہیں اور اس پر توکل کرتے ہیں۔

(۱) فوراً الرقوت بر جامعہ المستعفی ج ۲ ص ۷۷، اندر المنشور ج ۱ ص ۱۱۴ دونوں میں التوحید ابن عبد اللہ ہے مقتول۔

(۸) مسند احمد ج ۱ ص ۳۷، مختلف مصنفین ج ۱ ص ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، صحیح بخاری ج ۳ ص ۱۱۵، الجامع لاحکام القرآن ج ۲ ص ۳۳،روض الافان ج ۲ ص ۲۳۰، الترازیل ص ۱۵۲، البرهان ذریعہ کشف ج ۲ ص ۳۹، اصول سرخسی ج ۲ ص ۷۸، التلکین ج ۲ ص ۲۵، ابی حبیہ سے منقول، لؤلؤ الارضوت برہان المستصفی ج ۲ ص ۷۸، کنز الدہل ج ۲ ص ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، اور ج ۳ ص ۱۳۹، ابی حبیہ سے منقول، طبرانی ابی حبیہ سے منقول، البدایہ و النہایہ ج ۵ ص ۲۳۵، بخاری، بیہقی، ابن ابی شیبہ سے، المغرب میں احمد ابی حبیہ اور احمد سے منقول، اکذوب تحریف القرآن ص ۳۱ میں مدرج بالا حوالہ جات سے منقول اور مختلف ابن ابی شیبہ ج ۳ ص ۵۳۳، انصبی فی علوم القرآن ج ۲ ص ۲۸۔

(۴۱) الاثنتین ج ۲ / ص ۲۵۰۲۲۱، البیان فی تفسیر القرآن الاثنتین ص ۲۵۰۲۲۱۔

دوسری فصل افکار و نظریات :

تحریف کی روایات اور کتب اہل سنت

کچھ ایسی روایات موجود ہیں کہ جو بعض سورتوں میں نقص یا بعض آیات میں کمی کی خبر دیتی ہیں یا قرآن میں تغیر و تبدل اور زیادتی کی بات کرتی ہیں ان کا دعویٰ ہے کہ ظان صحابی کی قرائت یوں تھی یا قرآن کی صحیح نص اس طرح ہے۔ بہر حال یہ روایات قرآن میں کسی نہ کسی طرح تحریف پر دلالت کرتی ہیں۔ یہ روایات زیادہ تر اہلسنت کی معتبر کتابوں بالخصوص صحاح ستہ اور ان میں سے سرفہرست بخاری و مسلم میں پائی جاتی ہیں۔ بلکہ کوئی بھی روایت یا تفسیر کی کتاب ان سے خالی نہیں ہے۔ محترم قارئین مذکورہ بالا مطلب کی تحقیق اور حقیقت حال کی وضاحت کے لئے مندرجہ ذیل کتابوں کی طرف رجوع کر سکتے ہیں۔ صحیح بخاری، صحیح مسلم، صحیح ترمذی، صحیح نسائی، صحیح ابن ولید، مسند احمد، حاکم طبرانی، بیہقی، مصنف عبدالرزاق، ابن ابی شیبہ، ابن حزم، شافعی، طبری، قرطبی، طحاوی، وغیرہ اسی طرح صورت حال کی وضاحت کے لیے علوم قرآن، قرائت، علم اصول، تاریخ، فقہ اور تفسیر قرآن سے متعلق نامور سنی علماء کی کتب کی طرف رجوع کیا جاسکتا ہے اس بحث میں

ہم نے کثرت کے ساتھ ان روایات سے حوالے نقل کیے ہیں تا کہ قارئین ان کا مشاہدہ کر سکیں یہ روایات اتنی زیادہ ہیں کہ آٹھویں (سنی مفسر) اعتراف کرتا ہے کہ یہ گنتی سے باہر ہیں۔^(۱) ان کی تعداد سینکڑوں بلکہ ہزاروں تک پہنچتی ہے، ہمارے اس بیان سے اس مصنف کی بات کا باطل ہونا بھی واضح ہو جائے گا جو یہ کہتا ہے کہ، "یہ عقیدہ کہ اس قسم کی روایات اہل سنت کے پاس پائی جاتی ہیں بے دلیل بات ہے اور حق یہ ہے کہ یہ احادیث کسی محبر سنی کتاب میں نہیں پائی جاتی اور ہمارے پاس اس بارے میں ایک بھی صحیح حدیث حضرت رسول اکرمؐ سے ایسی نہیں پائی جاتی جو قرآن میں کی یا زیادتی پر دلالت کرے۔"^(۲)

ہم نے اہل سنت کی محبر کتابوں سے جو روایات نقل کی ہیں وہ اس کلام کے باطل ہونے اور اس مصنف کے غلطی پر ہونے کی واضح دلیل ہے ان حضرات کے لئے جو زیادہ مشکل ہے ان کا یہ عقیدہ ہے، قرآن دو گواہوں کی گواہی یا حتیٰ کبھی ایک گواہ کی گواہی کے ساتھ کھامیا ہے اس کا لازمہ یہ ہے کہ قرآن کی نقل متواتر ثابت نہیں ہوگی اس عقیدے نے بعض مصنف مزاج سنی برادران کو بڑے حقے میں ڈال دیا جسکی وجہ سے وہ ایسی تاویلات و توجہات پر مجبور ہوئے کہ جو کسی مشکل کو حل نہیں کر سکتیں، انشاء اللہ ان دعووں اور عقیدوں کا بطلان نیز اس دعویٰ کا باطل و فاسد ہونا کہ نسخۃ المداوۃ پیغمبرؐ کی وفات کے بعد تک قرآن کا جزء قصہ اس کتاب میں واضح ہو جائے گا۔

شیعہ کتابوں میں تحریف والی روایات،

یہ بات قابل ذکر ہے کہ کہا جاتا ہے ایسی روایات جو تحریف پر دلالت کرتی ہیں شیعہ کتابوں میں بھی موجود ہیں ان میں کچھ روایات شیعہ کی طرف سے اور کچھ دوسروں کی طرف سے منقول ہیں۔

(۱) تفسیر المیزان ج ۲ ص ۱۰۹ روح البیان ج ۱ ص ۲۵ سے راہی نے انکار القرآن میں کہا ہے ایسی روایات بہت زیادہ ہیں۔

(۲) الشیعہ والسنۃ ص ۱۳۱۔

تحریف والی روایات کے مقابل میں شیعہ اور اہلسنت کا موقف:

لیکن حقیقت یہ ہے کہ عموماً شیعہ اور اہلسنت علماء ان روایات کا انکار کرتے ہوئے تحریف کے عقیدے کو رد کرتے ہیں وہ ان روایات کے مضمون کو نہیں ملتے اور مکمل طور پر ان دلیلوں کو رد کرتے ہیں سنی اور شیعہ علماء ان روایات کو الٰہی واحد خبریں شمار کرتے ہیں جن پر اعتقادی امور میں اعتماد کرنا صحیح نہیں ہے بلکہ اعتقادی امور میں یقینی اور روشن اولہ و براہین کی ضرورت ہوتی ہے نہ کہ ظن اور خبر واحد کی اس کے علاوہ اور بھی کئی اعتراضات ہیں جو ان جیسی احادیث پر وارد ہوتے ہیں مثلاً دلائل، شرائط صدور اور ان روایات کی مرادات اور اہداف کے لحاظ سے جو کہ اس بحث کے ضمن میں اگرچہ جزئی طور پر ہی سی، واضح ہو جائیں گے۔

روایت کو نقل کرنا اس کے مضمون پر عقیدے کی دلیل نہیں ہے۔

یہ بات واضح ہے کہ کسی روایت کے نقل کرنے کا یہ مطلب نہیں ہے کہ راوی اس کے مضمون پر عقیدہ بھی رکھتا ہے اگر کوئی اپنی کتاب میں تحریف پر دلائل کرنے والی روایت نقل کرتا ہے تو یہ نہیں کہا جاسکتا کہ وہ شخص تحریف پر اعتقاد رکھتا ہے ورنہ بخاری، مسلم، صحاح ستہ کے مصنفین، دوسرے محدثین اور بڑے بڑے اہل سنت یا غیر اہلسنت علماء کی طرف نظریہ تحریف کی نسبت دینا پڑے گی کیونکہ ان سب افراد نے تحریف پر دلائل کرنے والی روایات اپنی کتابوں میں ذکر کی ہیں، حالانکہ مسئلہ یقیناً اس طرح نہیں ہے کیونکہ محدث جو کہ اپنی نقل میں امن، اور قابل اطمینان ہوتا ہے کوشش کرتا ہے زیادہ سے زیادہ روایات سندیں دیکھ کر اپنی کتاب میں جمع کر دے بغیر اس کہ اسے روایات کے مفہوم سے کوئی سروکار ہو محدث یہ کلام اہل علم اور ماہرین پر چھوڑ دیتا ہے کیونکہ اس بارے میں جانچ پڑتال کی اس میں اہلیت نہیں ہوتی لہذا وہ روایت کی منطقی تحقیق و تحلیل کرنے سے بھی قاصر ہوتا ہے۔ اگر مورد حمال اس کے علاوہ ہوتی تو محدث اور مؤلف صرف اس لحاظ سے کہ ایسی روایات کو وہ اپنی کتاب میں نقل کرتا ہے، اسے اپنے عقیدہ و مذہب کے معارض عقیدے بھی مان لینے چاہئیں حالانکہ یہ ایسی بات ہے جسے کوئی اہل دانش و فکر قبول نہیں کر سکتا۔

تمصّب اور بہتان

اس کے باوجود جو لوگ اپنے خواہشات نفس کے اسیر ہیں اور اپنے آپ کو اہل علم اور علماء کے زمرے میں خیال کرتے ہیں اس بدی مسئلہ کو بھول کر اور ہی راگ الاپتے ہیں اور دعویٰ کرتے ہیں کہ قرآن میں تبدیلی، کمی اور زیادتی گذشتہ سے آج تک امامیہ (شیعہ) کا عقیدہ رہا ہے ان میں سے صرف عین افراد شریف مرتضیٰ اور اس کے دو ساتھی ابو یعلیٰ میلاد طوسی اور ابوالقاسم رازی اس عقیدے کے حامل نہیں تھے^(۱)

ابن قاسم کہتا ہے، رافضی تکفیر صحابہ پر اطلاق رکھتے ہیں اور دعویٰ کرتے ہیں کہ قرآن تبدیل ہو گیا ہے اور صحابہ کی طرف سے اس میں کمی بیشی کی گئی ہے۔^(۲) اور سرخسی رافضیوں کی طرف سے نقل کرتا ہے کہ وہ کہتے ہیں کہ حضرت علیؑ کی امامت کی تشریح کرنے والی بہت سی آیتیں نازل ہوئی تھیں جو کہ ہم تک نہیں پہنچ سکیں۔^(۳)

یا ایک اور حصص کو دیکھتے ہیں^(۴) کہ جو تحریف کے نظریے کو طبری، کلینی اور قمی کی طرف نسبت دیتے ہیں اور یہ دلیل پیش کرتا ہے کہ ان بزرگوں نے اپنی کتابوں میں ایسی روایات نقل کی ہیں کہ جو تحریف پر دلالت کرتی ہیں حالانکہ یہ روایات یا تفسیر ہیں یا تویل یا یہ کہ تحریف سے مراد ایک دوسری قسم ہے کہ جس کی طرف ہم اشارہ کریں گے اس کے بعد یہی شخص تحریف والے عقیدہ کا اہلسنت سے انکار کرتا ہے اور وہی دلیل سنی علماء و محدثین کے لیے استعمال نہیں کرتا جو شیعہ علماء کے خلاف لا چکا ہے حالانکہ سنی علماء اور محدثین نے ہماری کتابوں سے کئی گنا زیادہ ایسی ایسی روایات اپنی کتب میں نقل کی ہیں کہ جو تحریف میں صریح اور ناقابل توجہ ہیں۔

(۱) الفصل فی الملل والنحل والاعواء والنحل ج ۳ ص ۱۸۲۔

(۲) الامام ج ۱ ص ۳۲۔

(۳) اصول سرخسی ج ۲ ص ۲۸۔

(۴) الطیغ و السنہ ص ۱۰۶، الامام زیہ ص ۲۵۱، الامام الصادق ص ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳،

تحریف کے باب میں شیعہ کا نظریہ :

شیخ صدوق (متوفی ۳۸۱ ہجری) جنہوں نے اپنی کتابوں میں تحریف سے متعلق روایات لکھی ہیں وہ قی یا سید مرتضیٰ میں سے کسی کی مخالفت کا ذکر کیے بغیر (حالانکہ اگر یہ حضرات مخالف ہوتے تو انکی مخالفت سے چشم پوشی نہیں کی جاسکتی تھی) تحریف کے بارے میں شیعہ نظریہ بیان کرتے ہوئے لکھتے ہیں۔

”ہمارا عقیدہ یہ ہے کہ خدا کی طرف سے حضرت محمدؐ پر نازل ہونے والا قرآن یہی ہے جو اس جلد کے اندر ہے اور لوگوں کے پاس موجود ہے۔ یہاں تک کہ لکھتے ہیں۔ جو بھی ہماری طرف اس عقیدے کی نسبت دے کہ ہم لکھتے ہیں۔

قرآن اس موجودہ قرآن سے زیادہ تھا تو وہ شخص جھوٹا ہے۔“ (۱) جبکہ ”ابن حزم“ سید مرتضیٰ سے نقل کرتا ہے کہ، ”جو بھی قرآن میں تغیر و تبدل یا کئی و بیشی کا قائل ہوتا سید مرتضیٰ اسے کافر سمجھتے تھے اور ان کے دو ساتھی، ابو القاسم رازی اور ابو یعلیٰ طوسی کا بھی یہی نظریہ تھا“ (۲)۔

اس سلسلے میں ”ابن مہنا“ علامہ حلی سے یہ سوال کرتے ہیں۔ ”کیا ہمارے اصحاب کے نزدیک یہ بات صحیح ہے کہ قرآن سے کچھ کم ہوا ہے یا اس پر کچھ اضافہ ہوا ہے یا اسکی ترتیب تبدیل ہوئی ہے؟ یا ایسی بات درست نہیں ہے؟“ علامہ حلی نے جواب دیا، ”حق یہ ہے کہ قرآن میں نہ تغیر و تبدل ہوا ہے اور نہ تقدیم و تاخیر اور نہ کمی و زیادتی، اور خدا کی پناہ کہ ہم ایسا عقیدہ رکھتے ہوں یا اس جیسا عقیدہ چونکہ یہ ”معجزہ رسول“ میں شک کا باعث ہوگا جبکہ رسول اکرمؐ کا معجزہ باتواثر منقول ہے۔“ (۳)

فصل ابن شاذان (متوفی ۳۶۰ ہجری) جو کہ ائمہ کے ہم عصر تھے تحریف کے بارے میں اہل سنت کے عقیدہ کی مذمت کرتے ہیں اور اسے اہل سنت کے مطاعن میں سے شمار کرتے ہیں۔ (۴)

(۱) التوفیق ج ۵ ص ۲۷۷، کتاب اعتقادات صدوق باب اعتقاد فی مبلغ القرآن۔

(۲) لسان المیزان ج ۳ ص ۳۳۳، الفصل فی المثل والاصولہ والنقل ج ۳ ص ۱۸۴۔

(۳) اجوبۃ المسائل المتحایرہ ص ۱۶۱۔

(۴) الاصلح فضل بن شاذان۔

اس کتاب کی فصل ”ان له لحافظون“ میں آئے گا کہ امام حسنؑ تحریف سے متعلق بعض لوگوں کے عقیدہ کو انتہائی گھٹیا اور قابل مذمت سمجھتے تھے اگر شیعہ خود تحریف کے معتقد ہوئے تو فضل ابن شاذان یا کوئی اور شیعہ بزرگ کسی دوسرے مذہب والے کی عقیدہ تحریف پر مذمت کیوں کر کرتے۔
ورد ان سے یہی کہا جاتا۔

پر کاہی رادر چشم دیگران می بینی اما کشف درخت رادر چشم خودت نمی بینی
اس کے علاوہ ہم دیکھتے ہیں کہ عموماً شیعہ علماء و فقہاء نے تحریف قرآن کی رو میں بہت سی کتابیں لکھی ہیں ہم چند ایک کے نام نمونہ کے طور پر پیش کرتے ہیں۔
”شیخ مفید، ابن شہر آشوب، سید مرتضیٰ، شیخ طوسی، ابن اوریس، سید رضی، طبری، ابن طاہوس، علامہ حلی، بیاضی، کرکی، فتح اللہ کاشانی، خوئی، قاضی ہوشی، بہائی، تونی، شرف الدین فیض، حرّ عاملی، مجلسی، بلاغی اور دوسرے بہت سے علما جن کے اقوال کی تفصیل اور ناموں کے ذکر کرے کی اس مختصر کتاب میں گنجائش نہیں۔“

اسی سے مندرجہ ذیل بات کا جھوٹ ہونا واضح ہو جائے گا، ”شیعہ کے حقدارین اور متاخرین قرآن کی تحریف پر اتفاق نظر رکھتے ہیں اور قرآن کو تبدیل شدہ اور ناقص سمجھتے ہیں۔“ (۱) یہ کلام حکم کے بے دین اور ناصلاً ہونے کی دلیل ہے۔

ایک ناروا تہمت،

بعض دوسرے لوگ شیعہ حضرات پر ایک ظلم منڈھنا چاہتے ہیں۔ وہ کہتے ہیں شیعہ خلفاء علاہ حضرت ابو بکر، حضرت عمر اور حضرت عثمان پر تحریف قرآن کا الزام لگاتے ہیں اور شیعہ معتقد ہیں کہ خلفاء علاہ نے اہلبیتؑ کی شان میں نازل ہونے والی آیات کو قرآن سے حذف کر دیا (۲) حالانکہ آپ

(۱) الشیعہ والحدیث ص ۳۰۰، ۱۵۱، الفصل فی الملل والأہواء والنحل ج ۲ ص ۸۰۔

(۲) تحفہ الفقہ الامامیہ ص ۳۰، ۳۱، قرآن بلاشیر ص ۳۵۔

نے دیکھا ہم نے اس مسئلہ کے بارے میں جناب صدوق اور دوسرے شیعہ علماء کی رائے میں بیان کر دی ہے بلکہ یہاں تک کہ بعض شیعہ علماء تحریف کے قائل شخص کو کافر سمجھتے تھے شیعہ بزرگوں نے قرآن کے تحریف سے محفوظ ہونے پر ایسی ایسی قاطع اولہ و براہین قائم کی ہیں کہ جو ان صحت لگانے والوں کی ناقص فکروں میں آ ہی نہیں سکتیں اور نہ ان کے ہم مسلکوں کے ذہنوں میں ان کا خیال آ سکتا تھا۔ یہ شیعہ علماء ہی تھے جنہوں نے استوار اور محکم طرز استدلال ایجاد کیا اور دوسروں کو یہ طرز استدلال سکھایا، انہیں ان ناقص اور کمزور ہتھکنڈوں کی ضرورت نہیں تھی اور نہ وہ یہ ضروری سمجھتے ہیں کہ اپنی حقانیت ثابت کرنے کے لئے تحریف قرآن جیسے گھٹیا حربے کا سہارا لیں اس کے علاوہ شیعہ کا یہ عقیدہ ہے کہ اہل بیتؑ کی حقانیت اتنی روشن و آشکار ہے کہ کسی کے لئے عذر کی گنجائش باقی نہیں رہتی، اسی طرح شیعہ کا عقیدہ ہے کہ قرآن میں ائمہؑ کے نام کی تصریح کرنے کی ضرورت نہیں تھی اسے خود ائمہؑ نے بیان کیا ہے کہ کیوں حضرت علیؑ کا نام قرآن میں نہیں آیا اس بارے میں روایات ہم انشاء اللہ اسی کتاب میں ذکر کریں گے اگر واقعاً ائمہؑ کے نام قرآن میں ہوتے تو حضرت علیؑ کو اعتراض کرنا چاہیے تھا اور ان آیات کے حذف کرنے جیسے ظلم کو آشکار کرتے اور سقیفہ کے دن انہی آیات کو اپنی حقانیت پر دلیل بنا کر پیش کرتے کیونکہ فرما اگر تحریف ہوئی بھی ہے تو سقیفہ کے بعد ہوئی ہے۔

اس کے علاوہ اگر کسی مذہب کا ایک شخص تحریف اور قرآن سے کچھ آیات کے گرائے جانے کا دعویٰ کرے تو اس کو اس کے دوسرے ہم مذہب کی طرف نسبت نہیں دی جا سکتی بلکہ تعین شدہ معیاروں کے مطابق اسے دیکھنا چاہیے نہ کہ شخصی نظریات اور شاذ روایت کے مطابق۔

ایک گھٹیا طریقہ،

تعب کی بات ہے کہ حمت لگانے والے گھٹیا، قبیح اور طبری جیسے شیعہ بزرگوں کو تحریف کا قائل کہتے ہیں حالانکہ یہ سراسر غلط ہے۔ یہ مکار لوگ دوسروں کو مطمئن کرنے کے لئے دھوکہ اور جھوٹ سے کام لیتے ہیں یہ لوگ ان بزرگوں کے اقوال لیکر انکی حقیقی نظریئے والی عبارت حذف کر کے کلام کے مختلف حصوں کو اس طرح آہیں میں جوڑتے ہیں کہ اس سے تحریف کے معنی حاصل

ہو سکیں۔ اس طریقہ کار کو جریس اور دھوکہ بازی کہتے ہیں اور یہ ایمان، شریعت کے احکام اور اخلاق سے دوری کی علامت ہے۔ ان لوگوں کا ایک اور طریقہ واردات یہ ہے کہ جو شخص بھی تحریف کے بطلان والی کسی دلیل کو رد کرے تو اسے تحریف کا قائل شمار کرتے ہیں حالانکہ وہ شخص قرآن کو تحریف سے محفوظ سمجھتا ہے کیونکہ یہ بات بالکل قرن قیاس ہے کہ ایک نظریہ صحیح ہو لیکن اس نظریے پر کوئی شخص غلط دلیل دے اب ایک دوسرا عالم جو اسی نظریے کو صحیح سمجھتا ہے وہ اسکی دلیل کو قبول نہ کرے اور خود اس نظریے پر قوی دلیل پیش کرے یا کسی دوسری دلیل کی نشاندہی کر دے، علماء دین کا یہی طریقہ رہا ہے دین و علم کی راہ میں غلو سے کام کرنے والے بزرگوں کی قابل اتباع سنت بھی یہی رہی ہے لیکن دین و دانش کے سوداگر اپنے منافع اور مفادات کیلئے بہتان و افتراء کے راستے پر چلتے ہیں، خدا ہمیں گمراہ و فکر میں خطاء اور لغزش سے محفوظ رکھے وہی قادر و سرپرست ہے ایک فریب خورده محدث،

ابعد یہ قبول ہے کہ ایک شیعہ شخص نے تحریف کی روایات کی کثرت سے دھوکہ کھا کر تحریف کے موضوع پر ”فصل الخطاب“ نامی کتاب لکھ دی۔ وہ صحاح اور حدیث کی دوسری کتابوں میں پائی جانے والی تحریف کی روایات سے دھوکہ کھا کر ان احادیث پر اعتماد کر بیٹھے ہیں ہم اس کتاب کے آخر میں فصل الخطاب نامی کتاب اور اسکی دلیلوں کے ضعیف ہونے کی طرف اشارہ کریں گے۔ لیکن اس کتاب اور اس کے مؤلف کے نظریے کو شیعہ کا نظریہ سمجھنا اور اس کتاب میں ذکر کی جانے والی روایات کو شیعہ روایات سمجھنا ایک غلط بات اور انصاف اور علمی فکر و سوچ سے بعید امر ہے جیسا کہ ایمانی اور اخلاقی روح سے بھی دور ہے کیونکہ سب شیعہ علماء نے اس محدث کی بات تسلیم نہیں کی ہے اور اس کام پر انھیں خطا کار ٹھہرایا ہے اور قطعی دلیلوں کے ذریعے اس محدث کے نظریات کو رد کیا ہے ہم اپنی کتاب کے آخر میں ”فصل الخطاب“ میں مذکور کثرت دلیلوں کو ذکر کر کے ان کے ناقص ہونے کی طرف اشارہ کریں گے اگرچہ خود ہماری یہ کتاب اور اس کا موضوع فصل الخطاب کے مؤلف کے نظریے کو رد کرنے کے ساتھ ساتھ ان لوگوں کا نظریہ بھی رد کرتی ہے جو اس عقیدے کے حامل ہیں چاہے وہ ”حشویین“ عامہ سے ہو یا مستشرقین سے یا علمی طور پر بے صلاحیت

ایسے سادہ لوح افراد ہوں کہ جو کسی عنوان سے بھی ان مسائل کے بارے میں بحث کرنے کی صلاحیت نہیں رکھتے نہ اہل نظر، نہ مفسر اور نہ ہی دوسروں کی آراء کی تفسیر کرنے کی صلاحیت رکھتے ہیں۔

ابو زہرہ اور کلینی

عجیب بات ہے کہ ایک شخص نے نہ صرف کلینی جیسی بزرگ شخصیت پر عقیدہ تحریف کا الزام لگایا ہے بلکہ وہ کلینی جیسے غلام شریعت کی تکفیر اس لیے کرتا ہے کہ اس نے تحریف والی روایات اپنی کتاب میں نقل کی ہیں۔^(۱) ہم پوچھتے ہیں کہ اگر تحریف کی روایات کا نقل کرنا کفر کا موجب ہے تو پھر بخاری، مسلم اور دوسرے صحاح والے حضرات کیوں کافر نہیں ٹھہرنے چاہیے؟ حالانکہ انہوں نے کلینی سے کئی گنا زیادہ تحریف کی روایات اپنی کتابوں میں نقل کی ہیں اور انکی روایات تحریف قرآن پر زیادہ صراحت کے ساتھ دلالت کرتی ہیں۔ انہوں نے یہ روایات نقل کر کے چھوڑ دی ہیں اور ان کے متن پر کوئی اعتراض بھی نہیں کیا جبکہ یہ روایات سند کے لحاظ سے قوی اور ناقابل تامل ہیں اس کے علاوہ کلینی نے یہ دعویٰ نہیں کیا کہ اسکی تمام مرویات (جن روایات کو اس نے روایت کیا ہے) صحیح ہیں، ہم کلینی کی روایات کو اخبار طاجیہ (وہ روایات جو متعارض روایات کو حل کرنے کے لئے طریقے بیان کرتی ہیں) کے قوانین پر دیکھیں گے اگر صحیح بخاری کا امکان نہ ہو تو ان روایات کے رد و قبول کا جو مرسوم طریقہ ہے اسی کے ساتھ ان روایات کو جانچیں گے جبکہ صحاح ستہ کی روایات کی صورت حال یہ نہیں ہے چونکہ صحاح کی احادیث کو مکمل طور پر قبول کیا جاتا ہے۔

”ابو زہرہ“ نے جب دیکھا اس کی طرف سے یہ واضح الزام تراشی ممکن ہے اس کے ہم مسلک افراد کے لیے بھی قابل قبول نہ ہو تو اس کے لیے چارہ کار سوچتے ہیں اور اہل سنت کے بزرگوں کو حسرت جیسی تحریف سے بچانے کے لیے ایک دفاعی ڈھال بناتا ہے تاکہ مورد نظر شخص پر جرح ایک بڑا مسئلہ پیدا نہ کر دے۔

(۱) التام زید صفحہ ۳۵۱ اور رجوع کریں التام الصادق ص ۳۴۷ تا ۳۴۸ یہ دونوں کتابیں فتح محمد ابو زہرہ کی ہیں۔

یہ مجرم ہے چارہ "سیوطی" ہے ابو زھرہ نے "سیوطی" کو تحریف کی احادیث نقل کرنے والا بتایا ہے اور جہیہ اہل سنت میں سے کسی کا نام نہیں لیا اور انکی نسبت مجاہل سے کام لیا ہے حالانکہ سیوطی نے وہی تحریف کی روایات جمع کی ہیں جو دوسروں نے نقل کی ہیں اور ان پر کسی چیز کا اضافہ نہیں کیا اور اس نے تو ان روایات کی کسی نہ کسی طرح توجیہ کی کوشش کی ہے۔

"ابو زھرہ" اس کام کے بعد سیوطی کے گناہ کو کم کرنے کی کوشش کرتا ہے اور اس کے کام کی توجیہ کرتا ہے۔ ابو زھرہ یوں اظہار کرتا ہے کہ سیوطی نے صرف منسوخ الآیۃ آیات سے مربوط روایات کو نقل کیا ہے، لیکن یہ توجیہ مشکل کو حل نہیں کر سکتی کیونکہ سیوطی نے اپنی کتاب میں نہ صرف نسخ وطلوات والی روایات بلکہ ہر قسم کی تحریف والی روایات ذکر کی ہیں۔

مختصر یہ کہ اگر تحریف والی اخبار اپنی کتاب میں نقل کرنے کے جرم میں کھینی کی تکفیر صحیح ہے تو پھر تمام ائمہ اہل سنت اور کتب حدیث والے حضرات کی تکفیر بھی صحیح ہوگی کیونکہ انہوں نے بھی وہی کام کیا ہے۔

"ابو زھرہ" کے ساتھ ہمارا ایک اور حساب بھی باقی ہے اور اس مطلب کا اظہار علامہ "سید محمد تقی حکیم" نے ان الفاظ میں فرمایا ہے، "وہ چیز جس کا انکار کفر کا موجب ہے وہ ضروریات دین" ہیں کہ جو بغیر کسی دلیل اور استدلال کے واضح طور پر دین کا جزء ہوں لیکن جس کا جزء دین ہونا دلیل کا محتاج ہو اس کا انکار کفر کا موجب نہیں ہے اور مسئلہ تحریف کا تعلق دوسری قسم سے ہے کہ جس کا اعتقاد کفر کا موجب نہیں بنتا۔"

اس کی علاوہ کھینی نے یہ روایات "باب النوادر" میں ذکر کی ہیں کہ خود یہ ان روایات کے شاذ و نادر اور خبر واحد ہونے کی دلیل ہے۔ عموماً بزرگان ان جیسی روایات کو ایک جگہ پر ذکر کرتے ہیں اور انہیں دوسری منظم بحثوں سے جدا کر دیتے ہیں ہم یہاں پر ابو زھرہ جیسا کام نہیں کرنا چاہتے لیکن یہ ضرور کہیں گے تحریف کی روایات کا اہلسنت کی کتابوں خصوصاً صحاح ستہ میں کہ جنہیں وہ قرآن کے بعد معتبر ترین کتابوں میں سے جانتے ہیں موجود ہونا روایات کے صحیح ہونے کی دلیل ہے اور ان روایات کو صحیح سمجھنا قرآن میں تحریف اور کمی و زیادتی اور تغیر و تبدل کو ماننا ہے کیونکہ یہ کہتے ہیں کہ

صحاب کی احادیث دست بدست محفوظ رہی ہیں اور ہر قسم کی تحریف سے محفوظ رہی ہیں۔ اس کا نتیجہ یہ ہے کہ قرآن میں تحریف ماننا پڑے گی۔ نعوذ باللہ من الازل جبکہ کافی کے بارے میں شیعہ کا یہ نظریہ نہیں ہے۔ کافی کی روایات کو شیعہ اتنا نہیں سمجھتے جتنا سنی صحاح ستہ کی روایت کو سمجھتے ہیں کیونکہ شیعہ اس کتاب میں آنے والی ہر حدیث کو صحیح نہیں سمجھتے بلکہ صحیح، ضعیف، قوی، مرسل اور مسند جیسی اقسام پر تقسیم کرتے ہیں آپ حقیقت حال کو پانے کے لئے عللہ مجلی کی کتاب صراط الحقول^۱ کی طرف رجوع کریں۔

روایات تحریف کے مقابلے میں علماء کے موقف کا خلاصہ:

آخری بات یہ ہے کہ شیعہ کے بزرگ علماء اور محققین نے نہ ماضی میں اور نہ حال میں کبھی ان روایات کی توجیہ کی ہے اور نہ ہرگز ان روایات کے مضمون پر عقیدہ رکھا ہے بلکہ یہ بیان کرنے کی کوشش کرتے رہے ہیں کہ ان میں سے بعض روایات بحول کو بیان کرتی ہیں اور بعض روایات تفسیر کے عنوان سے ہیں اور بعض قرآن کے معانی کی تحریف بیان کرتی ہیں، مختصر یہ کہ وہ کوشش کرتے ہیں کہ ان روایات کو صحیح معنی پر بحول کر سکیں اور جو روایات تحریف میں صریح ہیں اور ناقابل بحول تو علماء انہیں جھوٹا کہہ کر رد کر دیتے ہیں، آپ ان بزرگوں کی کتابوں کی طرف رجوع کر کے آسانی سے اس طریقہ کار کا مشاہدہ کر سکتے ہیں اسکے علاوہ ان میں اکثر روایات غالیوں اور جھوٹے راویوں کی من گھڑت ہیں اور یہ بات اتنی عجیب بھی نہیں ہے چونکہ ائمہ^۲ پر جھوٹ باندھنے والوں کی تعداد بہت زیادہ تھی یہاں تک کہ خود امام صادق^۳ اس بارے میں فرماتے ہیں ”ہم ائمہ میں سے ہر ایک امام^۴ پر ایک جھوٹ باندھنے والا موجود رہا ہے جو ان کی طرف جھوٹی نسبتیں دیتا رہا ہے۔“^(۱)

کتاب کے خاتمہ میں کئی طور پر ان روایات کے بارے میں ایک معقول موقف اپنایا جائے گا۔

(۱) ان نکل ریل منا ریل یکذب علیہ۔ رک۔ البحر فی شرح المختصر مطی۔

ابن شاذان کے موقف کے دو گواہ :

بعض علماء نے ذکر کیا ہے کہ بعض اخباری شیعہ اور بعض حثویہ سنی قرآن میں تحریف کے معتقد ہیں۔^(۱)

اسی طرح محمد بن قاسم اخباری کی باتوں سے بھی پتہ چلتا ہے کہ اس کے زمانے میں ایک یا ایک سے زیادہ افراد موجود تھے جو تحریف کے قائل تھے۔^(۲) اس کے علاوہ حضرت عثمان کے زمانے میں کچھ لوگوں نے ان کے ذریعے جمع کیے جانے والے قرآن کی مخالفت کی اور وہ اپنے گمان میں منسوخ قرآن کی تلاوت کرتے تھے۔^(۳)

”یواقیت العلوم“ میں شعرانی سے منقول ہے کہ ”اگر کمزور دلوں کے سست پڑنے اور حکمت کے غیر اہل کو دینے جانے کا خوف نہ ہوتا تو میں وہ سب کچھ بیان کرنا جو مصحف عثمان سے ساقط ہوا“ اسی طرح ”ابنا لہ لحافظون“ کی فصل میں آئے گا کہ حضرت امام حسنؑ نے معاویہ کو دعویٰ تحریف کے پروردگار پر خبردار کیا اسی طرح ابن شاذان نے بھی اہلسنت پر مطاعن میں سے ایک عقیدہ تحریف کو بیان کرنے والی روایات قرار دیا ہے اور اس پر ان کی مذمت کی ہے۔^(۴)

(۱) مجمع البیان ج ۱ / ص ۱۵، المیزان ج ۲ / ص ۲۸، ۲۹، مسائل موسیٰ ج ۲ / ص ۳۰۔

(۲) الجامع لاحکام القرآن ج ۱ / ص ۸۱، ۸۲۔

(۳) الجامع لاحکام القرآن ج ۱ / ص ۸۳۔

(۴) اللایعارج ابن شاذان۔

مذکورہ بالا نمونوں اور موارد سے دو مطلب سمجھے جاسکتے ہیں :

ایک یہ کہ، بعض شیعہ اخباریوں کا تحریف کا عقیدہ ابن شاذان کے بعد سے تھا ورنہ ابن شاذان عقیدہ تحریف کو سنی مطاعن سے شمار نہ کرتے اور اس مطلب کی تائید شیخ صدوق کے کلام سے بھی ہوتی ہے جسے ہم نے پہلے نقل کیا ہے چونکہ صدوق نے عدم تحریف کے عقیدہ کو "اعتقادنا" کہہ کر بطور مطلق شیعہ عقیدے کے طور پر ذکر کیا ہے بغیر کسی کو استثناء کیے۔

دوسرا یہ کہ، تحریف کے سلسلہ میں ذکر کی جانے والی اہل سنت کی روایات سب کی سب یا ان میں سے بعض تحریف پر صراحت کے ساتھ دلالت کرتی ہیں اور وہ ناقابل توجیہ ہیں لیکن جو روایات اس بارے میں شیعہ طریق سے نقل ہوئی ہیں وہ صراحت نہیں رکھتیں بلکہ ان سے صحیح معنی اخذ کیا جاسکتا ہے اور ناقابل توجیہ روایات یا تو موجود نہیں ہیں یا بہت شاذ ہیں یا جھوٹے اور خالی راویوں کی گھڑی ہوئی ہیں کہ جنہیں شیعہ نہیں سمجھا جاسکتا جبکہ خود شیعہ ان راویوں کی روایات کو قبول نہیں کرتے۔

شیعہ اور اہل سنت کی روایات کے درمیان ایک موازنہ:

تحریف کے باب میں اہل سنت کی روایات کی کثرت جس سے شیعہ محدث نوری اور کئی دوسرے لوگ دھوکہ کھا گئے ہیں وہ اس باب میں شیعہ روایات کے ساتھ مندرجہ ذیل جہات کی بنیاد پر قابل مقایسہ نہیں ہیں:

۱۔ دلالت کے لحاظ سے: کیونکہ شیعہ روایات کی اکثریت یا تو تفسیر و تخیل کے عنوان سے ہیں یا تحریف میں ظہور نہیں رکھتیں یا کسی اور مسئلہ کے بارے میں ہیں، برخلاف سنی روایات کے جو کہ تحریف کی صراحت کرتی ہیں اور ناقابل تخیل ہیں۔

۲۔ تعداد کے لحاظ سے: اس باب میں سنی روایات شیعہ روایات سے کئی گنا زیادہ ہیں۔

۳۔ سند کے لحاظ سے: سنی روایات معجزہ سندوں کے ساتھ منقول ہیں اور صحاح ستہ والوں نے ان

روایات کو صحاح میں نقل کیا ہے بالخصوص بخاری، مسلم، مسند احمد، اور الموطا و غیرہ۔ واضح ہے کہ اہل سنت ان کتب کی روایات بالخصوص بخاری، ترمذی اور ابو داؤد کی روایات کو صحیح سمجھتے ہیں۔ اس کے علاوہ جو روایات سنن داری، مسند رک حاکم اور سنن ابن ماجہ میں منقول ہیں خصوصاً فضیلین سے نقل کی شرط کی بنیاد پر یا دوسرے شرائط صحت کے لحاظ سے ناقابل شک و تردید ہیں۔ جبکہ شیعہ کا معاملہ اس طرح نہیں ہے شیعہ کافی میں آنے والی ہر روایت کو صحیح نہیں سمجھتے چہ جائیکہ وہ دوسری کتب اربعہ و غیرہ میں ہو۔ البتہ شیعہ ان کتابوں کی اپنے معنظین کی طرف نسبت کو صحیح سمجھتے ہیں اور ان کتابوں کی روایات میں زیادہ احتمال صحیح ہونے کا ہے اور ان کتابوں کی صحیح روایات دوسری کتابوں کی نسبت زیادہ ہیں۔ اس کے باوجود انکی سند اور متن کو مورد بحث قرار دیتے ہیں، کتاب خدا سے ہمارنگ کرتے ہیں اگر کوئی روایت کتاب خدا کے مخالف ہو تو اسے دلوار پر دے مارتے ہیں اور جو روایات سنت قطعہ کے یا ضرورت و ہدایت عقل کے مخالف ہوں ان کے ساتھ بھی یہی سلوک کرتے ہیں۔

یہی کافی ہے کہ بعض نے کہا ہے کافی کی روایات تقریباً "۱۴۰۰" ہیں ان میں سے "۹۵۰۰" حدیثیں ضعیف ہیں اور باقی "صحیح" "حسن" اور "موقوف" پر تقسیم ہوتی ہیں۔

تفسیر قمی کے تمام راویوں کو اگر چہ ایک بزرگ^(۱) ائمہ قرار دینے کی کوشش کرتے تھے لیکن علماء کی اکثریت نے اس توثیق کو قبول نہیں کیا اور توثیق روات پر پیش کی جانے والی دلیلوں کو رد کر دیا ہے بالخصوص اس بات کے پیش نظر کہ یہ تفسیر قمی اور ابو الجارود (ضعیف راوی) کی روایات سے مخلوط ہے اس کے علاوہ بھی تفسیر میں ضعف کی اور وجہیں موجود ہیں۔

(۱) آیت اللہ سیّد الخلیفہ اسمٰعیل خاں۔

۳۔ شیعہ کا عقیدہ کہ حدیث کو قرآن کے سامنے پیش کرنا چاہیے اگر قرآن کے موافق ہو تو اسے لے لیا جائے گا اور اگر قرآن کے خلاف ہو تو اسے رد کر دیا جائے گا، جبکہ اہل سنت کا عقیدہ ہے کہ سنت قرآن پر حاکم ہے نہ یہ کہ قرآن سنت پر حاکم ہے (۱) جیسا کہ بعض سنی بزرگ یہ بات برملا کہنے سے بالکل نہیں ہٹتے کہ قرآن پر حدیث کے پیش کرنے والی روایت زنادقہ کی گھڑی ہوئی ہے (۲) اس طرز فکر کا مطلب یہ ہے کہ تحریف قرآن پر دلالت کرنے والی صحاح کی روایات کو لیا جائے اور قرآن کی مخالفت کی وجہ سے انھیں رد نہیں کیا جاسکتا اگرچہ خداوند عالم نے صراحت کے ساتھ فرما دیا ہے ”نحن نزلنا الذکر و انا له لحافظون“ (۳) یا فرمایا ”لا یاتیہ الباطل من بین یدیه و لا من خلفه“ (۴) یا دوسری آیات۔

قابل تعریف کوشش

اس فصل کے آخر میں دو نکات کی طرف اشارہ ضروری ہے:

پہلا یہ کہ اہل سنت نے قرآن کریم کو تحریف سے پاک بیان کرنے کے لئے کچھ کوششیں کی ہیں اور ان احادیث کی توجیہات کی ہیں اگرچہ ان توجیہات میں سے بعض ناقابل قبول ہیں جیسے نسخ طوات کا دعویٰ اور خود یہ دلیل ہے اس بات پر کہ روایت نقل کرنے کا یہ مطلب نہیں کہ ناقل اس کے مضمون پر بھی اعتقاد رکھتا ہے بلکہ راوی روایات جمع کرنے کی کوشش کرتا ہے نہ کہ

(۱) تبویلی تحف اللہ ص ۱۹۹، سنن دارمی ج ۱ ص ۳۳۵، مقالات الاسلامیین ج ۱ ص ۱۳۳، اور ج ۲ ص ۳۵۱، جامع بیان العلم ج ۲ ص ۲۳۳، ۲۳۴، دلائل النبوة ج ۱ ص ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳

ان کے من کے متعلق تحقیق کرتا ہے یہی وجہ ہے کہ متناقض و متعارض روایات نقل کی جاتی ہیں بلکہ ناقل اپنے عقیدے کے برخلاف روایات بھی اپنی کتاب میں نقل کرتا ہے اور تناقضات و تعارضات کے حل کو باصلاحیت علماء و محققین پر چھوڑ دیتا ہے یا یہ کہ بنیادی طور پر اس کا روایات جمع کرنے کا ہدف کچھ اور ہوتا ہے۔

دوسرا یہ کہ کسی کی طرف سے ایک شاذ نظریہ پیش کرنے کا یہ مطلب ہرگز نہیں ہو سکتا کہ وہ شاذ نظریہ تمام افراد مذہب کا ہے صرف اس لیے کہ یہ نظریہ رکھنے والا اس مذہب سے تعلق رکھتا ہے خصوصاً اگر اس شاذ نظریے کو اس مذہب کے دوسرے افراد نے رد بھی کر دیا ہو لہذا بعض حشوی اہل سنت کا تحریف کا عقیدہ موجب نہیں بنے گا کہ تمام اہل سنت پر عقیدہ تحریف جیسا الزام لگایا جائے مثلاً "ابن تیمیہ" نے اہل سنت کے عقائد کے برخلاف عقائد پیش کئے جنہیں اہل سنت نے رد کر دیا لہذا ابن تیمیہ کی شاذ گفتگو کو تمام اہل سنت کی طرف کیے منسوب کیا جا سکتا ہے؟ اگر کوئی ایسی نسبت دے گا تو یہ ایک بیسودہ حرکت ہوگی اور حق سے جھوٹ ہوگا۔ ایسا کرنا تعصب کی علامت ہے اور نفسانی خواہشات کی پیروی ہے۔ خداوند متعال ہمیں گرفتار و کردار کی لغزش سے بچائے۔ وہی صحیح راستے کی ہدایت اور توفیق دینے والا ہے۔

عیسری فصل ہم قرآن کی حفاظت کرنے والے ہیں

متعصب یا منصف:

ہمارا عقیدہ ہے کہ قرآن کا تحریف سے محفوظ ہونا ایک بدیہی امر ہے جس کے لیے کسی دلیل و برہان کی ضرورت نہیں ہے۔ کتنا بڑا فرق ہے کہ بعض انصاف پسند غیر مسلم قرآن میں تحریف نہ ہونے کی تصریح کرتے ہیں یا کم از کم یہ کہتے ہیں کہ معصوب عثمان میں کوئی تغیر و تبدل نہیں ہوا جبکہ دوسری طرف بعض بے انصاف مسلمان اور فریب خوردہ لوگ ہیں جو قرآن کریم میں تحریف کی تصریح کرتے ہیں یا اس قسم کی باتیں نقل کرتے ہیں۔ گزشتہ فصلوں میں ان میں سے بعض کا نام ہم ذکر کر چکے ہیں، یہاں ہم دو غیر مسلم انصاف پسند افراد کے ذکر پر اکتفا کرتے ہیں۔

۱۔ استاد ”لوبلہ“ کہتے ہیں: ”قرآن ہی وہ تنها آسمانی کتاب ہے جس میں کسی قسم کی قابل ذکر تبدیلی رونما نہیں ہوئی۔“ (۱)

۲۔ سرولیم مویر کہتے ہیں: ”عثمان نے جو مصحف جمع کیا وہ تواتر کے ساتھ ہاتھوں ہاتھ بغیر کسی تحریف کے ہم تک پہنچا ہے، بہت توجہ کے ساتھ اسکی حفاظت کی گئی ہے اس طرح کہ اس میں کوئی

(۱) تاریخ القرآن المصغیر ص ۴۰، المدخل الی القرآن وراز ص ۴۰ سے منقول۔

قابل ذکر جہدلی نہیں ہوتی بلکہ ہم کہہ سکتے ہیں کہ تمام اسلامی ممالک میں پائے جانے والے قرآن کے مختلف نسخوں میں کوئی جہدلی واقع نہیں ہوئی^(۱) بلاشیرے بھی اسی طرح کی گفتگو نقل ہوئی ہے۔^(۲) ہم سمجھتے ہیں کہ یہاں پر قرآن کے تحریف سے محفوظ ہونے پر محقق علماء کی طرف سے دی گئی بعض دلیلوں کو ذکر کرنا مناسب ہے۔

پہلی دلیل، ”یہ دلیل قرآن سے ہے“

خدا فرماتا ہے ”اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ“^(۳) یہ آیت دلالت کرتی ہے کہ قرآن ہر قسم کی کئی بیشی اور تغیر و تبدل سے محفوظ رہا ہے۔^(۴) غلط اعتراضات،

پہلی دلیل پر عین قسم کے اعتراضات کئے گئے ہیں۔

پہلا اعتراض مذکورہ آیت میں قرآن کی حفاظت اس طرح بھی متحقق ہو جائے گی کہ بعض افراد کے پاس موجود مصحف تحریف سے بچ جائے اگرچہ بعض دوسرے لوگوں کے پاس موجود قرآن تحریف کا شکار ہو جائے۔

(۱) تاریخ القرآن، صفحہ ۳۰۰، المدخل فی القرآن الکریم، ص ۳۰ سے منقول

(۲) القرآن نزولہ، ص ۱۰۰، ترجمہ و تائید، ص ۲۶۔

(۳) سورہ حجر آیت ۹۔

(۴) تفسیر کبیر ج ۱۹، ص ۳۰، البیان ج ۲، ص ۱۰۱-۱۰۲، مدار الحق ج ۲، ص ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹

جواب: یہ اعتراض صحیح نہیں ہے کیونکہ قرآن کے نازل کرنے کا مقصد لوگوں کی ہدایت ہے "لا ریب فیہ ہدی للمتقین" (۱) قرآن جس میں شک نہیں تقیوں کا ہادی ہے، اسی طرح مقصد قرآن میں غور و فکر کرنا ہے "افلا یتدبرون القرآن ام علی قلوب اقفالہ" (۲) کیا وہ قرآنی آیات میں غور و فکر نہیں کرتے یا انکے دلوں پر نالے پڑے ہیں" یا دوسری آیات جو نزول قرآن کا ہدف ہدایت اور غور و فکر قرار دیتی ہیں اور واضح ہے کہ ہدایت اور غور و فکر تو کسی شخص کے ساتھ خاص نہیں ہے لہذا قرآن کو تحریف سے بچانا بھی سب کے لئے ہونا چاہیئے تاکہ قرآن سب کے لئے ہدایت بن سکے اگر قرآن تحریف کا شکار جائے تو پھر ہادی نہیں بن سکے گا جس کے نتیجے میں قرآن میں غور و فکر نہ کرنے پر سرزنش نہیں کی جاسکے گی۔

ممکن ہے کوئی سوچے کہ تحریف یا حذف کا شکار وہ آیات ہوئی ہیں جو قرآن کے ہادی ہونے میں خلل انداز نہیں اور عقائد و احکام میں وہ کوئی تاثر نہیں رکھتیں تو عرض یہ ہے کہ یہ احتمال بھی صحیح نہیں ہے کیونکہ،

الف، اس احتمال کی کیا دلیل ہے کہ تحریف صرف اس صورت پر ہوئی ہے نہ کسی اور صورت پر اس دعویٰ کو کس طرح ثابت کیا جاسکے گا؟

ب، دشمنان اسلام، منافقین اور مرئض دل افراد کا تحریف سے مقصد (اگر بالفرض تحریف ہوئی ہو) اپنی فرض کا حصول ہے جو کہ ہدایت کا گمراہی میں بدلنا ہے اور یہ کلام امور اعتقادی، احکامات توحید و قیامت اور قصص انبیاء جیسے امور میں زیادہ آسانی سے ممکن ہے لہذا دشمن یہ حماقت کیوں کریں گے کہ ایسے موارد میں تحریف کریں جن سے ان کا مقصد پورا نہ ہو سکے

(۱) سورہ بقرہ آیت ۲۔

(۲) سورہ محمد آیت ۲۳۔

دوسرا اعتراض واضح ہے کہ قرآن میں تحریف کتابت یا نسخہ تیار کرنے والوں کے اشتہاء کی وجہ سے ہوگی پس آیت میں حفاظت کرنے کا مطلب لوگوں کے پاس محفوظ رکھنا نہیں ہے۔

جواب : کاجوں اور نسخہ تیار کرنے والوں کے اشتہاء سے پیدا شدہ تحریف معنی کو مضر نہیں پہنچاتی اور آیت کو اس کے ظاہر سے نہیں پھیرتی۔ کیونکہ نسخہ تیار کرنے والے کی غلطی تحریف شمار نہیں ہوتی جب کہ اصل قرآن لوگوں میں معروف اور اسکے نزول کی حقیقت سب کو معلوم ہے۔ اس قسم کے اشتہائے جلد ہی معلوم ہو جاتے ہیں اور قرآن کے حافظ اور اسکی حفاظت کرنے والے اس طرح کی غلطی کو باقی نہ رہنے دیجے اور ایسے افراد کی تعداد بھی بہت زیادہ تھی۔ آئندہ فصلوں میں ہم ذکر کریں گے کہ ”معروف ہے کہ جنگ صفین میں مئیں ہزار قرآن کے حاملین (حفاظ) موجود تھے اور دوسرے حفاظ اس کے علاوہ تھے جو صفین میں حاضر نہیں تھے۔“ (۱)

حیرا اعتراض : تحریف کے رد کے لیے قرآن سے تمسک کرنا منطقی لحاظ سے ”دور“ کا موجب ہے کیونکہ ممکن ہے خود اس آیت میں تحریف ہوئی ہو۔

جواب : تمام علماء اور افراد کا اجماع ہے کہ اس آیت میں تحریف نہیں ہوئی۔ اس کے علاوہ جن لوگوں نے گمان کیا ہے قرآن میں تحریف ہوئی ہے انہوں نے تحریف کے موارد بھی ذکر کیے ہیں اور یہ آیت ان موارد میں سے نہیں ہے۔

دوسری دلیل ”دقتِ نظر اور تحقیق“ :

قرآن کے تحریف سے محفوظ ہونے کی ایک دلیل وہ اہتمام ہے جو قرآن کی حفاظت کی خاطر کیا جاتا تھا، بہت سے اسباب فراہم کیے گئے جو قرآن کی حفاظت کا باعث تھے تاکہ ایک ”واو“ بھی کم یا زیادہ نہ ہو، یہی ذکر کر دینا کافی ہے کہ حضرت عثمان کو ایک نسخہ قرآن

(۱) صفین منقہ ص ۱۸۸۔

ف حذف کرنے کی جرات نہ ہو سکی۔ جب اس بارے میں ابن زبیر نے درخواست کی تو حضرت عثمان نے جواب میں کہا میں کسی چیز کو اسکی جگہ سے تبدیل نہیں کرنا چاہتا۔^(۱) شاید حضرت عثمان کا یہ جواب اس سبق کے بعد ہو جو اسے ”واو“ والے مسئلہ میں ملا تھا حضرت عثمان آیت ”وَالَّذِينَ يَكْنُزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ“^(۲) سے ”واو“ کو حذف کرنے پر مضر تھے تاکہ یہ آیت اہل کتاب کی صفت ہو اور مسلمان اس کے دائرہ میں نہ آئیں تو معروف صحابی ابی بن کعب نے حضرت عثمان کی شدید مخالفت کی اور انہیں دھمکی دی کہ اگر ”واو“ کو حذف کیا گیا تو میں طوار نکال لوں گا حضرت عثمان کو مجبوراً اپنی رائے سے دستبردار ہونا پڑا۔^(۳)

جناب عمر نے آیت ”وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ“^(۴) سے ”واو“ کو گرانا چاہا تاکہ اس طرح سے انصار پر سماجی کی قدر و منزلت بٹھ جائے تو زید ابن ثابت نے اعتراض کیا اور ابی بن کعب نے بھی اس کا ساتھ دیا جسکی وجہ سے حضرت عمر اپنے ارادے میں ناکام رہے^(۵) جیسا کہ حضرت عمر آیت ”وَجُمُوعًا“ کو اس کے باوجود کہ اسے قرآن سے سمجھتے تھے قرآن میں لکھا نہ سکے اس خوف سے کہ یہ نہ کہا جائے کہ عمر نے کتاب خدا میں اضافہ کر دیا ہے اگر حضرت عمر جیسا نڈر اور بے دھڑک خلیفہ جو رسول خدا پر اعتراض کرتا ہے۔

(۱) صحیح بخاری ج ۲ ص ۷۰، تفسیر المیزان ج ۲ ص ۳۳، مباحث فی علوم القرآن ص ۳۰، المصنف ج ۱ ص ۶۰ اور بخاری سے منقول۔

(۲) سورہ توبہ آیہ ۳۴۔

(۳) الدر المنثور ج ۲ ص ۷۳، تفسیر المیزان ج ۲ ص ۳۵، المیزان ص ۳۵، یا سلفی ص ۳۲۔

(۴) سورہ توبہ آیہ ۳۵۔

(۵) الدر المنثور ج ۲ ص ۳۶ میں بھی ہے اس کتاب فضائل سے، نیز سفید، ابن جریر، ابن المنذر اور ابن مردودہ سے منقول، کنز العمال ج ۲ ص ۳۶۹-۳۸۰-۳۸۵ میں اکثر مذکورہ ہیں، نیز اور حاکم اور ابی الفتح سے اس کی تفسیر میں منقول، تاریخ القرآن زبیدی ص ۳۶، مقدمہ تفسیر الہدایہ، تفسیر فی علوم القرآن ج ۲ ص ۳۳ میں تفسیر طبری ج ۱ ص ۷ سے منقول۔

اور اپنے آپ کو ان کے برابر خیال کرتا ہے۔^(۱) اور اس پر اتنا بھی ہے کہ بہت سے احکام میں نے تشریع یا باطل کئے ہیں جیسے اذان سے ”حیٰ علی خیر العمل“ نکلنا نکاح حرام قرار دینا نماز تراویح وغیرہ (۱) حضرت عمر عرب میں اپنی شخصیت کے اتنے جادو سے جو کہ عبادت کی حد تک پہنچ گئی تھی۔ قرآن سے ایک حرف کم یا زیادہ نہیں کر سکتا تو پھر کون ہے جو قرآن میں تحریف کی جرات کرے یا اس سے ایک سورہ کم کر دے یا کوئی حرف اس پر زیادہ کر دے۔ یہ کام ناممکنات میں سے ہے لہذا یہ دعویٰ کرنا ممکن نہیں ہے۔

تیسری دلیل ”حفظ قرآن پر اہتمام“

بعض علماء نے استدلال کیا ہے کہ اگر کوئی سیبویہ کی کتاب میں ایک فصل کا اضافہ کر دے تو فوراً معلوم ہو جائے گا کہ یہ اس کتاب کا حصہ نہیں ہے کیونکہ اس کتاب کی حفاظت اور ضبط پر بڑی توجہ دی گئی ہے جبکہ یہ بات قرآن میں اس سے کہیں زیادہ پائی جاتی ہے کیونکہ اسکے حفظ، ضبط اور قراءتوں کے سلسلے میں بہت توجہ اور احتیاط سے کام لیا گیا ہے اور یہ صرف کسی مخصوص طبقے کے افراد کے ہی مورد توجہ نہیں رہا بلکہ تمام مسلمانوں کی توجہ کا محور رہا ہے کیونکہ یہ پیغمبر کا دائمی معجزہ اسلام کی بنیاد اور احکام کا ماخذ ہے۔

چوتھی دلیل ”حدیث کو کتاب پر پرکھنے والی روایات اور دوسری احادیث“

ایک بزرگ نے قرآن کے تحریف سے محفوظ ہونے پر ان احادیث سے استدلال کیا ہے جو کہتی ہیں کہ پہلے احادیث کو قرآن سے ہماہنگ کیا جائے اگر قرآن کے موافق ہوں تو انہیں لے لیں اور اگر مختلف ہوں تو انہیں چھوڑ دیا جائے اس قسم کی روایات مندرجہ ذیل اہم افراد کے توسط سے نقل ہوئی ہیں۔

(۱) الطبۃ السیاسیۃ للامام الحسن (موفصل)

(۲) الطبۃ السیاسیۃ ج ۲، ۱۰۶، فہم والاحتیاط، دلائل الصدق اور دوسری کتب۔

ابن عباس، ابن مسعود، حضرت ابو بکر، ابی ابن کعب و معاذ اور اسی طرح حضرت امام سجادؑ اور حضرت امام صادقؑ سے بھی مروی ہیں۔^(۱) ممکن ہے کما جائے کہ مذکورہ بالا روایات کا مطلب یہ ہے کہ جو قرآن موجود ہے اس کا انہذا کرنا ضروری ہے اور وہ حجت ہے اگرچہ اس میں کچھ تبدیلیاں رونما ہو چکی ہوں۔ یہ روایات قرآن کی عدم تحریف پر دلیل نہیں ہیں بلکہ ہر صورت میں قرآن کی حجتیت کو بیان کرتی ہیں۔

اس احتمال کا جواب واضح ہے کیونکہ روایات کو تحریف شدہ کتاب یا اس کتاب سے ہمانگ کرنے کا حکم دینا جس میں آئندہ تحریف کا احتمال پایا جاتا ہو غیر فطری اور بعید سی بات ہے۔ اس احتمال کا دانی و شافی جواب بعد والی دلیل میں واضح جائے گا۔

قرآن کے تحریف سے محفوظ ہونے پر حدیث فقہین سے بھی تسک کیا جاتا ہے یا ان احادیث سے بھی کہ جو قرآن کی طرف رجوع کرنے کا حکم دیتی ہیں^(۲) یہ استدلال اس طرح سے ہے کہ اگر قرآن میں تحریف ہو چکی ہو یا آئندہ ہونے کا احتمال ہو تو اس قرآن کی طرف رجوع کرنے کا حکم بے معنی ہو جائے گا کیونکہ ہر آیت میں تحریف کا احتمال دیا جاسکتا ہے لہذا ہر آیت حجتیت سے ساقط ہو جائے گی۔ ممکن ہے جواب دیا جائے کہ جس نے قرآن کی طرف رجوع کا حکم دیا ہے وہ جانتا تھا کہ قرآن کے ان حصوں میں تحریف ہوگی جن کا تعلق احکام شرعیہ سے نہیں اور انکی زیادہ ضرورت نہیں پڑتی اس احتمال کے مین جواب ہیں۔

(۱) یہ استدلال تفسیر المیزان میں علامہ نے کیا ہے ج ۱ ص ۴۷ اور یہ احادیث ابن مفلح میں ہیں، سنن داری ج ۱ ص ۱۳۶، المعتمد صعلانی ج ۱ ص ۱۳۳، ج ۱ ص ۱۱۰، جامع بیان العلم ج ۲ ص ۳۷، صیوان الاخبار ابن قتیبہ ج ۲ ص ۲۳۳۔ البیہقین ج ۲ ص ۳۳، العقد الفرید ج ۲ ص ۶۰، طلیع الاولیاء ج ۱ ص ۲۵۳، الکافی (اصول) ج ۱ ص ۵۵، تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۹۰۸، حیات الصحابہ ج ۲ ص ۱۵۱، ۱۹۷، ۵۷۱، کنز العمال ج ۸ ص ۸۷، ابن عسکر سے منقول، اصول الخلفیہ للشافعی ص ۳۲۔

(۲) تفسیر المیزان ج ۲ ص ۲۷۔

۱۔ جو شخص قرآن میں تحریف کرنا چاہتا ہے وہ ان حصوں کا قصد کرتا ہے جن کا تعلق ہدایت بشر سے ہوتا ہے تاکہ افکار و عقائد کو متزلزل کر سکے وہ ہرگز ان موارد کی طرف نہیں جائے گا جن کا تعلق ہدایت بشر سے نہ ہو۔

۲۔ انہی کتاب کی طرف رجوع کرنے کا حکم دینا جو خود مورد شک و تردید ہے غلط اور ناقابل قبول ہے اور اس کا نتیجہ افراد کی فکر و سوچ میں متزلزل اور یقین میں دراڑیں پڑنا ہوگا۔

۳۔ پہلے ہم کہ چکے ہیں کہ خدا کی یہ کلام ”لا ریب فیہ ہدی للمتقین“^(۱) قرآن کے بارے میں ہر قسم کے شک و شبہ کو باطل کر دیتی ہے جس سے ایسے احتمالات بھی خود بخود ختم ہو جاتے ہیں۔

پانچویں دلیل ”تاریخی حقیقت“

اگر دعویٰ کیا جائے کہ تحریف پیغمبرؐ کے زمانے میں ہوئی ہے تو یہ معقول نہیں چونکہ خود پیغمبرؐ قرآن کی کتابت پر نظر رکھتے تھے اور لوگوں کو قرآن کی تعلیم دیتے تھے اور کئی بار قرآن ان پر عرصہ (بیش) ہوا اور اگر تحریف پیغمبرؐ کے بعد ہوئی ہو اور ارباب اقتدار کے ذریعے تو حضرت علیؓ اور دوسرے صحابہ قطعاً اس عمل پر جو اسلام کی بنیادیں حلا دینے والا تھا خاموش نہیں رہ سکتے تھے۔ امام اور دوسرے صحابہ پر لازم تھا کہ حقیقی قرآن کو ظاہر کرتے اور تحریف والے موارد کی نشاندہی کرتے چاہے کچھ بھی ہو جاتا یا کم از کم امام ظاہری خلافت پر فائز ہونے کے بعد حقیقی قرآن کو ظاہر کر سکتے تھے اور لوگوں کے سامنے اسکی نشاندہی کر سکتے تھے ان کے سامنے کوئی رکاوٹ بھی نہیں تھی۔

حالانکہ ہم دیکھتے ہیں کہ حضرت علیؓ اور ان کے بعد امام حسنؑ نے ایسا کوئی اشارہ تک نہیں دیا جس سے تحریف قرآن کا پتہ چلتا ہو جیسا کہ دوسرے صحابہ میں سے کسی سے بھی حضرت امام علیؓ یا امام حسنؑ سے حقیقی قرآن کے ظاہر کرنے کا مطالبہ تک دیکھنے کو نہیں ملتا

(۱) سورۃ بقرہ آیت ۲

یا امامؑ نے گزشتہ دور میں بھی ذرہ برابر اشارہ نہیں کیا جس سے تحریف کا پتہ چل سکے۔ امامؑ جو اس حد تک دلیر تھے کہ انہوں نے قلم کو ناپود کر دیا اور اسے تباہ کر دیا امامؑ کے علاوہ کسی میں یہ کام انجام دینے کی قدرت نہیں تھی (اس قلم سے مراد خوارج کا قلم ہے) یہ کیے ہو سکتے ہیں کہ یہ امامؑ اس حساس مسئلہ کو اہمیت نہ دیں وہ امامؑ جو بیت المال کو اپنی جگہ پر واپس پہنچانے کے لئے بہت معزز تھے اگرچہ بیت المال کے پیسے کینیز خریدی جا چکی ہوں اور اس سے عورتوں کے حق مر ادا کیے جا چکے ہیں^(۱) حالانکہ تحریف قرآن کے مقابلے میں یہ کام بہت ہی کم اہمیت کے حامل تھے اب یہ دعویٰ کرنا کہ امامؑ حقیقت کو ظاہر نہیں کر سکتے تھے مجبور تھے چونکہ اس سے فضیلت (پہلو و غلیظ) کی قطعی ظاہر ہوتی تھی جبکہ لوگوں کے دلوں میں انکی محبت رچی ہوئی تھی^(۲) تو یہ احتمال صحیح نہیں ہے کیونکہ جہاں اسلام کی اساس خطرے میں ہو اور دین کی حقیقت ختم ہو رہی ہو وہاں لوگوں کے احساسات کا احترام کوئی معنی نہیں رکھتا اور کبھی بھی بڑی مصطحت کو چھوٹی مصطحت پر قربان نہیں کیا جاسکتا۔

حضرت عثمانؓ کے زمانے میں تحریف کا واقع ہونا مزید مشکل ہے بلکہ محال ہے کیونکہ اس دور میں قرآن دور دراز کے مسلمان نشین علاقوں تک پہنچ چکا تھا اور حفاظ کی تعداد ہزاروں بلکہ لاکھوں تک پہنچ چکی تھی، قرآن میں معمولی سا تصرف (تبدیلی) بھی سب کے علم میں آجاتا اور سب لوگ اس کے خلاف اٹھ کھڑے ہوتے خصوصاً ایسے قلم بردار بھی موجود تھے جو اس سے چھوٹی چھوٹی باتوں کی وجہ سے بظاہر پر اتر آئے تھے جب کہ کسی نے حضرت عثمانؓ کو تحریف کا طعنہ نہیں دیا اور نہ ہی کسی نے حضرت عثمانؓ کی طرف کوئی آیت کم کرنے کی نسبت دی ہے بلکہ قرآن کی جمع آوری کے سلسلے میں حضرت علیؓ نے حضرت عثمانؓ کی کوششوں کو سراہا۔

(۱) تاریخ الخلفاء محمد عبدہ ج ۱ ص ۴۲، دلائل الاسلام ج ۱ ص ۳۹۹، الاوائل ج ۱ ص ۲۹۱، الثبت الوسیع ص ۳۶۔

(۲) آراء حول القرآن ص ۵۰۔

ان سب باتوں کے باوجود کیا یہ سینکڑوں بلکہ ہزاروں آیات جتنے قرآن سے ساقط ہونے کا دعویٰ کیا جاتا ہے سب پر پوشیدہ تھیں اور صرف چند لوگوں کو ان کے بارے میں علم تھا؟ اور کیا معقول ہے کہ سب تحریف کرنے والوں کے ہمنوا بن گئے تھے اور سب نے ملکر اتنا بڑا ظلم کیا؟ یا یہ سب کتاب خدا سے جاہل تھے جسکی وجہ سے انھیں حضرت عثمان یا کسی کے ذریعے تحریف کی خبر نہ ہو سکی؟ کیا رسول اکرمؐ لوگوں کے سامنے آیات قرآنی نہیں پڑھتے تھے اور کیا انھیں کتاب و حکمت کی تعلیم نہیں دیتے تھے جیسا کہ خود قرآن بیان کرتا ہے؟ یا جو کچھ انھوں نے سکھا تھا اسے بہت جلد بھلا دیا؟ جتنا بھی بھولے ہوں یہ تو نہیں ہو سکتا کہ سب کو ایک حنائی قرآن بھول گیا ہو؟ یعنی دو ہزار سے زیادہ آیتیں جن کے بارے میں تحریف کا دعویٰ کیا جاتا ہے یہ گرائی جانے والی سب آیات ان دو آیتوں "و ان خفتنم الا تقسطوا فی الیتامی" ^(۱) اور "فانکحوا ما طاب لکم من النساء" ^(۲) کے درمیان تھیں اور مسلمانوں میں سے کسی ایک کو بھی ان آیات میں سے حتیٰ ایک آیت بھی یاد نہ تھی؟ اور جو کہا جاتا ہے کہ سورہ برائت اور احزاب سے بھی کافی آیات ساقط ہوئیں ہیں ان پر بھی یہی اشکال وارد ہوتا ہے۔ کیا اکثر صحابہ کے اپنے اپنے معصوف نہیں تھے؟ تو پھر کیسے ممکن ہوا اتنی بڑی تعداد میں آیات تمام صحابہ کے مصاحف سے بالاتفاق ساقط ہو گئیں۔ جیسے ابی زید اور ابن مسعود کے معصوف یا بقیہ کہ جن کے نام بعد والی فصل میں ذکر ہوں گے اگر ابی ایک واو کے گرانے پر اعتراض کر سکتا ہے تو اتنی بڑی تحریف پر کیسے خاموش رہ سکتا ہے؟ اگر حضرت ابوذر بنی اکرمؓ کی ایک حدیث جو اس نے خود سنی تھی طوار کے سامنے میں بھی بیان کیے بغیر نہیں رہ سکتا ^(۳) تو یہ شخص اتنے بڑے ظلم پر کیسے خاموش رہ سکتا ہے یوں ظاہر کرتے ہوئے کہ جیسے کچھ ہوا ہی نہیں۔

(۱) و (۲) سورہ النساء آیہ ۴

(۳) طبقات ابن سعد ج ۳ ص ۳۵۳ اسی سے خاموس الرجال ج ۲ ص ۳۵۵ میں منقول۔

اگر ابن مسعود قرآن کے جلائے جانے والے کام کی سخت مذمت کرتا ہے^(۱) تو پھر تحریف اور اتنی بڑی تعداد میں آیات کے گرائے جانے کی مذمت کیوں نہیں کرتا؟ اس کے علاوہ اگر حکام نے یہ تحریف والا کام انجام دیا ہوتا تو پھر انھیں ان آیات میں تحریف کرنا چاہیے تھی جو انکی حاکمیت سے معصوم تھیں یا ان کے مخالفین کی تائید کرتی تھیں اگر یہ تحریف ہو چکی ہوتی تو پھر مخالفین اسے ان کے خلاف لوگوں میں پروپیگنڈے کے طور پر ایک حربہ بنا کر استعمال کر سکتے تھے یوں ان کی حکومت کے ستونوں کو ہلا سکتے تھے حالانکہ ایسا کوئی کام نہیں ہوا اور نہ کسی نے تادیب میں ان جرائم کا نام تک لیا ہے۔ ان سب باتوں کے علاوہ کیا پیغمبرؐ کے مخصوص کا جب نہیں تھے جو نازل ہونے والی آیات کو بلافاصلہ لکھ لیا کرتے تھے، کیا یہ حقیقت نہیں ہے کہ تمام قرآن خود پیغمبرؐ کی زندگی میں جمع ہو چکا تھا اور خود آنحضرتؐ کے سامنے قرآن لکھا جاتا تھا کہ جسے بعد میں ہم بیان کریں گے۔ اس کے علاوہ بہت سے سوالات جنکی اس مختصر کتاب میں گنجائش نہیں لیکن جو کچھ ہم نے کہہ دیا ہے یا نہیں گئے اس سے اور بہت کچھ سمجھا جاسکتا ہے۔

تحریف کی دلیلیں ناکافی ہیں

تحریف کی روایات جن سے استدلال کیا جاتا ہے یا کیا جاسکتا ہے کئی جہات سے ناکافی ہیں۔

۱۔ یہ روایات تواتر لفظی تو نہیں رکھتی تواتر اجمالی بھی نہیں رکھتیں چونکہ ان میں سے بعض قرآن میں ”نقص“ کو بتلاتی ہیں اور بعض ”زیادتی“ کو اور عیسوی قسم تغیر و تبدل کا ذکر کرتی ہیں یعنی ہر دسمہ ایک مخصوص مورد کو معین کرتا ہے جو دوسرے دستوں کے ذریعے معین کیئے جانے والے موارد کے ساتھ فرق رکھتا ہے لہذا تواتر اجمالی ثابت نہیں ہو سکے گا۔

۲۔ ان روایات میں سے اکثر اپنے مقصود پر دلالت کے لحاظ سے بھی ناکافی ہیں چونکہ بعض تو عادی اور شخصی اشتباہات کی طرف اشارہ کرتی ہیں کہ جن کا اشتباہ و خطا ہونا جلد ہی ظاہر ہو جائے گا۔ اور بعض نسخہ حیار کرنے والوں اور سماع کرنے والوں کی خطا کو بتلاتی ہیں جس میں حق بعد میں معلوم ہوگا اور خطا دور ہو جائے گی۔ اور بعض روایات لہجوں کے اختلاف کو بیان کرتی ہیں اور بعض روایات آیات کے ساتھ مخلوط تفسیر (تفسیر مزجی) یا تفسیر با مرادف ہیں یا تاویل ہیں کہ جن کی کسی حد تک مفصل بحث بعد میں بیان ہوگی۔

۳۔ ان میں سے بعض روایات غالیوں اور جموٹوں کی طرف سے گھڑی گئی ہیں۔

۴۔ ان میں سے بعض روایات دعاؤں یا صحابیوں کے اقوال کی طرف اشارہ کرتی ہیں جو گاہے کسی صحابی نے مصحف کے حاشیہ پر لکھ دیا ہو اور ناقل نے یہ سمجھ لیا ہو کہ اس صحابی نے یہ بتلانے کی کوشش کی ہے کہ یہ دعاء قرآن کا جزء ہے حالانکہ صحابی نے اسے یاد رکھنے اور دوبارہ دیکھنے کی خاطر لکھا تھا۔ اسی طرح کے اور موارد جنگی طرف فی الحال اشارہ ممکن نہیں۔ پس اگر ان تحریف والی روایات میں سے کوئی روایت عیب سے بچ جائے اور تحریف پر صراحت کے ساتھ دلالت کرتی ہو اور اس کی سند بھی صحیح ہو تو وہ خبر واحد ہے کہ جس پر ان جیسے موارد میں اعتماد نہیں کیا جاسکتا خصوصاً جبکہ مسلم شواہد و قرائن اس کے خلاف موجود ہوں۔ شوکانی اور دوسروں نے ان اخبار کے واحد ہونے کی طرف اشارہ کیا ہے^(۱) آنے والی فصلوں میں یہ مطالب انشاء اللہ واضح ہو جائیں گے اور کسی کے لئے عذر باقی نہیں بچے گا۔

تحریف کا پروپیگنڈا کرنے کی سیاست

ساتھ اسباب و عوامل کے علاوہ، بعض روایات سے پتہ چلتا ہے کہ جناب عثمان کے خلاف جانے والی کوششوں میں سے ایک ”معوف عثمان“ کے خلاف اس قسم کا پروپیگنڈا تھا کہ، تمام مصاحف کو ایک کرنے والا حضرت عثمان کا یہ کام (جسکی حضرت علیؓ نے تائید کی تھی) قرآن کے بعض حصوں کے ضائع ہونے کا موجب بنا۔ اور ہم بعید نہیں سمجھتے کہ یہ ^(۱) پروپیگنڈا حضرت عائشہ اور ان کے ہم خیال افراد کے ذریعے انجام پایا ہو کیونکہ دیکھتے ہیں کہ وہی اس روایت کو اس بارے میں ذکر کرتے ہیں۔ ہمارے نظریے کی تائید حضرت علیؓ سے مروی اس حدیث سے بھی ہوتی ہے جس میں آپؐ حضرت عثمان کے ذریعے قرآن کے جمع کئے جانے کا دفاع کرتے ہیں، ”عثمان کے بارے میں اچھائی کے علاوہ کچھ نہ کو خدا کی قسم اس نے جو کچھ مصاحف کے بارے میں انجام دیا ہمارے سامنے تھا۔“

البتہ ہم حضرت عائشہ اور اسکے سیاسی ہم مسلکوں سے ایسی روایات پاتے ہیں کہ جو حضرت عثمان سے پہلے دور میں قرآن کے کچھ حصوں کے ضائع ہونے پر دلالت کرتی ہیں جیسے وہ روایت جو یہ کہتی ہے کہ جب ہم لوگ رسول اکرمؐ کی تجویز و تکفین میں معروف تھے تو معوف والے صحیفہ کو گھر کی بکری کھا گئی یا وہ روایت کہ حضرت ابوبکر کے زمانے میں مسلمہ کے ساتھ جنگ میں بہت سے خانہوں کی شہادت کی وجہ سے بہت سی آیات ضائع ہو گئیں۔

ہم سمجھتے ہیں کہ تحریف قرآن کے متعلق پروپیگنڈا کرنے میں معاویہ کا کردار زیادہ تھا۔ طبری نے نقل کیا ہے کہ امام حسنؓ نے معاویہ کے خلاف بڑا سخت رویہ اختیار کیا اور امامؓ نے صراحت کے ساتھ معاویہ کو اس قسم کا پروپیگنڈا کرنے والا کہا ہے۔

(۱) الاثنین ج ۱ ص ۵۹ مزید حوالے امام علیؓ کی تائید کے بیان میں ذکر ہو گئے۔

”۔ تم گمان کرتے ہو کہ عمر نے میرے باپ کو پیغام دیا کہ میں قرآن کو ایک مصحف میں رکھنا چاہتا ہوں۔“ اس کے بعد اس واقعہ کا تذکرہ کیا کہ حضرت علیؓ نے مصحف حضرت عمرؓ کو پیش نہیں کیا اور دو گواہوں کی گواہی پر مصحف میں آیات لکھنے کا تذکرہ کرتے ہیں۔ آخر میں امامؑ فرماتے ہیں ”۔ بعد میں انہوں نے کہا بہت سی آیات ضائع ہو گئیں، خدا کی قسم انہوں نے جھوٹ کہا بلکہ قرآن محفوظ ہے اور اپنے اہل کے پاس ہے۔“^(۱)

آپ نے ملاحظہ کیا، امامؑ حضرت عمرؓ کے حضرت علیؓ سے مصحف طلب کرنے اور دو گواہوں کی گواہی کے ساتھ قرآن لکھنے والے حکم کو معاویہ کی طرف منسوب کرتے ہیں اور اسے معاویہ کے جھوٹ میں سے قرار دیتے ہیں اور یہ واضح دلیل ہے اس پر کہ یہ سب مسائل معاویہ کے گھڑے ہوئے تھے اور اس نے اپنے مذموم مقاصد کی تکمیل کے لیے ایسا پروپیگنڈا کیا تھا اور یہ مطلب اس صورت میں واضح ہوتا ہے کہ ہم جان لیں کہ قرآن ”غلیبہ“ کے زمانے میں آنحضرتؐ کے حکم کے ساتھ لکھا گیا اور یہ کام ”کاتبین وحی“ نے کیا اور یہ بھی جان لیں کہ مختلف صحابہ کے پاس اپنے اپنے مصاحف موجود تھے۔

ان توضیحات کے پیش نظر زید کے ذریعے دو گواہوں کی گواہی کے ساتھ قرآن کی جمع آوری اور خزیمرہ کی گواہی کے ساتھ بعض آیات کے کٹے جانے والا قصہ شک و تردید کا شکار ہو جائے گا اور ہماری طرف سے پیش کی جانے والی تفصیلات بھی روشنی میں یہ داستان اور اس جیسی دوسری داستانوں کا من گھڑت ہونا ظاہر ہو جائے گا۔ جیسے کہ امام حسنؑ کا کلام تحریف کے قائلین کی مذمت کرتا ہے اس کے بعد امامؑ نزاع کی جز کو اکھاڑے پھینکتے ہوئے فرماتے ہیں ”قرآن جمع شدہ اپنے اہل کے پاس محفوظ ہے۔“

اہل قرآن کون ہیں ؟

حضرت امام حسنؑ کے کلام میں کلمہ ”عند اہلہ“ پر کچھ توقف اور مدبر ضروری ہے تاکہ معلوم ہو سکے کہ اہل قرآن کون لوگ ہیں آیا اہل قرآن سے مراد قرآن کے وہ حافظ صحابہ ہیں جن کے پاس اپنے اپنے مصحف موجود تھے جنہوں نے تمام آیات جمع کی تھی یا وہ تمام صحابی جو حافظ قرآن تھے ؟ اہل ضروری نہیں ہے کہ ہر شخص کے پاس پورا قرآن موجود ہو بلکہ صرف جمع کرنے اور تکمیل کرنے کا امکان کافی ہے کیا روایت سے اس احتمال کی تائید ہو سکتی ہے یا یہ کہ امامؑ کی مراد صرف اہل بیتؑ ہیں کہ مراد یہ ہے وہ قرآن جو ”غیمبر“ نے جمع کیا اور کاتبان وحی کے ذریعے لکھا گیا یا وہ قرآن جو حضرت علیؑ کے ذریعے لکھا گیا اور اس میں نبوی و منزل بھی تھیں وہ اہل بیتؑ کے پاس محفوظ ہے اور لوگوں کے اختیار میں ہے اس بناء پر یہ دعویٰ کہ حضرت عمر قرآن کو ایک مصحف میں جمع کرنا چاہتے تھے جب تک اہل بیتؑ کے پاس قرآن محفوظ تھا صحیح نہیں ہوگا اور بعض پہلے احتمال کو روایت سے استظهار کرتے ہیں جو بھی مراد ہو یہ معلوم ہو گیا کہ امام حسنؑ معنویہ کے جھوٹ کو آشکار کرنا چاہتے تھے اور اس کے جھوٹ ہونے پر قاطع دلیل لانا چاہتے تھے اور امامؑ کا یہ بیان تحریف والی داستان کے جھوٹ ہونے پر بہترین دلیل ہے۔

موقع پرست اہل بیتؑ کے پیرو کار نہیں ہیں،

ایک مختصر اشارہ باقی رہ گیا اور وہ یہ کہ جو لوگ قرآن میں نقص کا دعویٰ کرتے ہیں ہمیشہ ائمہؑ انہیں عقیدہ و جرح کا نشانہ بناتے رہے ہیں اور ان لوگوں کا ائمہؑ سے کوئی رابطہ نہیں رہا بلکہ امام حسنؑ کی نظر میں یہ لوگ بلا تردید جھوٹے ہیں اور حضرتؑ نے انہیں صراحت کے ساتھ دروغ پرداز قرار دیا ہے شاید یہ لوگ معنویہ کے ہم فکر اور ہم عقیدہ ہیں اور اسی کی بلند پروازیوں میں شریک چاہے یہ معنویہ کی مارت سے پہلے ہوں یا بعد میں لہذا ایسے لوگوں کے ناموں کو دیکھا جائے جو قرآن کی زیادہ آیات کے ضائع ہوجانے کے معتقد ہیں کہ یوں ہماری بات کا صحیح ہونا واضح ہو جائے گا کیونکہ یہ لوگ اسی مذکورہ بالا راستے کے راہی نظر آتے ہیں۔

قرآن کا دفاع نہ کہ حکمران کا دفاع

یہ کتنا بھی مزوری ہے کہ قرآن کا دفاع کسی عنوان سے بھی ان حکام کا دفاع نہیں ہے جنہوں نے قرآن کے سلسلے میں مثبت کردار کا مظاہرہ کیا۔ سیاسی مخالفت میں بھی شرعی حدود سے تجاوز نہیں کرنا چاہیئے۔ سیاسی مسائل کی خاطر دین سے ہاتھ اٹھا کر دھوکہ و فریب پر نہیں اترنا چاہیئے کہ قرآن کے احترام کو ختم کر دیا جائے یہی وجہ ہے کہ ہم دیکھتے ہیں اس بارے میں جتنی کوششیں ہوئی ہیں ان کا نتیجہ رسوائی کے علاوہ کچھ نہیں نکلا اور مخالفین کو خود قرآن نے عاجز کر دیا اور مسلمانوں میں سے کسی نے بھی ان کی باتوں پر توجہ نہیں دی اور یہ ہے خدا کے اس کلام کا پورا ہونا کہ

”انا نحن نزلنا الذكر وانا له لحافظون“

قرآن میں واقع ہونے والی تحریف،

باوجود ان تمام اِکاث کے جو ہم ذکر چکے ایسی روایات موجود ہیں کہ جو صراحت کے ساتھ کہتی ہیں قرآن میں تحریف ہوئی ہے مثلاً حضرت امام محمد باقرؑ سے روایت ہوئی ہے ”اما کتاب اللہ فخر ہوا“^(۱) انہوں نے کتاب خدا کو تحریف کر دیا۔

ماثور کے دین لشکر یزید کے سامنے امام حسینؑ کا یہ سخن نقل ہوا ہے ”فانما انتم من ملوا غیبت الامة و شذا ذ الاحزاب و نبذة الکتاب و نفعۃ الشیطان و عصبة الاثام و محز فی الکتاب و مطلقۃ السنن۔۔۔“^(۲) یعنی ”تم اس امت کے طاغوت ہو، مخالف گروہ ہو، تم نے کتاب خدا کو دور پھینک دیا۔ تم شیطان کے افلاس، گناہ گار جماعت اور خدا کی کتاب میں تحریف کرنے والے ہو۔ اسی طرح اور روایات کہ جن میں تحریف کا کلمہ استعمال

(۱) بصائر الدرجات ج ۸ / ص ۳۳، کافی ج ۸ / ص ۳۵، البیہق ج ۲۴۷۔

(۲) مقتل خوارزمی ص ۷۰، الحکمة در النصف ص ۳۱، وہی عنی العلم کی عبارت ہے ا تہذیب تاریخ و مطلق ج ۳ ص ۳۷۷ اس میں عنی الکلام کی تفسیر ہے البیہق عنی ص ۳۷۷۔

ہوا ہے اس کے لیے ذیل کے حوالہ جات ملاحظہ کریں^(۱) ہم یہاں قوی احتمال دیتے ہیں کہ "تحریف" میں "فاء" کے بجائے "قاف" تھی یعنی "تحریق" جو کہ حضرت عثمان کے مصاحف جلانے والے کام کی طرف اشارہ ہے اور مسلمانوں نے حضرت عثمان پر اس کام کی وجہ سے اعتراض کیا بلکہ اسے "حراق المصاحف"^(۲) کا لقب دے دیا، ہم سمجھتے ہیں اس کلمہ کو غلط طور پر "تحریف" لکھ لیا گیا ہے اور ہماری نظر کی تائید اس روایت سے ہوتی ہے جو جناب صدوق اور حاکم نے قرآن اور اہل بیتؑ کے گم اور ٹکڑوں کے بارے میں نقل کی ہے کہ قرآن کئے گا "یا رب حز قونی"^(۳) "خدایا انہوں نے مجھے جلا دیا" اور اگر یہ کلمہ "تحریف" ہی ہے تو اب بھی یہ ثابت نہیں ہوتا کہ موجودہ مصحف میں خیانت ہوئی ہے اور اس سے کچھ کم یا اس پر کچھ زیادہ ہوا ہے کیونکہ یہاں تحریف سے مراد معنی کے لحاظ سے تحریف ہے اور آیات کے اصل معنی اور اس کے مصابوق بدنا مراد ہے اور یہ وہ حقیقت ہے جسکی طرف حضرت امام محمد باقرؑ سعد المیر کی طرف لکھے گئے اپنے خط میں تصریح فرماتے ہیں: "اقاموا حروفہ، و حرفوا حدودہ فہم یروونہ ولا یرعونہ، والجال یعجبہم حفظہم للروایۃ والعلماء یحزنہم تدکبہم للرعاۃ"^(۴) انہوں نے قرآن کے حروف باقی رکھے لیکن اسکے حدود میں تحریف کی، قرآن کی انہوں نے روایت کی لیکن اسکی رعایت نہ کی جہاں اس پر خوش ہیں کہ انہوں نے قرآن حفظ کر لیا لیکن علماء قرآن کی رعایت نہ کئے جانے پر غمگین ہیں۔"

(۱) البیان ثوبی ص ۲۳۶-۲۳۸۔

(۲) البیان ثوبی ص ۲۷۷، تاریخ قرآن صفحہ ص ۹۳، ۹۵، ۹۶، التقدیر ج ۱/ ص ۱۸۱-۱۸۲۔

(۳) خصال صدوق ج ۱/ ص ۱۷۵، آراء حول القرآن ص ۹۷، مصدرک حاکم الذکب المردوس۔

(۴) البیان ج ۸/ ص ۵۳، المآثر ج ۵/ ص ۲۵۹، الوافی ج ۲/ ص ۲۷۷، الجہ البیان ج ۲/ ص ۲۳۳، البیان ثوبی ص ۲۳۷۔

حضرت امام صادقؑ سے روایت ہوئی ہے ” اَنْ رَوَاةَ الْكِتَابِ كَثِيرٌ وَاِنْ رَعَاةَ قَلِيلٌ فَكَمْ مُسْتَنْصَحٌ لِلْحَدِيثِ مُسْتَفْشٌ لِّلْكِتَابِ فَالْعُلَمَاءُ يَحْزَنُهُمْ تَرْكُ الرِّعَايَةِ وَالْجَبَالُ يَحْزَنُهُمْ حِفْظُ الرِّوَايَةِ ^(۱) ” قرآن کی روایت کرنے والے بہت ہیں اور اسکے حدود کی رعایت کرنے والے کم، کتنے زیادہ ہیں وہ لوگ جو نصیحت والی حدیث نقل کرتے ہیں لیکن کتاب میں دھوکے سے کام لیتے ہیں علماء قرآن کی رعایت نہ ہونے پر غمگین ہیں اور جاہل قرآن کے حفظ کرنے کے در پے اور یہ مسئلہ انھیں غمگین کر دیتا ہے۔“

یہاں تحریف سے مراد قرآن میں حروف و آیات کے لحاظ سے کمی و زیادتی نہیں ہے بلکہ تاویل کی پہچان نہ ہونا ہے اس پر ایک اور دلیل۔

حضرت امام محمد باقرؑ سے روایت ہے ” مَا يَسْتَطِيعُ أَحَدٌ أَنْ يَدْعِيَ أَنْ عِنْدَهُ جَمِيعُ الْقُرْآنِ ظَاهِرًا وَبَاطِنًا غَيْرَ الْأَوْصِيَاءِ ^(۲) ” سوائے اوصیاء کے کوئی شخص یہ دعویٰ کرنے کی صلاحیت نہیں رکھتا کہ اس کے پاس پورا قرآن ہے اس کا ظاہر بھی اور باطن بھی۔ نیز حضرت امام محمد باقرؑ سے روایت ہے:

” لَوْ لَا أَنَّهُ زَيْدٌ فِي كِتَابِ اللَّهِ وَنَقَصَ مَا خَفِيَ حَقْنَا عَلَى ذِي حُجَى وَ لَوْ قَدْ قَامَ قَائِمُنَا صَدَقَهُ الْقُرْآنُ ^(۳) ”

اگر قرآن میں زیادتی یا کمی نہ کی گئی ہوتی تو کسی صاحب عقل پر ہمارا حق مخفی نہ رہتا اور جب ہمارا قائم (امام زمان ع) ظہور کرے گا تو قرآن اس کی تصدیق کرے گا۔

(۱) الکافی ج ۱ ص ۳۹ اور کلام الرحمن ج ۱ ص ۲۷۔

(۲) الکافی ج ۱ ص ۱۷۸، صائر الدرر ج ۱ ص ۱۳۳، الوافی ج ۲ ص ۱۳۰، تفسیر البرہان ج ۱ ص ۱۵۰۔

(۳) تفسیر البرہان ج ۱ ص ۲۷، تفسیر العیاشی ج ۱ ص ۳۳ اس کے علاوہ پر چند کتب سے مشغول، تفسیر صفی مقدمہ ص ۳۱۔

وہ جو قائم کی تائید کرے گا یہی موجود قرآن ہے کیونکہ امام اہل بیت کے حلف کے جانے والے حق کو ثابت کرنے کے مقام میں ہونگے اور جس نے اس حق کو قبول نہ کیا اسے سرزنش کریں گے استدلال کے معنی یہ ہیں کہ امام جت حقیقی معنی کو اس طرح آشکار کریں گے کہ اس پر کوئی شک و شبہ باقی نہیں رہے گا اور ہر شخص یہ بات سمجھ سکے گا کہ قرآن امام کی تصدیق کر رہا ہے اور اگر قرآن تحریف کا شکار ہو چکا ہو تو امام کی تصدیق نہیں کر سکے گا پس مطلب یہ ہے کہ دشمنوں نے قرآن کے معانی میں تحریف کی اور اس بارے میں قرآن کے مفہیم و معانی میں کمی کی ہے اور اپنی مرضی کے معانی داخل کر دیئے تاکہ ارباب عقل پر حقیقت مشتبہ ہو جائے۔ اس مطلب پر شاہد کہ قرآن کے معانی کی تحریف کی گئی ہے ذیل کے موارد کا حذف کیا جانا ہے۔

الف، بعض آیات کی بحول کا حذف کرنا۔

ب، ان تفاسیر کا حذف کرنا جو خدا نے آیات کے لئے نازل کی تھی۔

ج، نزول کے موارد اور نلا و خروج کے بارے میں مشتبہ موارد کا حذف کر دینا۔

اس کے بعد یہ محذوف موارد دوسرے موارد کے ساتھ رد و بدل ہو گئے اور غلطی موارد، شخصی بیویات اور غلط اجتہادات نے نلا و خروج آیات کے بیان کی جگہ لے لی۔ اگر کوئی اس بارے میں مزید اطلاع حاصل کرنا چاہے تو مندرجہ ذیل کتابوں کی طرف رجوع کرے۔ تفسیر الدر المنثور، جامع البیان یا دوسری کتابیں تاکہ اسے معلوم ہو کہ کس طرح قرآن کے معانی میں تحریف کی گئی ہے۔

”معنوی تحریف“ کے اسباب میں سے ایک اور سبب لفظ کی اشکال و اعراب کو اصالت دینا ہے عرب جملہ کے سیاق اور جملہ میں کلمہ کے موقع و محل کو دیکھے بغیر ہر کلمہ کو دیکھ کر اس میں مختلف اعرابی و ترکیبی احتمال دیتے ہیں اور یہی چیز قرآن کے حقیقی معنی و مقصد سے دوری کا باعث بنتی ہے مثل کے طور پر آیت ”ذلک الکتاب لا ریب فیہ“ کے اعرابی نکات پر توجہ کریں تاکہ مطلب روشن ہو سکے اس بارے میں عبدالاعلیٰ، حضرت امام صادق سے روایت کرتا ہے کہ

حضرتؑ نے فرمایا ”اصحاب العربیۃ یحرفون کلام اللہ عزوجل عن مواضعہ“ (۱) عربی دالے کلام خدا کو اس کے اصلی مقام سے دور کر دیتے ہیں اس بارے میں آپ مندرجہ ذیل کتابوں کی طرف رجوع کریں، جو القراءات، الکشف عن وجہ القراءات السبع ان کتابوں میں آپ کو ہماری بات پر روشن دلیلیں ملیں گی اسی طرح تفسیر، قرأت اور اعراب القرآن، کے بارے میں کھچی گئی کتب کی طرف رجوع کریں۔

ضروری بھٹیں،

اگر اس شجرہ خبیثہ (کہ قرآن میں شک کرنے کا بیج کینہ توڑوں نے بویا اور سادہ لوح اور فریب خورہ افراد نے اسکی آبیاری کی) کو جڑ سے خشک کرنا چاہیں اور اسکی جڑیں اکھاڑنا چاہیں تو ضروری ہے کہ بعض بنیادی بحثوں کو ذکر کیا جائے اگر یہ مسائل روشن ہو جائیں تو تحریف کا خیال بھی کسی کے ذہن میں نہیں آئے گا جن مسائل پر گفتگو کرنا ضروری ہے وہ مندرجہ ذیل ہیں،

۱۔ قرآن کا جمع کرنا اور اس کا زمانہ، کسی نے یہ کام کیا، اسی موضوع میں ہم مصحف علیؑ اور دوسرے اہم مسائل کے متعلق گفتگو کریں گے۔

۲۔ اس کے بعد قرآن کے سات حروف پر نزول کی بات کریں گے اسی طرح قرآن کے رسم الخط، اس کے اثرات، قاریوں کے حالات اور جو کچھ ان سے باقی بچا، مزہبی تفسیروں، مرادف کلمات کے ساتھ تفسیر اور دوسرے اہم امور سے بحث کریں گے۔

۳۔ فسوخ التلاوة آیات اور ان سے مربوط روایات اور انکی حقیقت اس بارے میں وہ احادیث جو اس مسئلہ کی بنیاد ہیں یا اس عقیدہ کے پھیلانے کی موجب بنی ان کے بارے میں تحقیق کریں گے اور ان کا باطل ہونا ثابت کریں گے اسی سلسلے میں دوسری اہم بھٹیں بھی سامنے آئیں گی، مذکورہ بالا بھٹیں آئندہ چند فصلوں میں ذکر کی جائیں گی۔

(۱) بحث فی تاریخ القرآن و علومہ ص ۳۲۱ و البیان غوثی ص ۲۳۸۔

قرآن

..... مصحف

- ۱۔ قرآن جمع کرنے کی تاریخ
- ۲۔ خلفاء کے ذریعے قرآن جمع کیے جانے کی تاریخی حقیقت
- ۳۔ آیات کی ترتیب اور نزول
- ۴۔ مصحف علی علیہ السلام

پہلی فصل قرآن کے جمع کیسے جانے کی تاریخ:

نقطہ آغاز:

اگر کوئی شخص مذکورہ دلائل یا آئندہ صفحات میں ذکر کیے جانے والے شواہد میں غور و فکر کرے تو واضح طور پر اسے معلوم ہو جائے گا کہ قرآن "مغیر اکرم" کے زمانے میں جمع کیا گیا تھا اگرچہ یہ کام بعض کے لیے ثابت کرنا اگر محال نہ ہو تو دشوار ضرور ہے اس لحاظ سے اس مختصر کتابچے میں جس حد تک دلیلیں اور شواہد کا ذکر کرنا ممکن ہو سکا ہم ذکر کریں گے جہیہ دلیلوں کا حاصل کرنا خود چار بنین پر چھوڑ دیں گے

پیشمبر کے زمانے میں قرآن کے جمع کیسے جانے کے بارے میں نظریات:

بعض علماء اور محققین نے ثابت کیا ہے کہ قرآن "مغیر اکرم" کے زمانے میں جمع ہوا ان میں سے چند ایک کے نام یہ ہیں: حادث عباسی، المازنی، الزرقانی، الزرکشی، عبدالصمد شلبین، محمد الغزالی، ابی شامہ، الباقانی، (۱) شیخ حرّمالی، (۲) الطیّی، ابن خلدوس (۳) اور شرف الدین (۴) اس بارے میں ڈاکٹر صفیر

(۱) ابن ابراہیم کے بارے میں اسب کے لینے یا بعض کے لینے اور جمع کریں "المیزان ذرکتی" ص ۱۶۸، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵

کہتے ہیں۔ ”علمی تحقیق یہ تقاضا کرتی ہے کہ پورا قرآن ”مفسر“ کے زمانے میں لکھا گیا اور جمع کیا گیا ہے۔“ ابن جریرؒ بھی یہی نظریہ رکھتے ہیں۔^(۱) مزید معلومات کے لیے دیئے گئے حوالوں کی طرف رجوع کریں۔

تین مطالب کا ذکر ضروری ہے !

اپنے نظریے پر دلیلیں دینے سے پہلے تین مطالب کا ذکر ضروری ہے۔

پہلا مطلب :- یہ اشارہ کرنا ضروری ہے کہ ”مفسر اکرم“ لوگوں کو قرآن کی تعلیم، آیات کی تفسیر و اشاعت اور قرآنی آیات کے حفظ کرنے پر ترغیب دلاتے تھے آپؐ ختم قرآن کا بہت اہتمام فرماتے تھے اور یہی اہتمام نسل بہ نسل جاری رہا۔ آنحضرتؐ کی وفات کو ابھی دو دہائیاں بھی نہیں گزر نے پائی تھیں کہ قرآن کے دسیوں ہزار قاری اور حافظ پیدا ہو چکے تھے۔

اگر قرآن میں مختصر سی تبدیلی بھی ہو جاتی تو یہ حافظ تحریف کرنے پر بغاوت کر دیتے اور صدائے اعتراض بلند ہو جاتی خاص کر اس بات کے پیش نظر کہ ان میں حضرت ابوذرؓ جیسے افراد بھی موجود تھے۔ اگر قرآن میں تصرف کا قصد کرنے والا شخص ارباب حکومت میں سے ہوتا تو مخالفین اس حرکت کو بہانہ بنا کر اسکی حکومت کے پائے اکھڑ سکتے تھے۔

دوسرا مطلب :- جس کا ذکر ضروری ہے وہ خود صحابہ کا ”مفسر“ کے سامنے قرآن پیش کرنا اور قرائت کرنا ہے عیسرا مطلب :- اس بارے میں ہے کہ خود صحابہ ”مفسر“ کے زمانے میں ختم قرآن کو خاص اہمیت دیتے تھے اور نبی اکرمؐ انھیں اس کام پر شوق دلاتے تھے، اس کے علاوہ صحابہؓ نے ایسی شخصیات کا نام ذکر کیا ہے جنہوں نے ”مفسر“ کے زمانے میں بارہا قرآن ختم کیا۔

ان سب مطالب سے ایک حقیقت ثابت ہوتی ہے اور وہ یہ کہ قرآن ایک شخص یا دو شخص کی گواہی کے ساتھ نہیں لکھا گیا جس کا بعض روایات دعویٰ کرتی ہیں۔ اب ہم انہی مذکورہ بالا مطالب کی تفصیل ذکر کرتے ہیں۔

(۱) تاریخ القرآن العظیم ص ۸۵ / ۸۷، فتح الباری ج ۹ / ص ۲۰ میں ابن جریرؒ لکھتے ہیں۔

پہلا مطلب: ”قرآن کے بارے میں اہتمام“

۱۔ حضرت علیؑ سے روایت ہوئی ہے کہ حضرتؑ نے فرمایا: ”پیغمبرؐ فرماتے تھے: جو بھی قرآن کو اس نیت کے ساتھ پڑھے کہ جو کچھ وہ پڑھے گا اسے ظاہر کرے گا اور قرآن کو حفظ کرے تو خدا اسے جنت میں داخل کرے اور اپنے خاندان کے دس افراد جو کہ جہنم کے متعلق تھے کے بارے میں اسکی شفاعت قبول فرمائے گا۔“ (۱) اس بارے میں اور قرآن کی تعلیم کے بارے میں بہت زیادہ احادیث کتابوں میں آئی ہیں۔ (۲)

عبادہ ابن صامت سے منقول ہے کہ ”جب کوئی ہجرت کر کے پیغمبرؐ کے پاس آتا تو آنحضرتؐ اسے ہم میں سے کسی ایک کے حوالے فرماتے تاکہ ہم اسے قرآن کی تعلیم دیں۔ مسجد میں قرآن کی تلاوت زور و شور سے ہوتی تھی یہاں تک کہ حضرتؐ نے حکم دیا آوازیں نیچی رکھو تاکہ ایک دوسرے کو غلطی میں نہ ڈال دو۔“ (۳)

دوسری روایت میں یوں آیا ہے کہ ”جب کوئی شخص مدینہ ہجرت کر کے آتا تو رسالتِ مبارکؐ اسے حافظوں میں سے کسی ایک کے سپرد فرماتے تاکہ اسے قرآن کی تعلیم دے۔ اس طرح ”پیغمبرؐ“ میں حافظوں کی تعداد زیادہ ہو گئی اور آپؐ ہی کے زمانے میں ”میزِ معونہ“ کے واقعہ میں ستر حافظ شہید ہوئے۔“ (۴)

جب ”عبدالقیس“ کا نمائندہ وفد آپؐ کی خدمت میں حاضر ہوا تو آنحضرتؐ نے وفد کے

(۱) مجمع البیان ج ۱ / ص ۲۹۔

(۲) مجمع بخاری ج ۲ / ص ۱۳۹، مسند حاکم، مجمع الزوائد ج ۷ / ص ۱۵۹، ۱۶۵، حلیۃ الاولیاء ج ۲ / ص ۱۹۳، الترمذی و الترمذی ج ۲ / ص ۱۳۳، انیسر ص ۲۔۶۔

(۳) منہل القرآن ج ۱ / ص ۲۳۵، ۳۰۸، مسند احمد ج ۵ / ص ۱۳۳، البیان خونی ص ۲۷۷، تاریخ القرآن الصغیر ص ۸۰، مباحث فی علوم القرآن ص ۱۶۱، حلیۃ الاولیاء ج ۲ / ص ۱۶۰، مسند حاکم ج ۱ / ص ۲ / ص ۲۵۹، البیہ آخری دو کتابوں میں یہ حدیث ”پیغمبرؐ“ القرآن تک نقل ہوئی ہے۔

(۴) انکثر اہمائل ج ۲ / ص ۲۳۲، انکیر طبرانی، مسند حاکم، بخاری اور مسلم سے منقول، منہل القرآن ج ۱ / ص ۲۳۵، ۳۰۸، تاریخ القرآن زنجینی ص ۳۰۔

ایک ایک فرد کو ایک ایک میزبان کے سپرد کیا تاکہ اسے رہائش فراہم کرے، قرآن کی تعلیم دے اور نماز سکھائے وفد ایک مہینہ مدینہ رہا پھر آنحضرتؐ نے انھیں طلب فرمایا اور ملاحظہ فرمایا کہ وہ اب فتنی مسائل کی تعلیم کے قابل ہو چکے ہیں تو انھیں ایک دوسرے گروہ کے حوالے کر دیا اور اگلے جمعہ کو طلب فرما کر دیکھا کہ وہ قرائت قرآن اور احکام سکھ چکے ہیں۔^(۱) اس کے علاوہ جیسا کہ مشہور ہے کہ پیغمبرؐ نے معاذ ابن جبل اور ابو موسیٰ اشعری کو یمن بھیجا کہ وہ لوگوں کو قرآن کی تعلیم دیں۔^(۲) اسی طرح مشہور ہے کہ حضرتؐ نے مدینہ ہجرت سے پہلے "مصعب ابن عمیر" کو مدینہ بھیجا کہ وہ لوگوں کو قرآن کی تعلیم دے اور فتح مکہ کے بعد حضرتؐ نے معاذ کو مکہ اسی مقصد کے لیے بھیجا۔^(۳) اسی طرح منقول ہے کہ "ابن ام مکتوم" اور "مصعب ابن عمیر" مدینہ آئے اور قرآن کی تعلیم دینے میں مشغول ہو گئے۔^(۴) قاریوں کی جماعت پیغمبرؐ کے زمانے میں مشہور تھی اور کچھ ایسی صفات کے ساتھ مشہور تھی جو انہی کے ساتھ خاص تھیں مثلاً پیغمبرؐ کے زمانے میں کسی نے ابو درداء سے کہا "اے قاریوں کی جماعت کیوں تم ہم سے زیادہ ڈرپوک سوال کے وقت زیادہ کجفوس اور کھانے کے وقت تمہارے لقمے زیادہ بڑے ہوتے ہیں۔" ^(۵) جیسا کہ "بزم معوض" کے شہیدوں پر پیغمبرؐ کے زمانے میں قرآن (قاری) کا لفظ بولا جاتا تھا۔^(۶) بلکہ پیغمبر اکرمؐ نے فرمایا میری امت کے اکثر منافق "قراء" (قاری) ہیں۔^(۷)

(۱) المصنف مصنف ج ۹ ص ۲۰۱۔

(۲) طبع الاولیاء ج ۱ ص ۲۵۶ ح ۳ ص ۳۲۱۔

(۳) متنبی الخرقان ج ۱ ص ۳۰۸، انساب الاشراف ج ۱ ص ۲۳۴ تا ۲۵۷۔

(۴) طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۳۶۱۔

(۵) طبع الاولیاء ج ۱ ص ۲۳۰ ح ۲ ص ۵۰۷۔

(۶) تاریخ الخلفاء ج ۱ ص ۳۵۱، طبع الاولیاء ص ۳۳۔

(۷) التلخیص ج ۳ ص ۱۱۔

شاید اس روایت کا یہ مطلب ہو کہ قرآن کے جاری تکبر و غرور اور خود پسندی کا شکار ہو جاتے ہیں اور یہی ان کے علم کے لیے مصیبت بن جاتی ہے ایک دوسری روایت اس مطلب کی تائید کرتی ہے جو پیغمبر اکرمؐ سے منقول ہوئی ہے کہ، "حب الحزن" سے خدا کی پناہ مانگو پوچھا گیا یا رسول اللہؐ "حب الحزن" کیا ہے؟ تو فرمایا یہ جہنم کی دہ میں ایک وادی ہے کہ جہنم دن میں چار سو مرتبہ اس سے خدا کی پناہ مانگتی ہے خدا نے یہ وادی ریاکار قاریوں کے لیے بنائی ہے اور خدا کے نزدیک تمام مخلوق میں سے ناپسندیدہ ترین وہ قاری ہے جو حکام کی ملاقات کو چاہے۔" (۱)

آخر میں یہ کتنا ضروری ہے کہ نبی اکرمؐ نے قانون بنا رکھا تھا کہ وہ شخص نماز جماعت پڑھا سکتا ہے اور امارت کر سکتا ہے جو دوسروں سے زیادہ قرآن کی قرائت کرے (پڑھتا ہو یا زیادہ سیکھنے کی صلاحیت رکھتا ہو یا دوسروں سے زیادہ اسے آیات حفظ ہوں، جیسا کہ روایات میں آیا ہے۔) (۲)

۲۔ قرآن کے بارے میں اس طرح کا اہتمام پیغمبرؐ کی وفات کے بعد تک باقی رہا، الموصیہ کتاب ہے، "صبح کے وقت روزانہ لوگ ابن مسعودؓ کے پاس آتے اور وہ انھیں قرآن کی تعلیم دیتا جس کے پاس پہنچتا اس سے سوال کرتا کہ تم کون سی سورہ پڑھ رہے ہو۔" (۳) جیسا کہ حضرت علیؓ بھی اسی کام میں مشغول رہے اور عبدالرحمن سہلیؓ جس سے امام نے اپنی قرائت لی ہے کتاب ہے کہ، "میں نے پورا قرآن علیؓ ابن ابیطالب سے پڑھا ہے۔" (۴)

(۱) مجمع الزوائد ج ۷ ص ۲۸ طبرانی سے الاوسط میں منقول۔

(۲) المطبعت الکبریٰ (مطبوعہ صادر) ج ۷ ص ۸۹، انساب الاشراف ج ۱ ص ۲۳۳، کشف الاستار ج ۲ ص ۲۳۳ ج ۱ ص ۲۳۳، مجمع الزوائد ج ۵ ص ۲۵۵ ج ۷ ص ۲۱۱ ج ۲ ص ۳۳۳، حیا الصحابہ ج ۲ ص ۵۳، الترغیب والترہیب ج ۲ ص ۳۵۲، تفسیر القرآن العظیم ج ۳ ص ۲۸ (کے ذیل میں)۔

(۳) المصنف عبدالرزاق ج ۳ ص ۳۲۱، مجمع الزوائد ج ۷ ص ۲۱۴، حیا الصحابہ ج ۳ ص ۲۵۵

(۴) الکافی المصنف ج ۱ ص ۱۲۲ اس کے مزید حوالے آگے آئیں گے

عاصم ابن کلب اپنے باپ سے روایت کرتے ہیں کہ اس نے کہا " حضرت علیؑ نے مسجد میں۔
 (راوی کہتے ہیں میرا خیال ہے کہ انہوں نے مسجد کوفہ کا نام لیا) سخت شور مٹا تو فرمایا: یہ کون لوگ ہیں؟
 کہا گیا کچھ لوگ قرآن پڑھ رہے ہیں یا قرآن کی تعلیم میں مشغول ہیں تو حضرت علیؑ نے فرمایا "آگاہ
 ہو جاؤ کہ یہ لوگ رسول خداؐ کو سب سے زیادہ محبوب تھے۔" (۱) حضرت علیؑ نے ہماری کے لئے
 بیت المال سے دو ہزار درہم و خلیفہ معین فرما رکھا تھا۔ (۲) روایت ہوئی ہے کہ حضرت علیؑ نے فرمایا
 "کوئی بھی بچہ جو مسلمان خاندان میں پیدا ہو اور قرآن کی تعلیم میں مشغول ہو بیت المال سے سالانہ
 دو سو دینار اس کا حق ہے اور اگر دنیا میں اپنا حصہ نہ لے سکا تو آخرت میں اسے ملے گا۔" (۳)
 نیز حضرت عمرؓ کے دور میں ابو موسیٰ کو بصرہ کے قرآن جمع کرنے والے قاریوں کے پاس بھیجا
 گیا تو عین سو کے لگ بھگ قاری ابو موسیٰ کے پاس آئے۔ (۴) ابن زنجویہ کا نظریہ ہے کہ حضرت
 عمر ابن خطابؓ نے ابو موسیٰ کو ان قاریوں کی تعداد معلوم کرنے بھیجا تھا کہ جن کے پاس قرآن
 تھا تو ابو موسیٰ نے جواب میں عین سو سے زیادہ نام گنوائے۔ (۵) مشہور ہے کہ عین ہزار قاری
 جنگ صفین میں حاضر تھے۔ (۶) اور جنہوں نے شرکت نہیں کی انکی تعداد کتنی ہوگی اگر یہ
 تعداد مبالغہ پر مبنی بھی سمجھی جائے تو بھی اتنا پتہ تو چلتا ہے کہ قاریوں کی تعداد اتنی زیادہ تھی
 کہ ہزاروں کو پہنچتی تھی اس کے علاوہ یہ بھی مشہور ہے کہ جنگ صفین میں پانچ سو (۵۰۰) قرآن

(۱) کشف الاستار، مسند بزاز ج ۱ ص ۲۳ سے منقول، مجمع الزوائد ج ۷ ص ۶۶۴، مسند بزاز، منقول از طبرانی
 (الاصط و البراز ص) ص ۲۴۴۔

(۲) کنز العمال ج ۲ ص ۲۶۹ شعب الامیاء میں پہنچی اور سعید ابن منصور سے منقول۔

(۳) کنز العمال ج ۲ ص ۲۶۹، خصال ج ۲ ص ۶۴، مجمع الامین ج ۱ ص ۱۱۴، وسائل الطیغ ج ۳ ص ۲۸۹، ۲۸۸

(۴) صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۰۰، مشکل الامار ج ۲ ص ۳۱۹، طبع الاولیاء ج ۱ ص ۲۵۷، کنز العمال ج ۳ ص ۱۳۰، مزید

حوالے فتح طحاوت کی فصل میں حدیث "لا یملأ جوف ابن آدم الا القرب" کی ذیل میں نقل کریں گے۔

(۵) کنز العمال ج ۲ ص ۱۸۸ ابن زنجویہ سے منقول۔

(۶) صفین منقری ص ۱۸۸۔

نیزوں پر اٹھائے گئے، منقري کے چول پہ لشکر کے بڑے قرآن تھے^(۱) نقل کیا گیا ہے کہ معاویہ جب ”مسکن“ سے کوذ کی طرف چلا اور اس نے ”نخیلہ“ اور ”دارالرزق“ کے درمیان پڑاؤ کیا تو اس کے ساتھ شام کے قندگو اور قاری تھے کعب ابن جعيل الغلبی نے اس بارے میں شعر کہا:

من جسر منبج اضحى غب عاشرۃ فی نخل مسکن تتلی حوله السورۃ^(۲)

پل منبج سے دس دن کے بعد ہمرا مسکن نخل میں اس حال میں تھا کہ اطراف میں سورتوں کی تلاوت ہورہی تھی۔

ابی درداء (متوفی خلافت حضرت عثمان کے آخر میں یا خلافت حضرت علیؑ کے آخر میں) اس بارے میں کہتا ہے ”جن لوگوں نے میرے پاس قرآن پڑھا تھا انکی تعداد ایک ہزار چھ سو تک پہنچتی تھی۔“^(۳) جب عبدالرحمن ابن عمار اشعث نے خروج کیا تو اس کے لشکر میں ایک دستہ ”سریۃ القراء“ کے نام معروف تھا اور کمال ابن زیاد، سعید ابن جبیر اور عبدالرحمن ابن ابی لیلی جیسے افراد اس میں موجود تھے^(۴) ابو بلال عسکری اس بارے میں کہتا ہے اکثر فقہاء اور قاری موالی تھے اور ابن اشعث کے ساتھ خروج کرنے والے زیادہ تر یہی قاری اور فقہاء تھے^(۵) ابن اشعث کے ساتھ ایک لاکھ افراد تھے کہ جن کے نام بیت المال کے رجسٹر میں لکھے ہوئے تھے اور اس کے ساتھ موالیوں کی بھی اتنی ہی تعداد تھی۔^(۶) مذکورہ بالا سارے نمونے ہمیں یہ بتاتے ہیں کہ قرآن کے حفظ اور روایت کو کس حد تک اہمیت دی جاتی تھی اور اس وقت قاریوں اور حافظوں کی تعداد کس حد تک زیادہ تھی۔

(۱) صفین ص ۳۷۸، مروج الذهب ج ۲ / ص ۳۹۰، تاریخ القرآن آبیاری ص ۱۵۲۔

(۲) انساب الاشراف ج ۲ / ص ۳۲۔

(۳) التخصیص فی علوم القرآن ج ۲ / ص ۱۸۶۔

(۴) تاریخ الامم والملوک ج ۲ / ص ۳۵۰، کمال فی التاریخ ج ۳ / ص ۳۵۲، البدایہ والنہایہ ج ۸ / ص ۳۶، ۳۷۔

(۵) البدایہ والنہایہ ج ۲ / ص ۳۳۔

(۶) البدایہ والنہایہ ج ۹ / ص ۳۱۔

دوسرا مطلب، ”قرآن کا پیش کیا جانا“

مشہور ہے کہ پیغمبرؐ پر آخری دفعہ قرآن کے پیش کئے جاتے وقت ابن مسعود موجود تھے اور جو کچھ مسوٰخ ہوا یا تبدیل ہوا اسے جانتے تھے۔^(۱)

”بلہوی“ شرح السنۃ میں کہتا ہے: مزید ابن ثابت قرآن کے آخری بار پیش کئے جانے کے شاہد تھے اور اس عرصہ میں مسوٰخ موارد مشخص ہو چکے تھے اس نے قرآن لکھا اور پیغمبرؐ کے سامنے پیش کیا اس نے اسی قرآن کی لوگوں کو تعلیم دی یہاں تک وفات پائیٰ زید کا قرآن حضرت ابو بکر اور حضرت عمر کا مورد اعتماد تھا اور انہوں نے اسکی جمع آوری کی اور حضرت عثمان نے بھی زید ہی کو مصاحف لکھنے کی ذمہ داری سونپی۔^(۲)

ابن ابی کعب کے بارے میں راضی کہتا ہے، لوگوں نے ابی کی قرائت لے لی کیونکہ وہ آخری شخص تھا جس نے اپنی قرائت آنحضرتؐ کے سامنے پیش کی ”ابن عباس بھی کہتا تھا ”ہم پیغمبرؐ کے آخری کلام اور عمل کو اپنے لینے دلیل بناتے ہیں۔“^(۳)

”زرکشی“ ذہبی سے نقل کرتا ہے کہ ”ان سات افراد نے قرآن پیغمبرؐ کے سامنے پیش کیا حضرت علیؓ، حضرت عثمان ابن عفانؓ، ابی ابن کعبؓ، زید ابن ثابتؓ، ابو موسیٰ اشعریؓ اور ابو درداءؓ۔“^(۴) اور جو کچھ بلہوی نے زید ابن ثابت کے بارے میں کہا ہے وہ شک و تردید

(۱) طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۱۳۷ و ص ۲ دوسرا حصہ، کنز العمال ج ۲ ص ۲۲۴، ۲۲۵، کشف الاستار ج ۲ ص ۲۵۱، مجمع الزوائد ج ۹ ص ۲۸۸، التذکرۃ، البزور، رجال ائمہ اور رجال الصحیح سے منقول، فتح الباری ج ۱ ص ۳۰، ۳۱، الاستیعاب برصالحہ الامامین ج ۲ ص ۳۲۲، منکمل الآثار ج ۱ ص ۱۵ اور ج ۲ ص ۱۹۲، ۱۹۳، اشعری ج ۱ ص ۳۲۔

(۲) تاریخ القرآن ذہبی ص ۳۹، الاثقان ج ۱ ص ۵۰، المعارف ابن قتیبہ ص ۳۹۰، الفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام ج ۸ ص ۸۳، المعارف سے منقول۔

(۳) محاضرات الامامین ج ۲ جز ۲ ص ۳۳۸۔

(۴) البرہان زرکشی ج ۱ ص ۲۳۲ ص ۲۳۳۔

سے غلطی نہیں ہے بالخصوص اس لحاظ سے کہ محمد ابن کعب نے اسے رسول خداؐ کے زمانے میں قرآن جمع کرنے والوں میں سے قرار نہیں دیا، بعد والی فصلوں میں ایسے امور آئیں گے جو اس مطلب کے بارے میں مزید شک پیدا کرتے ہیں۔

تیسرا مطلب: ”پیغمبر اکرمؐ کے زمانے میں ختم قرآن“
روایات میں آیا ہے کہ،

- ۱۔ پیغمبرؐ نے عبداللہ ابن عمر بن حاص کو حکم دیا کہ ہر سات راتوں یا ہر مین راتوں میں ایک مرتبہ قرآن ختم کرے حالانکہ وہ ہر رات ایک مرتبہ قرآن ختم کرتا تھا یہ اہل سنت کی حدیث کی کتابوں میں معروف ہے^(۱)
- ۲۔ ”محمد ابن کعب القرظی“ سے منقول ہے کہ ”جن لوگوں نے پیغمبرؐ کی زندگی میں قرآن ختم کیا ان میں سے حضرت علیؓ ابن ابیطالبؓ حضرت عثمانؓ ابن عفانؓ اور عبداللہ ابن مسعودؓ تھے“^(۲)
- ۳۔ ”سعید ابن جبیرؓ“ کو ”القاری“ کا لقب دیا جا چکا تھا^(۳)
- ۴۔ پیغمبرؐ نے سعد ابن منذر کو حکم دیا کہ قرآن کو عین باریوں میں ختم کرے۔ اور سعد آخری عمر تک اسی طرح کرتے رہے^(۴)

(۱) صحیح بخاری ج ۲ / ص ۱۵۱۔ ۱۵۲، تفسیر ابن کثیر ج ۲ / ذیل ص ۳۹، مسلم، بخاری، ابی داؤد اور نسائی سے منقول، کنز العمال ج ۱ / ص ۵۳۱، نو ج ۲ / ص ۲۰۸۔ ۲۱۰، مذکورہ بالا افراد اور ابن عمرؓ اور ابن منذرؓ سے منقول، سنن داری ج ۲ / ص ۴۱، بہان زرکشی ج ۱ / ص ۴۱، الباقی سے منقول، سنن ابی داؤد ج ۲ / ص ۵۴، المبیع صحیح ترمذی ج ۵ / ص ۱۹۹، ۱۰۰، المصنف صحابی ج ۲ / ص ۳۵۹، مسند احمد ج ۲ / ص ۱۹۳، نوادر الاصول ج ۱ / ص ۲۲۱، اللکن ج ۱ / ص ۱۰۵، ۱۰۴، بعض مذکورہ بالا ماخذ سے منقول۔

(۲) المبیع لاحکام القرآن ج ۱ / ص ۵۸، کنز العمال ج ۲ / ص ۳۵۵۔

(۳) الاصابہ ج ۲ / ص ۵۰، مباحث فی علوم القرآن ص ۳۰ اور گزشتہ منابع۔

(۴) اللکن ج ۱ / ص ۱۰۴، تفسیر ابن کثیر ج ۲ / ذیل ص ۳۹، فتح الباری ج ۹ / ص ۲۹، مائزات راجب ج ۲ / ج ۲ / ص ۳۳۹، بیج الزوائد ج ۱ / ص ۱۴۱۔

- ۵۔ "عظیمبر" نے "قیس ابن صعصعہ" کو حکم دیا کہ قرآن کو پندرہ باروں میں ختم کرے۔^(۱)
- ۶۔ "عرباض ابن ساریہ" سے مرفوع روایت ہے کہ جو بھی قرآن ختم کرے یا کما جو بھی قرآن جمع کرے اسکی ایک دعا معجاب ہوگی۔^(۲)
- ۷۔ ترمذی اور دوسروں نے روایت کی ہے کہ خدا کے نزدیک بہترین عمل قرآن کا پے در پے شروع کرنا اور ختم کرنا ہے یعنی جب قرآن ختم ہو تو دوبارہ نئے سرے سے شروع کر لے۔^(۳)
- ۸۔ جناب صدوق نے قرآن کے تحریف نہ ہونے کا ایک مؤید اسی روایت کے مضمون کو قرار دیا ہے، "ختم قرآن کا ثواب، ایک رات میں قرآن کے ختم سے نہی، اور ختم قرآن کی کم از کم مدت میں راتوں کا ہونا ہے۔"^(۴)
- ۹۔ "عظیمبر" سے منقول ہے کہ، جب بندہ قرآن ختم کرنا ہے تو ساتھ ہزار فرشتے اس پر درود بھیجتے ہیں۔^(۵)
- ۱۰۔ "عظیمبر اکرم" سے منقول ہے کہ، "قرآن پڑھنے والا جب قرآن ختم کرنا ہے تو اس کی ایک دعا قبول ہوتی ہے۔"^(۶)

(۱) الاکثرین ج ۱ ص ۱۳۵ ابن عسیر اور دوسروں سے منقول، تفسیر ابن کثیر ج ۳ / ذیل ص ۳۹، محاضرات راجب ج ۲ ص ۳۳۶ جزو ۲۔

(۲) انقشرفی القراءات العشر ج ۲ ص ۳۵۳، ۳۵۴، الاکثرین ج ۱ ص ۱۱۱، کنز العمال ج ۱ ص ۳۸۲، مجمع الزوائد ج ۷ ص ۱۵۲۔

(۳) الاکثرین ج ۱ ص ۱۱۱، ثواب الاعمال ص ۷۷، کنز العمال ج ۱ ص ۵۳۷ سے منقول ترمذی، ابی داؤد ص ۲۰۸ منقول از راحمندی سے الاسئل اور نوادر الاصول ص ۳۳۵ میں۔

(۴) الحجۃ البیضاء ج ۲ ص ۳۳۳، الفتاوی صدوق، اوائل الفتاوی اور انقشرف ج ۲ ص ۳۳۵۔ ۳۳۷ سے مختلف اسانید اور الفاظ کے ساتھ منقول ہے۔

(۵) کنز العمال ج ۱ ص ۳۵۳ المفردوس میں دہلی سے منقول۔

(۶) کنز العمال ج ۱ ص ۳۵۷ میں خطیب سے اسکی جامعہ میں منقول ص ۳۹۱، شعب الایمان میں بیہقی سے منقول، انقشرف ج ۲ ص ۳۵۳۔

۱۱۔ جو کوئی قرآن ختم کرتا ہے تو رات گئے تک فرشتے اس پر درود بھیجتے ہیں اور جو شام کے وقت قرآن ختم کرے فرشتے صبح تک اس پر درود بھیجتے ہیں۔^(۱)

۱۲۔ پیغمبر اکرمؐ سے مروی ہے ”جو سات راتوں میں قرآن ختم کرے اس نے ”مقربین“ والا کام کیا ہے، جو پانچ راتوں میں قرآن ختم کرے اس نے ”صدیقین“ والا کام کیا ہے اور اسی روایت میں عین راتوں میں قرآن کے ختم کے بارے میں پوچھا گیا تو حضرتؐ نے اس عمل سے منع فرمایا۔^(۲)

۱۳۔ جابر ابن عبد اللہ سے روایت ہے ”جو بھی قرآن ختم کرے یا جمع کرے تو خدا کے نزدیک ایک مستجاب دعاء رکھتا ہے (یعنی جب چاہے خدا اس کی ایک دعا یقیناً پوری کرے گا)۔^(۳)

۱۴۔ پیغمبر اکرمؐ سے مروی ہے ”جو بھی تم میں سے قرآن ختم کرے تو کئے : خدایا قبر میں میری وحشت کو اُس سے بدل دے۔“^(۴)

۱۵۔ پیغمبرؐ جب بھی قرآن ختم فرماتے تھے تو اپنے گھر والوں کو جمع کر کے دعاء کیا کرتے تھے۔^(۵)

۱۶۔ جو شخص سورہ فاتحہ پڑھتے اور قرآن کے شروع ہوتے وقت حاضر ہو وہ اس شخص کی مانند ہے جو خدا کی راہ میں جہاد کی فتح میں شریک ہو اور جو شخص ختم قرآن میں حاضر ہو وہ اس شخص کی مانند ہے جو مال نصیحت کی تقسیم کے وقت حاضر ہو۔^(۶)

(۱) کنز العمال ج ۱ ص ۳۶۱ مسند احمد سے منقول۔

(۲) کنز العمال ص ۳۵۹ حکیم ترمذی سے اس کے نوادر سے منقول۔

(۳) مجمع الزوائد ج ۱ ص ۲۲۱، ۲۲۲ الاسد طبرانی سے منقول۔

(۴) کنز العمال ج ۱ ص ۵۳۷ الطرودس میں دہلی سے منقول۔

(۵) کنز العمال ج ۱ ص ۳۶۶، مجمع الزوائد ج ۱ ص ۱۵۴ میں ابن الجوزی سے منقول ہے کہ انس ابن مالک یہ کام کرتا تھا۔

(۶) کنز العمال ج ۱ ص ۳۸۷ - ۳۸۸ محمد بن نصر، ابن عمر بن ابی شیحہ اور دہلی سے منقول۔

۱۷۔ اسی طرح پیغمبر ختم قرآن کے وقت یہ دعا فرماتے تھے: ”عذایا قرآن کے واسطے مجھے مورد رحمت قرار دے۔“ (۱)

۱۸۔ رسول خداؐ نے فرمایا ہر سات رات میں ایک مرتبہ قرآن ختم کرو اور اس مقدار سے بڑھو نہیں۔ (۲)
۱۹۔ جب بھی رسول اکرمؐ قرآن ختم کرتے تو قرآن کی پہلی پانچ آیتوں کی تلاوت فرماتے تھے (۳) اس حدیث کا مطلب یہ ہے کہ قرآن جمع ہو چکا تھا اور اس کا اول و آخر مشخص تھا۔

۲۰۔ جب ابن عباسؓ نے ابی کے پاس قرآن کی قرائت کی اور ختم قرآن کیا تو ابیؓ نے اسے کہا: ”سورہ حمد اور پانچ آیتیں سورہ بقرہ کی قرائت کرو کیونکہ جب میں نے آنحضرتؐ کے پاس قرآن ختم کیا تھا تو انہوں نے مجھے یہی حکم دیا تھا۔“ (۴) اس حدیث کا مطلب بھی یہ ہے کہ پیغمبرؐ کے زمانے میں قرآن جمع ہو چکا تھا اور اس کا اول و آخر بھی معین تھا۔

۲۱۔ طبریؒ کہتا ہے: ”عبداللہ ابن مسعود، ابی ابن کعب اور انسؓ جیسے بعض دوسرے صحابہ نے پیغمبرؐ کے پاس کئی مرتبہ قرآن ختم کیا۔“ (۵)
۲۲۔ ”پیغمبرؐ جب بھی قرآن ختم کرتے تو کھڑے ہو کر دعا فرماتے تھے۔“ (۶)

یہ نمونے جو ذکر ہوئے یہ مؤید کے عنوان سے تھے ورنہ پیغمبر اکرمؐ کے زمانے میں قرآن کے جمع کئے جانے پر اپنی دلیلیں ہم مختصر طور ذکر کریں گے اگرچہ سب حوالوں کا اس مختصر کتاب میں ذکر کرنا ممکن نہیں ہے لیکن ”ما لا یدرک کملہ لا یتدرک کملہ“ (کچھ ہونا بالکل نہ ہونے سے بہتر ہے)

(۱) التبریؒ زدر کئی ج/ ۱ ص ۴۵، شعب الایمان میں بیہقی سے منقول، اشترج/ ۲ ص ۳۳۔

(۲) ابی حوالہ ص ۴۰، ۴۱۔

(۳) نوادر الاصول ص ۳۳، ۳۴۔

(۴) اشترج/ ۲ ص ۳۴، ۳۵۔

(۵) مجمع البیان ج/ ۱ ص ۱۵، اعلام الدلی ج/ ۲ ص ۹۰۔

(۶) اشترج/ ۲ ص ۳۳۔

آب دریا را اگر تولاں کشید ہم بقدر تشنگی باید چشید

اگر پورے سمندر کو نہیں اٹھا سکتے ہیں تو اپنی تشنگی اور پیاس تو بھانا ہی

چاہیے۔

شواہد اور دلیلیں،

اینا مدعی ثابت کرنے کے لیے چند مطالب کا ذکر ضروری ہے،

پہلی دلیل، ”حکمت بالغہ“

”قرآن“ لوگوں پر ایک حجت اور احکام و فرائض کی بنیاد ہے۔ دعوتِ دین کا دار و مدار قرآن ہی پر ہے، اب اگر پیغمبرؐ قرآن کو حفرق اور پراکندہ چھوڑ دیں، جمع نہ کرتے، اس کے حدود مشخص نہ کرتے، اس کی آیات کی تعداد بیان نہ فرماتے، اس کے اعراب کو معین نہ فرماتے اور اس کے نصوص اور سورے محدود نہ فرماتے تو نزولِ قرآن کی غرض اور مقصد پورا نہ ہوتا اور یہ حکمت کے منافی ہے ایسا کام ایک عام عقل مند انسان سے بعید ہے کہاں یہ کہ پیغمبرؐ رسولِ خداؐ یہ کام کریں یہ بچی کا استدلال ہے اور سید ابن طاہوس نے اس کی تائید کی ہے^(۱) امام شرف الدین نے بھی یہی کہا ہے، ”جو بھی پیغمبرؐ کی پہچان رکھتا ہو، ختمِ نبوت کو قبول کرنا ہو اور آنحضرتؐ، خدا، قرآن اور لوگوں کے بارے میں خلوص سے آشنائی رکھتا ہو اور آنحضرتؐ کی بلند ہمتی، دورانِ نبیؐ اور امور میں محتاط رویے سے آگاہ ہو تو وہ محال سمجھے گا کہ آنحضرتؐ قرآن کو جمع کئے بغیر حفرق حالت میں چھوڑ جائیں یہ کام آنحضرتؐ کے عزمِ دلؐ اور دورانِ نبیؐ سے بعید ہے۔“^(۲)

(۱) سید السعد ص ۱۴۲۔

(۲) اجوبہ مسائل موسیٰ ہار اللہ ص ۶۱۔

دوسری دلیل ”تاریخی حقیقت“

یہ بات ناقابل انکار ہے کہ آنحضرتؐ کے مخصوص کاتب تھے جو نازل ہونے والی آیات کو لکھتے تھے پیغمبرؐ نے انھیں خاص کر اسی کام کے لیے رکھا تھا۔ مؤرخین نے ان کاتبوں کے نام صراحت کے ساتھ لکھے ہیں انکی تعداد بیالیس (۲۲) بتلائی ہے^(۱) ”عبد پیغمبر“ میں قرآن کی کتابت پر کلام خدا کے اشارہ ”رسول من اللہ یتلو صحفا مطہرات“^(۲) کے علاوہ بہت سی روایات موجود ہیں جو اس مطلب پر دلالت کرتی ہیں، ہم چند ایک کو ذکر کرتے ہیں۔

”زید ابن ثابت“ سے منقول ہے کہ ”میں پیغمبرؐ پر نازل ہونے والی وحی لکھتا تھا اور پیغمبرؐ پر جب وحی نازل ہوتی تو آنحضرتؐ کو شدید بخار آجاتا تھا۔ میں آنحضرتؐ کے پاس جاتا اور شانے یا بازو کی ہڈی پر جو کچھ حضرتؐ لکھواتے کھ لیا تھا اور جب میں لکھنے سے فارغ ہوجاتا تو آنحضرتؐ فرماتے ”پڑھو تو میں پڑھتا، پیغمبرؐ چھوٹ جانے والے کلمات کی تصحیح کرواتے اور میں نازل ہونے والی آیات لوگوں کے پاس لے جاتا۔“^(۳) اس حدیث کا مطلب یہ ہے کہ آیات کی کتابت، اور انکی تصحیح پر خود پیغمبر اکرمؐ نظر رکھتے تھے اس طرح پیغمبر اکرمؐ جب وحی نازل ہوتی تو کسی ایک کاتب کو جیسے زید یا کسی اور کو حکم دیتے کہ وحی والی آیات کو لکھیں۔“^(۴)

(۱) کاتبین وحی کے نام درج ذیل کتابوں میں دی گئیں، الوزراء واکتاب من ۳۰۳، السیرۃ الخلیفہ ج ۲ ص ۲۲۲، تجارب الامم ج ۱ ص ۱۳۱، البدایہ والنہایہ ج ۱ ص ۲۲۹، بحث فی تاریخ القرآن وعلومہ ”مکتبہ مکتبہ اہل بیت“، فتح الباری ج ۱ ص ۲۰۱، ترجمہ زید ابن ثابت صفحہ ۱۱۱ ج ۱ ص ۱۱۱، باہنلی نے زید ابن پیغمبرؐ میں قرآن کی جمع آوری پر کاتبین وحی کی تعیین کے ساتھ استدلال کیا ہے رجوع کریں، الکذب تحریف القرآن ص ۱۸، منقول از المصنوع ص ۹۹۔

(۲) سورۃ بقرہ آیہ ۲۔

(۳) مجمع الزوائد ج ۱ ص ۱۵۲، تاریخ القرآن الصغیر ص ۸۰، ادب الکاتب ص ۱۵۵ سے منقول۔

(۴) ذخیر النبی ج ۱ ص ۲۲۱، سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۲۲۹ اس کے حوالے میں مجمع طبری سے منقول، مجمع الزوائد ج ۱ ص ۱۷۰۔

”براء“ سے منقول ہے کہ، ”پنجمبر“ نے اسے کہا، زید کو میرے پاس بلاؤ۔ اور اس سے کو
شانے کی ہڈی اور قلم روات لیا آئے۔ جب زید آیا تو آنحضرتؐ نے فرمایا، لکھو ”لا یتسوی
القاعدون۔“ اس مذکورہ بالا مورد کی تائید ایک معروف روایت سے ہوتی ہے کہ، جبرائیل وحی
لائے تو کہتے تھے، فلاں مطلب کو فلاں جگہ پر لکھو۔^(۱)

ابن عباس سے منقول ہے کہ، ”جب پنجمبرؐ پر وحی نازل ہوتی تو حضرت کاتبان وحی میں سے
کسی ایک کو طلب فرماتے اور کہتے ان آیات کو فلاں سورہ میں جو کہ فلاں مطلب کو بیان کرتی ہے
لکھو۔“ اسی مضمون سے ملتی جلتی روایت حضرت عثمان سے بھی منقول ہے۔^(۲)

(۱) تہذیب صحیحہ و مطبوعہ ج ۵ ص ۲۳۷، صحیح بخاری ج ۳ ص ۱۳۵، فتح الباری ج ۱ ص ۶۰، الہدایہ والصلیہ ج ۷ ص
۲۳۷، سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۲۶۸، ۲۳۰، مسند احمد ج ۵ ص ۱۸۳، ۱۸۱۔

(۲) لب لباب البیوی طراز ج ۱ ص ۸، متل الخرقان ج ۱ ص ۲۳۰، مباحث فی علوم القرآن ص ۱۲۲، التلکین ج ۱ ص
۳۳ سے اور ابن الجار سے منقول۔

(۳) صحیح ترمذی ج ۵ ص ۲۵۷، صحیح یحییٰ ج ۲ ص ۳۳، التلکین ج ۱ ص ۳۷، البیان ذر کفی ج ۱ ص ۲۳۱، التہذیب
ج ۱ ص ۲۳۳، صحیح القرآن الصغیر ص ۸، مدخل ابی القرآن الکبیر ص ۳۳ سے منقول لیکن غرائب صیغہ اور متل
الخرقان ج ۱ ص ۲۳۰ میں عبارت یوں ہے، اس آیت کو فلاں مطلب کے ساتھ لکھو۔

(۴) مسند رک حاکم ج ۲ ص ۲۶۱، ۲۶۰، تہذیب مسند رک ذہبی اس کے حلیہ پر، غریب الحدیث ج ۱ ص ۱۰۳، البیان
ذر کفی ج ۱ ص ۲۳۳، ۲۳۵، جامع البیان کے حلیہ پر غرائب القرآن سے منقول ج ۱ ص ۲۳، فتح الباری ج ۱ ص ۶۰۔

۲۰، ۲۸، ۲۹، کنز العمال ج ۲ ص ۷۷۷، فعال میں ابی جید، ابن ابی شیبہ، احمد، ابی داؤد، ترمذی، ابن المنذر، ابن ابی
داؤد اور ابن الاثیر سب المصاحف میں، انھیں اپنی کتب النسخ میں، ابن حبان اور ابی نعیم کتب المعرفہ اور الماکم میں،

سحید ابن منصور، نسائی اور بیہقی سے منقول، توحید الرحمن بر حلیہ التسمیٰ ج ۲ ص ۳۷، مشکل الآثار ج ۲ ص ۱۵۲،
الدر المنثور ج ۳ ص ۲۰۷، ۲۰۸، البیان خوبی ص ۲۸، منتخب کنز العمال در حلیہ مسند احمد ج ۲ ص ۳۸، بحث فی علوم

القرآن ص ۱۰۲، متل الخرقان ج ۱ ص ۲۳۷، مباحث فی علوم القرآن ص ۱۲۲، صحیح القرآن الصغیر ص ۳۷، المرشد الوجیز
میں ابی حاتم سے منقول، جواہر الاخبار والآثار بر حلیہ النجاشی ج ۲ ص ۲۳۵، الاداؤد اور ترمذی سے منقول، سنن ابی داؤد

ج ۱ ص ۲۰۹، السنن الکبریٰ بیہقی ج ۲ ص ۲۲، احکام القرآن جصاص ج ۱ ص ۱۰، مسند احمد ج ۱ ص ۵۷، ۵۹۔

اسی مذکورہ بالا مطلب پر گواہ عثمان ابن ابی العاص سے منقول ایک روایت بھی ہے جو کہ اس مورد کو بیان کرتی ہے جس میں آیت کی جگہ متعین کی گئی ہے^(۱)۔
 اس مورد کی تائید ابن عباس اور سدی سے منقول ایک دوسری روایت سے ہوتی ہے لیکن ہمارا عقیدہ ہے کہ آیات کی جگہ کا تعین کیا جانا بہت کم موارد میں ہوا ہے کیونکہ زیادہ تر قرآن مکمل سورتوں کی صورت میں نازل ہوا ہے سوائے سورۃ بقرہ کے جیسا کہ عنقریب واضح ہو جائے گا۔ معاصف پیغمبرؐ کے بارے میں بحث کے دوران بھی اسکا ذکر آئے گا۔

صورت حال واضح کرنے والے نکات:

الف۔ معلوم ہوتا ہے کہ قرآن کی کتابت مکہ میں شروع ہو چکی تھی جناب عمر کے اسلام لانے کا واقعہ اس مطلب پر شہد ہے، حضرت عمر اپنی بن کے گھر میں وہ صحیفہ دیکھتے ہیں کہ جس میں قرآن کی کچھ آیات لکھی ہوئی تھی انہیں پڑھنے کی خواہش کرتے ہیں جب آیات ان کے سامنے پڑھی گئیں تو وہ اسلام لے آئے^(۲) اسی طرح عسقلانی اور دوسرے تصریح کرتے ہیں کہ سب سے پہلا شخص جس نے مکہ میں آیات لکھیں عبداللہ ابن سعد ابن ابی سرح تھا۔^(۳) ابن کثیر ابی ابن کعب کے پہلے کاتب وحی ہونے کے دعویٰ کی رد میں لکھتا ہے۔ ابی ابن کعب کئی سورتوں کے نزول کے وقت موجود نہیں تھا

(۱) الاذقان ج ۱ / ۶۰، التفسیر ج ۱ ص ۲۳۴، بحث فی تاریخ القرآن و علومہ ص ۱۴۴، مباحث فی علوم القرآن ص ۱۳۰، ۱۳۵، کنز العمال ج ۲ ص ۱۰۔

(۲) تفسیر مجمع البیان ج ۲ ص ۳۹۳، الجامع لاحکام القرآن ج ۱ ص ۶۰، ۶۱، التفسیر ج ۱ ص ۲۳۴۔

(۳) جامع القرآن آیاری ص ۱۰۸، ۱۰۹، علوم القرآن الکریم ص ۱۰۱، تصحیح من سیرۃ النبی الاکرم ج ۲ ص ۸۷، ۹۰، متعدد حوالوں سے منقول، کشف الاستار ج ۲ ص ۲۹، مجمع الزوائد ج ۹ ص ۵۴۔

(۴) فتح الباری ج ۱ ص ۱۸، السیرۃ الخلیفہ ص ۲۶۶۔

اور ان سورتوں کو کی صحابہ لکھتے تھے۔
 ب۔ بعید نہیں ہے کہ مسلمانوں نے جو آیات مکہ میں لکھی ہوں وہ مدینہ ساتھ لے آئے ہوں
 اور یہی وجہ ہے کہ کبھی مدنی سورتوں میں کی آیات نظر آتی ہیں۔ اگرچہ یہ بھی کہا جاتا ہے کہ مسلمانوں
 نے کئی آیات حفظ کر رکھی تھیں اور بعد میں مدینہ آکر انھیں لکھا۔

ج۔ پیغمبرؐ پر سب سے پہلے نازل ہونے والی سورہ طلق کی پہلی آیات لکھنے پڑھنے اور لکھنے کے
 آلات کا نام لیتی ہیں، اور کہا جاتا ہے کہ یہ آیات لکھی ہوئی (کتبی صورت میں) نازل ہوئیں۔ ان
 آیات میں لکھنے کی بہت ترغیب دلائی گئی ہے اور یہ ترغیب دلانے کا سلسلہ مختلف آیات میں مختلف
 انداز کے ساتھ جیسے (لکھائی) کے کام آنے والی چیزوں کے نام کے ذریعے جاری رہا۔

تیسری دلیل، ”مجھ سے قرآن کے علاوہ کچھ نہ لکھو“

اہل سنت نے پیغمبر اکرمؐ سے ایک روایت کی ہے۔ اگرچہ ہم اس کو قبول نہیں کرتے کہ
 حضرت قرآن کے علاوہ کسی چیز کے لکھنے کی اجازت نہیں دیتے تھے، ۲۰ آنحضرتؐ فرماتے تھے،
 مجھ سے قرآن کے علاوہ کچھ نہ لکھو اور جس نے بھی قرآن کے علاوہ کچھ لکھا ہو مٹا دے۔
 اگر یہ حدیث صحیح بھی ہو تو یہ کاتبانِ وحی کے ساتھ مربوط ہوگی یہ چیز آیات کی حفاظت اور
 انہیں تفسیر و تبیین کے ساتھ غلط ہونے سے بچانے کے لیے پیغمبرؐ کی خاص توجہ کی دلیل ہے۔

(۱) البدایہ والنہایہ ج ۱/ ص ۲۴۔

(۲) التلکون ج ۱/ ص ۲۴، علوم القرآن الکریم ص ۱۵۳۔

(۳) تدوین مختلف المذہب ص ۲۸۱، جامع بین العلم ج ۱/ ص ۷۷، مسند احمد ج ۳/ ص ۲۱۰، ۲۹۰، ۵۱۰، ۵۲۰، ۵۳۰، ۵۴۰، ۵۵۰، ۵۶۰، ۵۷۰، ۵۸۰، ۵۹۰، ۶۰۰، ۶۱۰، ۶۲۰، ۶۳۰، ۶۴۰، ۶۵۰، ۶۶۰، ۶۷۰، ۶۸۰، ۶۹۰، ۷۰۰، ۷۱۰، ۷۲۰، ۷۳۰، ۷۴۰، ۷۵۰، ۷۶۰، ۷۷۰، ۷۸۰، ۷۹۰، ۸۰۰، ۸۱۰، ۸۲۰، ۸۳۰، ۸۴۰، ۸۵۰، ۸۶۰، ۸۷۰، ۸۸۰، ۸۹۰، ۹۰۰، ۹۱۰، ۹۲۰، ۹۳۰، ۹۴۰، ۹۵۰، ۹۶۰، ۹۷۰، ۹۸۰، ۹۹۰، ۱۰۰۰، ۱۰۱۰، ۱۰۲۰، ۱۰۳۰، ۱۰۴۰، ۱۰۵۰، ۱۰۶۰، ۱۰۷۰، ۱۰۸۰، ۱۰۹۰، ۱۱۰۰، ۱۱۱۰، ۱۱۲۰، ۱۱۳۰، ۱۱۴۰، ۱۱۵۰، ۱۱۶۰، ۱۱۷۰، ۱۱۸۰، ۱۱۹۰، ۱۲۰۰، ۱۲۱۰، ۱۲۲۰، ۱۲۳۰، ۱۲۴۰، ۱۲۵۰، ۱۲۶۰، ۱۲۷۰، ۱۲۸۰، ۱۲۹۰، ۱۳۰۰، ۱۳۱۰، ۱۳۲۰، ۱۳۳۰، ۱۳۴۰، ۱۳۵۰، ۱۳۶۰، ۱۳۷۰، ۱۳۸۰، ۱۳۹۰، ۱۴۰۰، ۱۴۱۰، ۱۴۲۰، ۱۴۳۰، ۱۴۴۰، ۱۴۵۰، ۱۴۶۰، ۱۴۷۰، ۱۴۸۰، ۱۴۹۰، ۱۵۰۰، ۱۵۱۰، ۱۵۲۰، ۱۵۳۰، ۱۵۴۰، ۱۵۵۰، ۱۵۶۰، ۱۵۷۰، ۱۵۸۰، ۱۵۹۰، ۱۶۰۰، ۱۶۱۰، ۱۶۲۰، ۱۶۳۰، ۱۶۴۰، ۱۶۵۰، ۱۶۶۰، ۱۶۷۰، ۱۶۸۰، ۱۶۹۰، ۱۷۰۰، ۱۷۱۰، ۱۷۲۰، ۱۷۳۰، ۱۷۴۰، ۱۷۵۰، ۱۷۶۰، ۱۷۷۰، ۱۷۸۰، ۱۷۹۰، ۱۸۰۰، ۱۸۱۰، ۱۸۲۰، ۱۸۳۰، ۱۸۴۰، ۱۸۵۰، ۱۸۶۰، ۱۸۷۰، ۱۸۸۰، ۱۸۹۰، ۱۹۰۰، ۱۹۱۰، ۱۹۲۰، ۱۹۳۰، ۱۹۴۰، ۱۹۵۰، ۱۹۶۰، ۱۹۷۰، ۱۹۸۰، ۱۹۹۰، ۲۰۰۰، ۲۰۱۰، ۲۰۲۰، ۲۰۳۰، ۲۰۴۰، ۲۰۵۰، ۲۰۶۰، ۲۰۷۰، ۲۰۸۰، ۲۰۹۰، ۲۱۰۰، ۲۱۱۰، ۲۱۲۰، ۲۱۳۰، ۲۱۴۰، ۲۱۵۰، ۲۱۶۰، ۲۱۷۰، ۲۱۸۰، ۲۱۹۰، ۲۲۰۰، ۲۲۱۰، ۲۲۲۰، ۲۲۳۰، ۲۲۴۰، ۲۲۵۰، ۲۲۶۰، ۲۲۷۰، ۲۲۸۰، ۲۲۹۰، ۲۳۰۰، ۲۳۱۰، ۲۳۲۰، ۲۳۳۰، ۲۳۴۰، ۲۳۵۰، ۲۳۶۰، ۲۳۷۰، ۲۳۸۰، ۲۳۹۰، ۲۴۰۰، ۲۴۱۰، ۲۴۲۰، ۲۴۳۰، ۲۴۴۰، ۲۴۵۰، ۲۴۶۰، ۲۴۷۰، ۲۴۸۰، ۲۴۹۰، ۲۵۰۰، ۲۵۱۰، ۲۵۲۰، ۲۵۳۰، ۲۵۴۰، ۲۵۵۰، ۲۵۶۰، ۲۵۷۰، ۲۵۸۰، ۲۵۹۰، ۲۶۰۰، ۲۶۱۰، ۲۶۲۰، ۲۶۳۰، ۲۶۴۰، ۲۶۵۰، ۲۶۶۰، ۲۶۷۰، ۲۶۸۰، ۲۶۹۰، ۲۷۰۰، ۲۷۱۰، ۲۷۲۰، ۲۷۳۰، ۲۷۴۰، ۲۷۵۰، ۲۷۶۰، ۲۷۷۰، ۲۷۸۰، ۲۷۹۰، ۲۸۰۰، ۲۸۱۰، ۲۸۲۰، ۲۸۳۰، ۲۸۴۰، ۲۸۵۰، ۲۸۶۰، ۲۸۷۰، ۲۸۸۰، ۲۸۹۰، ۲۹۰۰، ۲۹۱۰، ۲۹۲۰، ۲۹۳۰، ۲۹۴۰، ۲۹۵۰، ۲۹۶۰، ۲۹۷۰، ۲۹۸۰، ۲۹۹۰، ۳۰۰۰، ۳۰۱۰، ۳۰۲۰، ۳۰۳۰، ۳۰۴۰، ۳۰۵۰، ۳۰۶۰، ۳۰۷۰، ۳۰۸۰، ۳۰۹۰، ۳۱۰۰، ۳۱۱۰، ۳۱۲۰، ۳۱۳۰، ۳۱۴۰، ۳۱۵۰، ۳۱۶۰، ۳۱۷۰، ۳۱۸۰، ۳۱۹۰، ۳۲۰۰، ۳۲۱۰، ۳۲۲۰، ۳۲۳۰، ۳۲۴۰، ۳۲۵۰، ۳۲۶۰، ۳۲۷۰، ۳۲۸۰، ۳۲۹۰، ۳۳۰۰، ۳۳۱۰، ۳۳۲۰، ۳۳۳۰، ۳۳۴۰، ۳۳۵۰، ۳۳۶۰، ۳۳۷۰، ۳۳۸۰، ۳۳۹۰، ۳۴۰۰، ۳۴۱۰، ۳۴۲۰، ۳۴۳۰، ۳۴۴۰، ۳۴۵۰، ۳۴۶۰، ۳۴۷۰، ۳۴۸۰، ۳۴۹۰، ۳۵۰۰، ۳۵۱۰، ۳۵۲۰، ۳۵۳۰، ۳۵۴۰، ۳۵۵۰، ۳۵۶۰، ۳۵۷۰، ۳۵۸۰، ۳۵۹۰، ۳۶۰۰، ۳۶۱۰، ۳۶۲۰، ۳۶۳۰، ۳۶۴۰، ۳۶۵۰، ۳۶۶۰، ۳۶۷۰، ۳۶۸۰، ۳۶۹۰، ۳۷۰۰، ۳۷۱۰، ۳۷۲۰، ۳۷۳۰، ۳۷۴۰، ۳۷۵۰، ۳۷۶۰، ۳۷۷۰، ۳۷۸۰، ۳۷۹۰، ۳۸۰۰، ۳۸۱۰، ۳۸۲۰، ۳۸۳۰، ۳۸۴۰، ۳۸۵۰، ۳۸۶۰، ۳۸۷۰، ۳۸۸۰، ۳۸۹۰، ۳۹۰۰، ۳۹۱۰، ۳۹۲۰، ۳۹۳۰، ۳۹۴۰، ۳۹۵۰، ۳۹۶۰، ۳۹۷۰، ۳۹۸۰، ۳۹۹۰، ۴۰۰۰، ۴۰۱۰، ۴۰۲۰، ۴۰۳۰، ۴۰۴۰، ۴۰۵۰، ۴۰۶۰، ۴۰۷۰، ۴۰۸۰، ۴۰۹۰، ۴۱۰۰، ۴۱۱۰، ۴۱۲۰، ۴۱۳۰، ۴۱۴۰، ۴۱۵۰، ۴۱۶۰، ۴۱۷۰، ۴۱۸۰، ۴۱۹۰، ۴۲۰۰، ۴۲۱۰، ۴۲۲۰، ۴۲۳۰، ۴۲۴۰، ۴۲۵۰، ۴۲۶۰، ۴۲۷۰، ۴۲۸۰، ۴۲۹۰، ۴۳۰۰، ۴۳۱۰، ۴۳۲۰، ۴۳۳۰، ۴۳۴۰، ۴۳۵۰، ۴۳۶۰، ۴۳۷۰، ۴۳۸۰، ۴۳۹۰، ۴۴۰۰، ۴۴۱۰، ۴۴۲۰، ۴۴۳۰، ۴۴۴۰، ۴۴۵۰، ۴۴۶۰، ۴۴۷۰، ۴۴۸۰، ۴۴۹۰، ۴۵۰۰، ۴۵۱۰، ۴۵۲۰، ۴۵۳۰، ۴۵۴۰، ۴۵۵۰، ۴۵۶۰، ۴۵۷۰، ۴۵۸۰، ۴۵۹۰، ۴۶۰۰، ۴۶۱۰، ۴۶۲۰، ۴۶۳۰، ۴۶۴۰، ۴۶۵۰، ۴۶۶۰، ۴۶۷۰، ۴۶۸۰، ۴۶۹۰، ۴۷۰۰، ۴۷۱۰، ۴۷۲۰، ۴۷۳۰، ۴۷۴۰، ۴۷۵۰، ۴۷۶۰، ۴۷۷۰، ۴۷۸۰، ۴۷۹۰، ۴۸۰۰، ۴۸۱۰، ۴۸۲۰، ۴۸۳۰، ۴۸۴۰، ۴۸۵۰، ۴۸۶۰، ۴۸۷۰، ۴۸۸۰، ۴۸۹۰، ۴۹۰۰، ۴۹۱۰، ۴۹۲۰، ۴۹۳۰، ۴۹۴۰، ۴۹۵۰، ۴۹۶۰، ۴۹۷۰، ۴۹۸۰، ۴۹۹۰، ۵۰۰۰، ۵۰۱۰، ۵۰۲۰، ۵۰۳۰، ۵۰۴۰، ۵۰۵۰، ۵۰۶۰، ۵۰۷۰، ۵۰۸۰، ۵۰۹۰، ۵۱۰۰، ۵۱۱۰، ۵۱۲۰، ۵۱۳۰، ۵۱۴۰، ۵۱۵۰، ۵۱۶۰، ۵۱۷۰، ۵۱۸۰، ۵۱۹۰، ۵۲۰۰، ۵۲۱۰، ۵۲۲۰، ۵۲۳۰، ۵۲۴۰، ۵۲۵۰، ۵۲۶۰، ۵۲۷۰، ۵۲۸۰، ۵۲۹۰، ۵۳۰۰، ۵۳۱۰، ۵۳۲۰، ۵۳۳۰، ۵۳۴۰، ۵۳۵۰، ۵۳۶۰، ۵۳۷۰، ۵۳۸۰، ۵۳۹۰، ۵۴۰۰، ۵۴۱۰، ۵۴۲۰، ۵۴۳۰، ۵۴۴۰، ۵۴۵۰، ۵۴۶۰، ۵۴۷۰، ۵۴۸۰، ۵۴۹۰، ۵۵۰۰، ۵۵۱۰، ۵۵۲۰، ۵۵۳۰، ۵۵۴۰، ۵۵۵۰، ۵۵۶۰، ۵۵۷۰، ۵۵۸۰، ۵۵۹۰، ۵۶۰۰، ۵۶۱۰، ۵۶۲۰، ۵۶۳۰، ۵۶۴۰، ۵۶۵۰، ۵۶۶۰، ۵۶۷۰، ۵۶۸۰، ۵۶۹۰، ۵۷۰۰، ۵۷۱۰، ۵۷۲۰، ۵۷۳۰، ۵۷۴۰، ۵۷۵۰، ۵۷۶۰، ۵۷۷۰، ۵۷۸۰، ۵۷۹۰، ۵۸۰۰، ۵۸۱۰، ۵۸۲۰، ۵۸۳۰، ۵۸۴۰، ۵۸۵۰، ۵۸۶۰، ۵۸۷۰، ۵۸۸۰، ۵۸۹۰، ۵۹۰۰، ۵۹۱۰، ۵۹۲۰، ۵۹۳۰، ۵۹۴۰، ۵۹۵۰، ۵۹۶۰، ۵۹۷۰، ۵۹۸۰، ۵۹۹۰، ۶۰۰۰، ۶۰۱۰، ۶۰۲۰، ۶۰۳۰، ۶۰۴۰، ۶۰۵۰، ۶۰۶۰، ۶۰۷۰، ۶۰۸۰، ۶۰۹۰، ۶۱۰۰، ۶۱۱۰، ۶۱۲۰، ۶۱۳۰، ۶۱۴۰، ۶۱۵۰، ۶۱۶۰، ۶۱۷۰، ۶۱۸۰، ۶۱۹۰، ۶۲۰۰، ۶۲۱۰، ۶۲۲۰، ۶۲۳۰، ۶۲۴۰، ۶۲۵۰، ۶۲۶۰، ۶۲۷۰، ۶۲۸۰، ۶۲۹۰، ۶۳۰۰، ۶۳۱۰، ۶۳۲۰، ۶۳۳۰، ۶۳۴۰، ۶۳۵۰، ۶۳۶۰، ۶۳۷۰، ۶۳۸۰، ۶۳۹۰، ۶۴۰۰، ۶۴۱۰، ۶۴۲۰، ۶۴۳۰، ۶۴۴۰، ۶۴۵۰، ۶۴۶۰، ۶۴۷۰، ۶۴۸۰، ۶۴۹۰، ۶۵۰۰، ۶۵۱۰، ۶۵۲۰، ۶۵۳۰، ۶۵۴۰، ۶۵۵۰، ۶۵۶۰، ۶۵۷۰، ۶۵۸۰، ۶۵۹۰، ۶۶۰۰، ۶۶۱۰، ۶۶۲۰، ۶۶۳۰، ۶۶۴۰، ۶۶۵۰، ۶۶۶۰، ۶۶۷۰، ۶۶۸۰، ۶۶۹۰، ۶۷۰۰، ۶۷۱۰، ۶۷۲۰، ۶۷۳۰، ۶۷۴۰، ۶۷۵۰، ۶۷۶۰، ۶۷۷۰، ۶۷۸۰، ۶۷۹۰، ۶۸۰۰، ۶۸۱۰، ۶۸۲۰، ۶۸۳۰، ۶۸۴۰، ۶۸۵۰، ۶۸۶۰، ۶۸۷۰، ۶۸۸۰، ۶۸۹۰، ۶۹۰۰، ۶۹۱۰، ۶۹۲۰، ۶۹۳۰، ۶۹۴۰، ۶۹۵۰، ۶۹۶۰، ۶۹۷۰، ۶۹۸۰، ۶۹۹۰، ۷۰۰۰، ۷۰۱۰، ۷۰۲۰، ۷۰۳۰، ۷۰۴۰، ۷۰۵۰، ۷۰۶۰، ۷۰۷۰، ۷۰۸۰، ۷۰۹۰، ۷۱۰۰، ۷۱۱۰، ۷۱۲۰، ۷۱۳۰، ۷۱۴۰، ۷۱۵۰، ۷۱۶۰، ۷۱۷۰، ۷۱۸۰، ۷۱۹۰، ۷۲۰۰، ۷۲۱۰، ۷۲۲۰، ۷۲۳۰، ۷۲۴۰، ۷۲۵۰، ۷۲۶۰، ۷۲۷۰، ۷۲۸۰، ۷۲۹۰، ۷۳۰۰، ۷۳۱۰، ۷۳۲۰، ۷۳۳۰، ۷۳۴۰، ۷۳۵۰، ۷۳۶۰، ۷۳۷۰، ۷۳۸۰، ۷۳۹۰، ۷۴۰۰، ۷۴۱۰، ۷۴۲۰، ۷۴۳۰، ۷۴۴۰، ۷۴۵۰، ۷۴۶۰، ۷۴۷۰، ۷۴۸۰، ۷۴۹۰، ۷۵۰۰، ۷۵۱۰، ۷۵۲۰، ۷۵۳۰، ۷۵۴۰، ۷۵۵۰، ۷۵۶۰، ۷۵۷۰، ۷۵۸۰، ۷۵۹۰، ۷۶۰۰، ۷۶۱۰، ۷۶۲۰، ۷۶۳۰، ۷۶۴۰، ۷۶۵۰، ۷۶۶۰، ۷۶۷۰، ۷۶۸۰، ۷۶۹۰، ۷۷۰۰، ۷۷۱۰، ۷۷۲۰، ۷۷۳۰، ۷۷۴۰، ۷۷۵۰، ۷۷۶۰، ۷۷۷۰، ۷۷۸۰، ۷۷۹۰، ۷۸۰۰، ۷۸۱۰، ۷۸۲۰، ۷۸۳۰، ۷۸۴۰، ۷۸۵۰، ۷۸۶۰، ۷۸۷۰، ۷۸۸۰، ۷۸۹۰، ۷۹۰۰، ۷۹۱۰، ۷۹۲۰، ۷۹۳۰، ۷۹۴۰، ۷۹۵۰، ۷۹۶۰، ۷۹۷۰، ۷۹۸۰، ۷۹۹۰، ۸۰۰۰، ۸۰۱۰، ۸۰۲۰، ۸۰۳۰، ۸۰۴۰، ۸۰۵۰، ۸۰۶۰، ۸۰۷۰، ۸۰۸۰، ۸۰۹۰، ۸۱۰۰، ۸۱۱۰، ۸۱۲۰، ۸۱۳۰، ۸۱۴۰، ۸۱۵۰، ۸۱۶۰، ۸۱۷۰، ۸۱۸۰، ۸۱۹۰، ۸۲۰۰، ۸۲۱۰، ۸۲۲۰، ۸۲۳۰، ۸۲۴۰، ۸۲۵۰، ۸۲۶۰، ۸۲۷۰، ۸۲۸۰، ۸۲۹۰، ۸۳۰۰، ۸۳۱۰، ۸۳۲۰، ۸۳۳۰، ۸۳۴۰، ۸۳۵۰، ۸۳۶۰، ۸۳۷۰، ۸۳۸۰، ۸۳۹۰، ۸۴۰۰، ۸۴۱۰، ۸۴۲۰، ۸۴۳۰، ۸۴۴۰، ۸۴۵۰، ۸۴۶۰، ۸۴۷۰، ۸۴۸۰، ۸۴۹۰، ۸۵۰۰، ۸۵۱۰، ۸۵۲۰، ۸۵۳۰، ۸۵۴۰، ۸۵۵۰، ۸۵۶۰، ۸۵۷۰، ۸۵۸۰، ۸۵۹۰، ۸۶۰۰، ۸۶۱۰، ۸۶۲۰، ۸۶۳۰، ۸۶۴۰، ۸۶۵۰، ۸۶۶۰، ۸۶۷۰، ۸۶۸۰، ۸۶۹۰، ۸۷۰۰، ۸۷۱۰، ۸۷۲۰، ۸۷۳۰، ۸۷۴۰، ۸۷۵۰، ۸۷۶۰، ۸۷۷۰، ۸۷۸۰، ۸۷۹۰، ۸۸۰۰، ۸۸۱۰، ۸۸۲۰، ۸۸۳۰، ۸۸۴۰، ۸۸۵۰، ۸۸۶۰، ۸۸۷۰، ۸۸۸۰، ۸۸۹۰، ۸۹۰۰، ۸۹۱۰، ۸۹۲۰، ۸۹۳۰، ۸۹۴۰، ۸۹۵۰، ۸۹۶۰، ۸۹۷۰، ۸۹۸۰، ۸۹۹۰، ۹۰۰۰، ۹۰۱۰، ۹۰۲۰، ۹۰۳۰، ۹۰۴۰، ۹۰۵۰، ۹۰۶۰، ۹۰۷۰، ۹۰۸۰، ۹۰۹۰، ۹۱۰۰، ۹۱۱۰، ۹۱۲۰، ۹۱۳۰، ۹۱۴۰، ۹۱۵۰، ۹۱۶۰، ۹۱۷۰، ۹۱۸۰، ۹۱۹۰، ۹۲۰۰، ۹۲۱۰، ۹۲۲۰، ۹۲۳۰، ۹۲۴۰، ۹۲۵۰، ۹۲۶۰، ۹۲۷۰، ۹۲۸۰، ۹۲۹۰، ۹۳۰۰، ۹۳۱۰، ۹۳۲۰، ۹۳۳۰، ۹۳۴۰، ۹۳۵۰، ۹۳۶۰، ۹۳۷۰، ۹۳۸۰، ۹۳۹۰، ۹۴۰۰، ۹۴۱۰، ۹۴۲۰، ۹۴۳۰، ۹۴۴۰، ۹۴۵۰، ۹۴۶۰، ۹۴۷۰، ۹۴۸۰، ۹۴۹۰، ۹۵۰۰، ۹۵۱۰، ۹۵۲۰، ۹۵۳۰، ۹۵۴۰، ۹۵۵۰، ۹۵۶۰، ۹۵۷۰، ۹۵۸۰، ۹۵۹۰، ۹۶۰۰، ۹۶۱۰، ۹۶۲۰، ۹۶۳۰، ۹۶۴۰، ۹۶۵۰، ۹۶۶۰، ۹۶۷۰، ۹۶۸۰، ۹۶۹۰، ۹۷۰۰، ۹۷۱۰، ۹۷۲۰، ۹۷۳۰، ۹۷۴۰، ۹۷۵۰، ۹۷۶۰، ۹۷۷۰، ۹۷۸۰، ۹۷۹۰، ۹۸۰۰، ۹۸۱۰، ۹۸۲۰، ۹۸۳۰، ۹۸۴۰، ۹۸۵۰، ۹۸۶۰، ۹۸۷۰، ۹۸۸۰، ۹۸۹۰، ۹۹۰۰، ۹۹۱۰، ۹۹۲۰، ۹۹۳۰، ۹۹۴۰، ۹۹۵۰، ۹۹۶۰، ۹۹۷۰، ۹۹۸۰، ۹۹۹۰، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲

کہ حضرتؑ آیات کو مختلف مناسبتوں پر بیان فرماتے تھے تاکہ دوسروں کے لیے ہبہ پیدا نہ ہو حضرتؑ نے ایسا حکم اس لیے صادر فرمایا تاکہ کوئی آیات کو روایات کے ساتھ ملا نہ دے نہ کہ مراد یہ ہے کہ حضرتؑ نے اپنے زمانے میں قرآن کے علاوہ ہر چیز کی کھائی منع کر رکھی تھی۔^(۱)

چوتھی دلیل، ”قرآن کا رسول خداؐ کے پاس جمع شدہ ہونا“

زید ابن ثابتؓ سے منقول ہے کہ ”میں رسالتؐ کے پاس رقموں پر سے قرآن لکھنے میں مشغول تھا“ حاکمؒ کہتا ہے کہ، ”اس روایت میں اس بات پر روشن دلیل ہے کہ قرآن رسول خداؐ کے زمانے میں لکھا گیا ہے“ حاکمؒ ایک دوسری روایت میں زید سے روایت کرتے ہیں کہ ”میں رسولؐ خدا کے پاس قرآن لکھنے میں مصروف تھے کہ آنحضرتؐ نے فرمایا۔۔۔“^(۲)

پانچویں دلیل، ”حدیث علیؑ“

حضرت علیؑ سے روایت ہوئی ہے کہ ”میں نے پیغمبرؐ سے قرآن اور جو کچھ اس مصحف میں ہے اس کے علاوہ کچھ نہیں لکھا۔“^(۳)

اس روایت کے بارے میں بحث کا دامن بہت وسیع ہے کیونکہ رسول اکرمؐ سے اور بھی چیزیں لکھی گئی ہیں لہذا تحقیق کسی دوسرے مناسب موقع پر چھوڑتے ہیں۔

(۱) تاریخ القرآن آبادی ص ۱۰۸۔

(۲) مسند رک حاکم ص ۳۹۰، ۳۹۱ کے حوالے پر فقہیں میں دو ہی متن دونوں روایتوں کو بر شرط فتحی صحیح سمجھتے ہیں۔ البیہقی زر کئی ج ۱ ص ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷۔ فروع الموت پر حوالے المستملی ج ۲ ص ۳۳، اللکھن ج ۱ ص ۱۰۵، ۱۰۶، مطب اللہرقان ج ۱ ص ۲۳۰، البیہقی عقی ص ۲۵۵، بحوث فی تاریخ القرآن و علومہ ص ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، مسند احمد ج ۵ ص ۱۸۵، الکذب تحریف القرآن ص ۱۹، مصنف ابن ابی شیبہ ج ۲ ص ۳۵ سے منقول۔

(۳) تاریخ واسطہ ص ۱۰۶، کنز العمال ج ۱۴ ص ۱۰۵، تحف محمدین سے منقول، بحرہ المصنوع ج ۱ ص ۱۲۔

”صحیح دلیل“ رسول خداؐ سے باقی رہنے والا مصحف“

روایات کی تصریح کی بناء پر پیغمبرؐ کے بستر کے پیچھے^(۱) ایک مصحف تھا جو ریشم، حدیثوں اور کھجور کی شاخوں پر لکھا ہوا تھا۔ پیغمبرؐ نے حضرت علیؑ کو حکم دیا کہ اسے لیکر جمع اور مرتب کریں اس مطلب کو بعد میں دوبارہ ذکر کریں گے اسی طرح بعد میں آئے گا کہ حضرت علیؑ نے تصریح کی ہے کہ کوئی آیت نازل نہیں ہوئی مگر یہ کہ پیغمبرؐ علیؑ کے سامنے اسے پڑھتے اور حضرت علیؑ اسے لکھ لیتے۔ ساتویں دلیل، ”قرآن اسلام کی بنیاد“

مورخین نے تصریح کی ہے کہ پیغمبرؐ نے معاہدے، کھجوروں کے تحفہ جات اور قرعے وغیرہ لکھنے کے لئے مخصوص کاتب رکھے ہوئے تھے جیسا کہ مورخین نے یہ بھی لکھا ہے کہ پیغمبر اکرمؐ نے صلح حدیبیہ سے پہلے حکم دیا جو بھی اسلام لا چکا ہے اس کا نام لکھ لیا جائے اور مسلمانوں کی مردم شماری کی جائے، معاہدے پندرہ سو افراد کی شرکت تیار کی، اسی طرح سپاہیوں اور جنگوں میں شرکت کرنے والوں کے مخصوص رجسٹر بنے ہوئے تھے۔ کیا یہ بات کچھ میں آنے والی ہے کہ پیغمبر اکرمؐ جو اس حد تک ان کاموں کے لکھنے کو اہمیت دیتے تھے وہ قرآن جو کہ دین کی اساس و بنیاد تھا اس کے لکھنے کے لئے کسی اہتمام کا مظاہرہ نہیں نہ کریں۔ کیا بعض قرعوں کی رقمیں لکھنا کتاب خدا کے لکھنے سے زیادہ اہمیت رکھتا تھا؟

(۱) تاریخ القرآن زبانی ص ۳۳۔ ۳۴، مقدمہ تفسیر البیان ص ۳۶، عمدۃ القاری ج ۲۰ ص ۱۰۱۲، بحر ج ۸۸ ص ۳۸، ۳۹، الاذکار ج ۱ ص ۵۷، مناقب آل ابی طالب ابن شریک ج ۲ ص ۳۱، تفسیر فی ج ۲ ص ۳۵۱، الفیہ الجہاد ج ۲ ص ۳۳۳، تاریخ القرآن آمباری ص ۸۳، ۱۰۶، تفسیر الصراط المستقیم ج ۱ ص ۳۶۶، حلیہ بر الوافی ج ۵ ص ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵

کیا یہ سب چیزیں جڑے، پتھر اور ہڈیوں وغیرہ پر حفرق صورت میں لکھی جاتی تھیں یا یہ مخصوص اور ایک ہی جگہ پر لکھی جاتی تھیں تاکہ بوقت ضرورت ان پر نظر کی جاسکے ایسا کلام عام افراد نہیں کرتے چہ جائیکہ پیغمبر اکرمؐ جو عقل کل اور سب کے سرپرست تھے ایسا کلام کرتے۔
”پیشگوین دلیل،“ ”پیغمبر“ کے زمانے کے مصاحف“

بہت سی روایات کا مضمون ایسے مصاحف کے وجود کو ثابت کرتا ہے جو پیغمبرؐ کے زمانے میں کامل یا ناقص صورت میں صحابہ کے پاس موجود تھے یہ مصاحف پڑھے جاتے اور ایک دوسرے کو دیتے جاتے تھے پیغمبرؐ نے ان مصاحف کے بارے میں احکام مقرر فرما رکھے تھے جو بعد کی بحث میں واضح ہو جائیں گے اب اگر جمع و ہدوین کے اصطلاحی معنی مراد نہ ہوں تو ”معصف“ کا ان پر پلونا بھی صحیح نہیں ہوگا اور احادیث میں جو ”معصف“ پلوا گیا ہے صحیح نہیں ہوگا اور نہ ہی ”معصف“ کے بولنے کی کوئی توجیہ پیش کی جاسکے گی تاریخ القرآن زنجانی مالمصاحف بحستانی وغیرہ کی طرف رجوع کرنے سے یہ مطلب واضح ہو جائے گا۔ اس بارے میں ”آمدی“ دعویٰ کرتا ہے، یہ مصاحف جو کہ صحابہ کے زمانے میں مشہور تھے پیغمبرؐ کے سامنے پیش کئے گئے اور قرائت کئے گئے تھے^(۱) ہم یہاں پر ایسی روایات ذکر کرتے ہیں کہ جو پیغمبرؐ کے زمانے میں ایک معصف یا کئی مصاحف کے وجود پر دلالت کرتی ہیں۔

۱۔ ”عقبہ ابن عامر“ اپنے باپ سے نقل کرتا ہے کہ پیغمبرؐ نے فرمایا ”کتاب خدا کی تعلیم حاصل کرو، اسکی طرف رجوع کرتے رہو، قرآن کو اپنا سرمایہ قرار دو، اسے خوش الحانی کے ساتھ پڑھا کرو، مجھے اسکی قسم جس کے قبضہ قدرت میں میری جان ہے قرآن اونٹ کے بچے سے بھی جلدی رہی تھو جانا ہے“^(۲)

(۱) مجمع القرآن الصغیر ص ۷۷، مجمع القرآن زنجانی ص ۳۹۔

(۲) سنن داری ج ۲ ص ۳۳۹، مسند احمد ج ۳ ص ۱۵۰، ۱۵۳، تفسیر ابن کثیر ج ۴ ص ۴۳، ابن حبیبہ اور نسائی سے منقول

۲۔ ”ماجر ابن جبب“ سے منقول ہے کہ پیغمبرؐ نے فرمایا: ”اے اہل قرآن قرآن کو نکیہ کی طرح اپنے پاس نہ رکھو بلکہ اسکی تلاوت کرو جیسے تلاوت کرنے کا حق ہے اور دن رات قرآن کے ساتھ ہونے کی وجہ سے اپنے آپ کو مستغنی خیال کرو، اسے اپنا سرمایہ قرار دو اور جو کچھ قرآن میں ہے اسے یاد رکھو تاکہ نجات پاسکو“ یہ روایت مرسلہ ہے ”ابوصیدہ“ اسی مذکورہ بالا حدیث کے فقروں کے بارے میں کہتا ہے ”تغنون“ یعنی قرآن کو اپنے لیے مال و ثروت سمجھو ^(۱) اور قرآن کو اپنے لیے بے نیازی کا وسیلہ بناؤ اور مال کی کمی کو فقر نہ سمجھو۔

۳۔ ”عبد ابن عمرو“ سے منقول ہے کہ ”ایک شخص اپنے بیٹے کو پیغمبرؐ کی خدمت میں لایا اور کہا یا رسول اللہؐ میرا بیٹا دن کو قرآن پڑھتا ہے اور رات کو سوتا ہے اور آرام کرتا ہے تو پیغمبرؐ نے فرمایا کیا اس حالت میں مانوش ہو کہ تمہارا بیٹا دن خدا کی یاد میں گزارتا ہے اور رات کو صحیح و سالم سوتا ہے ^(۲)

۴۔ ”عثمان ابن عبداللہ ابن اوس“ سے منقول ہے کہ پیغمبرؐ نے فرمایا ”جب تم قرآنی آیات کو مصحف سے دیکھ کر پڑھو گے تو دو ہزار نیکیاں تمہارے لئے ہونگی اور اگر کوئی حفظ سے پڑے یا غیر مصحف سے پڑے تو راوی کہتا ہے میں گمان کرتا ہوں فرمایا ہزار نیکیوں کے برابر اسے ثواب ملے گا۔“ ^(۳)

۵۔ ”اوس ثقفی“ پیغمبر اکرمؐ کی حدیث روایت کرتا ہے کہ آنحضرتؐ نے فرمایا، ”ہر شخص کا مصحف سے تلاوت کرنا دو ہزار درجے ثواب اور غیر مصحف سے تلاوت کرنا ایک ہزار درجے ثواب رکھتا ہے۔“ ^(۴)

(۱) تفسیر ابن کثیر ج ۲ ص ۲۴۔

(۲) مسند احمد ج ۲ ص ۱۵۴۔

(۳) البرہان زرکنی ج ۱ ص ۳۴۴، کنز العمال ج ۱ ص ۴۷۷، اللآلین ج ۱ ص ۱۰۸۔

(۴) البرہان زرکنی ج ۱ ص ۳۴۳، اللآلین ج ۱ ص ۹۸، کنز العمال ج ۱ ص ۳۴۰، تہذیب القرآن الصغیر ص ۸۳، مجمع الزوائد ج ۷ ص ۲۵۔

- ۶۔ حضرت عائشہ سے مرفوعہ روایت ہوئی ہے کہ ”مصحف کو دیکھنا عبادت ہے۔“^(۱)
- ۷۔ ”ابن مسعود“ سے مرفوعہ روایت ہے کہ، ”جو شخص خدا اور رسول خدا کی دوستی چاہتا ہے وہ مصحف سے تلاوت کرے“ کہا گیا ہے یہ حدیث مجہول ہے۔^(۲)
- ۸۔ بیہقی نے حسن سند کے ساتھ موقوفہ روایت ابن مسعود سے روایت کی ہے کہ ”ہمیشہ مصحف کو دیکھتے رہو۔“^(۳)
- ۹۔ عبد اللہ ابن زبیرؓ پیغمبر اکرمؐ سے نقل کرتا ہے جو شخص بھی قرآن کو کتب سے دیکھ کر یا زبانی پڑھے خدا اسے جنت میں ایک درخت عطا کرے گا۔^(۴)
- ۱۰۔ ابو سعید خدریؓ نے پیغمبر اکرمؐ سے روایت کی ہے کہ فرمایا، ”اپنی آنکھوں کو بھی عبادت کا حصہ دو، اصحاب نے کہا یا رسول اللہؐ عبادت سے آنکھ کا حصہ کیا ہے؟ تو فرمایا، مصحف میں دیکھنا، اس میں غور و فکر کرنا اور اس کے عجائب سے وعظ حاصل کرنا۔“^(۵)
- ۱۱۔ پیغمبر اکرمؐ سے منقول ہے کہ فرمایا، ”شیطان کے لیے سب سے زیادہ دردناک چیز مصحف سے تلاوت کرنا ہے۔“^(۶)

(۱) ابودین ذر کثی ج ۱ ص ۳۶۳، ابی داؤد سے نقل ہے۔

(۲) الاقان ج ۱ ص ۱۰۸، کنز العمال ج ۱ ص ۳۳۵ شعب الایمان میں بیہقی اور علیہ الاولیاء میں الانعم سے منقول، تاریخ القرآن الصغیر ص ۸۸، بیہقی سے نقل ہے۔

(۳) الاقان ج ۱ ص ۱۰۸، تاریخ القرآن الصغیر ص ۸۸، مجمع الزوائد ج ۷ ص ۲۵۵۔

(۴) کشف الاستار میں مسند بزار ج ۲ ص ۳۳۵ سے منقول اور مجمع الزوائد ج ۷ ص ۱۵۱ سے منقول۔

(۵) الحجۃ البیضاء ج ۲ ص ۲۶۱ شعب الایمان میں بیہقی اور جامع الصغیر، سے منقول ہے، کنز العمال ج ۱ ص ۳۵۵۔

نوادیر الاصول ص ۳۳۴ اور ابن حبان سے منقول۔

(۶) ثواب الاعمال ص ۲۹، وسائل الشیعہ ج ۳ ص ۸۵۳۔

۱۲۔ پیغمبر اکرمؐ نے مشرکین کی سرزمین پر قرآن ہمراہ لے جانے سے منع فرمایا مبادا کچھ حصہ مشرکین کے پاس نہ چلا جائے۔

بعض روایات میں "المصحف" کے بجائے "قرآن" کا لفظ استعمال ہوا ہے اور ابن قتیبہ، سیوطی اور "المعتصر" کے مصنف نے قرآن کی تفسیر "مصحف" کے ساتھ کی ہے^(۱)۔
۱۳۔ "ابی امامہ" پیغمبرؐ سے نقل کرتا ہے کہ "یہ لکھے سے لکھایا ہوا مصحف تمہیں فریب نہ دے خدا اس دل کو عذاب نہیں کرتا جو قرآن کا ظرف ہوا اور قرآن کے ذریعے بیدار ہو چکا ہو۔"^(۲)

۱۴۔ "ابن عباس" پیغمبرؐ سے نقل کرتا ہے کہ، "جو بھی ہمیشہ مصحف دیکھتا رہے آخری عمر تک اسکی بصارت کام کرتی رہے گی۔"^(۳)
۱۵۔ رسولؐ خدا نے فرمایا "مہارت نہ ہونے کی صورت میں مصحف کو ہاتھ نہ لگؤ" مذکورہ بالا روایت کو "عثمان ابن ابی العاص" نے پیغمبر اکرمؐ سے نقل کیا ہے حکیم ابن حزام اور ابن عمرؓ نے بھی اسی مضمون پر مشتمل روایت آنحضرتؐ سے نقل کی ہے^(۴)۔

(۱) کنز العمال ج ۲ ص ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴ اور ج ۱ ص ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵ مختلف محدثین سے منقول، سنن ابی داؤد ج ۲ ص ۱۰۶، صحیح مسلم ج ۲ ص ۲۰، تاریخ القرآن والمصیر ص ۸۵، مسند حمیدی ج ۲ ص ۲۰۶، صحیح بخاری ج ۲ ص ۱۰۹، مؤطا ملک (تواریخ الملوک کے ساتھ مطبوعہ) ج ۲ ص ۵، شرح مؤطا ذرقانی ج ۲ ص ۲۸۷، کشف الاستار ج ۲ ص ۲۵۴، مشکوٰۃ ج ۲ ص ۳۶۸، ۳۶۹، المعنف عبدالرزاق ج ۵ ص ۲۳، الخلی ج ۲ ص ۳۳۹، المعقر من المختصر ج ۱ ص ۲۷، سنن ابی ماجہ ج ۲ ص ۴۹، سنن بیہقی ج ۹ ص ۱۰۸، نصب الرایہ ج ۲ ص ۳۸۳، فتح الباری ج ۶ ص ۳۹، بیرونی مختلف اللہ ص ۲۲، مجمع الزوائد ج ۵ ص ۲۵۶، کتاب اللامع ج ۲ ص ۱۶۱۔
(۲) (مو) کنز العمال ج ۱ ص ۴۷۷ ص ۵۳۳۔

(۳) (مو) کنز العمال ج ۱ ص ۴۷۷، نوادر الاصول ص ۱۶۳۔

- ۱۴۔ "الودود واد" پیغمبر اکرمؐ سے روایت کرتا ہے کہ: "جب تم مساجد اور قرآن کی زیب و زینت میں معروف ہو گئے تو ہلاکت اور بد بختی میں مبتلا ہو چکے گے" (۱)
- ۱۵۔ "ابن ماجہ" اور دوسروں نے مرفوعہ صورت میں انس ابن مالک سے روایت کی ہے، "سات چیزیں ایسی ہیں کہ جنکے اچھے اثرات اور ثواب بندے کو پہنچتے ہیں اگرچہ وہ شخص دنیا سے جا چکا ہو" (۲)
- ان سات چیزوں سے ایک یہ ہے کہ قرآن ورثے میں چھوڑے۔
- ۱۸۔ "پیغمبر اکرمؐ سے روایت ہوئی ہے کہ، "ایک زمانہ ایسا آئے گا کہ دل قرآن سے ایک ہی رات میں خالی ہو جائیں گے" (۳)
- ۱۹۔ انس ابن مالک پیغمبرؐ سے روایت کرتا ہے کہ، "جو بھی اپنے بیٹے کو قرآن پڑھائے اسکے گزشتہ اور آئندہ گناہ بخشے جائیں گے اور جو بھی اپنے بیٹے کو قرآن حفظ کرائے تو خدا اسے قیامت کے دن چودھویں کے چاند کی طرح میدانِ محشر میں وارد کرے گا" (۴)
- ۲۰۔ پیغمبرؐ سے روایت ہوئی ہے کہ، "چار چیزیں دنیا میں غریب ہیں "قرآن" ظالموں کے درمیان "مسجد" اس قوم میں جو نماز نہ پڑھتی ہو" "قرآن" اس گھر میں جہاں اسکی تلاوت نہ کی جاتی ہو۔ "صلح" شخص "ایسے لوگوں میں جو باصلاح ہوں۔" (۵)
- پیغمبر اکرمؐ نے بعض کو مصحف دیا،
- بعض روایات میں منقول ہے کہ جو بھی پیغمبرؐ سے مصحف طلب کرنا حضرت "اے مصحف دیتے تھے مظل عثمان ابن ابی العاص روایت کرتا ہے،

(۱) نوادر الاصول ص ۳۳۳۔

(۲) تاریخ القرآن الطبرانی ص ۸۳، منقول از الاذکار ص ۳/۲ ص ۳۲۱۔

(۳) کنز العمال ج ۱ ص ۱۵۰۔

(۴) مجمع الزوائد ج ۷ ص ۳۵۔

(۵) کنز العمال ج ۱ ص ۵۳۳، تاریخ القرآن الطبرانی ص ۸۳۔

”جب ثقیف کا وفد پیغمبرؐ کے پاس آیا تو میں بھی وہاں حاضر ہوا اور جو مصحف حضرتؐ کے پاس تھیں نے مانگا تو حضرتؐ نے وہ مجھے عطا فرمایا۔“^(۱)
 نویں دلیل: ”عہد رسول اکرمؐ میں قرآن کی کتابت کا رواج“

وہ روایات جو عہد رسولؐ میں صحابہ کے قرآن لکھنے پر دلالت کرتی ہیں اور وہ صریح روایات جو خود پیغمبرؐ کے زمانے میں مصحف کے موجود ہونے پر دلالت کرتی ہیں ان کے علاوہ درج ذیل روایات بھی رسول خداؐ کے زمانے میں مصحف کی کتابت پر دلالت کرتی ہیں۔

۱۔ پیغمبر اکرمؐ سے روایت ہوئی ہے ”مصحف سے دیکھ کر طاوت کرنے کی فضیلت حفظ سے طاوت

پر ایسی ہے جیسے واجبات کی فضیلت نوافل پر“ سیوطی اس حدیث کی سند کو صحیح قرار دیتے ہیں۔^(۲)
 ۲۔ ابو درداء مرفوعہ روایت نقل کرتا ہے ”جو شخص مصحف سے دیکھ کر دو سو آیتیں طاوت کرے تو مرنے کے بعد وہ اپنے اطراف کی سات قبروں میں مدفون لوگوں کی شفاعت کر سکے گا۔“^(۳)

۳۔ پیغمبر اکرمؐ سے منقول ہے ”میری امت کی سب سے اعلیٰ عبادت مصحف سے دیکھ کر طاوت کرنا ہے۔“^(۴)

۴۔ ”انس“ پیغمبر اسلامؐ سے روایت کرتا ہے کہ ”جو مصحف سے طاوت کرے ہمیشہ اپنی آنکھ سے بہرہ مند رہے گا۔“^(۵)

(۱) مجمع الزوائد ج ۱ / ۹ ص ۲۴۱، دیلمی الصحاح ج ۳ ص ۲۳۳۔

(۲) البیہقی ذرکشی ج ۱ ص ۲۴۳، التلخیص ج ۱ ص ۱۰۸، کنز العمال ج ۱ ص ۲۵۹، محاضرات الایمان ج ۲ جزء ۳ ص ۳۳۷۔

(۳) البیہقی ذرکشی ج ۱ ص ۲۴۳، کنز العمال ج ۱ ص ۳۷۷۔

(۴) آداب التسمیٰ غوسی (شرح باب حادی عشر کے ساتھ مطبوعہ) ص ۱۵۱، المعجم البیہقی ج ۲ ص ۲۳۱، کنز العمال ج ۱ ص ۳۵۵، ۳۴۹، حکیم ترمذی کے نوادر الاصول سے منقول۔

(۵) کنز العمال ج ۱ ص ۲۷۷، ابن نجار سے منقول۔

۵۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کرتی ہیں: ”قرآن کا احترام کرو، اسکی آیات کو پتھر اور لہنت پر مت لکھو بلکہ ایسی چیز پر لکھو جس سے ملایا جائے اور آیات کو لعابِ دھن کے ساتھ نہ منو بلکہ پانی کے ساتھ منو۔“^(۱)

۶۔ ”ابن زبیر“ نے پیغمبرؐ سے روایت کی کہ ”جو بھی قرآن کو معصف سے یا حفظ سے ختم کرے خدا اسے جنت میں ایک درخت عطا کرے گا۔“^(۲)

۷۔ ”عذیفہ“ پیغمبرؐ سے روایت کرتا ہے کہ ”جو بھی قرآن دیکھ کر پڑھے یا حفظ سے پڑھے اور اسے ختم کرے تو خدا اس کے بدلے جنت میں اس کے لئے ایک درخت لگا دیتا ہے۔“^(۳)

۸۔ ”معاذ“ پیغمبرؐ سے نقل کرتا ہے: ”قرآنی آیات کو اپنے قدموں سے نہ منو۔“^(۴)

۹۔ عمر ابن عبدالعزیز سے منقول ہے کہ: پیغمبرؐ نے زمین پر قرآنی آیات لکھی ہوئی دیکھیں تو فرمایا خدا اس پر لعنت کرے جس نے یہ کام کیا کتابِ خدا کو اسکی جگہ کے علاوہ کیس اور مت قرار دے۔^(۵) دسویں دلیل: ”وہ افراد جنہوں نے پیغمبرؐ کے زمانے میں قرآن جمع کیا۔“

تاریخ نے قرآن جمع کرنے والے کے عنوان سے چند صحابہ کے نام لکھے ہیں اور انکے بارے میں کہا ہے مثلاً ظنان صحابی نے سوائے دویا عین سورہ کے پورا قرآن جمع کیا اس ”جمع“ کا مطلب جو مورخین نے کہا ہے ”تفریق“ کی ضد ہے پس بعض صحابہ کا کام یہ تھا کہ تفریق نازل ہونے والی سورتوں کو جمع کریں اور وہ یہ کام مسلسل کرتے رہے اس طرح کے جمع کرنے کا لازمہ کھائی اور

(۱) کنز العمال ج ۱ ص ۳۹۳ دہلی سے منقول۔

(۲) ابی حوالہ ص ۳۷۸ ابن مردودہ سے منقول، کشف الاستار ج ۳ ص ۳۳۰، مجمع الزوائد ج ۷ ص ۲۵۰۔

(۳) کنز العمال ج ۱ ص ۳۷۸ چند محدثین سے منقول۔

(۴) ابی حوالہ ص ۵۳۹ البابہ میں ابی نصر النجری سے منقول۔

(۵) ابی حوالہ ص ۵۳۸ حکیم ترمذی کی نوادر الاصول سے منقول، بیور و متنبل کہا ہے۔

کتابت ہے اور یہ احتمال قطعاً صحیح نہیں ہے کہ جمع کرنے کا مطلب آیات کو ذہن میں حفظ کرنا ہے کیونکہ اس معنی میں حافظ بہت زیادہ موجود تھے یہاں تک کہ "بَر مَعْوَد" کے حادثہ میں بہتر حافظ شہید ہو گئے اگرچہ ہمارے نزدیک یہ تعداد صحیح نہیں ہے^(۱)۔

واقعہ "یمامہ" میں جو کہ پیغمبرؐ کی وفات کے کچھ ہی عرصہ کے بعد رونما ہوا اس میں بہت زیادہ قرآن کے حافظ شہید ہو گئے یہاں تک کہ شہداء کی تعداد چار یا پانچ سو کے قریب بتائی گئی ہے۔ عروہ ابن زبیر، حضرت ابو بکر کے قرآن جمع کرنے کے حکم کی یوں علت بیان کرتا ہے، یمامہ کے واقعہ میں پیغمبرؐ کے ایسے ساتھی شہید ہوئے کہ جو قرآن کے حافظ تھے^(۲) اس کے علاوہ کچھ ایسے صحابہ کا نام بھی لیا گیا ہے کہ جنہوں نے قرآن جمع کیا اور اپنے اپنے مصاحف رکھتے تھے جن میں زید ابن مسعود، علی ابن ابیطالب اور ابی شامل ہیں ان کے مصاحف ان کی وفات کے بعد صدیوں تک موجود تھے^(۳) یہ مصاحف ان مصاحف کے علاوہ تھے کہ جو پیغمبرؐ کے زمانے میں لکھے گئے اور لوگوں کے ہاتھوں میں تھے۔ یہ بات ہم بیان کر چکے ہیں اگر یمامہ میں شہید ہونے والے حافظوں کو بعد میں ذکر ہونے والے موارد کے ساتھ ملا دیں تو حافظوں کی تعداد بہت زیادہ ہو جائے گی البتہ یہ بات قابل ذکر ہے کہ ممکن ہے آپس میں اختلاف رکھتے ہوں یا دوسروں کی نسبت بعض مصاحف میں سورتیں کم ہوں لیکن یہ بات ہمارے موقف کو کمزور نہیں کرتی بلکہ ہمارے مطلب پر مزید تائید کرتی ہے۔

(۱) ہماری کتاب الفصحیح من سیرۃ النبی اکرامہ کی پانچویں جلد خزوہ بر محمد کی بحث میں رجوع کریں۔

(۲) کنز العمال ج ۲ ص ۳۳۳۔

(۳) الطبرست ابن ندیم ص ۱۰۲۹ تصحیح ج ۱ ص ۲۵۰۔

یہاں ہم ان روایات کو ذکر کرتے ہیں کہ جن میں صراحت کے ساتھ قرآن جمع کرنے والے اصحاب کے نام ذکر کئے گئے ہیں ہم ان افراد کی تعداد بھی بیان کریں گے مصاحف ترتیب کے لحاظ سے " قتادہ " روایت کرتا ہے کہ میں نے انس سے پوچھا کن لوگوں نے " پیغمبر " کے زمانے میں قرآن جمع کیا تو اس نے کہا انصار سے یہ چار افراد تھے۔

- ۱۔ ابی ابن کعبہ

۲۔ معاذ ابن جبل۔

۳۔ زید ابن ثابت

۴۔ جو زید اور اسی سے ہم تک پہنچا ہے

اس مطلب کے حاشیہ پر سندی لکھا ہے "انس کا مطلب یہ تھا کہ جہاں تک عجے معلوم ہے پیغمبرؐ کے زمانے میں کسی اور نے قرآن جمع نہیں کیا یا مراد یہ تھی کہ "اوس" سے ان چار افراد کے علاوہ کسی نے قرآن جمع نہیں کیا ورنہ دوسرے تو بہت سے صحابہ نے قرآن جمع کیا اور یہ مطلب واضح ہے۔
"قرطبی" انس کی حدیث پر تہرہ کرتے ہوئے لکھا ہے کہ "اس حدیث میں قرآن جمع

(۱) صحیح بخاری ج ۲ ص ۲۶۱، ج ۳ ص ۱۴۷ اور اس میں دوسری روایت قلم ہے وہ افس سے نقل کر رہے۔ مطبعت ابن سعد ج ۲ حصہ دوم ص ۱۴۷ اور مکتوبہ دو پانچ افراد ہیں۔ تفسیر طبرانی ج ۱ ص ۷ لبیب البیرونی بیضاوی جامع البیرون کے حلیہ پر ج ۱ ص ۹۳ مثل العرفان ج ۱ ص ۲۹۸، تفسیر قرطبی ج ۱ ص ۵۹، ۵۰، ۵۱، کار ج ۸۹ ص ۷۷، بخاری، مسلم، ترمذی اور جامع الأصول سے حقوق البرہان زرکشی ج ۱ ص ۲۶۱، الاکنان ج ۱ ص ۷۰، محمد القاری ج ۲ ص ۲۰۲، قدسیہ مبارکہ دمشق ج ۵ ص ۳۷۸، ۳۷۹، تفسیر ابن کثیر ج ۳ ص ۲۸، تاریخ القرآن ص ۲۷، فتح الباری ج ۹ ص ۳۹، کنز العمال ج ۲ ص ۲۹۰، البیان غوثی ص ۲۹۸، ۲۷۰، بحث حول القرآن ص ۱۱۵، بحث فی تاریخ القرآن و طورہ ص ۳۰، اسد الغابہ ج ۳ ص ۲۹۸، الاستیعاب بر حلیہ الامامہ ج ۳ ص ۲۲۲، صحیح ترمذی ج ۵ ص ۲۲۱، بحر مکرم الخلفاء ج ۱ ص ۳۱، ۲۵۰، البدایہ والنہایہ ج ۷ ص ۳۳۰، ۳۳۱، سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۲۶۱۔

(۶) جامعہ اسلامی علی صحیح البخاری ج ۳ ص ۱۳۷۔

کرنے والوں سے مراد انصار کے افراد ہیں ورنہ قرآن جمع کرنے والے اور بھی صحابہ تھے جیسے

۵۔ حضرت علی ابن ابی طالبؓ

۶۔ حضرت عثمان ابن عفانؓ

۷۔ عبداللہ ابن مسعودؓ

۸۔ عبداللہ ابن عمرو ابن عاصؓ

۹۔ ابی حذیفہ کا نظام سالمؓ ابن امیر یہاں اضافہ کرتے ہیں: "ان میں افراد نے حدیث کو بھی اپنی کتابوں میں وارد کیا ہے۔" (۱) ابو عمروؓ قیس ابن سکن کے حالات زندگی میں یہی مطالب ذکر کرتے ہیں اور گمان کرتے ہیں کہ قیس وہی ابو زید ہے۔ دوسروں نے بھی یہ بات کی ہے۔ (۲) لیکن بعض دوسروں نے کہا ہے ابو زید وہی سعد ابن حمیر ہے اور مزید کہا گیا ہے کہ ابو زید ثابت ہے اور بعض اسے قیس ابن سکن سمجھتے ہیں۔ (۳) مرزبانی اور دوسرے ابو زید کا نام ثابت ذکر کرتے ہیں مرزبانی نے کہا ہے کہ یہ ثابت ان چھ افراد میں سے ہے کہ جنہوں نے رسول اکرمؐ کے زمانے میں قرآن جمع کیا۔ (۴) ابوعبیدہ کے ذریعے پیغمبرؐ کے زمانے میں قرآن جمع کیے جانے کے بارے میں ابن عبدالبر کو اختلاف ہے اس کی بات نے دوسروں کو بھی شک و شبہ میں مبتلا کر دیا ہے وہ کہتے ہیں بعض نے عبید بن سبک کے زید سے روایت کرنے کو کہ جسے شہاب نے ان کے سامنے روایت کیا ہے کہ جمع قرآن والے واقعہ میں زید کے ذریعے قرآن کی جمع آوری کو قبول نہیں کیا کیونکہ حضرت ابو بکرؓ نے جنگ یمامہ میں قرآن کے قاریوں کی شہادت کے بعد زید کو قرآن جمع کرنے کا حکم دید۔

(۱) الاستیعاب بر حاشیہ الاصابہ ج ۳ ص ۲۲۳۔ اسد الغابہ ج ۳ ص ۲۲۲۔

(۲) الاصابہ ج ۳ ص ۲۵۰۔ الاستیعاب بر حاشیہ الاصابہ ج ۳ ص ۲۲۳۔ اسد الغابہ ج ۳ ص ۲۲۲۔

(۳) اسد الغابہ ج ۳ ص ۲۲۲۔ الاصابہ ج ۳ ص ۲۵۰۔ الاستیعاب بر حاشیہ الاصابہ ج ۳ ص ۲۲۲۔

(۴) نور القیس ص ۱۰۵۔ المحرر ص ۳۸۶۔ فتح الباری ج ۹ ص ۳۹۔ الاذکار ج ۱ ص ۳۰۔ عمدۃ القاری ج ۲ ص ۲۷۔

زید کہتا ہے، "میں نے ہڈیوں، رقعوں اور لوگوں کے سینوں سے قرآن کو جمع کرنا شروع کیا یہاں تک کہ سورۃ توبہ کی آخری آیات میں نے خزیمہ یا ابو خزیمہ نامی شخص سے حاصل کیں۔
 کچھ ہیں کہ "مگر زید بن عتبہ کے زمانے میں قرآن جمع کرنا تو اسے اس کام میں رقعوں، ہڈیوں اور دوسروں کے سینوں سے قرآن جمع کرنے کی ضرورت نہیں تھی" (۱) اور ہم اضافہ کرتے ہوئے کہیں گے محمد ابن کعب القرظی نے زید ابن عتبہ کو عتبہ کے زمانے میں قرآن جمع کرنے والوں سے شمار نہیں کیا جیسا کہ ہم بعد میں یہ بات ذکر کریں گے۔

لیکن ابن عبدالبر کی اس بات میں منافیہ کیا جاسکتا ہے کہ زید نے جو کچھ کیا حقیقت جوئی اور استبداد رائے سے بچنے کی خاطر کیا تاکہ لوگوں کے لیے اس کا کام قابل قبول ہو نیز کہا جاسکتا ہے کہ محمد ابن کعب القرظی نے نہ صرف زید کا نام نہیں لیا بلکہ ابن مسعود اور حضرت علیؓ کا نام بھی ذکر نہیں کیا لیکن یہ منافیہ مذکورہ بالا سوال کا جواب بننے کی صلاحیت نہیں رکھتا بلکہ صرف ایک ضعیف احتمال ہے کیونکہ محمد ابن کعب ممکن ہے ان کے نام لینا چاہتا ہو جن کے بارے میں خود اسے علم ہے اور وہ بھی صرف انصار سے جو قرآن کے حافظ تھے ان پر اکتفا کی ہو۔

اس کے علاوہ قرآن کے جمع کرنے کے سلسلہ میں زید کے نام کی تعیین پر ابن مسعود نے سخت اعتراض کیا تھا اور دعویٰ کیا کہ زید اس کام کی اہلیت نہیں رکھتا ہے اور ابن مسعود نے احتجاج کیا کہ جب میں نے خود بنی ہاشم سے ستر سو عرصے اخذ کئے تو زید مکتب خانے میں بچوں کے ساتھ کھیل کود میں مشغول تھا (۲) لہذا ابن عبدالبر کی بات اپنی قوت پر باقی رہے گی بہر حال انس کی روایت تنہا روایت نہیں ہے اس بارے میں ابن سیرین سے ایک دوسری روایت بھی یہی اعتراض رکھتی ہے ابن سیرین کی روایت نے مذکورہ بالا افراد کے نام ذکر کئے اور تین افراد میں سے دو میں اختلاف کیا ہے۔

(۱) الاستیعاب بر حلیہ الاصابہ ج ۱ ص ۵۵۲۔

(۲) حوالے بہت زیادہ ہیں نمود کے لیے رجوع کریں، فتح الباری ج ۱ ص ۳۴۔

۱۰۔ ابو درداء اور حضرت عثمان اور کہا گیا ہے حضرت عثمان اور۔

۱۱- تقسیم‌الداری.

”شعبی“ کتبہ قرآن جمع کرنے والے تھے افراد تھے اور مذکورہ بالا افراد پر یہ افراد اضافہ کرتے ہیں۔ ^(۱۲)

۱۲۔ سعید ابن جبلیہ۔

محمد ابن کعب قرظی سے دو سری روایت ہے وہ کہتا ہے: یہ پانچ اشخاص ہیں معاذ ابو ذر واء اور

۴۴۔ عبادہ اس ثابت۔

۱۳۔ الجواب انصاری۔

شاید مصحف عبادہ ابن ثابت وہی مصحف عبادہ ابن صامت ہو جیسا کہ صیغی کی روایت میں صامت ہی آیا ہے اور اگر یہ کوئی دوسرا شخص ہو تو صحابہ کے اسماء بیان کرنے والی کتابوں میں عبادہ ابن ثابت نام کا شخص نظر نہیں آیا۔

ابن ندیم نے مذکورہ بالا افراد کے علاوہ جو شعبی اور انس کی روایت میں آئے ہیں حضرت علیؓ کا اضافہ کرنے کے ساتھ ہے۔

۱۵۔ مجید ابن معاویہ کا ذکر بھی کیا ہے (۴)

(۱) شہادت ابن سعد ج ۲ ص ۲۱۲ و سراج ص ۱۳۳ - البرهان زرکشی ج ۱ ص ۲۳۱، التلخیص ج ۱ ص ۵۵، تاریخ القرآن ص ۲۴۰۔

(۴) شہادت ابن سعد ج ۲ دوسرا حصہ ص ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، البرکات زرکنی ج ۱ ص ۶۶ اور ۷۵۔ کنز العمال ج ۲ ص ۶۹۵، ۶۹۶۔ الانصاف فضل ابن شاذان ص ۶۶۶، البرکات خوئی ص ۶۹۹، منتخب کنز العمال ج ۲ ص ۶۶۳، طبرانی و ابن عسکر سے منقول، تہذیب جمیعہ و مشق ج ۵ ص ۳۳۸، جمیع القرآن ص ۴۷، بحوث حول علوم القرآن ص ۲۳، الاصابہ ج ۲ ص ۵۰، مجمع الزوائد ج ۹ ص ۳۳۔

(۱۱) خطبہ ابن سعد ج ۲ ص ۱۵۴ دوسرا حصہ، فتح الباری ج ۹ ص ۳۸، الطائفت ج ۱ ص ۱۱۱، الجواد سے منقول، جامع القرآن ص ۴، کنز العمال ج ۲ ص ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶

(۴) الفہرست ص ۳۰، جامع القرآن زنجانی ص ۳۹، جامع القرآن آپجاری ص ۹۵۔

علی ابن رباح سے منقول ہے کہ "علیٰ ابن ابی طالب اور ابی ابن کعب نے رسول خداؐ کے زمانے میں قرآن کو جمع کیا۔" (۱)

"ابن حبان" نے بھی ابی ابن کعب کے ذریعے رسول خداؐ کے زمانے میں قرآن کے جمع کیے جانے پر تصریح کی ہے۔" (۲)

حضرت علیؑ سے منقول ہے کہ، "ہم نے قرآن اور جو کچھ اس صحیفہ میں لکھا ہے کے علاوہ رسول خداؐ سے کچھ نہیں لکھا۔" (۳)

"ابن حبیب" وغیرہ کے زمانے میں قرآن جمع کرنے والوں کا ایک ایک کر کے نام لیتا ہے جو یہ ہیں، ابو وراء، زید ابن ثابت، ابو زید، ثابت ابن زید، اُبی اور معاذ اس کے ساتھ ساتھ سعد ابن جبید کا اضافہ کرتا ہے۔ شاید یہ سعد ابن جبید اس سعد ابن جبید کے علاوہ ہے جس کا ذکر پہلے ہو چکا ہے۔ (۴)

ابن سعد کہتا ہے "کوفیوں کا نظریہ ہے کہ سعدؓ وغیرہ کے زمانے میں قرآن جمع کرنے والوں میں سے تھا۔" (۵) اسی طرح وغیرہ کے زمانے میں قرآن جمع کرنے والے افراد میں یہ نام بھی آتے ہیں۔ (۶)

۱۲۔ قیس ابن ابی صعصہ، عمرو ابن زید انصاری بغدادی۔

ابن اثیر اور دوسروں نے ذیل کے موارد بھی اضافہ کئے ہیں۔

۱۴۔ قیس ابن سکن۔

(۱) تاریخ القرآن زحانی ص ۳۷، عین النبیحہ ج ۱ ص ۸۷، تفسیر ابن کثیر ج ۳ ص ۲۸۔

(۲) مشاہیر علماء الاصباح ص ۲۷۔

(۳) جریلا واسطہ ص ۱۲۳، کنز العمال ج ۱۷ ص ۱۰۵، تذکرۃ المحدثین ج ۱ ص ۳۔

(۴) المعجم ص ۳۸۷، الاقنن ج ۱ ص ۵۲، فتح الباری ج ۱ ص ۳۹، عمدۃ القاری ج ۲ ص ۲۷۔

(۵) سعد ابن جبید کے قرآن جمع کرنے کے لئے رجوع کریں عمدۃ القاری ج ۲ ص ۲۷، الاستیعاب کے معنی پر ج ۲ ص ۳۳۔

الاصباح ج ۲ ص ۵۰۳، اسد الغابہ ج ۲ ص ۳۳۳ میں سعد ابن جبید کے ایک یا زیادہ ہونے میں ایک تفصیلی بحث ہے۔

(۶) طہقوت ابن سعد ج ۲ ص ۳۵۸۔

(۷) عمدۃ القاری ج ۲ ص ۲۷، الاقنن ج ۱ ص ۵۲، تاریخ الخلفاء ص ۱۳۷۔

۱۸۔ امّ ورقہ بنت نوفلؓ اور کھانگیا ہے بنت عبداللہ ابن حارثؓ ابن سعد اس عورت کو قرآن جمع کرنے والوں میں شمار کرتا ہے^(۱)
 راویوں اور مورخین کے حالات زندگی بیان کرنے والی کتابوں میں ”قصص“^(۲) اور ”امّ ورقہ“^(۳) کے نام قرآن جمع کرنے والوں میں سے صراحت کے ساتھ ذکر کیے گئے ہیں۔
 اس طرح مورخین نے لکھا ہے:

۱۹۔ ”مجمع ابن حارث“ نے زمانہ پیغمبرؐ میں سوائے دو یا تین سوروں کے قرآن جمع کیا اور بعض کے قبول جب پیغمبرؐ کی وفات ہوئی تو اس وقت تک وہ دو یا تین سوروں میں پیغمبرؐ سے لے نہیں سکا تھا۔^(۴)
 حواشی ”ابن اسحاق“ سے نقل کرتے ہوئے لکھتا ہے کہ

۲۰۔ ابو موسیٰ اشعریؓ اور
 ۲۱۔ مجمع ابن جاریہ نے بھی قرآن جمع کیا۔^(۵) شاید صحیح مجمع ابن حارث ہو جس کا ذکر پہلے ہو چکا۔
 ۲۲۔ عبداللہ ابن عمروؓ سے منقول ہے وہ لکھتے تھے کہ ”میں نے قرآن جمع کیا اور ہر رات ایک مرتبہ قرآن کو ختم کرتا تھا جب یہ خبر پیغمبرؐ کو پہنچی تو فرمایا میں نے میں ایک دفعہ قرآن ختم کرو۔“^(۶)

(۱) محمد تقیؒ ج ۲ ص ۲۰۴ الاصحاح ج ۱ ص ۵۵ طبع دار الفکر ج ۲ ص ۲۰۴

(۲) الاصابہ ج ۲ ص ۲۵۰ الاستیعاب بر جامع الاصابہ ج ۲ ص ۲۲۲ اسد الغابہ ج ۲ ص ۲۲۱ طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۵۳

(۳) سابقہ عاملوں کے علاوہ رجوع کریں۔ طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۸ ص ۲۲۵ الترتیب الاداریہ ج ۱ ص ۳۷ تاریخ القرآن زبیدی ج ۲ ص ۳۱ البیان ختمی ج ۲ ص ۲۵۲ اسد الغابہ ج ۲ ص ۵۴۶ الاصابہ ج ۲ ص ۵۰۵

(۴) طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۱۳ دوسرا حصہ اقتضاب تاریخ دمشق ج ۵ ص ۲۲۸ الترتیب الاداریہ ج ۱ ص ۳۶ کنز العمال ج ۲ ص ۳۰۲ مجمع الزوائد ج ۹ ص ۳۲

(۵) محمد تقیؒ ج ۲ ص ۲۰۴ الاصحاح ج ۱ ص ۵۵ طبع دار الفکر ج ۲ ص ۲۰۴

(۶) الاصحاح ج ۱ ص ۵۵ لسانی سے صحیح حد کے ساتھ منقول، منظر المرقان ج ۱ ص ۳۳۷ فتح الباری ج ۹ ص ۷۰ تفسیر ابن کثیر ج ۲ ص ۳۹ لسانی اور ابن ماجہ سے منقول، المعنف عبدالرزاق ج ۲ ص ۳۵۵ محمد تقیؒ ج ۲ ص ۲۰۴ کنز العمال ج ۲ ص ۳۰۸

مباحث فی علوم القرآن ص ۲۰ البیان ختمی ج ۲ ص ۲۵۲ نوٹ فی تاریخ القرآن و علومہ ص ۳۰ تفسیر المیزان ج ۲ ص ۲۱

”صنیٰ“ کتا ہے چاروں خلفاء ان لوگوں میں سے تھے جنہوں نے پیغمبرؐ کے زمانے میں قرآن جمع کیا اس مطلب کو ابو عمرو اور عثمان ابن سعید دانی نے ذکر کیا ہے^(۱) لہذا ساہو اسماء کے ساتھ یہ اسماء بھی اضافہ ہو جائیں گے۔

۲۳۔ حضرت ابو بکر بن ابی قحافہ

۲۴۔ حضرت عمر ابن خطاب

حضرت ”عثمان ابن عفان“ کہتے ہیں کہ: ”میں نے زمانہ رسولؐ میں قرآن جمع کیا۔“^(۲) سیوطی حضرت عثمان کے بارے میں کہتا ہے: ”وہ قرآن جمع کرنے والوں میں سے ہے بلکہ ابن عباد کہتا ہے خلفاء میں سے حضرت عثمان اور ہامون کے علاوہ کسی نے قرآن جمع نہیں کیا۔“^(۳) شاید یہاں ابن عباد کی جمع سے مراد قرآن کا حفظ کرنا ہے لیکن اشکال جب بھی باقی رہتا ہے کیونکہ دوسروں کے علاوہ حضرت علیؓ کو بھی قرآن حفظ تھا۔

بحث کی تکمیل !

ہم یہاں ایسی روایات نقل کرتے ہیں جو زمانہ پیغمبرؐ میں قرآن کے جمع کئے جانے کی تائید کرتی ہیں اگرچہ یہ روایات قطعی دلیل کے عنوان سے مذکور نہیں ہیں بلکہ صرف تائید کے طور پر ہیں ان میں سے بعض روایات صرف زمانہ پیغمبرؐ کے قاریوں کو شمار کرنے کے درپے ہیں یا یہ بیان کرتی ہیں کہ فلاں صحابی نے پیغمبرؐ کے زمانے میں قرآن کی تعلیم حاصل کی جیسے:

۱۔ سعید ابن جبیر: ابن عباس سے روایت کرتا ہے، ”میں پیغمبرؐ کی رحلت کے وقت قرآن کی تعلیم حاصل کر چکا تھا حالانکہ میری عمر دس سال سے زیادہ نہیں تھی۔“^(۴)

(۱) عمدۃ القاری ج ۲۰ ص ۲۷۔

(۲) تاریخ الخلفاء ص ۱۳۳۔

(۳) عمدۃ القاری ج ۲۰ ص ۲۷۔

(۴) دبی حوالہ ص ۱۳۸۔

۲۔ یعنی اور دوسرے روایت کرتے ہیں، "ابو جحید نے صحابہ میں سے قاریوں کا ذکر کرتے ہوئے
مہاجرین میں سے مندرجہ ذیل قاریوں کا نام لیا ہے
"الاربعة" یعنی چار خطیبے،

عظّمہ۔

سعد۔

ابن مسعود۔

حذیفہ۔

سالم۔

ابو حریرہ۔

عبداللہ ابن سائب۔

عبادہ یعنی چار عبداللہ، جو کہ عبداللہ ابن عمر، عبداللہ ابن مسعود، عبداللہ ابن عمرو ابن عاص اور
عبداللہ ابن عباس ہیں۔
مہاجر عورتوں میں سے،

قاریہ۔

حضرت عائشہ۔

حضرت حلتہ۔

اور حضرت ام سلمہ ہیں۔

ابن ابی داؤد نے مہاجرین قاریوں میں ان افراد کا اضافہ کیا ہے،

"ثمیم ابن اوس داری"۔

"عقوبہ ابن عامر"۔

اور انصار میں سے مندرجہ ذیل افراد کو زمانہ پٹنمبر میں قرآن جمع کرنے والے قرار دیا ہے۔

ابو حلیمہ معاذ۔

فضالہ ابن عبید۔

مسلمہ ابن مخلدہ^(۱) زرقانی نے اور نام بھی ذکر کیے ہیں۔

شیلجی شافعی کہتا ہے، "جن لوگوں نے پٹنمبر کے زمانے میں قرآن کو حفظ سے جمع کرنا شروع کیا

یہ افراد ہیں،

ابی ابن کعب۔

معاذ ابن جبل۔

ابو زید انصاری۔

ابودرود۔

زید ابن ثابت۔

حضرت عثمان ابن عفان۔

تمیم داری۔

عبادہ ابن صامت۔

(۲)

ابو ایوب انصاری۔

"سویلی" حضرت ابو بکر کے بارے میں کہتا ہے، "وہ ان صحابہ میں سے تھے جنہوں نے پٹنمبر

(۳)

کے دور میں قرآن حفظ کیا تھا۔"

(۱) محمد القاری ج ۲ ص ۲۷، مناقب الخلفاء زرقانی ج ۱ ص ۳۳۵، اللہین ج ۱ ص ۷۷۔

(۲) نور الأبصار ص ۳۸ اور کہتا ہے، "اس مطلب کو دوسری نے حیات المسیح میں ذکر کیا ہے،

(۳) تاریخ الخلفاء ص ۳۳۔

اس فصل کے آخر میں ہم مندرجہ ذیل مطالب ترجیح وار لکھتے ہیں۔

پہلا مطلب، یہ دعویٰ کہ ”جمع“ حفظ کرنے کے معنی میں ہے۔

ہم دیکھتے ہیں کہ ”شیلپی“ نے جو نام ذکر کیے ہیں بعید وہی نام ہیں کہ جو انس، شعبی اور دوسروں نے ذکر کیے ہیں اور وہ کہتے ہیں یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے قرآن کو جمع کیا — جبکہ شیلپی نے یہاں ایک کلمہ کا اضافہ کیا ہے اور وہ کلمہ ”حفظ“ ہے اور یہ اس کا اجتہاد ہے اور اس نے ان افراد کے ذریعے جمع قرآن کے یہ معنی اس لیے کیے تاکہ یہ کہے کہ جمع قرآن کا مطلب ذہنوں میں حفظ کرنا ہے اور رسول خداؐ کے زمانے میں قرآن کی کتابت نہیں ہوئی تھی۔ اس قسم کا دعویٰ بعض دوسروں نے بھی کیا ہے^(۱) لیکن یہ دعویٰ غلط اور بے بنیاد ہے اور محض شخصی اجتہاد ہے اور اس مطلب کی تائید نہ کسی تاریخی حوالے سے ہوتی ہے اور نہ ہی کوئی اور دلیل اس کی تائید کرتی ہے بلکہ مذکورہ بالا اولہ و شواہد اس کے برعکس مطلب کی تائید کرتی ہیں۔

واضح ہو گیا کہ زمانہ ”مغیر“ میں متعدد مصاحف موجود تھیں سب نے اعتراف کیا ہے کہ بزرگ صحابہ اپنے اپنے مصاحف رکھتے تھے جیسے مصحف علیؑ، مصحف ابن مسعود و خیرہ ”رافعی“ کتاب ہے کہ اس بات پر اتفاق نظر ہے کہ کچھ صحابہ نے مکمل قرآن لکھا اور ان کا قرآن بعد والے قراءوں کے لیے مرجع بنا وہ صحابہ یہ ہیں: علی ابن ابی طالبؑ، ابی ابن کعبؑ، زید ابن ثابتؑ اور عبداللہ ابن مسعودؑ^(۲) ان افراد کی قرائت ہی تمام قراءتوں کی بنیاد ہے۔

(۱) فتح الباری ج ۷ ص ۹۹، البرهان در کتب ج ۱ ص ۲۳۵، نوح الارحام بر حلیہ المستعفی ج ۲ ص ۱۰۷، بحث فی تاریخ القرآن و علومہ ص ۱۵۷، البیان غوثی ص ۲۹۹ اور ابن جریر کا کام حضرت علیؑ کے قرآن جمع کرنے کے بارے میں اور اس نے کہا ہے کہ جمع قرآن کا مطلب یہ ہے کہ حضرت علیؑ نے اسے حفظ کیا تھا تائیس المیچہ لعلوم الاسلام ص ۳۱۷۔

(۲) بحث فی تاریخ القرآن و علومہ ص ۳۵-۳۴، مجاز القرآن رافعی ص ۳۶۰۳۵ سے متناول، مباحث فی علوم القرآن قطان ص ۳۳ میں اس نے معاذ ابن جبل کا اضافہ کیا ہے۔

یقیناً رافعی کی مراد یہ ہے کہ خلیفہ کے زمانے میں زید کے مصحف جمع کرنے سے پہلے یہ مصاحف جمع ہو چکے تھے اور چونکہ پیغمبرؐ کے زمانے میں کثرت سے قاریوں اور حافظوں کے وجود پر شواہد و ادلہ موجود ہیں لہذا بعض افراد کو خصوصی طور پر قاری یا حافظ کے عنوان سے ذکر کرنے کی ضرورت نہیں تھی، ساتھ یہ بھی مد نظر رہے کہ ”ہر معونہ“ کے واقعہ میں ستر حافظ شہید ہوئے اور اتنی ہی تعداد جنگ یمامہ میں شہید ہوئی۔^(۱) بلکہ جنگ یمامہ کے شہید قاریوں کے تعداد پانچ سو تک ذکر کی گئی ہے۔^(۲) اور شہید حافظوں کی تعداد چار سو تک ذکر کئی گئی ہے۔^(۳) زہری کہتا ہے کہ ”حضرت عمرؓ کی مجلس جوان اور لڑھے قاریوں سے پر ہوتی تھی اور جناب عمرؓ ہر اوقات ان سے مشورہ کیا کرتے تھے۔“^(۴) ان مذکورہ بالا شواہد کو دیکھتے ہوئے جمع قرآن کو حفظ اور یاد کرنے کے معنی میں نہیں لیا جاسکتا۔

دوسرا مطلب: ”قاریوں کو معین عدد میں مقرر کرنا صحیح نہیں ہے۔“

ہم قرآن جمع کرنے والوں کی محدود تعداد کے بارے میں عینی کی بات نہیں مانتے جیسا کہ عسقلانی بھی اس بات کو قبول نہیں کرتا اور کہتا ہے کہ شاید صحابہؓ کی اس تعداد نے پیغمبرؐ کے بعد قرآن کو جمع کیا ہے یا یہ کہ ان کا کلام نامکمل ہو اور پیغمبرؐ کی وفات کے بعد انہوں نے جمع قرآن کا کلام مکمل کیا ہو۔^(۵)

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶،

البتہ عسقلانی کی بات بھی قابل قبول نہیں اور ان دونوں سے زیادہ نامناسب بات ”فیض کاشانی“ کی ہے وہ کہتے ہیں۔

”۔۔۔ پیغمبرؐ کی اس حال میں وفات ہوئی کہ بیس ہزار صحابہ میں سے صرف چھ افراد قرآن کے حافظ تھے اور ان میں سے بھی دو افراد مورد اختلاف ہیں۔ انکی تعیین میں بہت زیادہ کلام ہے، اکثر صحابہ ایک یا دو سورتوں کے یاد کر لینے پر اکتفاء کرتے تھے اور جو سورہ بقرہ یا انعام حفظ کر لیتا اس کا شمار علماء میں ہوتا تھا۔“^(۱)

شاید فیض کو اس بارے میں صرف شعبی کی روایت مل سکی ہے کہ جو قاریوں کو صرف چھ میں منحصر کرتی ہے۔ جبکہ مذکورہ شواہد کے پیش نظر قاریوں کی تعداد اس سے کئی گنا زیادہ ہے اور ان میں سے دسیوں بلکہ سینکڑوں جنگِ یمامہ میں شہید ہوئے اور یہ بھی بیان ہو چکا کہ صحابہ میں متعدد مصاحف موجود تھے اور وسیع سطح پر پھیل چکے تھے۔ پیغمبر اکرمؐ بھی اصحاب کو قرآن کے حفظ، ختم اور اسکی قرائت پر بہت زیادہ ترغیب دلاتے تھے لہذا تعداد کا اس حد میں محدود کرنا جو عینی نے کہا ہے یا اس سے کمتر میں جیسا کہ عسقلانی اور کاشانی کہتے ہیں محمول نہیں ہے اور نہ ہی قابل قبول ہے چاہے مراد ختم ہو یا حفظ یا کتابت بالخصوص عینی اور کاشانی نے تو بہت زیادہ افراد کے نام بلوچہ کم کر دیئے ہیں۔

تیسرا مطلب، ”اپنی تعریف آپ اور سیاست“

”انس“ کی روایت سے ظاہر ہوتا ہے کہ اس روایت کے راوی انصار سے تھے حالانکہ اس بات میں کوئی شک و شبہ نہیں ہے کہ مہاجرین میں سے حضرت علیؓ اور ابن مسعود نے قرآن جمع کیا تھا۔ اور شاید انس کا روایت میں صرف انصار کا ذکر کرنا اپنی قوم اور شر کے بے والوں کی تعریف و توصیف کرنا ہو۔ دوسروں نے بھی اس نفل میں انس ہی کی

(۱) الحجۃ البیضاء ج ۲ ص ۲۳۶۔

پیروی کی اور انصار کے ذکر پر اکتفاء کیا جبکہ حقیقت حال یہ ہے کہ یہ صرف قوی فخر و مباہات کی بات نہیں تھی بلکہ اس کے پیچھے ایک سیاسی نظریہ کار فرما تھا۔ دوسروں کے ذکر کو گول کر جانا بھی اس تناظر میں قابل فہم ہے اور اس میں اہم مصطلحات مد نظر تھیں۔ شاید "انس" کا اس سیاست سے کوئی تعلق نہ ہو اور ہم بھی کہتے ہیں کہ کچھ مخصوص افراد کے نام ذکر کرنے سے اس کا کوئی مقصد نہیں تھا۔ دوسروں نے بھی جیہ کے نام ذکر نہ کرنے کے اصلی مقصد پر توجہ کیے بغیر انس کی پیروی کی اور انس ہی کی روایت ایک دوسرے تک نقل کی اور انہیں یقین ہو گیا کہ قرآن کے قاری اور جمع کرنے والے صرف یہی لوگ تھے اور انہیں دوسرے بعض افراد کے نام ذکر نہ کرنے کی پس پردہ سیاست کے بارے میں کچھ معلوم نہ تھا۔ ہم نے خاص سیاست کی طرف اشارہ اس وجہ سے کیا، چونکہ اس دور میں ارباب اقتدار کے ذریعے قرآن کے جمع کرنے کو خاص فضیلت و برتری دی جا رہی تھی کہ حدیثوں، چٹڑیوں، لوگوں کے سینوں، زبانی روایات اور ایک یا دو گواہوں کے ذریعے قرآن جمع کرنے جیسے عظیم کام کا سرا ارباب اقتدار کے سرانجام دیا جائے اس قسم کی روایات متعدد کتابوں میں ملتی ہیں۔ یہ من گھڑت فضیلت، زمانہ پیغمبرؐ میں ہی صحابہ میں مصاحف عام ہونے، مصحف سے قرائت کے عام ہونے اور زمانہ پیغمبرؐ میں قرآن کے جمع کیے جانے کے دلائل کے ساتھ مکمل طور پر مصادم ہے لہذا ان تمام حقائق سے آنکھیں بند کرنا پڑیں گی تا کہ ارباب اقتدار کی یہ فضیلت ثابت کی جاسکے ہمیں خلفاء کے زمانے میں قرآن کے جمع کیے جانے والی بات مشکوک لگتی ہے اور ہماری تائید امام حسنؑ سے منقول ایک روایت سے بھی ہوتی ہے کہ جس میں حضرتؑ نے دو گواہوں کی گواہی سے قرآن کے جمع کیے جانے والے واقعات کو مطلوبہ کی دروغ پردازیوں میں سے شمار کیا ہے نیز ہماری تائید قرآن کی جمع آوری والی روایات کے تناقض اور اختلاف سے بھی ہوتی ہے ہم بیان کریں گے کہ زرکشی نے بعض سے روایت کی ہے کہ قرآن کا زید اور ابی کے

ذریعے جمع کیا جانا غلط کی درخواست پر ثابت نہیں ہے^(۱) اور اگر یہ روایت صحیح ہو جب بھی خلیفہ کا قرآن جمع کرنے والا کام اپنے لئے تھا نہ امت کے لئے جیسا کہ آنے والی فصلوں میں واضح ہو جائے گا۔

چوتھا مطلب، ”قرآن پر لفظ ”کتاب“ کا بولا جانا،“

اس بحث کے آخر میں جناب شرف الدین مرحوم کا استدلال ذکر کرتے ہیں، ”مغیر“ کے دور میں قرآن کے جمع کیئے جانے پر امام شرف الدین یوں استدلال کرتے ہیں کہ اجداء ہی سے قرآن پر ”کتاب“ بولا جاتا تھا حالانکہ جب تک الفاظ کو لکھا نہ جائے انہیں کتاب نہیں کہا جاسکتا۔ لکھائی کے بعد ہی الفاظ کو کتاب کا نام دیا جاسکتا ہے^(۲) لیکن ہماری نظر میں یہ استدلال صحیح نہیں ہے کیونکہ بہت سی حدیثیں نازل ہونے والی آیات میں قرآن پر کتاب کا اطلاق ہوا ہے ان آیات کے لکھے جانے سے پہلے خدا کی طرف سے اس قسم کا استعمال صحیح ہے چونکہ خدا کا ارادہ اس سے متعلق تھا کہ یہ آیات کتاب کی صورت میں ہو جائیں گی لہذا ہو سکتا ہے اس طرح خدا نے یہ کلمہ استعمال کیا اور بعد میں دوسروں نے بھی اس کی کتابت سے پہلے یا لکھائی کے دوران قرآن کو کتاب کہا ہو۔

بعض نے یہ دعویٰ ثابت کرنے کے لئے کچھ اور آیات اور دلیلوں سے تمسک کیا ہے لیکن ہماری نظر میں وہ مطلب کے ثابت کرنے کے لئے کافی نہیں ہیں۔ اگرچہ ترجیح پر دلالت کرتی ہیں لہذا ہم اسی مقدار پر اکتفا کریں گے اور خدا ہی ہدایت کرنے اور توفیق دینے والا ہے

(۱) البرصان ذریعہ ج ۱ ص ۲۳۸۔

(۲) اجوبہ مسائل موسیٰ ج ۱ ص ۳۱۔

دوسری فصل

خلفاء کے ذریعے قرآن کے جمع کیے جانے کی تاریخی حقیقت

بلاغی، ابن شاذان، اور قرآن جمع کیے جانے سے متعلق روایات،

زید ابن ثابت کے ذریعے یا اس کے کسی دوسرے صحابی کے ساتھ ملکر، غلطہ کے زمانے میں یا پیغمبر کے زمانے میں، قرآن کے جمع کیے جانے کے بارے میں اہل سنت کی روایات حاقض کا شکار ہیں "بلاغی" اور "ابن شاذان" نے اس حاقض کی طرف جو اشارہ کیا ہے ہم اس کے ذکر پر اکتفا کریں گے اور مزید جستجو اور تحقیق پڑھنے والوں پر چھوڑیں گے۔

"ابن شاذان" اہل سنت کو مخاطب کر کے کہتے ہیں،

آپ روایت کرتے ہیں کہ، "پیغمبر کے زمانے میں چھ افراد نے قرآن جمع کیا اور ان کے علاوہ کسی نے قرآن حفظ نہیں کیا ہے" اور کبھی کہتے ہو، "کسی نے قرآن حفظ نہیں کیا" کبھی کہتے ہو، "قرآن کی بہت سی آیات ضائع ہو گئیں" کبھی کہتے ہو، "حضرت عثمان کے علاوہ کسی غلیفہ نے قرآن جمع نہیں کیا" سوال یہ ہے کہ جب چھ صحابی قرآن حفظ کر چکے تھے تو پھر کیسے کچھ آیات ضائع ہو گئیں؟ یہ حاقض ہے پھر تم خود کہتے ہو، "رسول اللہ" نے حضرت علی سے عہد لیا کہ وہ قرآن کو لکھیں اور جمع کریں تو انہوں نے قرآن جمع کیا اور لکھا "اوحی سے کہتے ہو، حضرت علی کا حضرت ابوبکر کی بیعت میں تاخیر کرنا قرآن جمع کرنے کی مصروفیت کی وجہ سے تھا۔ اگر ایسا ہے تو پھر وہ حضرت علی کا جمع کردہ قرآن کہاں ہے کہ تمہیں لوگوں سے زبانی آیات لے کر لکھنے کی ضرورت پڑی؟ یا ام المومنین حفصہ بنت عمر کا مصحف مانگتے پھر وہ (۱)

(۱) الاصلح ص ۳۳۳، ۳۳۴۔

”ابن شاذان“ اسی طرح بڑے بڑے انداز میں مزید ایسے ایسے سوالات کرتے ہیں کہ جن کا جواب دینا ممکن نہیں ہے ہم قارئین کو ابن شاذان کی بہترین کتاب ”الايضاح“ کی طرف رجوع کا مشورہ دیں گے یہ کتاب تشنگینِ علم و معرفت کو سیراب کرتی ہے ہم یہ بھی کہیں گے کہ اگر کوئی اس میدان میں تحقیق کی ٹھان لے تو ابن شاذان سے کئی گنا زیادہ اہل سنت کی روایات میں تناقضات کو پالے گا لیکن ہم فی الحال تمام تعارضات کے حاصل کرنے کے درپے نہیں ہیں۔ اسی سلسلے میں بلاغی کا کلام،

”حضرت ابو بکر نے قرآن کو جمع کرنے کی ٹھان لی اور یہ ذمہ داری ”زید ابن ثابت“ کو سونپی زید نے مالِ منول کی کوشش کی حضرت ابو بکر نے زید پر اس سلسلہ میں مسلسل دباؤ ڈالا یہاں تک کہ زید نے قبول کر لیا اور اس نے قرآن جمع کیا۔“

انہی روایات میں آیا ہے کہ: ”سب سے پہلے زید نے قرآن جمع کرنے کے بارے میں سوچا اور پہلے حضرت عمر کے ساتھ اس بارے میں بات کی اور حضرت عمر نے مسئلہ حضرت ابو بکر کے سامنے پیش کیا حضرت ابو بکر نے بھی مسلمانوں کے ساتھ مشورہ کیا۔“

نیز انہی روایات میں ہے، حضرت ابو بکر دو شخص ہے جس نے قرآن جمع کیا، انہی روایات میں یہ بھی ہے کہ، حضرت عمر قتل ہو گئے لیکن قرآن ابھی تک جمع نہیں ہوا تھا انہی روایات میں یہ بھی ہے کہ حضرت عثمان کی خلافت میں حضرت عثمان ہی کے حکم سے قرآن جمع ہوا یا یہ کہ حضرت عمر نے زید ابن ثابت اور سعید ابن عاص کو قرآن جمع کرنے کا حکم دیا اور کہا، زید لکھوائے اور سعید لکھے لہذا زید قرآن لکھواتا تھا اور سعید لکھتا تھا اور مذکورہ بالا بات حضرت عثمان کی طرف حضرت عمر کے قتل کے بعد منسوب کی گئی ہے۔

پھر روایات میں ہے کہ ابی ابن کعب قرآن لکھواتا تھا اور زید ابن ثابت لکھتا تھا اور سعید ابن عاص اعراب لگاتا تھا۔ دوسری روایت میں ہے سعید اور عبداللہ ابن حارث اعراب لگاتے۔

یہ بے روایات اور ان میں موجود بعض تناقضات کی صورت حال ان میں سے ایک روایت کا مضمون یہ ہے، نزول کے اعتبار سے سورۃ برائت قرآن کا آخری سورہ ہے اب آپ خود تاریخی نقطہ نظر سے اس روایت کے بارے میں انصاف کریں کم از کم کثر العمل اور اس کے خلاصہ کی پہلی جرم

خلفاء کے زمانے میں قرآن کے جمع کرنے کی حدیث،

”مزید“ کے ذریعے قرآن جمع کرنے کے بارے میں اہل سنت کی روایات مختلف ہیں ہم صرف ایک روایت ذکر کریں گے باقی کام قارئین کے حوالے کیا جاتا ہے۔^(۱۲) صحیح بخاری میں زید سے روایت ہے کہ اس نے کما حضرت ابوبکر نے جنگ یمامہ میں بعض مسلمانوں کی شہادت کے بعد مجھے بلا بھیجا جب میں حضرت ابوبکر کے پاس آیا تو دیکھا حضرت عمر بھی وہاں موجود ہیں غلیفہ نے کما عمر میرے پاس آئے ہیں اور کہتے ہیں کہ جنگ یمامہ میں بہت سارے قاری شہید ہو گئے ہیں مجھے اندیشہ ہے کہ دوسری جنگوں میں اگر اور بھی قاری شہید ہو گئے تو قرآن کی بہت ساری آیات ضائع ہو جائیں گی لہذا میں سمجھتا ہوں کہ بہتر ہے قرآن کے جمع کرنے کا حکم دو تو میں نے ان سے کما ”یہ کیسے ہو سکتا ہے جو کام عنبر اکرمؐ نے انجام نہیں دیا ہم انجام دیں“۔ تو عمر نے کما ”خدا کی قسم یہ کار خیر ہے“ عمر مسلسل اپنی تجویز پر زور دیتے رہے اور مجھے آکر کہتے رہے، یہاں تک کہ خدا نے مجھے اس کام کی ہمت دی اور اس کام کے لیے میرا سینہ کھول دیا اور میری رائے بھی عمر کی رائے کی طرح ہی ٹھہری کہ قرآن کو جمع کرنا چاہیے۔“

زید کتا ہے ”غلیفہ نے مجھ سے کما تم ایک سمجھدار اور غیر متنازعہ جوان ہو تم رسول اکرمؐ کے کاتب وحی بھی رہ چکے ہو تم قرآنی آیات و صوٹو اور قرآن کو جمع کرو“۔ خدا کی قسم قرآن کا جمع کرنا میرے لیے پہاڑ کو ایک جگہ سے دوسری جگہ منتقل کرنے سے بھی دشوار تر تھا تو میں نے کما ”کیسے جو کام رسول خداؐ نے نہیں کیا تم کرنا چاہتے ہو؟“ حضرت ابوبکر نے کما ”خدا کی قسم یہ کار خیر ہے“ حضرت ابوبکر مسلسل اپنی خواہش دہراتے رہے یہاں تک کہ خدا نے اس سلسلہ میں میرا سینہ کھول دیا جیسا کہ حضرت ابوبکر اور حضرت عمر کو شرح صدر عطا کیا تھا پس میں نے چڑلوں، ہڈیوں اور لوگوں کے سینوں سے قرآن کو جمع کرنا شروع کیا یہاں تک کہ سورۃ قہ کا آخری حصہ میں نے ابو خزیمہ انصاریؓ کے پاس پایا اور لفظ جاہل رسول سے لے کر سورہ برات کے آخر تک یہ آیات کسی اور کے پاس نہیں تھیں قرآن جمع

(۱۲) آپ مثل کے طور پر لائقین ص ۱۷۱ م ۷۷ کے بعد مطالعہ کریں۔

(۱۳) اللہ الرحمن ص ۱۸۔

کیئے جانے کے بعد یہ مصحف حضرت ابو بکر کے پاس موجود رہا یہاں تک کہ وہ وفات پا گئے اس کے بعد یہ مصحف حضرت عمر کے پاس آگیا اور انکی وفات کے بعد ان کی بیٹی حفصہ کے پاس چلا گیا^(۱)

ہم اور یہ روایت:

ہم نے گذشتہ فصل میں جو مطالب بیان کیئے وہ اس اور اس جیسی دوسری روایات کو غلط ثابت کرنے کے لئے کافی ہیں کیونکہ قرآن کی جمع آوری پیغمبر اکرمؐ کے زمانے میں مکمل ہو چکی تھی۔ آنحضرتؐ نے قرآن لکھنے کے لئے مخصوص کاتب معین کر رکھے تھے اور جیسا کہ زید نے روایت کی ہے خود آنحضرتؐ کاتبوں اور قرآن ترتیب دینے والوں کے کام پر خصوصی نظر رکھتے تھے ترتیب دینے والے قرآن کو رقعوں سے جمع کرتے تھے اس طرح صحابہ کے پاس کافی مصاحف موجود تھے اور پیغمبر اکرمؐ قرآن کو دیکھ کر پڑھنے اور اس کا احترام کرنے پر بہت زیادہ تاکید فرماتے تھے صحابہ بھی اپنے پاس موجود قرآن کو مسلسل پیغمبرؐ کے سامنے پیش کرتے رہتے تھے۔ صحابہ کی کافی بڑی تعداد نے زمانہ پیغمبرؐ میں قرآن جمع کیا ہوا تھا اسی طرح اور مطالب جنکے تکرار کی یاں گنجائش نہیں لہذا پہلا تو یہ کہ قرآن شانے یا جیزے وغیرہ کی ہڈیوں پر متفرق نہیں تھا کہ اسے اس طرح جمع کیا جاتا جیسا کہ زید روایت کرتا ہے بلکہ خود پیغمبرؐ کے زیر نظر آیات کی جگہ متعین کی گئی تھی اور قرآن کا اول و آخر بھی معین و مشخص ہو چکا تھا۔

اور اس پر دلیل اور شواہد ہم تفصیل کے ساتھ بیان کر چکے ہیں یہاں صرف چند نکات کا اضافہ کرتے ہیں۔

پہلا نکتہ یہ کہ یہ روایت اور اسی طرح کی دوسری روایات دعویٰ کرتی ہیں کہ کم از کم قرآن کا کچھ حصہ ایک یا دو افراد کی گواہی کے ساتھ قرآن کے عنوان سے پچانا اور لکھا گیا بلکہ کبھی بغیر کسی کی گواہی کے قرآن کا جزء قرار دیا گیا یہ دعویٰ بہت خطرناک ہے

(۱) ابوالفتح ۱/۱ ص ۵۷، حجازی ۲/۲ ص ۵۳۱، ۲/۲ ص ۹۰، مشکوٰۃ ۲/۲ ص ۵۳۱، ۲/۲ ص ۲۹۹، سنن کبریٰ ۲/۲ ص ۳۱، تاریخ الخلفاء ص ۷۷، المستدرک ابن ندیم ص ۷۷، اللؤلؤ ۲/۲ ص ۳۳۳، مفرد الصغریٰ ۲/۲ ص ۵۰۷، مسند احمد ۲/۲ ص ۳۱ اور ج ۵/ ص ۱۸۸، ۱۸۹، تہذیب تاریخ دمشق ۵/۲ ص ۳۳۷، حیا المصطبہ ۲/۲ ص ۳۹۹، کثر التوکل ۲/۲ ص ۲۸۹، ۲/۲ ص ۳۷۴، عبد الرزاق ابن ابی داؤد سے المصاحف اور ابی نعیم سے حقوق الاولیاء ص ۳۳۳، ۳۱۵، القشیری ۱/۲ ص ۷۰، تہذیب الواسطہ ص ۱۵۲، المصنف ۸/۲ ص ۳۷۷، جامع الترمذین ۲/۲ ص ۴۰، بیہق زرقانی ۱/۲ ص ۳۳۳، البدایہ والنہایہ ۲/۲ ص ۳۷۷، سیرا نظام الخلفاء ۲/۲ ص ۳۳۱۔

اور اس کے باطل ہونے میں کوئی شک و شبہ نہیں ہے کیونکہ قرآن ہر طبقے (نسل) میں ہم سے لیکر پیغمبر تک بطور متواتر منقول ہے یہ طبقہ بہ طبقہ، نسل در نسل نقل ہوا ہے۔ لہذا اس روایت کا یہ دعویٰ تاریخی حقیقت اور دینی مسلمات کے برخلاف ہے۔ یہ مطلب اس بات سے مزید روشن ہو جاتا ہے کہ جب معلوم ہو جائے کہ اس وقت سینکڑوں ہزاروں قرآن کے حافظ موجود تھے جیسا کہ مشہور ہے "جنگ یمامہ" یا "بر معونہ" میں دسیوں یا سینکڑوں حافظ شہید ہوئے۔ کیا یہ بات معقول ہے کہ اتنی کثرت سے قرآن کے قاریوں اور حافظوں کے باوجود قرآن کی دو آیتیں صرف خزیمہ ابن ثابت یا البرزیمہ انصاری کو یاد ہوں اور کسی کو ان کے بارے میں پتہ تک نہ ہو اور حتیٰ کہ حضرت علیؓ، ابی اور ابن مسعود جیسی شخصیات کو بھی ان کا پتہ نہ ہو؟

دوسرا نکتہ یہ کہ قرآن کو چمڑے، پتھر اور لوگوں کے سینوں سے جمع کرنے کی کیا ضرورت تھی؟ وہ تو اس قرآن کو حاصل کر سکتے تھے جو رسول خدا کے زمانہ میں کاتبان وحی کے ذریعے لکھا گیا تھا، وہ قرآن جو پیغمبر کے حکم سے رقعوں سے لکھا گیا تھا، اس کے بعد خزیمہ جیسے افراد سے لکھنے کی ضرورت ہی نہ رہتی۔

کیوں ابی، حضرت علیؓ اور عبداللہ ابن مسعود بلکہ خود زید کے مصحف کی طرف رجوع نہیں کیا گیا۔ یہ قرآن تو انکی دسترس میں تھے، اگرچہ ترتیب کے لحاظ سے ایک دوسرے سے اختلاف رکھتے تھے جیسا کہ اہلسنت کی روایات میں آیا ہے^(۱)۔ کیا یہ کہ ان قرآنوں کے حواشی پر کچھ دعاؤں کا اضافہ ہو گیا تھا۔ ہم یہ مطلب انشاء اللہ بعد میں ذکر کریں گے۔

(۱) مصاحف کی ترتیب کے اختلاف کے لیے رجوع کریں، الاذکین ج ۱ ص ۳۰۳، فتح الباری ج ۹ ص ۳۸، ۳۹ خصوصاً ص ۳۹ کا آخر، مطلع القرآن ج ۱ ص ۲۳۰، مجمع القرآن ذیلانی ص ۷۰، ۸۰، ۸۱، التلخیص ج ۱ ص ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، مجمع یعقوبی ج ۲ ص ۱۳۵، ۱۳۶، الطرست ابن ندیم ص ۲۹-۳۰۔

قیسرا نکتہ یہ کہ: کیوں قرآن ابن مسعود سے نہ لیا گیا جو کہ کوفہ میں قرآن کو حفظ سے لکھواتے تھے^(۱) یا کیوں قرآن ان چار افراد یعنی ابن مسعود، حذیفہ کے غلام سالم ابی ابن کعب اور معاذ ابن جبل^(۲) سے نہ لیا گیا کہ جن کے بارے میں پیغمبرؐ نے فرمایا تھا قرآن ان سے لو جیسا کہ پیغمبرؐ نے صحابہ سے فرمایا تھا اگر قرآن کو وقت نزول کی طرح تازہ حاصل کرنا چاہو تو اسے ابن ام عابد سے حاصل کرو یا کمال اسے ابن ام عابد پر قرائت کرو ابن ام عابد سے مراد عبداللہ ابن مسعود ہیں۔^(۳)

نیز پیغمبرؐ نے فرمایا: ان میں سب سے بڑا قاری ابی ابن کعب ہے یا فرمایا: میری امت میں سے سب زیادہ کی جانے والی قرائت ابی کی قرائت ہے۔^(۴) اسی طرح حضرت عمر ابن خطاب سے منقول

(۱) صفحہ ۱۸۷ ج ۱ ص ۳۹۸ تہ سے منقول، اور حلی پر بزار، طبرانی اور ابویعلیٰ سے منقول، مجمع الزوائد ج ۹ ص ۲۸۷، الاستیعاب بر حلیہ الاصابہ ج ۲ ص ۳۲۲۔

(۲) صحیح بخاری ج ۲ ص ۱۳۹، تہذیب الاسماء ج ۱ ص ۱۰۹، تفسیر ابن کثیر ج ۳ ص ۲۷۷، طب الخلفاء ج ۱ ص ۷۷، مجمع الزوائد ج ۹ ص ۳۱۱، انساب الاشراف ج ۱ ص ۳۳۳، الاقطان ج ۱ ص ۷۷، کنز العمال ج ۲ ص ۳۱۰، بخاری و مسلم و غیرہ سے منقول، ابیہین نوئی ص ۲۹۲۔

(۳) کشف الاستار ج ۲ ص ۲۵۰، ۲۳۹، مصدرک حاکم ج ۲ ص ۳۱۸، فقہیں مصدرک دہلی نے اسی کے حلیہ پر ان دونوں حدیثوں کو فقہین کی شرط پر صحیح کہا ہے۔ الاصحاح ابن خلدون ص ۳۳۳، ۳۳۲، مجمع الزوائد ج ۹ ص ۲۸۷، ۲۸۸، صفحہ ۱۸۷ ج ۱ ص ۳۹۹، المنلی فی اللہ ج ۳ ص ۳۷۱، مسند احمد ج ۱ ص ۳۳۵، تفسیر قرطبی ج ۱ ص ۸۲، معرکہ المظاہر ج ۱ ص ۱۳، الاصابہ ج ۲ ص ۳۶۹، الاستیعاب بر حلیہ الاصابہ ج ۲ ص ۳۲۰، تفسیر ابن کثیر ج ۳ ص ۲۸۔

(۴) الاستیعاب بر حلیہ الاصابہ ج ۱ ص ۳۹، ۵۰۰، تہذیب الاسماء ج ۱ ص ۱۰۹، اسد الغابہ ج ۱ ص ۳۹، تہذیب التہذیب ج ۱ ص ۱۸۸، الاصحاح ابن خلدون ص ۳۳۳، ۳۳۱، صحیح ترمذی ج ۵ ص ۷۱۵، ۷۱۳، تفسیر قرطبی ج ۱ ص ۸۲، مشکل الآثار ج ۱ ص ۳۵۱، ۳۵۰۔

ہے۔ اُبی کی قرائت ہم سے بہتر ہے اور علیؑ کی قصاوت ہم سب سے صحیح تر ہے۔ ہم اُبی کی قرائت سے کچھ کم نہیں کرتے چونکہ اُبی کہتے تھے میں نے جو کچھ پیغمبرؐ سے سنا اس سے کچھ کم نہیں کروں گا نیز خدا نے بھی فرمایا ہے: مَا نَسَخَ مِنْ آيَةٍ اَوْ نَسَاها۔^(۱)

اب اگر خدا نے اپنے پیغمبرؐ کو حکم دیا کہ قرآن کو "اُبی" کے سامنے پیش کریں۔^(۲) تو کیوں پیغمبرؐ نے یہ حکم امت کو نہیں دیا چونکہ یہ لوگ معتقد ہیں کہ اُبی ابن کعب نے اپنی قرائت پیغمبر اکرمؐ کے سامنے پیش کی تھی۔^(۳) یا کیوں انہوں نے حضرت علیؑ کی طرف رجوع نہ کیا جبکہ عبدالرحمن سلمیٰ ان کے بارے میں کہتا ہے: میں نے کسی کو قرآن کی قرائت میں حضرت علیؑ سے بہتر نہ پایا وہ ایسی شخصیت ہیں جنہوں نے قرآن کی قرائت پیغمبرؐ کے سامنے پیش کی اور وہ ان میں سے تھے کہ جنہوں نے بغیر کسی شک کے پورا قرآن حفظ کر رکھا تھا۔^(۴)

(۱) الاستیعاب بر حاشیہ الاصابہ ج ۱ ص ۵۰، صحیح بخاری ج ۲ ص ۱۳۷، مسند رک حاکم ج ۲ ص ۲۰۵، طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۳۳۵۔

(۲) الاستیعاب بر حاشیہ الاصابہ ج ۱ ص ۵۰، مسند رک حاکم ج ۲ ص ۲۲۲ اور حاشیہ فقہیں ذہبی بر مسند رک مسند احمد ج ۵ ص ۱۳۱، صحیح ترمذی ج ۵ ص ۱۳۱، حلیۃ الاولیاء ج ۱ ص ۲۵۱، ج ۲ ص ۷۸، مجمع الزوائد ج ۹ ص ۳۳۲، الدر المنثور ج ۱ ص ۱۸۷، ترمذی اور حاکم سے منقول اور آخری دو کی نظریں حدیث صحیح ہے الہدایۃ والنبایۃ ج ۱ ص ۳۳۰۔
(۳) تذکرۃ الحفاظ ج ۱ ص ۱۲۔

(۴) الدرر المنثور ج ۱ ص ۳۰۸، طبقات القرآن ج ۱ ص ۵۳۶ اور مفضل السعادی ج ۱ ص ۲۵۱ سے منقول۔

اس بارے میں ابن مسعود کہتے ہیں، میں نے قرآن کی قرائت میں کسی کو حضرت علیؓ جیسا نہیں پایا۔^(۱) کیا دو افراد کی گولہی کا ان سب بزرگوں سے زیادہ اعتبار تھا؟ کیا ان سب کی تعداد دو گواہوں سے بھی زیادہ نہیں تھی؟ باوجود اس کے کہ خود پیغمبرؐ نے حکم دیا تھا کہ یہ ثقہ افراد ہیں قرائت کے لیے ان کے پاس چاہا۔

عجیب تو یہ ہے کہ جن صحابہ کے پاس مصاحف تھے ان میں سے ہر ایک اپنے مصحف کی ترحیب کو صحیح سمجھتا تھا اور ان میں سے کسی نے زید کے مصحف کو اہمیت نہیں دی یہاں تک کہ ان بزرگوں کی قرائتیں امت میں عام ہو گئیں اور حکومت نے لوگوں کو سختی کے ساتھ ان قرائتوں سے روکا اور مصحف زید کو قبول کرنے پر مجبور کیا مطلقاً حضرت عثمان مصاحف والے اصحاب سے مصحف لینے پر معز تھے اور صرف اپنا مصحف پڑھنے کی اجازت دیتے تھے اور اسی مصحف کو سب کے لیے مورد اتباع قرار دینا چاہتے تھے اسی لیے انہوں نے صاحبان مصحف سے کہا کہ وہ اپنے اپنے مصحف جمع کروا دیں۔ لیکن ابن مسعود اپنا مصحف دینے پر راضی نہ ہوئے اور انہوں نے اس کی مخالفت کی یہ واقعہ خاصا مشہور ہے۔^(۲)

(۱) العنقب ابن شہر آشوب ج ۲ ص ۳۲۰ اس حدیث میں دو اختلاف ہیں، یا تو یہ کہ امام کی قرائت دوسرے اصحاب سے بہت دقیق اور مضبوط تھی یا امام دوسرے صحابہ کی نسبت زیادہ قرآن کی قرائت میں مشغول تھے ممکن ہے دونوں احتمال مد نظر ہوں۔

(۲) یہ مطلب اس حد تک مشہور ہے کہ اس کے لیے حوالے ذکر کرنے کی ضرورت نہیں ہے اگر آپ حوالے چاہیں تو رجوع کریں، صدرک حاکم ج ۲ ص ۲۲۸، مجمع البحوث ج ۲ ص ۱۷۰، طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۱۰۵ دوسرا حصہ الاصلح ابن خلدون ص ۲۲۵، فتح الباری ج ۹ ص ۳۳، ۳۶، مجمع القرآن آیاتی ص ۱۱۱ الترتیب الادبیہ ج ۲ ص ۲۸۳، التفسیر ج ۱ ص ۲۹۰، المصاحف مجتہبی ص ۱۵۔

اگر جناب ابوبکر کا قرآن جمع کرنے سے مقصد سب مسلمانوں کے لیے ایک مصحف کی تعین تھا تو پھر صحابہ اپنے مصاحف کو اس کے زمانے سے حضرت عثمان کے زمانے تک بلکہ اس کے بعد تک محفوظ رکھتے اور قابل توجہ یہ نکتہ ہے کہ طحاوی نے زید کے کلام کو یوں نقل کیا ہے، "میں نے قرآن حضرت ابوبکر کے لیے کجور کے پتوں، شانے اور جبرے کی حدیوں پر لکھا یہاں تک کہ حضرت ابوبکر دنیا سے چلے گئے اور حضرت عمر نے قرآن کو ایک صحیفہ میں جمع کیا اور جب حضرت عمر کی وفات ہوئی تو یہ مصحف ام المؤمنین حفصہ کے پاس آگیا یہاں تک کہ حدیث یمانی غزوہ سے واپس آئے۔" (۱) اس حدیث کا یہ مطلب ہے کہ زید نے قرآن حضرت ابوبکر کے لیے چڑے، ہڈیوں اور مختلف ٹکڑوں پر لکھا، نہ کہ زید نے قرآن کو چڑے، ہڈیوں اور مختلف ٹکڑوں سے جمع کیا تھا جیسا کہ سابقہ روایت دعویٰ کرتی ہے۔

زید کے ذریعے قرآن کے جمع کیے جانے کے بعد اصحاب کے مصاحف:

اہلسنت کی روایات کہتی ہیں کہ حضرت ابوبکر نے زید کے ذریعے قرآن جمع کیا، یہی روایات دوسری جگہ یہ دعویٰ کرتی ہیں کہ بعض صحابہ اپنے مخصوص مصاحف محفوظ رکھتے تھے (۲) اور یہ مصاحف ترمیم کے لحاظ سے زید والے قرآن کے ساتھ اختلاف رکھتے تھے، ان مصاحف کے محفوظ رکھنے کا مطلب یہ ہے کہ اصحاب نے زید کے ذریعے جمع کیے جانے والے قرآن پر توجہ نہیں دی یا یہ کہ انہوں نے زید کے اس کام کو ایک انفرادی کام سمجھا تھا یعنی انکی نظر میں یہ خلیفہ کی خواہش تھی کہ اپنے لیے ایک مخصوص مصحف تیار کروائے، نہ کہ خلیفہ نے سب مسلمانوں کے لیے قرآن جمع کروایا ہو ہر حال یہ روایات کہتی ہیں کہ حتیٰ زید کے ذریعے قرآن کے جمع کیے جانے کے بعد بھی ہر شہر اپنا قرآن اور اپنی قرائت رکھتا تھا مثلاً اہل بصرہ ابو موسیٰ اشعری کے مصحف کے مطابق

(۱) مشکل الآثار ج ۳ ص ۱۴۳۔

(۲) التفسیر ج ۱ ص ۱۳۸، ۲۵۰۔

قراۓ کرتے تھے اہل کوفہ ابن مسعود کے مصحف کے مطابق، شام والے اپنی کے مصحف کے مطابق اور دمشق والے "مقداد" کے مصحف کے مطابق قراۓ کرتے تھے۔ ابن اثیر کے بقول "حنص" والے مقداد کی قراۓ پر تھے^(۱)

حضرت عائشہ اور قرآن کا جمع کیا جانا،

زید کے ذریعے قرآن کے جمع کیے جانے اور حضرت عثمان کے ذریعے لوگوں کو ایک قراۓ پر اکٹھا کرنے اور مصاحف لکھ کر بڑے بڑے اسلامی شہروں کو بھیجنے اور جلیہ مصاحف جلا دینے کے باوجود "یوسف ابن بلک" جس نے حضرت عثمان کی طرف سے شہروں کو مصاحف بھیجنے کے واقعہ کو نہیں پایا^(۲) ایک روایت نقل کرتا ہے جس سے معلوم ہوتا ہے کہ حضرت عائشہ کا ابھی تک یہ نظریہ تھا کہ قرآن جمع نہیں ہوا، ابن بلک کہتا ہے:

میں ام المومنین عائشہ کے پاس تھا کہ اہل عراق میں سے ایک شخص وارد ہوا اور کہا: کون سا قرآن بستر ہے؟

حضرت عائشہ نے کہا: تجھ پر وائے ہو تمہارے لیے کیا فرق کرتا ہے؟ تو اس شخص نے کہا: ام المومنین اپنا مصحف مجھے دکھائیں۔ حضرت عائشہ نے کہا: کیوں؟ تو اس نے کہا اس لیے کہ میں اس سے قرآن تالیف کرنا چاہتا ہوں چونکہ قرآن ابھی غیر مؤلف ہے (یعنی غیر مرتب اور غیر منظم) یا یہ کہ ہم قرآن کو غیر مؤلف پڑھتے ہیں (تو حضرت عائشہ نے کہا: کوئی فرق نہیں پڑتا کہ کس ترتیب سے پڑھتے ہو۔۔۔"^(۳)

(۱) الکامل فی التبیح ج ۲ ص ۱۱۱، تاریخ القرآن آیات ص ۱۰۶، التحدید ج ۱ ص ۲۳۷، کمال اور المصاحف مجتبیٰ ص ۱۱۔ ۱۲ سے منقول۔

(۲) فتح الباری ج ۹ ص ۳۶۔

(۳) صحیح بخاری ج ۲ ص ۱۰۳۹، التحدید ج ۱ ص ۲۳۶، ۲۳۷، المصنف عبد الرزاق ج ۲ ص ۳۵۵۔

”عسقلانی“ احتمال دیتا ہے کہ قرآن کی طرف یہ رجوع شاید قرآن کے غیر مرہب اور باعظم ہونے کی وجہ سے ہو یا شاید لوگوں کے قرآن کی آیات کی تعداد اور ترحیب میں اختلاف کی وجہ سے ہو۔^(۱)

حدیث واضح دلالت رکھتی ہے کہ حضرت عثمان کے ذریعے مصاحف جلائے جانے کے باوجود قرآن نامعظم اور غیر مرہب تھا۔ لوگ حضرت عثمان کے ذریعے قرآن جمع کیے جانے کے پابند نہیں تھے۔

اس بارے میں حضرت عائشہ بھی لوگوں کی ہم خیال تھیں اور کہتی تھیں، قرآن جس ترحیب کے ساتھ پڑھا جائے فرق نہیں کرتا۔ احتمال ہے کہ یہ عراقی شخص ابن مسعود کی قرأت کے مطابق قرآن پڑھتا تھا کیونکہ ابن مسعود کچھ عرصہ کوفہ میں رہے تھے عسقلانی نے اس احتمال کو قوی قرار دیا ہے۔^(۲)

عثمانی مصحف کی مخالفت

حضرت عائشہ کی مذکورہ بالا حدیث سے پتہ چلتا ہے کہ ابھی تک عثمان کے مصحف کو عمومی طور پر اور بالخصوص مخالفین کی طرف سے قبول نہیں کیا گیا تھا یہ بھی احتمال ہے کہ حضرت عائشہ کا شمار بھی ان مخالفین میں ہوتا ہے مثلاً ”ابن مسعود“ نے اپنا مصحف حکومت کے حوالے کرنے سے انکار کر دیا اور اسے اپنے پاس محفوظ رکھا۔^(۳) اور اسی طرح روایات میں یہ نکتہ بھی دیکھتے ہیں کہ اس بارے میں عمومی سطح پر حضرت عثمان کی مخالفت ہو رہی تھی یہاں تک کہ حضرت امیر المومنین نے مصحف حضرت عثمان پر لوگوں کی تنقید کو روکنے کے لیے کہا۔

(۱) فتح الباری ج ۱ ص ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲،

”عثمان نے یہ کام صحابہ کے گروہ کے سامنے انجام دیا“ اور امامؒ کی حکومت میں بھی یہ مسئلہ پیش آیا تو ایسا ہی کرتے۔^(۱) فظلمہ جعلی کہتا ہے: ہم چند افراد جو کہ مصاحف کو ایک مصحف میں بدلنے والے محاطے سے ڈر رہے تھے عبداللہ ابن مسعود کے پاس گئے، ہم میں سے ایک شخص نے کہا: ہم ملاقات کے لیے نہیں آئے بلکہ ہمیں تو اس خبر نے ڈرا دیا ہے اس لیے آپ کے پاس آئے ہیں۔ عبداللہ ابن مسعود نے کہا: ”قرآن آپ کے پیغمبرؐ پر سات دروازوں سے سات حرف پر نازل کیا گیا ہے اگرچہ قرآن سے پہلے کتابیں ایک دروازے سے ایک حروف پر نازل ہوتی تھیں۔“ ابن امیر کہتا ہے۔

”اہل کوفہ نے مصحف حضرت عثمان کو قبول کر لیا سوائے اس کے کہ کافی بڑی تعداد کے پاس مصحف ابن مسعود محفوظ تھا اور وہ ابن مسعود کی قرائت پر باقی تھے۔“^(۲) ان روایات سے استفادہ ہوتا ہے کہ حضرت عثمان کے کام سے اکثر کو پریشانی لاحق تھی اسی لیے حضرت عثمان کو بہت زیادہ تنقید کا سامنا کرنا پڑا اور یہ حضرت امیر المؤمنینؑ تھے جنہوں نے حضرت عثمان کے اس کام کی حمایت کی اور مصحف جمع کیے جانے کی حمایت و تائید کی جبکہ ابن مسعود مصحف حضرت عثمان کے مخالفین کو خوش آمدید کہتے ہیں اور حضرت عثمان کے کام کو غلط سمجھتے ہیں اور کہتے ہیں کہ حضرت عثمان کے ذریعے قرائت کا ایک کر دیا جانا قرآن کے سات دروازوں اور سات حروف پر نازل سے معصوم ہے۔

(۱) فتح الباری ج ۹ ص ۱۰۸ اس بات کے حوالے ہم نے دوسری فصل کے دوسرے حصہ میں حضرت علیؑ کی حضرت عثمان کے کام پر تائید کے ذیل میں ذکر کر دیے ہیں۔ کسی کا کسی کی ایک کام میں تائید کرنے کا مطلب یہ ہرگز نہیں کہ وہ اس کے تمام کاموں کی تائید کرتا ہو بلکہ امامؒ کی اس تائید سے پتہ چلتا ہے کہ حضرتؑ کے مد نظر تو کلمہ حق کی بھدی تھی اور حضرتؑ اس مقدس ہدف میں کسی شخصی یا گروہی مصیبت کو مقدم نہیں کرتے تھے۔

(۲) مسند احمد ج ۱ ص ۳۳۵، مشعل الانوار ج ۲ ص ۱۸۲۔

(۳) انکال ج ۲ ص ۱۳۔

لیکن ان کی مخالفت اثر انداز نہ ہو سکی خصوصاً حضرت امیر المومنینؑ کی حمایت کے بعد اس طرح آہستہ آہستہ معصف حضرت عثمانؓ نے اسلامی شہروں میں اپنے جگہ بنالی اور لوگوں نے اسکی قرائت شروع کردی اور یوں دوسرے معاصف کی جگہ اس نے لے لی۔ دوسرے قرآن جتنے حواشی پر دعائیں یا تفسیریں لکھی تھیں یا ترحیب میں مختلف تھے آہستہ آہستہ میدان سے نکل گئے ان کا صرف نام باقی رہ گیا اور خدا کا وعدہ محقق اور پورا ہو گیا کہ ہم قرآن کو ہر قسم کی دغاوت اور تصرف سے محفوظ رکھیں گے " انا نحن نزلنا الذکر و انا له لحافظون "۔

حجاج ابن یوسف اور قرائت حضرت عثمانؓ کا پھیلنا،

معصف عثمانؓ کے پھیلانے میں حجاج ابن یوسف ثقفی نے آکٹوپس مانند کردار ادا کیا، حجاج نے عراق میں اپنی حکمرانی کے ابتداء سے اور کوفہ میں اقتدار سنبھالنے کے ساتھ ہی معصف حضرت عثمانؓ کی بنیادیں مضبوط کرنے اور ابن مسعود کی قرائت کو نالود کرنے کے لیے اپنی وسیع ترکوششیں شروع کر دیں۔ اس بارے میں "اسکافی" کی بات کا خلاصہ یہ ہے، وہ چیز جو حضرت عثمانؓ کے معصف کی مضبوطی اور ابن مسعود کی قرائت کی نالودی کا اصلی سبب بنی وہ حجاج کا لوگوں کو حضرت عثمانؓ کی قرائت کو لینے اور ابن مسعود اور ابی ابن کعب کی قرائتوں کو ترک کرنے پر مجبور کرنا تھا۔ اس نے لوگوں کو اس قرائت پر زبردستی مجبور کیا، حجاج تو اپنی بیس سالہ حکومت کے بعد مر گیا لیکن لوگ حضرت عثمانؓ کے معصف سے قرائت کے اس حد تک مادی ہو چکے تھے کہ وہ کسی دوسری قرائت کو پھلنے ہی نہیں تھے یہ قرائت ان کے گوشت و پوست کے ساتھ مخلوط ہو چکی تھی اور اگر کوئی دوسری قرائت ان پر کی جاتی تو اسے لوگوں کے مزاج اور ناپسندیدگی کا سامنا کرنا پڑتا۔

اسکی وجہ ان کا اس قرائت سے ملاؤلف ہونا اور مصحف حضرت عثمان کی قرائت سے مانوس ہونا تھا۔^(۱)

حجج نے صورتحال اس حد تک پہنچادی تھی کہ انتہائی ڈھٹائی سے کہتا تھا، مجھے عبد بنزیل (ابن مسعود) سے تعجب ہے وہ سمجھتا ہے کہ وہ خدا کے قرآن کو پڑھتا ہے خدا کی قسم جو کچھ وہ پڑھتا ہے وہ عرب کے رجزوں میں سے ایک رجز ہے، خدا کی قسم اگر میرا ہاتھ عبد بنزیل تک پہنچا تو اسکی گردن اڑا دیتا اگر اسکی قرائت مصحف میں دیکھوں تو اسے مٹا دوں اگرچہ مجھے یہ کام سور کی داڑھ سے کرنا پڑے۔^(۲)

سب سے پہلا قرآن کا نام رکھنے اور جمع کرنے والا،

روایات السنن کہتی ہیں کہ سب سے پہلے جس شخص نے قرآن جمع کیا اور اسے تفریق پر آکندگی سے نجات دی وہ حضرت ابوبکر تھے۔^(۳) ان سے پہلے قرآن بکھرا ہوا تھا۔^(۴) اہل سنت کی نظر میں سب سے پہلے قرآن کا نام رکھنے والے بھی حضرت ابوبکر ہی تھے ہم اس بارے میں ذیل کی روایت نقل کرتے ہیں،

حضرت ابوبکر نے قرآن جمع کرنے کے بعد اپنے اصحاب سے کہا، اس مصحف کے لیے نام تلاش کرو یا اس کا نام رکھو تو بعض نے کہا،

(۱) شرح فتح البلاء، ابن ابی اللہ، معزنی، صفحہ ۱۲۴ ص ۲۲۳۔

(۲) مصدرک حاکم ج ۲ ص ۶۵۶، تھیں مصدرک ڈھبی اسی صطر پر، تہذیب ندوی دمشق ج ۳ ص ۱۳۹، الفہر ج ۱۰ ص ۵۱، البدایہ والنہای ج ۹ ص ۱۲۸۔

(۳) محاضرات الادبیہ ج ۲ ج ۲ ص ۳۳۳، فتح الباری ج ۹ ص ۱۴، تاریخ الخلفاء ص ۷۷، مباحث فی علوم القرآن ص ۱۳۸، ۱۳۹، بحث فی تاریخ القرآن و علومہ ص ۱۳۵، الفہر ج ۱ ص ۵۹، البدایہ و زکشی ج ۱ ص ۲۳۵، تاثر الانا ج ۱ ص ۸۵، ۸۶۔

(۴) تاثر الانا ج ۱ ص ۸۵، مباحث فی علوم القرآن ص ۱۳۸، ۱۳۹، بحث فی تاریخ القرآن و علومہ ص ۱۳۵۔

(۱) البیان ذرکتی ج ۱ ص ۲۸۱، ۲۸۲، ۳۴۹ الاول ص ۳۵، الثانی ج ۱ ص ۵۸، تفسیر الصراط المستقیم ج ۱ ص ۱۵۷، ۱۵۸،
التحذیر ج ۱ ص ۲۳۶، المصاحف سمعانی ص ۳۰۱۔

(۲) تمییز الفقہ ص ۷۷، الاثر ج ۱ ص ۸۵، ۸۶۔

(۳) تاریخ الفقہ ص ۷۷، طبقات ابن سعد (مطبوعہ صادر) ج ۲ ص ۱۰۴، تائیس الشیعہ لعظم الاسلام ص ۳۱۔

(۴) الثانی ج ۱ ص ۵۸، کنز العمال ج ۲ ص ۳۴۳، محاضرات الایاد ج ۲ جزء ۳ ص ۳۳۳، فتح الباری ج ۱
ص ۱۰، الترتیب الادبی ج ۲ ص ۲۸۵، تمییز القرآن المصغر ص ۸۷، المصاحف ص ۱۰ اور الثانی سے منقول۔

(۵) الطبقات الکبریٰ ج ۳ ص ۷۸۳۔

(۶) الاختلاف ص ۸۹۔

مذکورہ بالا گفتگو میں اعتراض کرنے سے پہلے دو نکات کی طرف اشارہ ضروری ہے،

پہلا نکتہ: سب سے پہلے قرآن جمع کرنے والے عمر ہوں یا حضرت ابوبکر ان دونوں باتوں میں کوئی منافات نہیں ہے کیونکہ حضرت ابوبکر نے زید کو قرآن کے جمع کرنے کا حکم دیا اور کام کی تکمیل سے پہلے حضرت ابوبکر وفات پا گئے اور حضرت عمر نے اس کام کو وہیں سے آگے بڑھایا لہذا اس کام کی نسبت حضرت ابوبکر کی طرف بھی دی جا سکتی ہے اور حضرت عمر کی طرف بھی جبکہ حضرت ابوبکر اور حضرت عمر کی طرف اس کام کی نسبت دنیا ذیل کی روایت کے ساتھ منافات رکھتی ہے کہ حضرت "عمر" نے قرآن کو جمع کرنا شروع کیا لیکن تکمیل سے پہلے دنیا سے چلے گئے اور جب حضرت عثمان بر سر اقتدار آئے تو انہوں نے اس نامکمل کام کی تکمیل کی۔ اس کے بعد یہی روایت عثمان کے دور میں چند آیات کے "ذو الشہادتین" کے پاس سے ملنے کا واقعہ بیان کرتی ہے اس سے پتہ چلتا ہے کہ یہ واقعہ حضرت عمر کے دور کا نہیں ^(۱)

دوسرا نکتہ: عبدالرحمن ابن مہدی سے منقول ہے "عثمان میں دو خصلتیں تھیں جو حضرت ابوبکر اور حضرت عمر میں نہیں پائی جاتی تھیں۔ ایک یہ کہ اس نے ثابت قدمی کا مظاہرہ کیا یہاں تک کہ قتل ہو گیا۔ دوسرا یہ کہ اس نے لوگوں کو ایک مصحف پر جمع کیا۔" ^(۲)

بعض نے یہ کلام دیکھا تو انہیں یہ شبہ ہوا کہ حضرت عثمان سب سے پہلا قرآن جمع کرنے والے ہیں۔ لیکن یہ محض اشتباہ ہے کیونکہ مصحف خلافت حضرت عثمان سے پہلے موجود تھا صرف یہ کہ لوگ قرآن کی قرائت میں اختلاف رکھتے تھے حضرت عثمان نے صرف یہ کام کیا کہ لوگوں کو ایک مصحف کی قرائت پر جمع کیا لہذا حضرت عثمان کو قرآن جمع کرنے والا پہلا آدمی نہیں سمجھا جا سکتا البتہ حضرت عثمان وہ پہلے شخص ہیں جنہوں نے متعدد قرائتوں کی بجائے ایک قرائت کو لاگو کیا۔

(۱) تہذیب مائیدہ دمشق ج ۵ ص ۳۶۶۔

(۲) کنز العمال ج ۲ ص ۳۶۸ ابی داؤد ابی النعمان بن عسکر اور علیہ السلام سے منقول۔

سابقہ گفتگو پر اعتراض

حضرت عمر اور حضرت ابوبکر کو سب سے پہلے قرآن جمع کرنے اور اسے نام دینے والے نہیں سمجھا جاسکتا کیونکہ:

پہلا تو یہ کہ: اہل حبش کی زبان عربی نہیں ہے جبکہ ”مصحف“ عربی کلمہ ہے۔

دوسرا یہ کہ: انہیں قرآن کا نام رکھنے میں پریشانی کا سامنا کیوں کرنا پڑا؟ کیا خود خداوند عالم نے اس کتاب کو تورات اور انجیل کے مقابلے میں قرآن کا نام نہیں دیا تھا؟ یا اسے فرقان نہیں کہا تھا؟ یا دوسرے نام جو قرآن میں آئے ہیں جیسے کتاب و فیروہ؟

عمر یہ کہ: ہم پہلے ثابت کر چکے ہیں کہ مصحف رسول خداؐ کے زمانے میں موجود تھا تو کیسے آنحضرتؐ کے زمانے میں اس کا نام رکھنے میں کوئی پریشانی نہیں ہوئی اور یہ بھی ہم پہلے عرض کر چکے ہیں کہ خود لفظ ”مصحف“ بارہا پیغمبرؐ کی زبان مبارک سے استعمال کیا جا چکا تھا اور ہم نے تقریباً حیرہ (۴۴) موارد بیان کیے ہیں لہذا اس سے ثابت ہوا دو جلدوں کے درمیان قرآن کو ”مصحف“ کا نام پیغمبرؐ کے زمانے میں دیا گیا تھا۔

چوتھا یہ کہ: آبیاری نے لوگوں کے درمیان قرآن کو مصحف کا نام دیا جانا قرآن کے جمع کیے جانے کے بعد قرار دیا ہے (سابقہ اولہ کی روشنی میں اسکی یہ بات غلط ہے) اس کے بعد وہ کہتا ہے کہ: روایات کثیف ہیں، حضرت عثمانؓ نے جب مصحف کو جمع کر لیا اور اسکی کتابت ہو چکی تو اس کا نام رکھنے کا مرحلہ آیا تو بالآخر اسے ”مصحف“ کا نام دیا گیا۔ یہ کلام بالکل ہی غلط ہے کیونکہ اس سے پہلے متعدد مصاحف موجود تھے اور انہیں مصحف کہا جاتا تھا جیسے مصحف علیؓ، مصحف ابن مسعود اور مصحف ابن عباسؓ۔^(۱)

احتمال ہے کہ ”آبیاری“ نے حضرت ابوبکر اور حضرت عثمانؓ سے مربوط روایت میں غلط کیا ہے۔

(۱) تاریخ القرآن ص ۱۰۶۔

اور اس کا کلام اور دعوے پر یہ اعتراض ہے کہ خلافت حضرت عثمان سے پہلے مصاحف کا ہونا اس بات کی دلیل نہیں ہو سکتا کہ قرآن کو مصحف کا نام دیا جائے۔

پانچواں یہ کہ ایہ روایت ناکید کرتی ہے کہ قرآن پیغمبرؐ کی وفات کے بعد جمع ہوا، جبکہ ہم پہلے اس بات کا باطل ہونا ثابت کر چکے ہیں اور یہ واضح کر چکے ہیں کہ قرآن پیغمبر اکرمؐ کے زمانے میں منظم اور مشخص مجموعے کی صورت میں آچکا تھا کہ جس سے دیکھ کر تلاوت کی جاتی تھی اور اسے ختم کیا جاتا تھا۔ حضورؐ کے مخصوص کاہن تھے جو آنحضرتؐ کی موجودگی میں قرآن کو جمع کرتے اور لکھتے تھے انہیں "کاتبان وحی" کہا جاتا تھا۔ اس کے علاوہ صحابہ کی ایک بڑی جماعت کے اپنے اپنے مخصوص مصحف تھے۔

چھٹا یہ کہ ابن سعد ابن سیرین سے نقل کرتے ہوئے کہتا ہے کہ: "حضرت ابوبکر کی وفات ہو گئی اور حضرت عمر قتل ہو گئے لیکن قرآن ابھی تک جمع نہیں کیا گیا تھا۔" (۱) اسکی مراد شاید پورے قرآن کا جمع کرنا ہو پس کیسے کہا جا سکتا ہے کہ انہوں نے قرآن جمع کیا اور اس کے نام رکھنے میں پریشانی سے دوچار ہوئے؟

مصحف حضرت ابوبکر کی کیا خصوصیات تھیں؟

بعض نے یہ کہنے کی کوشش کی ہے کہ خلیفہ کے مصحف میں کچھ ایسی خصوصیات تھیں کہ جنگی وجہ سے اس پر اعتماد کیا جا سکتا ہے جبکہ دوسرے صحابہ کے مصاحف میں یہ خصوصیات نہیں تھیں مطلقاً دعویٰ کرتے ہیں کہ حضرت ابوبکر پہلا شخص ہے جس نے قرآن کو سات حروف پر جمع کیا۔

(۱) طبقات ابن سعد ج ۳/ ص ۲۷۱-۲۷۲ (مطبوعہ مدار)، تاریخ الخلفاء، ص ۲۳ حضرت ابوبکر کے بارے میں ابوداؤد سے منقول جو

اس نے شعبی سے نقل کیا۔

اور حضرت ابوبکر نے یہ کام بہت ہی وقت اور عرق ریزی سے کیا لیکن دوسرے مصاحف جیسے مصحف حضرت علیؓ، مصحف ابی اور مصحف ابن مسعود اس خصوصیت سے خالی تھے۔ وہ وقت نظر، اجماعی آیات کی ترتیب اور غیر غسوخ الموات آیات کے جمع کرنے میں حضرت ابوبکر کے مصحف کے مرتبے کو نہیں کھینچ سکتے تھے^(۱) لیکن مندرجہ ذیل دلیلوں سے ثابت ہوتا ہے کہ یہ دعویٰ نہ تو قابل قبول ہے اور نہ ہی قابل فہم ہے۔

۱۔ ”بعد احرف“ یعنی سات حرف کا مطلب کیا ہے؟ ہم نے ثابت کر دیا ہے کہ یہ حدیث ہی سرے سے غلط ہے کہ قرآن سات حروف پر نازل ہوا۔ بلکہ ہمارا نظریہ ہے کہ قرآن خدائے واحد کی طرف سے ایک حرف پر نازل ہوا ہے اور آئندہ ایک جداگانہ فصل میں ہم اس کو بیان کریں گے۔

۲۔ ہم ”قطان“ اور اس جیسوں سے یہ پوچھ سکتے ہیں کہ کس نے تمہیں کہا کہ: خلیفہ کا مصحف سات حروف پر مشتمل تھا اور دوسرے مصاحف اس سے خالی تھے (سات حرف سے مراد جو بھی ہوا اور کس نے کہا وقت نظر، اجماعی آیات کی ترتیب اور غیر غسوخ الموات کے جمع کرنے کے لحاظ سے حضرت ابوبکر کا مصحف انتہائی مرتبے پر فائز تھا اور دوسرے مصاحف اس حد تک دقیق نہیں تھے ہم بعید نہیں سمجھتے کہ ابی ابن کعب کے مصحف کی طرف جو سورۃ ”الحقد“ اور ”الخلع“ کی نسبت دی گئی ہے (ہم بعد میں ان دونوں سورتوں کے بارے میں تفصیلی بحث کریں گے) ایسی کام دوسرے مصاحف کو بے وقعت کرنے اور مصحف زید کی اہمیت کو بڑھانے کی خاطر کیا گیا ہو اگرچہ یہ کوشش ناکامی سے دو چار ہوئی اس کی وضاحت بعد میں آئے گی۔

(۱) مباحث فی علوم القرآن قطان ص ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹،

۳۔ مصحف پیغمبرؐ کا سارا کیوں نہیں لیا گیا؟ جبکہ یہ مصحف بھی سات حروف پر مشتمل تھا (فرضا اگر یہ بات صحیح ہو ایہ منقول نہیں ہے کہ حضرت ابوبکرؓ کا مصحف تو سات حروف پر مشتمل ہو لیکن پیغمبرؐ کا مصحف اس خصوصیت سے خالی ہو۔

۴۔ آخری بات یہ کہ آپ پہلے ابن سیرین کا کلام پڑھ چکے جس میں اس نے کہا کہ حضرت ابوبکرؓ اور حضرت عمرؓ دنیا سے چلے گئے لیکن اس وقت تک قرآن کو جمع نہیں کر سکے تھے

ایک ناکام سمجھوتہ،

”ذکر کشی“ کہتے ہیں قرآن پیغمبرؐ کے زمانے میں ہی موجودہ جمع و تالیف رکھتا تھا فرق صرف یہ تھا کہ ایک مصحف میں (بصورت کتاب) اکٹھا نہیں تھا کیونکہ بعض آیات منسوخ ہوتی رہتی تھیں۔^(۱) وہ مزید کہتے ہیں، ”زید سے ہمارے لئے منقول ہوا ہے کہ قرآن پیغمبرؐ کے زمانے میں تالیف ہو چکا تھا اور ایک مصحف جمع کیا جانا حضرت ابوبکرؓ کے دور میں ہوا اور دوسرے مصاحف میں سے ایک کی تعیین حضرت عثمانؓ کے دور میں ہوئی۔“^(۲) ”فہم السنن“ میں ”حدیث صحابی“ سے منقول ہے: ”قرآن کی کتابت کوئی نئی بات نہیں تھی پیغمبرؐ اگرچہ نے بھی قرآن کی کتابت کا حکم دیا تھا۔ لیکن اس وقت قرآن مجزلے، ہڈیوں اور حفرق ٹکڑوں پر لکھا جاتا تھا یہاں تک کہ حضرت ابوبکرؓ نے حکم دیا کہ ان مختلف نوشتوں کو ایک جگہ اکٹھا کیا جائے رسولؐ خدا کے گھر سے بہت سی آیات حفرق اوراق پر لکھی ہوئی ملیں تو حضرت ابوبکرؓ نے حکم دیا انھیں رسی کی مدد سے آپس میں گرہ دی جائے تاکہ قرآن سے کچھ ضائع نہ ہونے پائے۔“^(۳) شاید صحابی نے یہ بات زہری کی روایت سے لی ہو جو کہتے ہیں۔

(۱) البرہان ذکر کشی ج ۱ ص ۲۲۵۔

(۲) طبقات ابن سعد ج ۳ ص ۱۱۱ دیا گیا ہے البرہان ذکر کشی ج ۱ ص ۲۲۵۔

(۳) الاصحاح ج ۱ ص ۵۸۔ البرہان ذکر کشی ج ۱ ص ۲۲۸، مطبوعہ دار الفکر ج ۱ ص ۲۲۲، بحوث فی تاریخ القرآن وعلومہ ص ۱۲۲۔

”جب پیغمبرؐ کی وفات ہوئی تو قرآن کجور کے درخت کے پھلکوں اور ہڈیوں و غیرہ پر لکھا ہوا تھا۔“ (۱) ہم ان باتوں کو معقول نہیں سمجھتے ہیں اور نہ ہی قبول کر سکتے ہیں کیونکہ:

پہلا تو یہ کہ اگر مزرکشیؒ کی اس بات سے ”کہ پیغمبرؐ کے زمانے میں قرآن جمع و تالیف ہو چکا تھا اور ایک مصحف میں اکٹھا کیا جانا حضرت ابوبکرؓ کے دور میں ہوا“ مراد یہ ہے کہ قرآن کی پہلی تالیف دلوں میں تھی اس کے بعد مصحف کی شکل میں اکٹھا کیا گیا جیسا کہ اسکی اس بات کہ ”خدا نے قرآن کو دلوں میں مخلوق کیا یہاں تک کہ لوح کا زمانہ ختم ہو گیا۔“ (۲) سے یہی ظاہر ہوتا ہے تو پھر اعتراض یہ ہے کہ عربی زبان میں اس طرح کا استعمال نہیں دیکھا گیا کہ وہ جمع و تالیف کو استعمال کریں اور اس سے مراد دلوں میں حفظ کرنا ہو اور اگر مراد یہ ہو کہ قرآن ہجڑے، پتھر اور ہڈیوں پر حفری صورت میں لکھا ہوا موجود تھا اور حضرت ابوبکرؓ کے دور میں ان آیات کو اکٹھا کیا گیا تو اس کی یہ بات زید کی اس بات سے مصداق ہے جس میں وہ لکھتا ہے کہ رسول اکرمؐ کے دور میں قرآن کو ہم مختلف رقعوں سے لکھتے تھے مگر یہ کما جائے کہ حضرت ابوبکرؓ کے دور میں کتاب کی جلد بندی کی گئی یا ایک مخصوص جامع اور تالیف شدہ نسخے سے دوسرے نسخے تیار کئے گئے اور وہ نسخہ کسی قسم کی کمی بیشی نہیں رکھتا تھا لیکن یہ بھی عربی استعمال کے خلاف ہے کہ جمع قرآن کہہ کر مراد نسخہ تیار کرنا لیا جائے۔

دوسرا یہ کہ یہ پہلے بیان ہو چکا کہ قرآن پیغمبرؐ کے دور میں ہی مصاحف کی شکل میں لکھا جا چکا تھا اور صحابہ کے پاس موجود تھا اور پیغمبرؐ صحابہ کو مصحف سے دیکھ کر پڑھنے کا شوق دلاتے تھے حضرتؓ نے اس مصحف کے لیے احکام بھی بیان کر دیئے تھے جیسے قرآن کا نجس کرنا حرام ہے، دشمن کی سرزمین کی طرف سفر کی صورت میں اسے ساتھ لے جانا جائز نہیں یا پاؤں کے ذریعے اسے مٹانا جائز نہیں۔

(۱) الطائفی ج ۲ ص ۳۶۱۔

(۲) الطبرانی ج ۱ ص ۳۳۵۔

عسرا یہ کہ، مؤرخین نے تصریح کی ہے کہ پیغمبر اکرمؐ کے معاہدے، کججوروں کا تحنید اور قرعے و غیرہ لکھنے کے لئے مخصوص کاجب تھے، اسی طرح پیغمبرؐ نے حکم دے رکھا تھا، جو بھی نیا مسلمان ہو اس کا نام لکھا جائے لہذا "حذیفہ" نے صلح حدیبیہ سے پہلے پندرہ سو افراد کی فرست تیار کی تھی اسی طرح سپاہیوں اور جنگوں میں شریک ہونے والوں کے ناموں کے رجسٹر تیار ہو چکے تھے اور یہ سب چیزیں لکھی جاتی تھیں۔ (۱) کیا یہ سب اعداد و شمار اور نوبتہ جات ہڈیوں، چمڑے و غیرہ پر پراکندہ صورت میں تھے یا یہ اس طرح منظم تھے کہ یوقت ضرورت انہیں دیکھنا ممکن تھا؟

چوتھا یہ کہ، یہ نکتہ نہیں بھولنا چاہیے کہ، زرکشی نے حاکم (۲) کی پیروی کرتے ہوئے یہ نظریہ اپنایا کہ قرآن پیغمبرؐ کے زمانے میں جمع ہو چکا تھا اور اس مطلب کو کبھی تو بعض کی قید کے ساتھ مقید کر رہا ہے (۳) اور کبھی بطور مطلق (۴) ذکر کرتا ہے اور خود "زرکشی" اپنی کتاب میں مختلف جگہوں پر اپنے کلام کو نقص کرتا ہے (گویا محتاج کا شکار ہے) (۵) پانچواں یہ کہ، اہلسنت کی روایات کہتی ہیں، حضرت علیؓ نے جو مصحف زمانہ پیغمبرؐ میں لکھا تھا وہ خلیفہ اور دوسروں کو پیش کیا لیکن انہوں نے اسے قبول نہ کیا، ہم یہ مطلب بعد میں بیان کریں گے۔

چھٹا یہ کہ، اگر حاجبی کی بات صحیح ہو تو پھر زید کے ذریعے حذیفہ، چمڑے، پتھر اور

(۱) اس مطلب کے حوالے ہماری کتاب "الموقف فی ظل الدولۃ الاسلامیہ" ص ۶۸ میں ملاحظہ کریں۔

(۲) مصدر رک حاکم ج ۲ ص ۲۲۹ میں یہ بھی کسی قید کے قرآن کے زمانہ رسولؐ میں جمع کیے جانے کا معتقد ہوا ہے۔

(۳) البرہان ج ۱ ص ۱۳۷۔

(۴) البرہان ج ۱ ص ۱۳۸۔

(۵) البرہان ج ۱ ص ۱۳۷ اور آپ ان صفحات ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷ اور ۲۵۶ میں موازنہ کریں۔

لوگوں کے سینوں سے قرآن کی جمع آوری والی بات صحیح نہیں رہے گی کیونکہ وہ لوگوں کے سینوں میں محفوظ قرآن کا اپنے جمع شدہ قرآن کے ساتھ موازنہ نہیں کرنا چاہتا تھا۔ اگر مقابلہ کرنا مقصود ہوتا تو ہر ایک گواہی (جو کہ دو کے برابر ہو) یا دو اشخاص کی گواہی کی ضرورت نہیں تھی کیونکہ کافی تھا وہ دعویٰ شدہ آیات مصحفِ پیغمبرؐ میں موجود ہوں تو وہ قبول کر لی جائیں اور یہی موازنہ سمجھا جاتا۔
نئے سرے سے قرآن جمع کرنے کے لیے کمزور تو ہمیں،

ظلماء کے دور میں قرآن کے نئے سرے سے جمع کرنے کے لیے کچھ تدبیریں اور دلیلیں ذکر کی گئی ہیں، زرکشی وغیرہ کہتے ہیں، "قرآن اسی موجودہ جمع و تالیف کی صورت میں رسول اکرمؐ کے زمانے میں موجود تھا آنحضرتؐ نے اسے ایک مصحف میں اس لیے جمع نہ کیا تاکہ بعض آیات کے منسوخ ہوجانے کی وجہ سے دین میں اختلاف اور اختلاط پیدا نہ ہو جائے، لہذا خدا نے دورِ نوح کے ختم ہونے تک قرآن کو مومنین کے دلوں میں محفوظ کر دیا اس کے بعد ظلماء کو ایک مصحف میں قرآن کے جمع کرنے کی خدا نے توفیق دی۔^(۱)

اس کے بعد زرکشی کہتے ہیں، زید ابن ثابتؓ کی یہ بات کہ میں نے ہڈیوں، چمڑے اور لوگوں کے سینوں سے قرآن جمع کیا اس گمان باطل کا موجب بنی کہ قرآن رسول اکرمؐ کے زمانے میں جمع نہیں ہوا تھا حالانکہ بعض کہتے ہیں کہ یہ بات کہ ابی اور زید نے قرآن جمع کیا صحیح نہیں ہے اور اس کا مطلب یہ نہیں ہے بلکہ جو لوگ قرآن اکٹھا کر چکے تھے ان سے کہا گیا کہ وہ اپنا اپنا قرآن لے آئیں تاکہ جمع شدہ قرآن سے انھیں ہم آہنگ کیا جائے اور جو کچھ جمع ہو چکا ہے سب کو اس کی خبر ہو جائے اور یہ کام سب کی موجودگی میں انجام پائے تاکہ کوئی آیت رد نہ جائے اور کسی کو جمع کیے جانے والے قرآن میں شک و شبہ نہ رہے۔^(۲)

(۱) البرہان زرکشی ج ۱ ص ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴

مذکورہ بالا کلام کے بطلان کو بیان کرنے کی ضرورت نہیں ہے کیونکہ ہم پہلے ہی معیار و مبنی بیان کر چکے ہیں لیکن یہاں پر ساہجہ مطالب میں سے بعض کی طرف اشارہ کرتے ہیں۔

پہلا یہ کہ: ہم نے نسخ طلوت والی فصل میں ثابت کیا ہے کہ یہ فسوخ التلوات آیات والی بات سرے سے ہی غلط ہے اور اس کو ثابت کرنے کے لیے جو موارد پیش کیے گئے ہیں وہ اس کے اثبات کی صلاحیت نہیں رکھتے۔

دوسرا یہ کہ: ایک صحیح نسخ فسوخ التلوات آیات کے دعویٰ کے بارے میں کہتا ہے: "۔ بالفرض اگر یہ دعویٰ صحیح بھی ہو تو اشکال قرآن کے حافظوں پر زیادہ وارد ہوگا کیونکہ جو کچھ انسان حفظ کر چکا ہو سب کا بھلا و نسا بہت مشکل مسئلہ ہے" (۱)۔

عسرا یہ کہ: جب ثابت ہو گیا کہ پیغمبرؐ کے زیر نظر قرآن کتابت کے مرحلے سے گزر کر مرجع ہو چکا تھا تو ہر کسی کو یہ معلوم تھا کہ معیار وہی پیغمبرؐ والا قرآن ہے اور دوسرے مصاحف کے ساتھ موازنہ کرنے کی ضرورت نہیں ہے رہی زد کشی کی یہ تاویل کہ نئے قرآن کے جمع کرنے کا ہدف حفرق اور مجتمع قرآن کے درمیان مقابلہ کرنا تھا تاکہ کسی کو قرآن کی گھٹائی میں شک نہ رہے تو یہ توجیہ بھی نئے سرے سے قرآن کے جمع کرنے کی مشکل کو حل نہیں کر سکتی۔

چوتھا یہ کہ: یہی روایات کہتی ہیں: بہترین قرائت اُبی کی قرائت ہے اور پیغمبرؐ نے لوگوں کو ان چار اصحاب کی قرائت لینے کا حکم دیا، ابن مسعود، اُبی، سالم اور معاذ، نیز حضورؐ نے فرمایا: جو بھی نزول کے وقت کی طرح تازہ قرآن حاصل کرنا چاہے وہ ابن مسعود سے قرآن حاصل کر لے یا اس کے طلوعہ دوسرے موارد جو ساہجہ ذکر ہو چکے۔

ان اعتراضات کے ساتھ اب زید کے ذریعے قرآن جمع کرنے یا ہڈیوں، ہنڑے اور لوگوں کے سینوں سے قرآن لینے کی ضرورت نہیں بلکہ زید اور دوسروں پر لازم تھا کہ قرآن جمع کرنے کے لیے ان کی طرف رجوع کرتے۔

زید کے ذریعے قرآن کی جمع آوری کا پس پردہ راز، پیغمبر اکرمؐ کے زمانے میں قرآن کے جمع کیے جانے پر قائم کی گئی تمام دلیلوں کے باوجود ہم زید کے ذریعے قرآن کے جمع کیے جانے کے منکر نہیں ہیں بلکہ ہم معتقد ہیں کہ یہ کام حضرت ابوبکر کے حکم سے زید کے ذریعے انجام پایا ہے لیکن یہ وضاحت ضروری ہے یہ کام زید کے ذریعے پہلی بار انجام نہیں پایا اور نہ ہی اس میں دین اور لوگوں کی خدمت کا جذبہ پشیمان تھا۔

پیغمبرؐ کے زمانے میں صحابہ نے پیغمبرؐ کے حکم سے یا اپنی طرف سے ناقص یا کامل طور پر متعدد مصاحف لکھ لئے تھے صحابہ نازل ہونے والی آیتوں کو ہر جگہ ساتھ ساتھ لکھتے رہتے تھے^(۱) اور خود پیغمبرؐ بھی اپنے مخصوص کاتب رکھتے تھے کہ جو قرآن لکھتے اور قرآن کو رقعوں سے جمع کرتے تھے یا یہ کہ پیغمبرؐ انھیں آیات کھواتے اور وہ لکھتے تھے اور حضورؐ تفسیر، ہمویل اور تلخ و غسوخ آیات کے بارے میں وضاحت فرماتے رہتے تھے ان تمام کاموں میں حضرت علیؓ بھی پیش پیش تھے حضور اکرمؐ کا رویہ بھی حضرت علیؓ کے ساتھ ہی تھا خواہد سے معلوم ہوتا ہے کہ حضرت ابوبکر کے پاس قرآن کا کامل نسخہ موجود نہیں تھا جیسا کہ ابن سیرین نے اس حقیقت کی تصریح کی ہے۔

(۱) بحث فی تاریخ القرآن و علومہ ص ۱۷۲ مجاز القرآن راجعی ص ۳۶ سے منقول۔

اس کا کلام ہم ذکر کر چکے ہیں۔ لہذا حضرت ابوبکر نے زید سے یہ کلام کرنے کی خواہش کی شواہد سے یہ بھی پتہ چلتا ہے کہ اس وقت تک زید کے پاس بھی قرآن کا مکمل نسخہ موجود نہیں تھا۔ گذشتہ روایات نے بھی زید کو ان حضرات سے شمار نہیں کیا جنہوں نے حضورؐ کے زمانے میں قرآن جمع کیا جیسا کہ محمد ابن کعب قرظی کی روایت اور دوسری روایات شاید باطنی حسد اور رقابت کے جذبے کے تحت زید نے صحابہ کے مکمل مصاحف لینے اور ان سے نیا نسخہ تیار کرنے سے انکار کر دیا ہو اور حضرت علیؓ، ابن مسعودؓ، ابی بنی اور معاذ جیسے بزرگوں کے مصاحف سے استفادہ کی بجائے اس نے قرآن، چڑے، حدیثوں اور حفری ٹکڑوں سے قرآن حاصل کرنے کو ترجیح دی ہو یوں اس نے لوگوں کے حلقوں سے آیات حاصل کر کے حضرت ابوبکر کے لئے ایک نئی مصحف تیار کیا یہ مصحف جو کہ اوراق اور صفحات کی صورت میں تھا حضرت ابوبکر کے بعد حضرت عمر اور اسکے بعد حضرت حفصہ کے پاس رہا۔^(۱) حضرت ابوبکر اور حضرت عمر کے دور میں اس سے کوئی اور نسخہ (کاپی) تیار نہیں کیا گیا جو کہ مکہ یا کسی دوسرے شہر میں بھیجا جاتا، حضرت عثمان کی خلافت کے بعد کافی مدت تک یہ نسخہ اسی طرح باقی رہا۔^(۲) اگرچہ ایک دوسری روایت سے پتہ چلتا ہے کہ کاتبوں نے اس نسخہ سے حضرت ابوبکر کے دور میں متعدد کاپیاں تیار کیں۔^(۳) جبکہ ایک اور روایت میں ہے کہ حضرت عمر اور حضرت ابوبکر کی وفات ہو گئی لیکن انہوں نے قرآن جمع نہیں کیا۔ ایک اور روایت میں ہے کہ زید نے قرآن کعبہ کے درخت کے پتھروں اور پتھر پر لکھا اور اس کے بعد حضرت عمر نے قرآن کو ایک صحیفہ میں اکٹھا کیا اسکی تفصیل پہلے بیان ہو چکی ہے۔

(۱) تاریخ القرآن الصغیر ص ۸۶، تاریخ واسطہ ص ۲۵۱، تہذیب تاریخ دمشق ج ۵ ص ۳۴۷، فتح الباری ج ۹ ص ۱۳، المصاحف ابن ابی داؤد ص ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷،

”ابن شہاب کہتے ہیں، حضرت ابو بکر نے قرآن کا فہم پر اکٹھا کیا تھا اور زید سے خواہش کی کہ اس مکتوب پر نظر کرے زید ابن ثابت نے انکار کیا، مجبوراً حضرت عمر سے کہا کہ وہ زید کو اس کام پر آمادہ کریں بعد میں زید نے یہ کام انجام دیا^(۱) اور یہ بات ہمارے اس نظریے کی تائید کرتی ہے کہ، حضرت ابو بکر اپنے نسخہ کی تکمیل چاہتے تھے اور انہوں نے ایک نئی مصحف کی خاطر یہ کام کیا اور زید سے مدد مانگی اور زید نے ادھر ادھر سے آیات اکٹھی کر کے یہ کام مکمل کر دیا۔ اندرونی حسد و رقابت کے جذبات سے مغلوب ہو کر اس نے مصاحفِ صحابہ کے کامل نسخوں کی طرف رجوع نہ کیا۔

زیرِ کانہ چال بازی:

اس کے بعد انصار، دوست و احباب اور خواہشاتِ نفس کے پیرو کاروں نے خلیفہ کے اس کام سے سیاسی اور تبلیغی استفادہ کی ٹھانی۔ یہ کام ایسے تبلیغ کا حامل تھا جسکی وجہ سے زمانہ ”عظیم“ میں قرآن کے جمع کیے جانے اور مصحف سے دیکھ کر تلاوت کرنے والی روایات کو نام کی نذر کر دیا جائے یہاں تک کہ انہوں نے ان روایات کو بھی بیچ سے اٹھا دیا جو صراحت کے ساتھ صحابہ کے مصاحف پر دلالت کرتی تھیں۔

انہوں نے ہر اس روایت کو میدان سے نکال دیا یا اسے ضعیف ثابت کرنے کی کوشش کی جو ان کے اس منصوبے کی راہ میں رکاوٹ بن سکتی تھی اس کے بعد یہ نیا دعوٰی پیش کیا گیا کہ پہلے یا دوسرے خلیفہ کے ذریعے قرآن مکمل صورت میں جمع کیا گیا ہے اور انہوں نے قرآن کو ایک مجموعہ مصحف کی شکل دی۔

(۱) مشکل الآثار ج ۳ ص ۳۷۲ ج ۳ ص ۱۰۴۲ البیان خونی ص ۱۲۲۲ تاریخ القرآن العصر ص ۷۸۔

جو لوگ بھی انکے سیاسی ہمنوا تھے یا ان سے استفادہ کر سکتے تھے انہوں نے اس فکر کو بہت ہوا دی۔ جو روایت بھی اس نئی فکر کے بارے میں شکوک و شبہات پیدا کر سکتی تھی اسے دور کر دیا گیا۔ اس کام کے لیے ایسی روایات گھٹی گئیں جو بزرگ صحابہ کے مصاحف میں طعن و تشنیع کو وارد کرنے کا موجب بنیں اور ہم نے ان روایات میں سے بعض پہلے ذکر کر دی ہیں۔

ہماری مذکورہ بالا بات سے قطع نظر بھی ہمارے پاس ایسے شواہد موجود ہیں جو ثابت کرتے ہیں کہ غلطہ کا قرآن جمع کرنے سے مقصد لوگوں کو ایسے مصحف پر جمع کرنا تھا جس میں کسی قسم کی تاویل، تفسیر اور شان نزول وغیرہ لکھا ہوا نہ ہو۔ ایسا حکومتی مضبوطی کے پیش نظر کیا گیا تھا کیونکہ بعض مصاحف میں ایسی تفسیریں اور شان نزول تھے جو حکومت کے مفادات سے متصادم تھے "مزرکشی" حضرت عثمان کے بارے میں لکھتا ہے، "اس کی وجہ کہ انہوں نے قرآن کو ہر قسم کی تاویل، تفسیر، تہذیب، تائید، اور غسوخ التلاوت آیات کے بغیر مصحف قرار دیا اور اس میں سے ہر اضافہ شدہ چیز ختم کر دی اور مصحف کے لیے ایک مخصوص رسم الخط بنایا یہ ہے کہ بعد میں کوئی شخص شک و شبہ میں نہ پڑ جائے" (۱) "عامر شعبی" اس بارے میں لکھتا ہے، "ایک شخص نے مصحف لکھ دیا تھا جس میں ہر آیت کے ساتھ اسکی تفسیر بھی لکھی ہوئی تھی، حضرت عمر نے وہ مصحف اس سے لیکر قہنی کے ساتھ ٹکڑے ٹکڑے کر دیا" (۲) حضرت علیؑ کا مصحف بھی چونکہ تاویل و تخریل اور ایسے دوسرے مسائل پر مشتمل تھا جو حکومت کے مفادات سے متصادم تھے اس لیے انہوں نے یہ مصحف قبول نہ کیا۔ یہ واقعہ بڑا مشہور ہے ہم بعد میں اس کا تذکرہ کریں گے۔

(۱) البیہقی ج ۱/ ص ۲۳۵۔

(۲) کنز العمال ج ۲/ ص ۲۰۳۔

زید ابن ثابتؓ کا سیاسی مکتبہ

قرآن کے جمع کرنے کے سلسلہ میں زید کے کردار پر بہت زور دیا جاتا ہے اسکی چند وجوہ ہیں مثلاً یہ کہ زید عثمانی فکر رکھتا تھا اور حضرت امیر المومنین علیؓ کی ولایت سے منحرف تھا اسی طرح زید نے "سقیفہ" میں انصار کے خلاف اور مہاجرین کی حمایت کا موقف اختیار کیا حضرت ابو بکر نے بھی زید کے اس انداز پر اسکی جی بھر کر حوصلہ افزائی کی اور اسے خوب داد دی۔^(۱) زید ابن لوگوں میں سے تھا جنہوں نے حضرت علیؓ کی بیعت نہیں کی^(۲) اور نہ ہی کسی جنگ میں حضرت علیؓ کا ساتھ دیا۔^(۳) اور حضرت علیؓ جنگ میں شریک نہ ہونے والے شخص کو مال قیمت میں سے حصہ نہیں دیتے تھے اور انہیں عام مسلمانوں کی طرح قرار دے دیتے۔^(۴)

زید حضرت عثمان کے مریدوں میں سے تھا اور لوگوں کو حضرت علیؓ پر سب و شتم کرنے کے سلسلے میں ابھارتا تھا۔^(۵) حضرت عثمان زید ابن ثابت کو بہت پسند کرتے تھے^(۶) اور زید ابن چار اصحاب میں سے ایک تھا جو حضرت عثمان کے وفادار اور حامی و مددگار تھے۔^(۷)

(۱) سیر اعلام النبلاء ج ۲ ص ۳۲۲، مسند احمد ج ۵ ص ۱۸۶، تہذیب تاریخ دمشق ج ۵ ص ۳۳۹، التحدیث فی علوم القرآن ج ۱ ص ۲۳۲۔

(۲) تاریخ الامم والملوک ج ۲ ص ۳۳۰، ۳۳۱، (مطبوعہ دار الحرفۃ، انکلاں فی التبیح ج ۲ ص ۱۹۱)۔

(۳) اسد اللہ ج ۲ ص ۲۲، الاستیعاب بر حلیہ الاصل ج ۱ ص ۵۵۳، قاموس الرجال ج ۳ ص ۳۶۹، فتح المقاتل ج ۱ ص ۳۳۳۔

(۴) دعائم الاسلام ج ۱ ص ۳۹۱، ۳۹۲۔

(۵) سقیفہ البجاء ج ۱ ص ۵۴۵۔

(۶) الاستیعاب بر حلیہ الاصل ج ۱ ص ۵۵۳۔

(۷) انساب الاشراف ج ۵ ص ۱۰۶، الدرر ج ۹ ص ۱۰۰، ۱۰۱، طبری ج ۵ ص ۹۷، تاریخ ابن سعد ج ۲ ص ۳۹۱ اور تاریخ الجو

الغداء ج ۱ ص ۱۲۸ سے منقول۔

” بلاذری ” کے کلام سے ظاہر ہوتا ہے کہ پیغمبرؐ کی وفات کے بعد زید حضرت فاطمہؑ کے گھر پر حملہ کرنے والوں میں سے ایک تھا۔^(۱) زید حضرت عثمان کی طرف سے قصاصات^(۲) بیت المال اور دیوان جیسے امور کی سرپرستی کے منصب پر فائز تھا۔^(۳) حضرت عثمان کی عدم موجودگی میں مدینہ میں ان کا جانشین ہوتا تھا۔^(۴) زید ہی کے دفاع کے قہجہ میں بعض انصار نے حضرت عثمان کی مخالفت سے ہاتھ کھینچ لیا۔^(۵) اس بارے میں زید نے انصار سے کہا، ” تم نے پیغمبرؐ خدا کی مدد کی اور خدا کے انصار ہو گئے اب خلیفہ رسول کی بھی مدد کرو تاکہ دوبارہ خدا کے انصار بن جاؤ اس کے جواب میں جرج ابن غزیہ نے کہا، خدا کی قسم اگر تم اس بد اخلاق گائے کو پہچان لیے تو کبھی یہ بات نہ کرتے۔ دوسری روایت میں ہے کہ، صل بن حنیف نے زید کے جواب میں کہا، اے زید کیا حضرت عثمان نے تمہیں مدینہ کی چھوٹی کچھوروں (عضیدہ) سے سیر کر دیا ہے عضیدہ اس چھوٹی کچھور کو کہتے ہیں کہ جس کا پھل زمین پر کھڑے ہو کر ہاتھوں سے اتارا جاسکے۔^(۶) عمرو ابن عوف کے بیٹوں نے حضرت عثمان پر حملہ کر دیا حالانکہ زید عثمان کا دفاع کر رہا تھا۔

(۱) انساب الاشراف ج ۱ ص ۲۷۵ (سیر النبی کا حصہ)۔

(۲) الکامل فی التاریخ ابن اثیر ج ۳ ص ۱۸۷۔

(۳) الکامل فی التاریخ ابن اثیر ج ۳ ص ۱۸۱ اسد الظہیر ج ۲ ص ۴۴۲ انساب الاشراف ج ۵ ص ۵۸۰ ۵۸۱ اور استیعاب بر جلیہ

الاصناف ج ۱ ص ۵۵۳ ۵۵۴ التراثیب للاداریہ ج ۱ ص ۱۰۰ تہذیب الاسلام ج ۱ ص ۲۰۱ تاریخ الامم والملوک ج ۳ ص ۳۳۰

(مطبوعہ دار المعارف)۔

(۴) پہلے حوالے کے علاوہ باقی لوہے والے حوالے، البدایہ والنہایہ ج ۷ ص ۳۳۷ شذرات ج ۱ ص ۵۳ اسد الظہیر ج ۲

ص ۳۳۷

(۵) تہذیب جمیعہ و مشق ج ۵ ص ۳۵۱۔

(۶) انساب الاشراف ج ۵ ص ۹۰ ۸۹، الکامل فی التاریخ ابن اثیر ج ۳ ص ۱۸۱، تاریخ طبری ج ۳ ص ۳۳۰

(مطبوعہ دار المعارف)۔

ایک باقی نے زید سے کہا: تم کیوں جناب عثمان سے دفاع نہ کرو گے! مخدوم کے کسی فرد کے پاس تمہاری جتنی کچھ دیں نہیں ہیں زید نے کہا: میں نے یہ درخت اپنے ماں سے خریدے ہیں اور میرے ماموں جناب عمر اور جناب عثمان نے مجھے جاگیریں دی ہیں، تو اس مرد نے کہا: جناب عمر نے تمہیں بیس ہزار دینار دیئے تو زید نے جواب میں کہا: نہیں عمر مجھے مدینہ میں اپنا جائشین بنانا تھا اور خدا کی قسم ہر دفعہ لوٹنے کے بعد مجھے ایک کچھور کا بانج جاگیر کے طور پر عطا کرے۔^(۱) حضرت عمر کے سفروں کے دوران زید کا مدینہ میں اسکا جائشین ہونا مشہور ہے۔^(۲) اسی طرح حضرت عثمان نے زید کو ایک وقت میں ایک لاکھ دینار عطا کیئے۔^(۳) زید کی میراث اتنی زیادہ تھی کہ اس کے سونے چاندی کو، ہتھوڑوں سے توڑا گیلہ اور اسکے باقی ماندہ اموال اور زمینوں کی قیمت کا اندازہ ایک لاکھ دینار لگایا گیا۔^(۴) حضرت عمر زید پر مکمل اعتماد کرتے تھے اور حضرت عمر کی طرف سے مدینہ کی جائشینی، باغات کی جاگیریں لینے کے علاوہ زید حضرت عمر کا کاتب^(۵) اور قاضی بھی تھا۔ اور اس کام کی باقاعدہ تنخواہ لیتا تھا۔^(۶) یہاں پر ابن سعد اور ابن عساکر کی عبارتوں پر توجہ ہی کافی ہے۔

(۱) تہذیب تاریخ دمشق ج ۵ ص ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶۳۴، ۱۶۳۵، ۱۶۳۶، ۱۶۳۷، ۱۶۳۸، ۱۶۳۹، ۱۶۴۰، ۱۶۴۱، ۱۶۴۲، ۱۶۴۳، ۱۶۴۴، ۱۶۴۵، ۱۶۴۶، ۱۶۴۷، ۱۶۴۸، ۱۶۴۹، ۱۶۵۰، ۱۶۵۱، ۱۶۵۲، ۱۶۵۳، ۱۶۵۴، ۱۶۵۵، ۱۶۵۶، ۱۶۵۷، ۱۶۵۸، ۱۶۵۹، ۱۶۶۰، ۱۶۶۱، ۱۶۶۲، ۱۶۶۳، ۱۶۶۴، ۱۶۶۵، ۱۶۶۶، ۱۶۶۷، ۱۶۶۸، ۱۶۶۹، ۱۶۷۰، ۱۶۷۱، ۱۶۷۲، ۱۶۷۳، ۱۶۷۴، ۱۶۷۵، ۱۶۷۶، ۱۶۷۷، ۱۶۷۸، ۱۶۷۹، ۱۶۸۰، ۱۶۸۱، ۱۶۸۲، ۱۶۸۳، ۱۶۸۴، ۱۶۸۵، ۱۶۸۶، ۱۶۸۷، ۱۶۸۸، ۱۶۸۹، ۱۶۹۰، ۱۶۹۱، ۱۶۹۲، ۱۶۹۳، ۱۶۹۴، ۱۶۹۵، ۱۶۹۶، ۱۶۹۷، ۱۶۹۸، ۱۶۹۹، ۱۷۰۰، ۱۷۰۱، ۱۷۰۲، ۱۷۰۳، ۱۷۰۴، ۱۷۰۵، ۱۷۰۶، ۱۷۰۷، ۱۷۰۸، ۱۷۰۹، ۱۷۱۰، ۱۷۱۱، ۱۷۱۲، ۱۷۱۳، ۱۷۱۴، ۱۷۱۵، ۱۷۱۶، ۱۷۱۷، ۱۷۱۸، ۱۷۱۹، ۱۷۲۰، ۱۷۲۱، ۱۷۲۲، ۱۷۲۳، ۱۷۲۴، ۱۷۲۵، ۱۷۲۶، ۱۷۲۷، ۱۷۲۸، ۱۷۲۹، ۱۷۳۰، ۱۷۳۱، ۱۷۳۲، ۱۷۳۳، ۱۷۳۴، ۱۷۳۵، ۱۷۳۶، ۱۷۳۷، ۱۷۳۸، ۱۷۳۹، ۱۷۴۰، ۱۷۴۱، ۱۷۴۲، ۱

حضرت عمر زید کو ہر سفر میں اپنا جانشین بناتے تھے اور ایسا سفر بہت کم ہوتا کہ زید کو جانشین نہ بنایا جاتا۔ اسی طرح حضرت عمر لوگوں کو دوسرے شر بھیجتے اور انہیں اپنی رائے پر فتویٰ دینے سے منع کر دیتے اور زید کو اپنے ساتھ ہی لکھتے تھے اور حضرت عمر کیجئے تھے اہل بلد (مدینہ والوں) کو زید کی ضرورت ہے چونکہ اس کے پاس ایسی باغیں ہیں جو دوسرے لوگوں کے پاس نہیں ہیں۔^(۱)

حضرت عمر اور حضرت عثمان قضاوت، فتویٰ دینے، فرائض اور قرائت میں کسی کو زید پر مقدم نہیں کرتے تھے^(۲) اسی طرح زید معویہ کے دور میں مدینہ کا صاحب دیوان تھا۔

عبدالملک ابن مروان (ولادت ۲۴ ہجری) کے بارے میں ابن قتیبہ کہتا ہے، معویہ نے اسے زید کی جگہ پر دیوان کا منصب عطا کیا اس وقت عبدالملک کی عمر سولہ سال تھی۔^(۳)

عبدالملک بھی زید کے کردار و گفتار کا پیرو تھا۔^(۴) عبدالملک کا باپ مروان زید کے لئے اس حد تک احترام کا قائل تھا کہ ایک دن اس نے زید کو ایک مجلس میں دعوت دی اور پردے کے پیچھے کچھ کاجب بٹھا دیئے مروان نے زید سے سوالات شروع کر دیئے زید جو جواب دیتا کاجب اسے لکھتے جاتے یہاں تک کہ زید کو کاجبوں کا پتہ چل گیا تو اس نے مروان سے کہا:

(۱) تہذیب تاریخ دمشق ج ۵ ص ۳۵۰، طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶

مجھے معاف رکھو میں جو کچھ کہہ رہا ہوں یہ اجتہادِ بالرائے ہے۔^(۱)

یا لوگ زید کے پاس آئے اور سوالات شروع کر دیئے زید جو کچھ کہتا گیا وہ جوابات لکھتے گئے جب زید کو انہوں نے اس کے بارے میں بتلایا تو اس نے کہا میں نے جو کچھ کہا ہے ممکن ہے وہ غلط ہو کیونکہ یہ سب کچھ میں نے اپنے اجتہاد اور اپنی رائے کی بنیاد پر کہا ہے۔^(۲)

زید کے اس اعتراف کے باوجود کہ میں نے جو کچھ کہا ہے اجتہادِ بالرائے تھا جو کہ حکام کا موردِ تائید تھا اس طرح لوگوں کے لیے قابلِ قبول تھا کہ سعید ابن مسیب کہتے ہیں: ”مجھے زید کے کسی ایسے فتویٰ کی خبر نہیں جس پر عمل نہ کیا گیا ہو اور اسکے فتویٰ مشرق و مغرب میں مقبول عام ہیں۔“^(۳)

رافعی کی بات پر اعتراض

سابقہ فصل میں رافعی کا یہ کلام ہم نے ذکر کیا کہ اس بات پر اتفاق نظر ہے کہ پہلے چار کاتب اور قرآن کے کمال کرنے والے افراد کہ جنکی قرائت دوسری قرائتوں کی بنیاد بنی یہ ہیں: ”علیٰ ابن ابی طالب، ابی ابن کعب، زید ابن ثابت اور عبداللہ ابن مسعود“ اس کلام میں کافی حد تک توجہ اور وقت نظر کی ضرورت ہے کیونکہ اگر یہ بات صحیح ہو تو پھر زید کو کیوں حفرق آیات اور لوگوں کے سینوں کی طرف جانے کی ضرورت پڑی؟ جیسا کہ حضرت ابو بکر کے لیے زید کے قرآن جمع کرنے والی روایات بتلاتی ہیں۔ مگر یہ کہ رافعی کی مراد یہ ہو کہ یہ چاروں دوسرے مصاحف کے لیے بنیاد ہیں۔

ماسوائے اس مصحف کے جو زید نے حضرت ابو بکر کے لیے لکھا لیکن یہ احتمال بعید ہے۔ البتہ یہ مطلب ابی ابن کعب کے بارے میں صحیح ہے کیونکہ مؤرخین کہتے ہیں کہ وہ مصاحف کی الما کرواتے تھے اور زید لکھتا تھا حضرت عثمان کے ذریعے مصحف کی کتابت کے باب میں یہ مطلب ہم ذکر کریں گے۔

(۱) تہذیبِ تاریخ دمشق ج ۵/ ص ۳۵۲، طبقات ابن سعد ج ۱/ ص ۱۱۱ دوسرا حصہ - سیر اعلام النبلاء ج ۲/ ص ۳۲۸ اس کے حوالے پر طبرانی سے حوالہ۔

(۲) تہذیبِ تاریخ دمشق ج ۵/ ص ۳۵۲۔

(۳) تہذیبِ تاریخ دمشق ج ۵/ ص ۳۵۱، طبقات ابن سعد ج ۲/ ص ۱۱۱ دوسرا حصہ۔

لیکن رافعی کی بات حضرت علیؓ اور ابن مسعودؓ پر صدق نہیں کرتی۔ ہاں یہ کہا جا سکتا ہے کہ جنہوں نے مصاحف کی جو دین کی انہوں نے مندرجہ ذیل دلیلوں کی وجہ سے ابن مسعود کے مصحف پر اعتماد کیا، بخاری معلقہ سے روایت کرتا ہے، ”مطہات سوروں میں سے بیس سورے کہ جنکے آخری سورے“ حوامیم“ ہیں ابن مسعود کی تالیف پر تھے^(۱) لیکن یہ دلیل بھی مطلب ثابت کرنے کے لیے ناکافی ہے کیونکہ،

پہلا تو یہ کہ اکہ شاید اس جملہ ”ابن مسعود کی تالیف پر تھے“ کا مطلب یہ ہو کہ یہ مصحف ابن مسعود کے مصحف کے موافق تھا اگرچہ کسی اور مصحف سے تالیف کیا گیا ہو۔ دوسرا یہ کہ! موجودہ مصحف کی ترتیب اس ترتیب کے مخالف ہے جو ابن مسعود کے مصحف میں ذکر کی گئی ہے یہاں تک کہ ان مذکورہ بیس سوروں میں بھی دونوں ترتیبوں میں اختلاف ہے اس بارے میں آپ ذیل کے حوالوں کی طرف رجوع کریں۔^(۲)

(۱) صحیح بخاری ج ۳ ص ۳۶۔

(۲) الاثنتین ج ۱ ص ۳۳۔ ۳۴۔

عسری فصل آیات کا نزول اور ترتیب

نقطہ آغاز

اس فصل میں ہم ان سوالات کے جواب دیں گے جو قارئین کے ذہن میں آسکتے ہیں اور ان کے اذہان کے اضطراب کا موجب بن سکتے ہیں اگرچہ یہ بحث بلا واسطہ ہمارے اصلی موضوع کے ساتھ تعلق نہیں رکھتی۔ البتہ ہمارا مقصد یہ بھی نہیں کہ تمام موضوعات کے بارے میں مکمل تحقیق کی جائے بلکہ ”ما لا یدرک کلمہ لا یتوکی کلمہ“ کے مطابق صرف اشارہ پر اکتفا کریں گے

قرآن کی سورتوں کا تدریجی نزول

خداے متعال کا ارشاد ہے، ”وہ قرآن جسے ہم نے جسے بنایا تاکہ آپ اسے لوگوں پر اُسنے پڑھیں اور ہم نے اسے ہر پہلی طور پر اس طرح نازل کیا جیسے نازل کرنے کا حق ہے۔“ (۱) یہ آیت بتلاتی ہے کہ قرآن ہر پہلی طور پر مختلف حصوں میں ”طہیر“ پر نازل ہوا۔ آنحضرتؐ بھی اسی ترتیب کے ساتھ قرآن لوگوں پر تلاوت فرماتے تھے اور الہی آیات کا لوگوں تک پہنچانا سالہا سال تک جاری رہا۔ تاریخی طور پر بھی یہ مطلب ثابت اور مسلم ہے پہلے کچھ آیات نازل ہوئیں، اس کے بعد مسلمانوں کی ضرورت اور وقت کی مناسبت سے دوسری آیات نازل ہوئیں۔ البتہ یہ بات کہنے کی ہے کہ آیا یہ آیات غیر مرثب نازل ہوئیں اور پھر اسی طرح نامرثب جمع کی گئیں اور مدنی آیات کئی سورتوں میں اور کئی آیات مدنی سورتوں میں داخل ہو گئیں؟ یا پہلے والی متاخر ہو گئیں اور بعد والی حقدم؟ یا آیات ایک دوسرے میں داخل ہو کر کم و زیادہ ہو گئیں؟ یا یہ کہ قرآن سورہ سورہ نازل ہوا اور ہر سورہ جداگانہ طور پر نازل ہو گئی؟ یا قرآن جیسے ہر پہلی طور پر نازل ہوا اسی طرح ہر پہلی طور پر مدوین بھی ہوتا رہا؟ اس بارے میں حقیقت کیا ہے؟

اس کا جواب یہ ہے کہ! قرآن کا ایک بڑا حصہ سورہ سورہ کی صورت میں نازل ہوا ہے اور بڑی بھی اسی طرح ہیں جیسے سورہ انعام، مدہ، توبہ و فطرہ البتہ سورہ بقرہ یا بعض دوسری بڑی سورتیں ہر پہلی طور پر نازل ہوئیں اس طرح سے کہ پہلے سورہ کا ابتدائی حصہ ایک دن نازل ہوا اور اس سورہ کا دوسرا حصہ دوسرے دن نازل ہوا یہاں تک کہ سورہ مکمل ہو گئی اور اس کا یوں پتہ چلتا کہ جب ”بسم اللہ الرحمن الرحیم“ نازل ہوتی تو معلوم ہو جاتا کہ پہلی سورہ مکمل ہو چکی ہے اور نئی سورہ نازل ہونا شروع ہوئی ہے اس مطلب کی حضرت عثمانؓ، ابن عباسؓ اور سعید بن جبیرؓ کے طریق سے نقل ہونے والی

(۱) سورۃ اسراء آیہ ۱۰۶۔

قرطبی صلیحی کی طرف نسبت دیجیے کہ وہ بسم اللہ الرحمن الرحیم کے نازل ہونے کے ذریعے پہلی سورہ کی تکمیل اور نئی سورہ کے آغاز کو سمجھتے تھے^(۴) پس اس کی بنیاد پر سورہ ایک ہی شمار ہوتی تھی یہاں تک کہ بسم اللہ الرحمن الرحیم نازل ہو جائے اس کے ذریعے اس سورہ کے ختم ہونے کا اعلان ہوتا تھا مذکورہ بالا روایات کے پیش نظر ”شعبی“ کی روایت کا غلط ہونا روشن ہو جاتا ہے شعبی کہتا ہے، ”غنیبر“ پہلے پہل سورتوں کی ابداء میں ”باسمک اللہ“ (جو کہ زمانہ جاہلیت میں مرسوم تھا) گھا کرتے تھے اور جب آیت ”بسم اللہ مجریھا و مرساھا“^(۴) نازل ہوئی تو غنیبر نے سورتوں کی ابداء میں

(۲) تفسیر میثقی ج ۱ ص ۱۹ اسی سے التفسیر ج ۱ ص ۲۳ میں منقول: "کوٹ فی ہایہ القرآن وعلومہ ص ۵۶، مصباح التفسیر کتاب الصلوٰۃ ص ۲۶۶۔"

(۱) تفسیر قرطبی ج ۱ ص ۶۵۔

—PT— 295,295 (4)

”بسم اللہ“ گھٹنا شروع کر دیا، بعد میں جب آیت ”ادعو اللہ او ادعوا الرحمن“ نازل ہوئی تو حضرتؐ نے بسم اللہ کے ساتھ ”الرحمان“ کا اضافہ کر دیا ”بسم اللہ الرحمن“۔^(۱)
 ہو گیا اور جب آیت ”انہ من سلیمان و انہ بسم اللہ الرحمن الرحیم“۔^(۲) نازل ہوئی تو پیغمبرؐ نے یہ آیت سورتوں کے ابتداء میں گھٹنا شروع کر دی اور اسے سورتوں کا اجترائیہ بنا دیا۔^(۳)

شعبی پر ایک اعتراض تو یہ ہے کہ یہ بات معقول نہیں ہے کہ ایک سورہ کی کچھ آیات نازل ہوں اور اس کے بعد سورہ کا نزول رک جائے اور دوسری سورہیں نازل ہونا شروع ہو جائیں۔ پھر کئی سالوں کے بعد پہلی سورہ کی تکمیل کا کام ہو۔ اسی طرح یہ بھی معقول نہیں کہ ایک آیت یا زیادہ آیات نازل ہوں اور پیغمبرؐ ان آیات کو جدا چھوڑ دیں پھر کئی سالوں کے بعد اور کئی سورتوں کے نزول کے بعد ان جدا پڑی ہوئی آیات کو حضرتؐ نئی سورتوں میں فٹ کر دیں، ہاں یہ امکان ہے کہ چند ایک آیت نازل ہوں اور حضورؐ حکم دیں اس آیت یا ان آیات کو ساتھ نازل ہونے والے سورتوں میں سے فلان سورہ کی فلان جگہ پر رکھا جائے اور اس پر بھی دلیل کی ضرورت ہے البتہ ایک یا دو مورد کے بارے میں ایسا نقل ہوا ہے اور ہم نے اسے رسول اکرمؐ کے دور میں قرآن کی جمع آوری سے متعلق فصل میں ذکر کیا ہے جبکہ ان ایک یا دو مورد کو بھی ثابت کرنے کی ضرورت ہے۔

(۱) سورہ اسراء آیہ ۱۱۰۔

(۲) سورہ فیل آیہ ۲۔

(۳) التفسیر الکبیر ج ۱ ص ۲۰۰، جامع الاحکام القرآن ج ۱ ص ۱۰۵، احکام القرآن ج ۱ ص ۸، التفسیر الطیب ج ۲ ص ۲۰ اور ج ۱ ص ۲۳۹، الوزراء و الکلیب ص ۱۰۳، التنبیہ والاشراف ص ۲۲۵، محمد ص ۵، محمد ص ۲۴۱، عقد الطریق ج ۲ ص ۱۵۸، طبقات ابن سعد ج ۱ و ۲ ص ۱۰۵، بحوث فی تاریخ القرآن و علومہ ص ۵۳، آئندہ تحریف القرآن ص ۳۵، کنز العمال ج ۵ ص ۲۳۳ اور روح المعانی ج ۱ ص ۲۷ سے منقول۔

شاید حضرت علیؓ کا قرآن کو ترتیب نزولی پر جمع کرنا اس ایک یا دو مورد کو بھی شک و شبہ میں دوچار کر دے چہ جائیکہ ہم ہدیین کے اس انداز کو "مفسر" کی عادت کے طور پر ذکر کریں کیونکہ اگر رسول اکرمؐ اکثر یہ حکم دیتے کہ ان آیات کو ساہجہ نازل ہونے والی غلن سورہ میں رکھو تو امام کا نزولی ترتیب پر قرآن کا جمع کرنا نہ صحیح تھا اور نہ ہی امام کو یہ حق حاصل تھا۔ اپنے نظریے کو ثابت کرنے کے لیے ہم ذیل کی آیات سے استفادہ کر سکتے ہیں۔ "۔ یہ سورہ جو ہم نے نازل کیا اور اسے مسلمانوں پر فرض کیا۔" ^(۱) "۔ جب کوئی سورہ نازل ہوتی ہے تو بعض کہتے ہیں، اس سورہ نے تم میں سے کس کے ایمان میں اضافہ کیا ہے۔" ^(۲) یہ جملہ کہ جب کوئی سورہ نازل ہوتی ہے، متعدد آیات میں موجود ہے اور خدا کا یہ کلام بھی ہمارے نظریے کی تائید کرتا ہے کہ، کی سورتوں کی مانند کوئی سورہ نازل یا اس قسم کی دوسری آیات۔ اس بات پر اپنی اعتراض کیا جا سکتا ہے کہ یہ آیات سورتوں کے نازل ہونے کے وقت کافروں کی حالت کو بیان کرتی ہیں لیکن یہ کہ ان کا نازل ہونا ایک ہی دفعہ تھا یا ہر بیگی طور پر تھا آیات اس بارے میں خاموش ہیں۔ سورہ نور کی آیت بھی یہی حکم رکھتی ہے لیکن یہ اعتراض صحیح نہیں ہے کیونکہ کافر اور قرآن کے مخالف جو کچھ نازل ہو چکا تھا اس پر اپنا رد عمل ظاہر کرتے تھے نہ یہ کہ وہ سورہ مکمل ہونے کے خطرہ رہتے تھے، مگر یہ کہ لفظ سورہ کو مطلق لیں جو کہ حتیٰ ایک آیت پر بھی صدق کر سکتا ہے لیکن یہ احتمال بھی دلیل کا محتاج ہے۔

(۱) سورہ نور آیہ ۱۔

(۲) سورہ قیامہ آیہ ۳۳۔

نزول آیات کے لحاظ سے قرآن کی ترتیب:

وہ شخصیت جس نے قرآن کو اسکی تدریس اور نزول کی بنیاد پر جمع کیا تھا حنا حضرت امیر المومنینؑ کی ذات گرامی تھی۔ لیکن مکرّمہ (یہ شخص خارجی نظریات رکھتا تھا۔ بلکہ خارجی تھا) کا یہ کلام کہ: ”اگر جن و انس قرآن کو نزول کی ترتیب پر جمع کرنا چاہیں تو نہیں کر سکیں گے۔“^(۱) بے بنیاد اور فضول ہے۔ کیونکہ نزول کی ترتیب پر قرآن کا جمع کرنا پیغمبرؐ کے ہم عصر افراد کے لینے ممکن بھی تھا اور آسان بھی، بالخصوص وہ افراد جو ہر بجی نزول پر آگاہ تھے ہم آئندہ بیان کریں گے کہ پیغمبر اکرمؐ نازل ہونے والی آیات حضرت علیؑ پر تلاوت فرماتے تھے اور امام علیؑ اپنے خط کے ساتھ انہیں لکھتے رہتے تھے امامؑ نے کوئی آیت نہیں لکھی مگر یہ کہ پیغمبرؐ نے اس کا شان نزول، تفسیر، تویل اور دلّاح و دسوخ بھی امامؑ کو بتلادینے۔ شاید ”مکرّمہ“ ان لوگوں کے کلام کی توجیہ کرنا چاہتے ہیں جنہوں نے قرآن بغیر تویل، تفسیر، شان نزول اور ترتیب نزول کے بغیر لکھا۔ اب یہ کلام یا تو وہ نہیں کر سکتے تھے یا کسی اور وجہ سے انہوں نے ایسا کرنا نہیں چاہا۔

موجودہ قرآن کی سورتوں کی ترتیب:

اس بات میں کوئی شک نہیں کی موجودہ قرآن جو کہ حضرت عثمان کے ذریعے جمع ہوا اور لوگوں کو اسکی قرائت پر مجبور کیا گیا یہ کسی کمی یا بیشی کے بغیر ہی پیغمبرؐ پر نازل ہونے والا قرآن ہے۔ جیسا کہ یہ بات بھی مسلم ہے کہ قرآن میں موجود سورتوں کی آیات کی ترتیب بھی وہی ہے جو کہ زمانہ پیغمبرؐ میں تھی اور دفنی یا تدریجی نزول کی بنیاد پر جمع ہوئیں۔

لیکن بعض روایات سے ظاہر ہوتا ہے کہ قرآن کی سورتوں کی ترتیب میں اختلاف پایا جاتا تھا اور بعض صحابہ نے اپنے مصاحف میں کچھ سورہیں مقدم و مؤخر کی ہوئی تھیں اور اس جہت میں یہ مصاحف موجودہ قرآن کے ساتھ اختلاف رکھتے تھے اس کلام کی تائید کے لیے پہلے ایک بات ہم قرآن کی زمانہ پیغمبرؐ میں جمع آوری والی فصل میں ذکر کر چکے ہیں کہ ابن عباس نے حضرت عثمان سے پوچھا کہ کیوں تم نے سورہ براءت اور انفال کو اس جگہ پر رکھا؟ (جس جگہ پر موجودہ قرآن میں ہیں) تو حضرت عثمان نے کہا میں نے ان سورتوں کے لیے مناسب جگہ ہی دیکھی۔^(۱)

موجودہ قرآن کی آیات کی ترتیب

موجودہ قرآن کی آیتوں کی ترتیب کے سلسلے میں ہمارا نظریہ یہ ہے کہ یہ بالکل وہی ترتیب ہے جو زمانہ پیغمبرؐ میں تھی۔ اور وہی سابقہ ترتیب باقی ہے اس مطلب پر شاہد یہ ہے کہ زیادہ تر سورتوں کے نام اور شکل و صورت رسول خداؐ کے زمانے میں معین و منھض ہو چکے تھے بلکہ بعض سورتوں کے بارے میں تو کچھ احکام بھی نازل ہوتے رہتے تھے^(۲) بلکہ بعض مشابہ سورتوں کے (اجتماعی) نام بھی رکھے جا چکے تھے جیسے السبع الطوال، النین، مضکات السبع الطوال قرآن کے پہلی سات لمبی سورتیں ہیں اور النین وہ سورتیں ہیں جو سو سے زیادہ آیات پر مشتمل ہیں اور مضکات بعد والی سورتیں ہیں کہ یہ تعبیر خود رسول اکرمؐ سے منقول روایات میں موجود ہے۔^(۳) وہ روایات جو کہتی ہیں کہ کبھی کبھی پیغمبرؐ حکم دیتے کہ فلان آیت کو فلان سورہ میں فلان جگہ پر لکھا جائے یہ بھی ہماری نظریے کی تائید کرتی ہیں اور ترتیب آیات کی جہاں پر دلالت کرتی ہیں۔ حضرت علیؓ

(۱) عثمان سے منقول یہ روایت "پیغمبرؐ فرماتے تھے اس آیت کو فلان سورہ میں لکھیں" کے حوالوں کو دیکھیں۔

(۲) بحوث فی تاریخ القرآن و علومہ ص ۹۵ ۹۶ ۱۰۱۔

(۳) مشکل الآثار ج ۲ ص ۱۵۳۔

نے جو قرآن نزولی ترتیب پر جمع کیا احتمال ہے کہ اس میں سورتوں کی ترتیب مد نظر تھی نہ کہ آیات کی ترتیب اور پیغمبرؐ کا بعض آیات کو دوسری سورتوں میں لکھنے کا حکم دینا بھی اس نظریے کے منافی نہیں ہے لیکن ایک استثناء تھا ورنہ دوسرے موارد پر وہی نزول کی ترتیب محفوظ تھی اور اسی استثناء سے منقطع حضورؐ کا یہ حکم ہے کہ آیات ربا (جو کہ کما جاتا ہے آخری نازل ہونے والی آیات تھیں) کو سورہ حجرہ میں لکھا جائے (جو کہ پہلی بھری میں نازل ہوئی)۔^(۱) البتہ یہ احتمال اگر بالفرض صحیح بھی ہو تو اس روایت کی بنیاد پر ہے کہ جو آیات ربا کو آخری نازل ہونے والی آیات سمجھتی ہے۔

قرآن کے جمع کرنے میں صحابہ کا تصرف

ممکن ہے کوئی یہ دعویٰ کرے کہ صحابہ نے قرآن کے جمع کرنے میں یا آیتوں کی ترتیب میں دخل اندازی کی ہو کیونکہ صحابہ نے قرآن جمع کرنے میں ہڈیوں، پتھر، مٹے پر لکھی ہوئی اور لوگوں کے حافظوں میں محفوظ آیات سے اشتراطہ کیا اور اس بارے میں متعدد واقعات ہیں جیسے سورہ برأت کی آخری دو آیت کہ جن کے بارے میں حضرت عمرؓ نے کہا اگر یہ عین آیتیں ہوئیں تو میں انہیں علیحدہ سورہ قرار دیتا اس کے بعد حکم دیا کہ انہیں سورہ برأت کے ساتھ ملحق کر دیا جائے۔^(۲) اس جیسی روایات کا لازمہ یہ ہے کہ صحابہ نے قرآن کے جمع کرنے اور آیات کی ترتیب میں اپنے نظریات اور اجتہاد بالرائے سے کام لیا یا یہ دلیل دی جائے کہ موجودہ قرآن میں بعض موارد میں نلاح آیات فسوخ آیات سے پہلے لکھی ہوئی ہیں حالانکہ تاریخی اہبار سے اس کے برعکس ہونا چاہیے تھا کیونکہ فسوخ آیات پہلے نازل ہوئیں اور نلاح اسکے بعد جیسے وہ خواص جن کے شوہر فوت ہو جائیں ان کی عدت پہلے ایک سال تھی بعد میں چار مہینے دس دن والی آیت سے فسوخ ہو گئی۔^(۳)

(۱) الاقحان ج ۱ ص ۲۶۰-۲۶۱، تاریخ الاسلام دسمی ج ۲ ص ۲۸۷۔

(۲) فتح الباری ج ۹ ص ۱۳۰، تفسیر المیزان ج ۳ ص ۲۰۔

(۳) بحث فی جمیع القرآن و علومہ ص ۲۲۷، الاقحان ج ۱ ص ۲۳۔

شاید یہ مطلب حضرت امام ممدیؑ کے فرائض کی تفسیر کرتا ہے کہ حضرتؑ کا ایک فریضہ یہ بھی ہوگا کہ حضرتؑ قرآن کی نزول کے مطابق لوگوں کو تعلیم دیں گے اس بارے میں امام محمد باقرؑ سے روایت ہوئی ہے کہ، ”جب قائمؑ آل محمدؑ قیام کریں گے تو لوگوں کو نزول کے مطابق قرآن کی تعلیم دینے کے لیے خدا کی طرف سے لمبے پر دے لٹکائے جائیں گے اور یہ کام ان لوگوں کے لئے بہت دشوار ہوگا جنہوں نے قرآن کو موجودہ شکل و صورت میں حفظ کر رکھا ہوگا کیونکہ قرآن کا جمع کیا جانا اسکی نزولی ترتیب کے خلاف ہے۔“^(۱)

لیکن مذکورہ بالا دلیلوں میں سے ایک بھی ہمیں قبول نہیں ہے ان دلیلوں کا جواب یہ ہے۔ صحابہ کے ذریعے پہنچے ہدایوں وغیرہ سے قرآن کی جمع آوری پر شواہد اور دلیلیں قطعاً ان کی دخل اندازی کی دلیل نہیں ہیں بلکہ یہ آیات کی یہ ترتیب خود پیغمبرؐ کی دی ہوئی ہے اور مصحف کی بناء پر امام ممدیؑ لوگوں کو نزولی ترتیب پر قرآن کی تعلیم دیں گے اور نلح و نسخ کی ترتیب بھی کسی مصحف کی بناء پر ممکن ہے خود پیغمبرؐ کی دی ہوئی ہو اور وہ جو نلح آیات پر نسخ کا مقدم ہونا صحیح نہیں ہے وہ ترتیب نزولی میں ہے نہ کتابت میں۔ سورہ برائت کی دو آیات اور حضرت عمر کا واقعہ بھی تاریخی لحاظ سے غلط ہے خود پیغمبرؐ کی ذات تھی جنہوں نے قرآن جمع کرنے کا حکم دیا اور خود آنحضرتؐ کے زمانے میں یہ کام انجام پایا اس کے علاوہ ایک روایت ہے کہ جو یہ بتلاتی ہے سورہ برائت مکمل ایک ہی دفعہ نازل ہوئی ہے جیسے حضرت عائشہؓ پیغمبرؐ سے روایت کرتی ہیں کہ پیغمبرؐ نے فرمایا: تمام سور میں مجھ پر آیت آیت کی صورت میں نازل ہوتی تھیں سوائے دو سورتوں کے کہ جو سورہ برائت اور سورہ اخلاص (قل هو اللہ) ہیں یہ دونوں سور میں مجھ پر ایک ہی دفعہ نازل ہوئیں اور ان دونوں سورتوں کے ساتھ ستر ہزار فرشتوں کی صف تھی جن میں سے ہر ایک کہہ رہا تھا: خدا کی نسبت کے

(۱) روح المعانی ص ۲۵۰۔

ساتھ خیر و عافیت طلب کرو۔^(۱) البتہ اس روایت میں یہ اشکال اپنی جگہ پر ہے کہ اس میں کہا گیا ہے تمام سور میں آیت کی صورت میں نازل ہوئیں سوائے سورۃ براءت اور اخلاص کے کہ یہ دونوں ایک ہی دفعہ نازل ہوئی جبکہ یہ صحیح نہیں کیونکہ ان دونوں سورتوں کے علاوہ بھی سورہ النعم ، مائدہ اور مرسلات جیسی سور میں بھی ایک ہی دفعہ نازل ہوئیں مگر یہ دونوں سور میں ستر ہزار فرشتوں کی ہمراہی کے ساتھ ممتاز ہوں کہ البتہ یہ توجیہ روایت کے ظاہر سے غامضی دور ہے۔

اس بارے میں آخری بات:

اصل بات یہ ہے کہ ہم ایسی روایات کو قبول نہیں کر سکتے جو یہ کہتی ہیں کہ بعد میں نازل ہونے والی آیات پہلے نازل ہونے والی سورت میں رکھی گئیں اس سے ترتیب میں فرق پڑا ہو چونکہ ہمیں اس کا یقین حاصل نہیں اور علمی تحقیق ہمیں کہتی ہے کہ یہ روایات صحیح نہیں ہیں اور وہ روایات بھی کہ جو کہتی ہیں کہ آیات مدنی سورۃ میں اور مدنی آیات کی سورۃ میں رکھی گئی ہیں بہت زیادہ توجہ اور غور و فکر کی محتاج ہیں بغیر ان کے ان روایات کو قبول نہیں کیا جاسکتا۔ بالخصوص کہ ہمیں جموئی روایات سننے کی عادت پڑ چکی ہے لہذا احتیاط کے ساتھ ان روایات کو دیکھنا چاہیے اور یہ بھی ممکن ہے آیات کا اس طرح رکھا جانا ایک یا دو مورد میں رسول اکرمؐ کے حکم کے ساتھ انجام پایا ہو۔

ہر حال ہم ان دعووں کو نہیں مانتے اور اکثر سورتوں کے نزول کو دفعی (ایک ہی دفعہ) مانتے ہیں اور اس حقیقت سے روشن دلیل کے بغیر صرف نظر نہیں کر سکتے خداوند عالم ہی توفیق اور ہدایت دینے والا ہے۔

(المجمع البین ج ۵ ص ۲۰۱ طبعی سے منقول۔)

چوتھی فصل معصوم علیؑ علیہ السلام

نقطہ آغاز :

معصوم امیر المؤمنینؑ کے بارے میں کلام بہت زیادہ ہے کیا حضرتؑ کا قرآن موجودہ قرآن کے ساتھ خلافت رکھتا تھا ؟ اور بالفرض مطابقت رکھتا تھا تو کس حد تک اور کن چیزوں میں ؟ کن کتب میں اس معصوم کی تصریح موجود ہے۔ کیا یہ وہی پیغمبرؐ والا معصوم ہے یا کوئی اور یا اور اسی طرح کے ابھرتے بہت سے سوالات جو لوگوں کے ذہنوں میں ہیں۔ بعض نے اس مسئلے کو بہانہ بناتے ہوئے شیعوں پر یہ تہمت لگانے کی کوشش کی کہ شیعوں کا قرآن اکثر مسلمانوں کے قرآن سے اختلاف رکھتا ہے کیونکہ شیعہ حضرت علیؑ کے معصوم کو ماننے میں جسکی خصوصیات اس موجودہ قرآن سے مختلف تھیں۔ ہم اس فصل میں ان سوالات کے جواب روایات کی روشنی میں منطقی استدلال کے ساتھ دیں گے تاکہ اس طرح کے الزامات کا دروازہ ہی بند ہو جائے۔

قرآن کی حضرت علیؑ کے ذریعے جمع آوری

امیر المومنین حضرت علیؑ کے ذریعے قرآن کا جمع کیا جانا مسلمات میں سے ہے اور روزِ روشن کی طرح سب نے اس کا اعتراف کیا ہے۔ ہم اس بارے میں ابنِ مہدیؒ، زہبیؒ، رافعیؒ، ابنِ کثیرؒ اور سیدِ محسنِ امینؒ کا کام نقل کر چکے ہیں لیکن موجودہ قرآن کی نسبت حضرت امیر المومنینؑ کے مصحف کی خصوصیت نیز حضرتؑ کے مصحف کی ترحیب وغیرہ کی طرف اشارہ کی خاطر یہاں کچھ روایات کا ذکر ضروری سمجھتے ہیں۔

”ابن ابی المہدی معتزلیؒ“ حضرت امیر المومنینؑ کے بارے میں کہتا ہے ”اس بات پر اتفاق نظر ہے کہ حضرت امیر المومنینؑ نے زمانہِ پیغمبرؐ میں قرآن حفظ کیا جبکہ دوسرے یہ کام نہیں کرتے تھے اور امامؑ ہی وہ پہلے آدمی تھے جنہوں نے قرآن کو جمع کیا“^(۱) امام محمد باقرؑ سے اس باب میں روایت ہوئی ہے، وصیِ پیغمبرؐ حضرت علیؑ کے علاوہ کسی نے بھی قرآن جمع نہیں کیا۔^(۲) تاریخ کی کتابیں مصحف علیؑ کو ترحیبِ نزولی کی بنیاد پر قرار دیتی ہیں۔^(۳) اور خود حضرتؑ سے روایت ہے کہ اگر مجھے موقع ملتا تو میں لوگوں کو وہی مصحف دیتا جو پیغمبرؐ کی اہلۃ کے ساتھ میں نے لکھا تھا۔^(۴) ابو العلاء عطار اور الموفق خطیب خوافی سے نقل کرتے ہیں اور وہ علیؑ ابنِ رباح سے نقل کرتا ہے کہ پیغمبر اکرمؐ نے حضرت علیؑ کو قرآن جمع کرنے کا حکم دیا اور امامؑ نے بھی قرآن لکھا اور جمع کیا۔^(۵) یہاں تک کہا گیا ہے کہ سب سے پہلے جو اسلام میں کتاب لکھی گئی وہ قرآن تھی جو حضرت علیؑ نے جمع کی۔^(۶) یا کہا جاتا ہے کہ پیغمبرؐ کی رحلت کے چھ ماہ بعد تک جمع کر لیا۔^(۷)

(۱) شرح نج البلاذ ابن ابی المہدی ج ۱ ص ۲۷۔

(۲) تفسیر فی ج ۲ ص ۵۱، بحار الانوار ج ۸۹ ص ۲۸، دانی ج ۵ ص ۲۷، تفسیر الصراط المستقیم ج ۱ ص ۳۳۱، جامعہ پر

(۳) الاذکار ج ۱ ص ۵۷، تاریخ الخلفاء ص ۱۸۵، تفسیر ابن کثیر ج ۲ ص ۲۸، ۲۹، ۳۰، تفسیر الطیبة لطوف الاسلام ص ۳۱۱، ۳۱۷۔

(۴) مناقب آل ابی طالب ج ۲ ص ۴۱، بحار ج ۸۹ ص ۵۴۔

(۵) مناقب آل ابی طالب ج ۲ ص ۴۱۔

(۶) ایمان الطیبة ج ۱ ص ۸۹، معالم العلماء ص ۲۔ (۷) مناقب ابن فخر الطوب ج ۲ ص ۳۰، ۳۱۔

حضرت امام محمد باقرؑ سے مروی ہے کہ قرآن کو نزولی ترتیب کے مطابق حفظ اور جمع کرنے والے صرف حضرت علیؑ اور ائمہؑ تھے اور ان کے علاوہ جو بھی قرآن کے حفظ کا نزول کی بنیاد پر دعویٰ کرے جھوٹا ہے^(۱) حضرت امیرؑ سے اس بارے میں منقول ہوا ہے کہ پیغمبر اکرمؐ پر کوئی آیت نازل نہیں ہوئی مگر یہ کہ مجھے انہوں نے اسکی تعلیم دی اور کھوائی اور میں نے اسے اپنے ہاتھ سے لکھ لیا اور حضورؐ نے اسکی تائید، تفسیر اور تاج و غنیمت کی بھی تعلیم دی۔^(۲)

رسول اکرمؐ نے اپنی وفات سے پہلے قرآن کی حفرق آیات جو آنحضرتؐ کے ہمسہ کے پیچھے کاغذوں اور چمڑے پر لکھی ہوئی تھیں حضرت علیؑ کے حوالے کیں اور حضرت علیؑ سے کہا کہ انہیں جمع کریں اور کلمات و انجیل کی طرح قرآن کو ضائع نہ ہونے دیں حضرت علیؑ نے بھی قرآن کی حفرق آیات ایک زرد رنگ کے پیرا میں اکٹھی کر لیں اور گھر لے آئے اور قرآن کے جمع کرنے میں مشغول ہو گئے اور فرمایا جب تک قرآن جمع نہ کر لوں عباد کا مدسے پر نہیں رکھوگا اور جب کوئی شخص حضرتؑ کی ملاقات کو آتا تو بغیر عباد ہی کے حضرتؑ کی زیارت کرتا اور صور جمال یہی تھی یہاں تک کہ امامؑ نے قرآن جمع کر لیا۔^(۳)

-
- (۱) بشار الدرجات ص ۱۴۳، الطائی ج ۱ ص ۱۷۸، تفسیر البہار ج ۱ ص ۱۵۰، ۱۵۱، البیان خونی ص ۲۳۲، الوافی ج ۲ ص ۳۰، کنز العمال ج ۲ ص ۲۵۵، فروع الموت بر حلیہ المستعفی ج ۲ ص ۳۰۔
- (۲) کتاب سلیم ابن قیس ص ۹۹، بشار الدرجات ص ۱۹۸، اکمل الدین ج ۱ ص ۲۸۳، کار الانوار ج ۸ ص ۳۱۹۹۔
- (۳) احتجاج ج ۱ ص ۲۲۲، البہار فی تفسیر القرآن ج ۱ ص ۱۰۲، التحدید ج ۱ ص ۲۲۹، اکتادہ فی تحریف القرآن سے منقول۔
- (۴) بحر ج ۸ ص ۸۹، ۳۸، ۵۲، تفسیر قمی ج ۲ ص ۳۵۱، مقدمہ تفسیر بہار ص ۳۶، الحجۃ البیضاء ج ۲ ص ۲۳۳، اللغاتین ج ۱ ص ۵۷، تفسیر الصراط المستقیم ج ۱ ص ۳۳۳، حلیہ پر وافی ج ۲ ص ۲۵۵ اور تفسیر قمی سے منقول، وافی ج ۵ ص ۲۵۵، تاریخ القرآن زبجانی ص ۳۳، ۳۴، ۳۵، تاریخ القرآن آبادی ص ۸۳، ۱۰۶، عمدۃ اللہری ج ۲ ص ۲۰، اکتادہ تحریف القرآن ص ۱۷، فتح الباری ج ۹ ص ۱۰، مناقب ابن شہر آشوب ج ۲ ص ۳۱۔

بعض اس بارے میں کہتے ہیں حضرت علیؑ کا معصف وہ پہلا معصف تھا جو حافظے کی مدد سے لکھا گیا اور جمع کیا گیا (۱) حضرتؑ کا ہر کام سے پہلے قرآن جمع کرنے کی قسم کھانا اور حضرت ابو بکر کی بیعت نہ کرنا اور حضرت عمرؓ کا اس سلسلے میں حضرتؑ کے ساتھ تھپی اور سخت گیری کرنا متعدد حوالوں سے ثابت اور مرقوم ہے (۲) اسی جیسی روایات اور نظریات مندرجہ ذیل روایت کی بخوبی تائید کرتے ہیں کہ حضرت علیؑ نے رسول اسلامؐ کی وفات کے تیسرے دن تک قرآن جمع کر لیا (۳) لہذا یہ جو بعض نے گمان کیا ہے امامؑ نے عین دن کے اندر اندر قرآن لکھ لیا یا اسے حفظ کر لیا (۴) صحیح نہیں ہے بلکہ صحیح یہ ہے کہ امامؑ نے ان عین دنوں میں پہلے سے لکھی ہوئی آیات کو منظم اور مرتب کر لیا اور روایت بھی اس کی تائید کرتی ہے۔

دوسری طرف سے یہ بھی قبول کر لینا چاہیے کہ امامؑ کا معصف زید کے قرآن سے پہلے جمع ہو چکا تھا کیونکہ روایات تصریح کرتی ہیں کہ زید نے جنگ یمامہ کے بعد قرآن جمع کرنا شروع کیا۔ حضرت علیؑ کے معصف کے بارے میں شیخ مفید اور دوسرے کہتے ہیں امامؑ نے اپنے معصف میں بعض آیتوں کی تاویل مفصل لکھی تھی۔ (۵) شیخ مفید معصف امام علیؑ کا موجودہ قرآن کے ساتھ موازنہ کرتے ہوئے لکھتے ہیں موجودہ قرآن سے نزع و غسوخ اور تفسیر و تاویل کے موارد حذف کر دیئے گئے ہیں۔

(۱) تاریخ القرآن آبیانی ص ۸۳، الطرست ابن ندیم ص ۲۰، تائیس الثیغہ لغوم الاسلام ص ۳۱۶، ۳۲۸۔

(۲) المعصف عبدالرزاق ج ۵ ص ۲۵۰ اس کے حوالے پر: انساب الاشراف ج ۱ ص ۵۸۷ سے منقول، اعیان الثیغہ ج ۱ ص ۸۹، حیا الصلحہ ج ۳ ص ۲۵۵، حلیۃ الاولیاء ج ۱ ص ۹۷، کنز العمال ج ۲ ص ۲۵۵، تاریخ الخلفاء ص ۱۸۵، طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۳۳۸، مناقب آل ابی طالب ج ۲ ص ۲۱، تائیس الثیغہ لغوم الاسلام ص ۳۱۶، ۳۲۸۔

(۳) الطرست ابن ندیم ص ۲۰، اللواتل عسکری ج ۱ ص ۲۱۳، ۲۱۵، تاریخ القرآن آبیانی ص ۸۳، اعیان الثیغہ ج ۱ ص ۸۹، مقدمہ تفسیر البیہاں ص ۲۷، اکنوبہ تحریف القرآن ص ۳، معصف ابن ابی شیبہ ج ۱ ص ۵۳۵۔

(۴) اکنوبہ تحریف القرآن ص ۲۱، تاریخ القرآن عبدالصبور طہین ص ۷۷ سے منقول۔

(۵) مفید، ارشاد اور الرسالۃ الشریعہ سے منقول، تاریخ القرآن ص ۳۸، اعیان الثیغہ ج ۱ ص ۸۹۔

جبکہ حضرت علیؑ کا مصحف ان چیزوں پر مشتمل تھا اور یہ خدا کی طرف سے نازل ہوئے تھے لیکن قرآن کا حصہ نہیں ہے جو معجزہ ہے البتہ کبھی تاویل کو قرآن کہا گیا ہے اور خدا فرماتا ہے: "ولا تعجل بالقرآن من قبل ان یقض الیک وحیہ و قل رب زدنی علماً" (۱) خدا پیغمبرؐ کو حکم دیتا ہے کہ وحی کے مکمل ہونے سے پہلے قرآن کی تاویل نہ کریں اس آیت نے قرآن کی تاویل کو قرآن کہا ہے (۲) اسی طرح شیخ مفید مصحف حضرت علیؑ کے بارے میں فرماتے ہیں کہ حضرتؑ نے کئی سورتوں اور آیات کو مدنی پر اور فسوخ کو نلخ پر مقدم کیا اور ہر چیز کو اسکی جگہ پر رکھا۔ (۳)

امام علیؑ سے مروی ہے کہ "جب انہوں نے قرآن کو تاویل و حتمل پر مشتمل اور محکم و مشابہ آیات پر مشتمل دیکھا جو کہ نلخ و فسوخ بھی رکھتا ہے جس میں ذرا برابر کمی نہیں ہوئی حتیٰ کہ ایک حرف بھی اس سے ساقد نہیں ہوا اور اس میں تمام حق و باطل کے پروکار مشخص و معین کر دیئے گئے ہیں اور ان کے نام لکھے ہوئے ہیں، انہوں نے دیکھا کہ یہ قرآن ان کے حمد و پیمان کے ٹوٹنے پر روغن دلیل ہے تو انہوں نے کہا ہمیں اسکی ضرورت نہیں۔" (۴)

اس بارے میں آبیاری کتاب ہے متعدد اقوال سے منقول ہے کہ امام کا مصحف نزولی ترتیب اور فسوخ کے نلخ پر مقدم کیے جانے کی بنیاد پر لکھا گیا تھا۔ (۵) شیخ صدوق حضرت علیؑ کے مصحف کے قبول نہ کیے جانے کا واقعہ یوں نقل کرتے ہیں، جب حضرت علیؑ نے قرآن لکھ لیا تو اسے

(۱) سورہ طہ آیہ ۱۱۳۔

(۲) اوائل اللغات ص ۵۵ بحر الفوائد ص ۹۹ اوائل سے منقول۔

(۳) حدیث رسائل مفید ص ۲۲۵، الرسائل السویہ۔

(۴) الا حقیقہ ۱ ص ۳۸۳، بحار ج ۸۹ ص ۳۰، ۳۱، ۳۲، تفسیر صافی مقدمہ ششم ج ۱ ص ۳۷ سے منقول بحر الفوائد ص ۹۹۔

(۵) تاریخ القرآن آبیاری ص ۸۵، تاریخ القرآن زنجانی ص ۲۶ سے منقول، اعمیان الشیخ ج ۱ ص ۸۹، الشان اور ابی داؤد سے منقول، تائیس الشیخ لطوف الاسلام ص ۳۱۷۔

قوم کے پاس لائے اور فرمایا: یہ ہمارے پروردگار کی کتاب قرآن ہے ویسا ہی ہے جیسا ہمارے پیغمبر پر نازل ہوا تھا نہ اس پر کوئی حرف زیادہ کیا گیا ہے اور نہ ہی اس سے کوئی حرف کم کیا گیا ہے، تو انہوں نے کہا ہمیں اس مصحف کی ضرورت نہیں ہے ہمارے پاس اس جیسا موجود ہے تو حضرت امیر المومنینؑ اس حال میں واپس لے چکے کہ یہ آیت طاہرات فرما رہے تھے "فنبذوه وراء ظهورهم واشترو به ثمنًا قليلًا فبئس ما يشترون"۔^(۱) اس مصحف کے قبول نہ کرنے کی وجہ یہ تھی کہ جب حضرت ابوبکرؓ نے اس کا پہلا صفحہ کھول کر دیکھا تو اس میں اپنی اور اپنے ہمنواؤں کی رسوائی دیکھی یعنی مہاجر اور انصار اس سے ڈرے کہ اس مصحف سے ان کے مفادات خطرے میں پڑ جائیں گے لہذا انہوں نے اسے رد کر دیا اور خود انہوں نے اس کے مقابلے میں مصحف تیار کرنے کا ارادہ کر لیا اور قرعہ خال مزید ابن ثابتؓ کے نام نکالا اور انہوں نے زید کو حکم دیا ایسا قرآن جمع کرے جو ان کے مفادات سے نہ ٹکراتا ہو۔^(۲) "ابن سیرین" کا نظریہ یہ ہے کہ امامؑ نے اپنے مصحف میں نلج کو غسوخ سے جدا کر دیا تھا ابن سیرین سے منقول ہے کہ میں نے حضرت علیؑ کا مصحف حاصل کرنے کا ارادہ کیا تو مدینہ میں اسے ڈھونڈا لیکن اسے نہ پاسکا۔^(۳) اسی طرح ابن سیرین سے منقول ہے کہ امامؑ کا مصحف نزولی ترحیب پر لکھا گیا تھا اگر یہ مصحف ہاتھ لگ جاتا تو اس میں بہت زیادہ علم تھا۔^(۴)

(۱) اعتکافات صدوق باب الاعتقاد فی مسلخ القرآن، مناقب ابن حجر آشوب ج ۲ ص ۴۱۔

(۲) احقر ج ۱ ص ۲۷۷، بحار ج ۸۹ ص ۳۳۰، بصائر الدرجات ص ۱۹۲، بحر القوائد ص ۹۹۔

(۳) الاثکان ج ۱ ص ۵۸، منہل العرقان ج ۱ ص ۲۳۷، تاریخ القرآن زبانی ص ۳۸، الصواعق المحرقة ص ۱۲۶، طبقات

ابن سعد (مطبوعہ صورا) ج ۲ ص ۲۳۸، تائیس والعیون لطوف الاسلام ص ۳۱۷۔

(۴) الاستیعاب بر حاشیہ الاصل ج ۲ ص ۲۵۳، الصواعق المحرقة ص ۱۲۶۔

اور دوسری روایت میں ہے کہ ”میں اس میں علم کو پاؤں گا“۔^(۱) ”ابن جزی“ اس بارے میں کہتا ہے، اگر امام کا معصوم ہاتھ آجائے تو اس میں بہت زیادہ علم ملے گا۔^(۲) زہری کہتا ہے، اگر امام کا معصوم مل جائے تو بڑا مفید ہوتا اور اس میں بے پناہ علم تھا۔^(۳) امام بعدیہ نہیں سمجھتے کہ معصوم علی وہی معصوم ہو جو حضرت امام رضاؑ نے بزلفی کو دیا اور اسے کہا: اس معصوم کے اندر دیکھنے سے پرہیز کرنا بزلفی کہتا ہے میں نے معصوم کھولا اور یہ آیت پڑھی ”لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا“ تو اچانک عجیب ستر قریش کے افراد اور انکے باپ کے نام نظر آئے۔ اس کے بعد امامؑ نے وہ معصوم مجھ سے واپس لے لیا۔^(۴) یہی روایت کئی نے نقل کی ہے اور اس میں بزلفی کو معصوم کے اندر نگاہ کرنے سے نہیں روکا اور یہی روایت صحیح نظر آتی ہے کیونکہ اس کا کوئی معنی نہیں کہ امام بزلفی کو معصوم دیں اور اسے معصوم کے اندر دیکھنے سے روک دیں، مگر یہ کہ امام کا مقصد بزلفی کو آزمانا ہو۔

”ابو رافع امیر المؤمنین حضرت علیؑ کے ذریعے قرآن کے جمع کیے جانے کے بارے میں کہتا ہے حضور اکرمؐ نے اپنی آخری بیماری میں جس میں آنحضرتؐ کی وفات ہوئی حضرت علیؑ سے فرمایا: اے علیؑ یہ خدا کی کتاب ہے اسے اپنے پاس رکھو امامؑ نے بھی قرآن کو ایک پیراہن میں لپیٹ لیا اور اپنے گھر لے گئے اور جب رسول اکرمؐ کا وصال ہو گیا تو

-
- (۱) تاریخ الخلفاء ص ۱۸۵، طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۱۰۶۱، عین النبیہ ج ۱ ص ۸۹، مقدمہ تفسیر بہان ص ۳۱، کنز العمال ج ۲ ص ۲۴۴، الاستیعاب بر حاشیہ الاصحاب ج ۲ ص ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶

مصطفیٰ علی کہاں پر ہے؟

اگرچہ بذاتی کی روایت سے سمجھا جاسکتا ہے کہ معصف علیؑ حضرت امام رضاؑ کے پاس تھا لیکن یہ روایت مطلب ثابت کرنے کے لئے کافی نہیں ہے البتہ متعدد روایات تصریح کرتی ہیں کہ معصف امام علیؑ اس وقت امام زمانہ حضرت ممدی عجّل اللہ فرجہ الشریف کے پاس ہے اور ظہور کے وقت امام اس قرآن کو ظاہر کریں گے^(۲) ہو سکتا ہے یہ وہی معصف ہو جسکی صفات روایات میں یوں مذکور ہوئی ہیں کہ امام زمانہ کے معصف کی ترحیب موجودہ قرآن کی ترحیب کے مخالف ہے اور امام لوگوں کو اس معصف کی تعلیم دیں گے۔

صحف علی کی خصوصیات

مابقیہ روایات سے ظاہر ہوتا ہے کہ مصنف علی مستجد خصوصیات پر مشتمل تھا ان میں سے چند ایک مندرجہ ذیل ہیں۔

- ۱۔ یہ مصحف نزولی تاریخ کی بنیاد پر لکھا گیا تھا۔
- ۲۔ مسوخ آیات نزع آیات سے پہلے لکھی گئی تھیں۔
- ۳۔ بعض آیات ہادیل و تفصیل کے ساتھ اس مصحف میں لکھی گئیں تھیں۔
- ۴۔ بعض آیات کی تفسیر جو خدا کی طرف سے نازل ہوئی تھی اس مصحف میں موجود تھی۔

(۱) مناقب آل ابی طالب ج ۲ ص ۳۱، بحار ج ۸۹ ص ۵۴۔

(۲) انکلی ج/ع/ص ۳۴۰، بشارت الدراجات ص ۱۹۳، احتجاج ج/ع/ص ۲۲۸، بحار ج/ع/ص ۸۹، ۳۳۰، ۳۴۰، النجیہ البیانہ ج/ع/ص ۲۶۵، مصباح الفقہ سکتب الصلوٰۃ ص ۲۶۵۔

۵۔ حکم اور تشابہ آیات اس مصحف میں واضح کر دی گئی تھی۔

۶۔ اس مصحف میں نہ ایک حرف کم تھا اور نہ زیادہ۔

۷۔ حق اور باطل کے پرو کاروں کے نام اس میں لکھے ہوئے تھے۔

۸۔ یہ مصحف رسول اکرمؐ کی اطاعت اور حضرت علیؑ کے خط کے ساتھ لکھا ہوا تھا۔

۹۔ بعض ماجرین اور انصار کی بد اعمالیاں جو کہ اسلام کے اصولوں سے مطہر تھیں اس میں بیان کی گئی تھیں۔

دو ضروری وضاحتیں،

۱۔ مصحف امیر المومنینؑ کی خصوصیات امام زمانؑ کے دور میں اس کی تعلیم کی دشواری کو بیان کرتی ہیں اس بارے میں امام محمد باقرؑ سے روایت ہوئی ہے کہ جب قائم آل محمدؑ ظہور کریں گے تو قرآن کی تعلیم کے لیے بڑے بڑے خجے نصب کیے جائیں گے اور اس مصحف کا حفظ کرنا اس شخص پر دشوار ہوگا جس نے آج مصحف حفظ کر رکھا ہے کیونکہ اس مصحف کا جمع کیا جانا موجودہ مصحف کے ساتھ اختلاف رکھتا ہے^(۱)۔

۲۔ مصحف علیؑ موجودہ مصحف کے ساتھ مذکورہ بالا اختلاف کے علاوہ ذرہ برابر بھی فرق نہیں رکھتا دونوں مصحف ایک ہی ہیں۔ مصحف علیؑ کی خصوصیات کو اہلسنت کے علماء و محققین اور محدثین قبول کرتے ہیں۔ خود انکی کتابوں میں یہ خصوصیات مذکور ہیں ان مذکورہ بالا معروضات کے پیش نظر شیخ پر یہ تمت لگانا کہ ان کا قرآن جیسے ان کے امام محمدیؑ لائیں گے موجودہ قرآن سے ہٹ کر ہے^(۲) بہت ہی غیر متعقلانہ بات ہے۔

(۱) روح المعانی ص ۳۶۵، التبیان لعمانی ص ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ارشاد منید ص ۳۶۵۔

(۲) التبیان والشیخ ص ۱۳۸۔

ہم یہ نہیں کہہ سکتے کہ جس نے یہ تمت لکھی ہے بغیر کسی غرض و مرض کے یہ کام کیا ہے اس ضمن میں وہ کوئی عذر نہیں رکھتا کیونکہ وہ قرآن جو امام مہدیؑ ظاہر کریں گے اس کا موجودہ قرآن کے ساتھ فرق صرف اور صرف نزولی ترتیب، بعض روایات اور تفسیروں کے لحاظ سے ہے نہ کہ اصل قرآن کے لحاظ سے۔

پیغمبرؐ کے حکم سے لکھا ہوا قرآن خلفاء تک نہیں پہنچا۔

ساتھ روایات اور زید کے حدیثوں، چمڑے، کھجور کے چھلکوں اور لوگوں کے جانھوں کے ذریعے قرآن کے جمع کرنے کا واقعہ ثابت کرنا ہے کہ زید نے اپنا مصحف اس قرآن سے حاصل نہیں کیا جو پیغمبرؐ کے سامنے رکھا گیا تھا۔ یہ دعویٰ سراسر غلط ہے کہ زید کے مصحف کی بنیاد وہ قرآن تھا جو حضرت عائشہ کے گھر میں تھا۔^(۱) چونکہ حقیقت حال یہ ہے کہ وہ قرآن خود پیغمبرؐ نے اپنے آخری وقت میں حضرت علیؑ کے حوالے فرما دیا تھا اور امامؑ نے اس مصحف کو ترتیب دیا اور اس کے بعد اسے قوم کے سامنے پیش کیا لیکن انہوں نے اسے اپنے مفادات سے متصادم ہونے کی وجہ سے رد کر دیا اور اپنے لیے قرآن کی جمع آوری کے خاطر پتھر، چمڑے، حدیثوں اور لوگوں کے جانھوں پر دستک دی اور ان حفرق آیات سے انہوں نے قرآن جمع کیا۔

تنزیل سے کیا مراد ہے ؟

پہلے حضرت امیر المومنینؑ سے روایت کر چکے ہیں کہ حضرتؑ نے فرمایا: ”انہوں (غلفظاً) نے ایسا قرآن دیکھا کہ جو بتوں اور تنزیل پر مشتمل تھا۔“^(۲) تنزیل سے کیا مراد ہے ؟

(۱) البیان ذرکتی ج ۱ ص ۲۳۸، الاھل ج ۱ ص ۵۵، منہل العرقان ج ۱ ص ۲۳۲، بحث فی تاریخ القرآن وعلومہ ص ۱۳۲۔

(۲) ہم پہلے یہ روایت اور اس کے حوالے ذکر کر چکے ہیں لہذا تکرار کی ضرورت نہیں۔ رجوع کریں، الکذب تحریف القرآن ص ۳۱۱، آلہ الرحمن ص ۲۵۷ اور بیع البیاض وغیرہ سے منقول۔

اس سوال کے متعدد جوابات ہو سکتے ہیں جن میں سے چند ایک یہ ہیں

۱۔ حنزل سے مراد خود قرآن ہو یعنی خود قرآن کی عبارت حنزل ہے اور جو کچھ اس کے علاوہ ہے وہ بتویل ہے۔

۲۔ حنزل سے مراد آیات کا شان نزول ہو جیسا کہ بعض آیات کے ذیل میں منافقین کا نام لیا جانا وغیرہ ہو۔

۳۔ حنزل سے مراد وہ تفسیریں ہوں جو خدا نے بعض آیات کے ضمن میں نازل فرمائیں۔ اور وحی کے علاوہ ان کے چلنے کا کوئی طریقہ نہ ہو جیسے نماز کی کیفیت، زکوٰۃ کی مقدار اور نصاب یا دوسری متعدد آیات جن کے معانی کا ادراک کرنا وحی پر موقوف ہے یہ بھی وحی ہے جو خدا کی طرف سے پیغمبر اکرمؐ پر نازل کی جاتی ہے لیکن قرآن نہیں ہے بلکہ حدیث قدسی شمار ہوگی شاید بعض احادیث نے جو بعض اصناف کی طرف اشارہ کیا ہے کہ فلان آیت اس طرح نازل ہوئی اس سے مراد یہی مطلب ہے یعنی اس آیت کے ہمراہ خدا کی طرف سے اسکی شرح و تفسیر بھی نازل ہوئیں اور حدیث نے توضیح و بیان کے عنوان سے آیت اور شرح کو اکٹھا ذکر کر دیا ہو۔

آیۃ اللہ فوقیٰ اس بارے میں یوں بیان فرماتے ہیں ”مزوری نہیں جو چیز وحی ہو وہ قرآن بھی ہو، جو کچھ اس باب میں روایات سے استفادہ ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ مصحف علیؑ میں بتویل و حنزل کے اضافے پائے جاتے تھے لیکن یہ روایات قطعاً یہ نہیں کہتی کہ یہ اضافے قرآن تھے لہذا مصحف علیؑ میں جو منافقین کے نام آئے ہیں وہ تفسیر شمار کیئے جائیں گے نہ کہ یہ نام قرآنی آیات ہیں اور اس پر ہماری دلیل قرآن کا ہر قسم کی تحریف اور کمی یا بیشی سے محفوظ ہونا ہے۔“

اس دلیل کے علاوہ پیغمبر اکرمؐ کی سیرت مناقبین کے دلوں کو ساتھ ملا کر رکھنا تھی اور حضرتؑ حتی المقدور کو شمش کرتے تھے ان کی منافقت کو ظاہر نہ کریں اور حسن اخلاق کے ذریعے انہیں اسلام کی طرف متقابل کریں۔ آپؐ کی سیرت سے معمولی حد تک واقفیت کرنے والا شخص بھی آنحضرتؑ کے اس انداز سے آگاہ ہے اس انداز کے عیش نظر مناسب و معقول نہیں کہ مناقبین کے نام قرآن میں آتے اور حضورؐ کے حکم پر ان پر لعنت کی جاتی۔ مسلمانوں کو ان کی منافقت کی خبر دی جاتی اس کا احتمال تک نہیں دیا جاسکتا چہ جائیکہ اس کا تصور کریں اور پھر اسکے صحیح یا سقیم ہونے کے بارے میں بحث کریں^(۱)

مذکورہ بالا بیان سے روشن ہو جاتا ہے کہ کیسے سورۃ احزاب بعض قریش اور غیر قریش کے مردوں اور عورتوں کی برائیوں پر مشتمل تھی، اس بارے میں ذیل کی روایت حضرت امام صادقؑ سے نقل کرتے ہیں کہ: "اے ابن سنان سورۃ احزاب نے قریش کی عورتوں کو رسوا کر دیا اور یہ سورۃ احزاب سورۃ بقرہ سے بڑی تھی لیکن اسے تحریف کر کے چھوٹا کر دیا گیا۔"^(۲) اس روایت کا مطلب یہ ہے کہ اس سورہ میں یحویٰ، شان نزول اور مقاصد کے بیان کے سلسلہ میں تشریحات موجود تھیں جنہیں حذف کر دیا گیا اور یہ معافی کی تحریف کی قسم سے ہے جس کا بیان پہلے ہو چکا۔

البتہ آیۃ اللہ قانی (حفظہ اللہ) نے اس بات پر اعتراض کیا ہے اور کہا ہے قرآن کی شان یہ نہیں ہے کہ عورتوں کی برائیاں بیان کرے۔^(۳) لیکن ہماری نظر میں یہ اعتراض صحیح نہیں ہے کیونکہ خود قرآن نے متعدد موارد میں عورتوں کی خلاف کاریوں کا تذکرہ کیا ہے آپ نمونہ کے لئے ملاحظہ فرمائیے:

(۱) البیان آیۃ اللہ غوثیؒ ص ۲۳۳-۲۳۵، بحث فی تاریخ القرآن و علومہ ص ۳۱۳-۱۵۱۔

(۲) مقدمہ تفسیر ابن عباس ص ۳۷، بخاری ج ۸۹ ص ۵۰، ثواب الاعمال ص ۱۳۷، بحث فی تاریخ القرآن و علومہ۔

ص ۳۱۵، منہاج القرآن ج ۱ ص ۲۷۷۔

(۳) آراء حول القرآن ص ۱۸۳۔

سورہ احزاب میں پیغمبرؐ کی بیویوں کے بعض کاموں کی طرف اشارہ ملا عمد و الا مسئلہ یا اس قسم کے دوسرے اشارات، اس کے پیش نظر آیہ اللہ فانی (حفظہ اللہ) کے اعتراض کا مورد نہیں رہتا۔ ہر حال امامؒ کی مراد یہ ہے کہ سورہ احزاب میں بعض عورتوں کے احکام پائے جاتے تھے اور قریش کو بدرجہ اولیٰ ان پر عمل کرنا چاہیے تھا چونکہ انہوں نے ان احکام پر عمل نہ کیا لہذا اپنے آپ کو رسوا کر لیا، اور شاید بعض آیات کی تفسیر میں قریش کی چند عورتوں کے ناہنہ دیدہ اعمال بیان کیے گئے ہوں جیسا کہ خدا نے ابولہب کی بیوی کی بد اعمالیوں "حَمَلَهُ الْحَطَبُ" کہہ کر یا نوحؑ اور لوطؑ کی بیویوں کے برے اعمال کا تذکرہ کیا ہے۔

ان معروضات کی روشنی میں امام صادقؑ سے منقول اس روایت کا مفہوم بھی واضح ہو جائے گا کہ خدا نے قرآن میں سات افراد کا نام لیا جن میں سے قریش نے چھ کے نام مٹا دیے اور ابولہب کا نام رہنے دیا۔^(۱) یا امام صادقؑ کی دوسری روایت کہ قرآن میں گزشتہ موجودہ اور آئندہ کے مسائل کا ذکر موجود ہے اور اسی طرح قرآن میں کچھ لوگوں کے نام تھے جو گرا دیے گئے، ممکن ہے ایک اسم کے بہت سے معانی اور بہت سی وجوہات ہوں جن کے بارے میں صرف اوصیاء کو خبر ہو سکتی ہے۔^(۲) اسی طرح اس روایت کے معنی بھی روشن ہو جائیں گے کہ، "جب امیر المؤمنینؑ نے اپنا مصحف مکمل کر لیا تو اسے حضرت ابوبکرؓ کے پاس لائے، حضرت ابوبکرؓ نے جب پہلا صفحہ کھولا تو اپنی رسوائیوں کا مشاہدہ کیا، تو حضرت عمرؓ اپنی جگہ سے اٹھ چلے اور کہا، اے علیؑ اس مصحف کو واپس لے جا ہمیں اسکی ضرورت نہیں ہے حضرت علیؑ بھی مصحف لیکر ان سے دور ہو گئے اس کے بعد حضرت ابوبکرؓ نے زید کو بلایا۔"^(۳)

(۱) بحار الانوار ج ۸۹ ص ۵۳ ص ۵۳، تنبیہ محرقہ الرجال ص ۲۹۰۔

(۲) ہدایہ الدرر ج ۱ ص ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱،

یا بڑ نفلی والی روایت کہ امام رضاؑ نے مجھے مصحف دیا میں نے اس میں آیت "لم یکن الذین کفروا" دیکھی تو اس کے ذیل میں ستر افراد کے نام بعد باپ کے لکھے ہوئے تھے اس کے بعد امامؑ نے وہ مصحف واپس لے لیا^(۱) بعید نہیں ہے کہ یہ نام آیت کی تفسیر کے عنوان سے ہوں یا ان ناموں کو جبرائیل امینؑ تفسیر کے عنوان سے خدا کی طرف سے لائے ہوں۔ ائمہؑ سے صادر ہونے والی تمام روایات کے بارے میں ہمارا یہی نظریہ ہے۔^(۲)

آیت کے ضمن میں تفسیر کو خدا کے جانب سے نازل شدہ سمجھنے کے بارے میں ہماری بات کی تائید "اصح ابن نباتہ" کی حضرت علیؑ سے مروی اس روایت سے ہوتی ہے کہ حضرت علیؑ نے فرمایا: "میں گویا عجم کو دیکھ رہا ہوں کہ جنہوں نے مسجد کوفہ میں خیمے نصب کر رکھے ہیں اور لوگوں کو قرآن کی اس طرح تعلیم دے رہے ہیں جیسے وہ نازل ہوا، تو میں نے کہا: یا امیر المؤمنینؑ کیا موجودہ قرآن اس طرح نہیں ہے جیسے نازل ہوا؟ تو حضرتؑ نے فرمایا: نہیں! قریش میں سے ستر (۷۰) افراد اور ان کے آباء کے نام قرآن سے حذف کر دیے گئے اور صرف ابوہب کا نام "بنیہبر" کی تحقیر کی خاطر باقی رکھا گیا۔ کیونکہ ابوہب "بنیہبر" کا چچا تھا۔"^(۳) البتہ انہوں نے اس حرکت سے "بنیہبر" کی تحقیر کی کوشش کی لیکن حضرتؑ کا مقدس دامن ہر قسم کے خباہت سے صاف اور پاک رہا۔

حسن ختم کے طور پر حضرت امام جعفر صادقؑ سے ایک روایت ذکر کرتے ہیں۔ امامؑ فرماتے ہیں: "مگر قرآن کو اس طرح پڑھا جاتا جیسے وہ نازل ہوا تھا تو لوگ ہمیں ناموں کے ساتھ قرآن میں پاستہ"^(۴) اس سے مراد یہ ہے کہ ائمہؑ کے نام بعض آیات کی تفسیر کے عنوان سے خدا کی طرف سے نازل کیے گئے تھے۔

(۱) یہ حوالے پہلے بیٹن ہو چکے۔ (۲) الوائی ج ۵ ص ۲۵۴۔

(۳) الطہرۃ النعلانی ص ۲۱۸۔

(۴) تفسیر برہن ج ۱ ص ۲۲۰۲۲ رسالہ منلیہ ص ۲۲۵۔ المسائل الشریعہ اور تفسیر عیاضی ج ۱ ص ۱۳۔

اگر قرآن اس طرح پڑھا جاتا جیسے نازل ہوا تھا۔

اس بات کے پیش نظر کہ حضرت علیؓ نے قرآن کو نزول کی بنیاد پر لکھا اور قوم کے سامنے پیش کیا لیکن انہوں نے امامؑ کا مصحف قبول نہ کیا، ایک روایت کہتی ہے اگر قرآن اس طرح پڑھا جاتا جیسے نازل ہوا تھا تو ائمہؑ کے نام اس میں دیکھے جاتے، یا بغیرؑ سے مروی دوسری روایت کہ، "اگر قرآن اس طرح پڑھا جاتا جیسے نازل ہوا تھا تو دو افراد بھی آپس میں اختلاف نہ کرتے" ^(۱) مذکورہ بالا روایت سے دو نکتوں کا استفادہ ہوتا ہے،

پہلا تو یہ کہ، اگر لوگوں کو آیات کے شان نزول، الہی تفسیروں (جو خدا کی طرف سے نازل ہوئی) اور آیات کی تاریخ نزول کا پتہ چل جائے تو انہیں برے کو نیک سے اور صحیح شخص کو غلط شخص سے ممتاز کرنے اور پہچاننے کا معیار اور اصول ہاتھ آجائے گا۔ اس کے بعد خیانت کار افراد اور باطل کے پیروکاروں پر حکومتی عہدوں یا اسلام کے معانی و مفہیم اور اقدار میں دخل اندازی کا راستہ بند ہو جائے گا۔

دوسرا یہ کہ، اہل سنت کی کتابیں ایسی روایات سے بھری پڑی ہیں جو قرآن کی قرائت میں پیدا ہونے والے اختلاف کی طرف اشارہ کرتی ہیں۔ حالانکہ جیسا کہ آئندہ ہم امام محمد باقرؑ سے روایت بیان کریں گے کہ، "قرآن واحد ہے اور واحد خدا کی طرف سے نازل کیا گیا ہے اور اختلافات راویوں کے پیدا کردہ ہیں" اب اگر قرآن اسی طرح پڑھا جاتا جیسے نازل ہوا تھا تو دو شخص بھی آپس میں اختلاف نہ کرتے اختلاف اس وقت پیدا ہوا کہ جب ہر شخص نے قرآن کو اپنے لیے پڑھنا چاہا اور قرآن میں اپنی تخیل اور تفسیر داخل کرنا چاہی۔ انشاء اللہ مزید وضاحت بعد میں آئے گی۔

(۱) ابوابی ج ۵ ص ۲۴۳۔

قرآن کو تنزیل کے مطابق پڑھنے سے ائمہ کا روکنا:

قرآن کا تنزیل کے ساتھ پڑھنا یعنی ان تفسیروں کے ساتھ جو خدا کی طرف سے نازل ہوئی ہیں اگرچہ وہ قرآن نہیں ہیں یہ کام ابتداء میں تو آسان نظر آتا ہے لیکن اس میں متعدد خطرات بھی پائے جاتے ہیں یہ قرائت اگر کی جائے تو ظالم حکمران قاری اور قرائت کی نالودی پر عمل جائیں گے اگر قرآن کو اسکی حقیقی تفسیر کے ساتھ پڑھا جائے تو گزشتہ طاغوت اور ظالم و جابر حکمران جو اپنے تمام جرائم اور گمراہیوں کے باوجود لوگوں کے لینے انسانیت کے اعلیٰ نمونوں کے طور پر پہچانے جاتے ہیں زیر سوال آجائیں گے اور چونکہ یہ شخصیات ہمیشہ احترام کی نظروں سے دیکھی جاتی ہیں لہذا ہر ایسی کوشش جو انکی حیثیت کو مخدوش کرتی ہو سختی سے کھل دی جائے گی یہ کوشش اگرچہ کسی مقدس ترین شخص اور مقدس ترین کتاب کی طرف سے بھی ہو جب بھی ان ظالموں کی نظر میں اس شخصیت کو نالود کرنا ضروری ہو جائے گا اور اس کتاب کو پھاڑنا یا جلانا ضروری ہو جائے گا لہذا جب تک اقتدار ان ظالموں کے ہاتھ میں ہے ایسے اسرار پنہان رہنا چاہئیں۔ ان رازوں کا آشکار کرنا بہت زیادہ خطرات رکھتا ہے کیونکہ یہ بزدل لوگ کسی جسارت سے بھی نہیں ہٹکتے یہی وجہ تھی کہ ائمہ نے قرآن کو تاویل کے ساتھ قرائت کرنے سے منع فرمایا۔ "سفیان ابن سمعہ" امام صادقؑ سے اس طرح نقل کرتا ہے کہ میں نے حضرتؑ سے قرآن کی تنزیل کے بارے میں سوال کیا تو حضرتؑ نے فرمایا: "قرآن اسی طرح پڑھو جیسے تم نے اسکی تعلیم حاصل کی ہے" (۱) حضرتؑ کا یہ جواب اس بات پر قیہد ہے کہ سوال آیات کے ساتھ نازل ہونے والی تفسیر کے بارے میں تھا ائمہ نے بھی مختصر مفید اور محکم جواب دیا۔

(۱) الکافی ج ۱ ص ۴۴۰

مصحف فاطمہ سلام اللہ علیہا اور مصحف حضرت عائشہ

بحث کی مناسبت سے یہاں پر ہم دو مطالب کی طرف اشارہ کریں گے،

پہلا یہ کہ، بعض نے شیعوں کو بدنام کرنے کے لئے ان پر ایک اور حمت لگانے کی کوشش کی ہے وہ یہ کہ شیعہ کا ایک الگ قرآن ہے اور اس کا نام مصحف فاطمہ ہے یعنی اس حمت لگانے والے کی نظر میں شیعوں کا قرآن مسلمانوں کے قرآن کے علاوہ ہے لیکن حقیقت مطلب یہ ہے کہ اس مصحف کے بارے میں متحد روایات پائی جاتی ہیں اور ان روایات سے ظاہر ہوتا ہے کہ یہ مصحف قرآن نہیں ہے اور نہ فاطمہ سلام اللہ علیہا نے اور نہ کسی اور نے ایسا دعویٰ کیا ہے کہ یہ موجودہ قرآن کے مقابلے میں ایک قرآن ہے بلکہ یہ مصحف دوسری کتابوں کی طرح ایک کتاب ہے نہ اس میں حلال کا تذکرہ ہے اور نہ حرام کا تذکرہ بلکہ اس میں حضرت فاطمہ سلام اللہ علیہا کی وصیت ہے اور آئندہ رونما ہونے والے واقعات کا ذکر ہے^(۱)

دوسرا یہ کہ، ام المؤمنین عائشہ کے مصحف کو دیکھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ حضرت عائشہ کا قرآن دوسرے مسلمانوں کے قرآن سے اختلاف رکھتا ہے حضرت عائشہ کے مصحف میں کئی اضافے پائے جاتے ہیں مثلاً پہلی صفوں کے نمازیوں پر سلام والی آیت^(۲) یا بعض آیات میں ”صلاة العصر“ کے لفظ کا اضافہ ہے^(۳) یا دوسرے اضافے موجود ہیں تو صرف حضرت عائشہ کے مصحف کے بارے میں ہے فی الحال ہم حضرت حنظلہ کے قرآن اور جو کچھ اس میں ہے اسکو زیر بحث نہیں لاتے

(۱) الکافی باب ذکر الصحیفہ ج ۱/ ص ۱۸۶-۱۸۷ دراست فی الکافی و الصحیح ص ۷۹۳-۷۹۸۔

(۲) التائید ج ۲/ ص ۷۵ دراست فی الکافی و الصحیح ص ۷۹۴ الحدیث النشر ج ۵/ ص ۳۲۰ اکذوب تحریف۔

القرآن ص ۷۲۰-۷۲۱ الصحاح الجوداد و کتبہ ص ۸۵ سے منقول۔

(۳) المصنف ج ۱/ ص ۵۷۸۔

عاصم کی قرأت دہی حضرت علیؓ اور پیغمبرؐ کی قرأت ہے۔

”طلوی“ سنی ابن اکثم سے روایت کرتے ہیں کہ اس نے کہا: ”اگر قرأت عجز کی صحت کے لحاظ سے ہو تو پھر عاصم سے زیادہ صحیح کوئی قرأت نہیں ہے۔ کیونکہ عاصم کتبہ میں نے اپنی قرأت ابو عبد الرحمن سے لی ہے اور عبد الرحمن نے بھی اپنی قرأت حضرت علیؓ سے روایت کی ہے اور حضرت علیؓ نے قرأت پیغمبر اکرمؐ سے سیکھی ہے اسی روایت میں آگے چل کر کتبہ ابو جعفر نے کہا اور صحیح کہا ہم نے عاصم کی قرأت حرف بحرف روح ابن فرج سے سیکھی اور روح ابن فرج کتبہ میں نے اپنی قرأت یحییٰ ابن سلیمان جعفی سے اخذ کی ہے۔

”سنی ابن سلیمان“ نقل کرتے ہیں کہ حضرت ابو بکر ابن عیاشی کتبہ میں نے اپنی قرأت عاصم سے روایت کرتے ہیں اور میں نے عاصم سے کہا: تم نے اپنی قرأت کس سے سیکھی؟ تو عاصم نے کہا: میں نے اپنی قرأت سلی سے اور سلی نے اپنی قرأت حضرت علیؓ سے لی ہے اور حضرت علیؓ نے اپنی قرأت خود پیغمبرؐ سے حاصل کی آخر میں کتبہ، ابراہیم ابن احمد ابن مروان واسطی، محمد ابن خالد ابن عبد اللہ واسطی سے نقل کرتے ہیں وہ کتبہ میں نے حص ابن سلیمان کوئی سے سنا وہ عاصم سے نقل کر رہا تھا کہ عاصم نے کہا ابو عبد الرحمن نے کہا میں نے قرآن حضرت علیؓ کے پاس پڑھا اور یہ کام جاری رکھا اور صرف حضرت علیؓ ہی کی قرأت پر اکتفا کی اور اس قرأت پر مہارت حاصل کر لی۔ اس کے بعد طلوی اضافہ کرتے ہوئے کتبہ عاصم نے اپنی قرأت ابن مسعود سے اور اس نے پیغمبرؐ سے حاصل کی تھی، عاصم نے زید سے ملاقات کی تو دیکھا اسکی قرأت کے ساتھ زید کی قرأت کا ایک لفظ میں اختلاف نہیں تھا میں اگر کوئی کہے کہ عاصم کی قرأت پیغمبر اکرمؐ سے ہے تو اس نے فضول بات نہیں کہ۔^(۱)

(۱) ابن حاتم مطاب کے لئے رجوع کریں مشکل کتاب ج ۱ ص ۱۱۳ و فیات الامین ج ۶ ص ۳۹۰ تصحیحاتی علوم القرآن

ج ۲ ص ۲۳۳، صرح القراء الکبار ذہبی ج ۱ ص ۵۰ سے منقول، قراءات القراء المعروفین ص ۱۶۲، ۱۰۸۔

برہاٹل عاصم کی امیر المؤمنینؑ سے قرائت لینے والی بات مشہور ہے جسے اکثر مؤرخین نے ذکر کیا ہے۔^(۱) حفصؓ نے بھی عاصمؓ سے ایسی قرائت سیکھی حفصؓ کتاہے عاصمؓ نے مجھے کہا میں نے جو قرائت تجھے تعلیم دی ہے وہ حضرت علیؓ کی قرائت ہے جسے میں نے ابو عبدالرحمن سلیؓ سے حاصل کیا اور عاصمؓ کتاہے میری قرائت ابو عبدالرحمن کی قرائت کے ساتھ ذرہ برابر اختلاف بھی نہیں رکھتی ہے اور ابو عبدالرحمن بھی اپنی قرائت میں حضرت علیؓ کے ساتھ ذرہ برابر اختلاف نہیں رکھتا تھا۔^(۲)

اسی طرح عبداللہ رازیؒ سے ”فقد الفضاخ“ میں منقول ہے کہ کوفہ کے دوسرے قاریوں کی مانند عاصمؓ قرائت میں شیعوں کا پیٹھا تھا۔ اسی طرح رازیؒ سے منقول ہے کہ مکہ مدینہ کوفہ اور پھر بصرہ کے اکثر قاری شیعیان اہل بیت ہیں اور اس عظیم خاندان کی محبت میں شرت رکھتے ہیں۔^(۳) یا یہ کہ آج کے تمام مصاحف حفصؓ کی قرائت پر ہیں اور حفصؓ نے اپنی قرائت عاصمؓ سے اس نے عبدالرحمن سلیؓ سے اور اس نے حضرت علیؓ سے حاصل کی۔^(۴) اس بارے میں علامہ فتح محمد ہادی معرفتؒ نے متعدد نصوص و روایات نقل کی ہیں رجوع کریں۔^(۵)

”ابن شہر آشوب“ کتاہے، — عاصمؓ نے اپنی قرائت ابو عبدالرحمن سے سیکھی اور ابو عبدالرحمن کتاہے میں نے اپنی قرائت پوری کی پوری حضرت علیؓ سے سیکھی، عاصمؓ کے

(۱) التحدید ج ۲ ص ۱۹۵، ۲۳۵، ۲۳۶، الکافی و الاثقان ج ۱ ص ۱۱۱ تہذیب صحیحہ دمشق ج ۲ ص ۲۳، نباء الملوک الطبری

ص ۱۰۰، قرآن القراء المعروفین ص ۱۰۴، ۱۰۵، والتیسیر فی القرآن السبع ص ۹

(۲) التحدید ج ۲ ص ۱۹۵، ۲۳۵، ۲۳۶۔

(۳) التحدید ج ۲ ص ۱۹۵، ۲۳۵، ۲۳۶۔

(۴) التحدید ج ۲ ص ۱۹۲، ۱۸۳۔

(۵) التحدید ج ۲ ص ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵۔

بارے میں کہا گیا ہے کہ سب سے فصیح قرائت اسی کی ہے^(۱) اسی طرح امام محمد باقرؑ اپنے والد گرامی حضرت امام بیاضؑ سے روایت کرتے ہیں کہ، اہل مدینہ کی قرأت حضرت علیؑ والی قرائت ہے۔^(۲) مذکورہ بالا حقائق کے پیش نظر ”جاہل“ کے جھوٹ کا پردہ چاک ہو جاتا ہے جو کہتا ہے کہ: حافظوں کے باب میں خصوصاً رسول اکرمؐ کے زمانے میں حضرت علیؑ کا نام نہیں لیا گیا ہے اسی طرح حضرت علیؑ کو قرأتوں اور حروف و وجوہ والے افراد سے بھی شمار نہیں کیا جاتا ہے اور حضرت علیؑ کی قرائت اور مصحف کے بارے کچھ نہیں کہا جاتا۔^(۳) جاہل کے ان یکواسات کا محرک صرف اور صرف حضرت علیؑ کی ذات سے اس کی دشمنی، بغض اور کینہ و حسد ہے۔

(۱) النایب ج ۲ ص ۴۴۔

(۲) قرائت القرآن المعروفین ج ۲ ص ۴۸۔

(۳) العتبات ص ۳۳۔

تیسرا حصہ :

قرآن کا رسم الخط اور

قراءت قرآن

۱۔ قراءت اور حروف سبعہ

۲۔ قرآن کا رسم الخط تہمتوں کے قید خانے میں

۳۔ عمدی دست اندازیاں یا سستی و کالی کا نتیجہ

۴۔ مزجی تفسیر یا مترادف الفاظ کے ذریعے تفسیر

۵۔ اجتہادات و عقائد

پہلی فصل قراآت اور حروف سبعہ (سات حروف)

مختلف اور شاذ قرائتیں،

بعض روایات میں قرآنی آیات کے اختلاف کی طرف اشارہ ہوا ہے جبکہ بعض آیات کے بارے میں کئی، زیادتی یا مختصر تغیر و تبدل کا ذکر کیا گیا ہے۔ ان روایات میں قرآنی آیات کے اختلاف کا سبب صحابہ کی قرائتوں کو شمار کیا گیا ہے اور دعویٰ کرتے ہیں کہ قرآن میں یہ قراآت تھیں۔ اور کئی لوگوں نے اس بات کی تائید کی ہے۔ لیکن اگر ان روایات میں غور و فکر کیا جائے تو یقین کا دعویٰ نہ بھی کریں تو اطمینان بہر کیف حاصل ہو جاتا ہے کہ یہ روایات بے بنیاد اور ناقابل اعتبار ہیں کوئی دلیل بھی ان روایات کی تائید نہیں کرتی۔

اس بحث کی تفصیلات میں جانے سے پہلے مزوری ہے کہ جو حدیث قرائتوں کے اختلاف کی دلیل اور توجیہ کے عنوان سے پیش کی جاتی ہے اس کے باطل ہونے کو ثابت کیا جائے اس حدیث نے قرآن کے الفاظ میں پائے جانے والے اختلاف کو شرعی حیثیت دے رکھی ہے یہ حدیث کہتی ہے ”قرآن سات حروف (لجہ) پر نازل ہوا ہے“^(۱)

(۱) رجوع کریں، صحیح مسلم ج ۲ / ص ۲۴، ۲۳، ۲۴، صحیح بخاری ج ۳ / ص ۱۳۶، المجتبٰی الصحیح ترمذی ج ۵ / ص ۱۹۳، ۱۹۵، مسند احمد ضعیف ج ۹ / ص ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، اور ج ۵ / ص ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴

ابن جزری نے بیس صحابہ کا نام ذکر کیا ہے جنہوں نے اس حدیث کو روایت کیا ہے ^(۱) لیکن ہم درج ذیل دلیلوں کی بنیاد پر اس حدیث کو صحیح نہیں سمجھتے:

۱۔ امام محمد باقرؑ اور امام جعفر صادقؑ سے منقول روایت میں ہے کہ انہوں نے قرآن کے سات حروف (لجوں) پر نزول کو جھوٹ بتلایا ہے اور اس حدیث کو جھوٹا قرار دیا ہے۔ امام محمد باقرؑ سے روایت کے الفاظ یوں ہیں "خدا کے دشمنوں نے جھوٹ کہا ہے قرآن، خدائے واحد کی طرف سے حرف واحد پر نازل ہوا ہے (نزل علی حرف واحد من عند الواحد) اور دوسری روایت میں اضافہ فرمایا "_____ لیکن اختلافات راویوں کی طرف سے وجود میں آئے ہیں۔۔۔۔۔"

اس طرح کی تعمیر کے ساتھ متعدد روایات معصومینؑ سے وارد ہوئی ہیں آپ خود روایات کو دیکھنے کے لیے نیچے دیئے گئے حوالوں کی طرف رجوع کریں۔ ^(۲) شیخ طوسی اس بارے میں فرماتے ہیں "اور جان لو کہ جو چیز شیعہ مذہب میں مشہور اور ائمہ کی روایت میں وارد ہوئی ہے وہ یہ ہے کہ قرآن ایک حرف پر، ایک عالمگیر پر

(۱) التفسیر ج ۱ ص ۲۱۔

(۲) صاحب فضل القرآن از اصول کافی باب النوار ج ۲ ص ۳۳۱ حدیث ۳ و ۴، التفسیر ج ۲ ص ۱۰۳ و ۱۰۵ یہ نقل از کافی، تفسیر بہار ج ۱ ص ۱۱، بحث فی جمیع القرآن و طور ص ۲۵، البیان ص ۱۳۳، مصباح المفہم کتب الصلوٰۃ ص ۷۰، فصل الخطاب ص ۲۱۳ (اس میں متعدد روایات ہیں)، النوازی ج ۵ ص ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶،

نازل ہوا ہے۔^(۱) اسی طرح ”سلیمان ابن مرد“ سے نقل کرتے ہیں کہ انہوں نے پیغمبرؐ سے نقل کیا ہے کہ پیغمبر اکرمؐ نے فرمایا ”جبرائیل امینؑ میرے پاس آئے اور کہا ”قرآن کو ایک حرف پر پڑھیں۔“^(۲)

سات معنوی حروف:

ممکن ہے کہ اس جملے ”خدا کے دشمنوں نے جھوٹ بولا سے مراد یہ ہو کہ انہوں نے اپنی پلید اغراض کو پانے اور مذموم مقاصد کی تکمیل کے لیے حدیث کے معنی میں تحریف کی ہے یعنی یہ کہ وہ اپنی من پسند حدیث و تفسیر کی توجیہوں کے ساتھ قرآن کو اپنی خواہشات کے پورا کرنے کا ذریعہ بنا سکیں لہذا امامؒ نے انہیں جھوٹا شمار کیا۔ یہ احتمال اس لحاظ سے ہے کہ اس حدیث کے صحیح معنی جیسا کہ روایت میں بھی آیا ہے۔ یہ ہیں کہ قرآن کریم سات محور اور بنیادوں پر نازل ہوا ہے یعنی قرآن کی تمام آیات کو سات حصوں پر تقسیم کیا جاسکتا ہے، دستورات، نواہی، تہنیت و ترغیبات براہِ تکلیف کرنا، ڈرانا، بدل، قہر اور ضرب المثل البتہ ان روایات میں ان سات حصوں کے بیان میں ایک دوسرے کے ساتھ مختصر اختلاف پایا جاتا ہے اس تقسیم سے آگاہی کے لیے ذیل میں دیے گئے

(۱) البیہان ج ۱ ص ۷۰۔

(۲) کنز العمال ج ۲ ص ۲۳۳ ابن مسعود سے نقل کیا ہے۔

حوالوں کی طرف رجوع کیا جاسکتا ہے^(۱)

ابنہ بعض شیعہ روایات سے یہ بھی استفادہ ہوتا ہے کہ "احرف سبعہ" (سات حروف) سے مراد قرآن کے بطنوں اور ناولیں ہیں امام ابو جعفر (امام محمد باقر) سے روایت ہے کہ فرمایا "قرآن کی تفسیر سات حروف پر ہے" از جملہ علم ما کان اور علم ما یکن (گذشتہ و آئندہ کا علم) ہے اور ان وجوہات کو صرف ائمہ جانتے ہیں۔^(۲) اسی طرح وہ روایت جو کہ حماد سے اس بارے میں نقل کی گئی ہے حماد کہتا ہے میں نے امام صادق کی خدمت میں عرض کیا آپ سے نقل کی جانے والی احادیث مختلف ہیں؟ حضرت نے فرمایا قرآن سات حروف پر نازل ہوا ہے اور امام کی کم از کم قدرت یہ ہے کہ وہ سات وجوہوں پر فتویٰ دے سکتا ہے۔^(۳)

(۱) بحار الانوار ج ۳۳ ص ۹۳، ۹۴، اور ج ۹۰ ص ۳، غریب الحدیث ج ۲/ ص ۱۲۰، جامع الاحکام القرآن قرطبی ج ۱ ص ۳۹، جامع البیان (تفسیر طبری) ج ۱ ص ۲۳۰، ۲۳۱، تفسیر ابن کثیر علائقہ جزء ۱ ص ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، طبری، باقانی اور ابن جریر سے نقل کرتے ہوئے، کنز العمال ج ۱ ص ۳۹۱، ۳۹۲، ج ۲ ص ۳۳ ابن جریر حاکم، طبرانی، ابن حزم، ابیہند، البیہقی سے نقل کرتے ہوئے، البیان ذرکشی ج ۱ ص ۲۲۱، البیان و الذخائر ج ۱ ص ۱۰۰، افشر ج ۱ ص ۲۵، الاقطن ج ۱ ص ۳۸، مجمع الزوائد ج ۱ ص ۱۵۳، طبرانی سے نقل کرتے ہوئے، البیان ج ۱ ص ۷، البیان نوٹی ص ۲۰۰، مصباح الفقہ سکتب الصلوٰۃ ص ۲۴۳، التفسیر ج ۲ ص ۹۳ رسالہ نمبر فی صوفی اسی القرآن سے نقل کرتے ہوئے، مصابح الانوار ج ۲ ص ۲۹۹، فتح الباری ج ۱ ص ۲۲، مشکل الآثار ج ۳ ص ۱۸۳، ۱۸۵، مسند زید ابن علی ص ۳۸۵، اللہ الرحمن ص ۳۱۰، ابن ابیہار ابن منذر و غیرہ سے نقل کرتے ہوئے۔

(۲) بصائر الدرجات ص ۱۹۶، وسائل الطیبعہ ج ۱۸ ص ۱۳۵، کنز العمال ج ۲ ص ۱۰۰۹ بہ نقل از بحیثی دربابہ جو کہ حضرت علی سے نقل کرتا ہے کہ قرآن دس حروف پر نازل ہوا ہے غوثیہ دینے والا ڈرانے والا، تلخ، تسو، مثل حکم، حکم، قشایہ، طیل اور حرام۔

(۳) موا خصل ج ۱ ص ۲۵۸، تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۳۰۳، اس کے علاوہ میں بحار سے ج ۱۹ ص ۲۲، ۲۰۰، البیان ج ۱ ص ۲۲، ۲۳، مصابح الانوار ج ۲ ص ۲۹۹، مصباح الفقہ سکتب الصلوٰۃ ص ۲۴۳۔

۲۔ قرآن کے سات حروف پر نازل ہونے کے بارے میں روایات مختلف ہیں بعض میں ہے کہ قرآن سات حروف پر نازل ہوا ہے جیسا کہ اوپر ذکر ہوا بعض روایات میں ہے کہ قرآن پانچ حروف پر نازل ہوا ہے^(۱) اور بعض میں چار حروف کا تذکرہ ہوا ہے^(۲) جبکہ بعض دوسری روایت میں قرآن کے تین حروف پر نازل ہونے کا ذکر ہے^(۳) اور بعض دوسری روایات قرآن کے نزول کو دس حروف پر سمجھتی ہیں۔^(۴) ان میں سے کون سی تعداد صحیح ہے اور کن روایات کو ترجیح دی جائے؟

۳۔ جیسا کہ کہا جا رہا ہے جب حضرت عثمان نے لوگوں کو ایک قرائت پر مجبور کیا تو اس نے عملی طور پر اس جیسی احادیث اور تفسیر اکرم^۲ کے اس فرمان کہ ”قرآن کی قرائت متعدد ہیں سات پانچ و غیرہ“ کے خلاف قیام کیا۔ کسی نے حضرت عثمان پر اعتراض نہ کیا جبکہ موقع تھا کہ بڑے صحابہ^(۵) جن کے سرکردہ حضرت علی^۳ تھے اس پر اعتراض کرتے اور اگر یہ حدیث صحیح ہوگی تو انہیں حضرت عثمان کے خلاف دلیل کے طور پر لاسقے لیکن نہ صرف یہ کہ حضرت علی^۳ نے کوئی اعتراض نہ

(۱) جامع البیہن طبری ج ۱ ص ۲۳۰ البیہن ص ۲۶۱ جامع البیہن سے نقل کرتے ہوئے
(۲) البیہن ص ۲۶۱ کنز العمال ج ۲ ص ۳۴ طبری ابو نصر جمی ابن منذر اور کتب الوقف میں ابن انباری سے نقل کرتے ہوئے

(۳) مسند رک ج ۲ ص ۲۳۴ البیہن ذکر کئی ج ۱ ص ۲۳۴ مجمع الزوائد ج ۱ ص ۱۵۲ ۱۵۳ طبرانی و ابوزر سے نقل کرتے ہوئے کتب الآثار ج ۲ ص ۱۰۹ ۱۱۰ کنز العمال ج ۲ ص ۳۳ ابن عزیس۔ احمد اور حاکم سے نقل کرتے ہوئے۔
میزان الاعتدال ج ۱ ص ۵۹۳ اور مشکل الآثار ج ۲ ص ۱۹۵۔

(۴) کنز العمال ج ۲ ص ۱۰۹ جمی سے الاہاد میں کہ جو حضرت علی^۳ سے نقل کرتا ہے۔

(۵) سوائے اس روایت کے جو اعتراض کی نسبت عبداللہ ابن مسعود کی طرف دیتی ہے اور یہ روایت بھی ضالہ ہے اور پہلے یہ مذکور ہو چکی ہے۔

کیا اور حضرت عثمان کے مقابلے میں کھڑے نہ ہوئے بلکہ وہ جتنا شخصیت تھے جنہوں نے حضرت عثمان کے اس کام کی تائید بھی فرمائی اور اس کام میں اس کی مدد فرمائی اس مطلب پر نصوص آئندہ فصل میں ذکر کریں گے۔

۴۔ یہاں یہ سوال کیا جا سکتا ہے کہ کیوں یہ حروف پانچ، سات یا دس کی تعداد میں محدود ہوں زیادہ کیوں نہیں؟ یا اس سے کتر کیوں نہیں؟ اگر لہجوں کی یہ تعداد عربی قبیلوں کے لیے آسانی پیدا کرنے کی خاطر ہے جیسا کہ دعویٰ یہی کیا گیا ہے تو قبیلے سات سے کہیں زیادہ تھے اسی طرح ان کے لہجے بھی بہت زیادہ مختلف تھے یہاں تک کہ عرب قبیلوں کی تعداد میں اختلاف واقع ہوا ہے^(۱) ہر کیف یہ توجیہ اندھیرے میں ٹلک ٹوئیں مارنے کے علاوہ کچھ نہیں۔

۵۔ اگر سات حروف سے مراد امت پر آسانی پیدا کرنا ہے جیسا کہ قرآن کے سات حروف پر نازل ہونے کے بارے میں آنے والی بعض روایات میں اس کی تصریح موجود ہے^(۲) تو یہ آسانی عرب کے ساتھ ہی کیوں مخصوص ہے امت رسولؐ کے دوسرے افراد کو کیوں شامل نہیں۔ خدا سے اپنی امت پر بوجھ کم کرنے کی دعا کی۔ اور صحیح روایت میں ہے کہ اپنی امت سے مشقت کم کرنے کی دعا کی۔^(۳) اور خود ان لوگوں کے جہول امت پر آسانی کا مطلب ان پر بوجھ کم کرنے ہے تاکہ اس طرح سے اس امت کو خاص عزت و شرف اور خدا کی خاص رحمت حاصل ہو سکے^(۴)

(۱) انشراح، ۱ ص ۲۳۔

(۲) انشراح، ۱ ص ۲۳، فتح الباری، ج ۹ ص ۲۳ اور اس کتاب کے ص ۲۷ پر ابن عیینہ سے منقول ہے۔

(۳) انشراح فی التقرات، انشراح، ۱ ص ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶۔

(۴) انشراح فی التقرات، ج ۱ ص ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶۔

ہر حال اگر امت پر آسانی کرنا مقصود ہے تو کیا خود یہ حضرات قبول کر سکتے ہیں کہ کوئی کے جیسا کہ عبد اللہ بن عمر کا عقیدہ بھی ہے کہ عجم قرآن کو اپنے لہجے کے ساتھ قرائت کر سکتے ہیں مطلقاً "حا" کی جگہ "حاء" "عین" کی بجائے "حزہ" اور "ذال" "ضاد" "ظاہ" "کو" "زاد" پڑھیں یا "ہم" "کو" "سین" پڑھیں۔^(۱) یا اس طرح کام آسان کر دیں کہ طہوی کی کلام کو اپنے لیے نصب العین بناتے ہوئے قائل ہو جائیں "کہ خداوند عالم نے عرب پر اتنی آسانی کر دی کہ وہ صرف قرآن کے معانی کی تلاوت کریں اگرچہ الفاظ جن کے ذریعے وہ تلاوت کر رہے ہیں ان الفاظ کے مخالف ہوں جو پیغمبرؐ نے فرمائے ہوں۔"^(۲)

۶۔ یہ کیسے ہو سکتا ہے کہ پیغمبرؐ کے زمانے میں عرب کے لیے ایک حرف پر تلاوت دھوار تھی لیکن اس کے تھوڑے عرصے کے بعد یعنی حضرت عثمان کے دور میں بلکہ حضرت ابوبکر کے دور میں یہی لوگ ایک قرائت کو قبول کر کے اور مختلف لہجوں کو ترک کر دیں؟ اگر کتابت کے امکان نے ایک لہجہ و قرائت کا موقع فراہم کر دیا تھا جیسا کہ طہوی اور طبری دعویٰ کرتے ہیں اور بعد میں ہم ان کے نظریے کو بیان کریں گے تو یہی امکان پیغمبر اکرمؐ کے زمانے میں بھی تھا۔ اس مختصر عرصے میں کوئی بڑا واقعہ بھی رونما نہیں ہوا اور نہ ہی کتابت و غیرہ کے انداز میں کوئی اہم تبدیلی واقع ہوئی تھی۔
بے فائدہ تو سمجھیں،

بعض نے اس روایت کی توجیہ یوں کرنے کی سعی لا حاصل کی ہے کہ یہ سات کا عدد مبالغے اور کثرت کے بیان کی خاطر ہے۔^(۳) ہماری نظر میں یہ توجیہ کئی جہات سے غلط ہے۔

(۱) علوم القرآن، المکرم ص ۱۵۱۔

(۲) مشکل الآثار، ج ۳ ص ۱۸۶۔

(۳) انشراح، ج ۱ ص ۲۵۰۲۵۔

۱۔ چونکہ بہت سی دوسری روایات تعداد کو سات کے علاوہ عین ۱۰ چار یا پانچ بھی بیان کرتی ہیں۔

۲۔ خود اسی "سات حروف" والی روایت میں تصریح موجود ہے کہ پیغمبر اکرمؐ نے کئی دفعہ جبرائیل سے رجوع کیا اور ہر مرتبہ جبرائیل نے ایک حرف کا اضافہ کیا۔۔۔ یہاں تک کہ پیغمبرؐ کے رجوع کی تعداد سات تک پہنچ گئی اور حروف بھی سات ہو گئے، اس روایت کا ظہور سات کے عدد میں ہے نہ کہ مبالغہ میں۔

۳۔ "حضرت ابو بکرؓ" پیغمبر اکرمؐ سے روایت کرتے ہیں کہ "۔۔۔ میں نے میکائیل کی طرف دیکھا اور وہ چپ رہا تو میں نے کچھ لیا کہ حروف اور لہجوں کی تعداد ختم ہو چکی ہے" جزی اس روایت کی تصریح میں کہتا ہے کہ یہ روایت مضموم عدد کے حقیقی ارادہ پر دلالت کرتی ہے لہذا مذکورہ عدد روایت میں حد بندی کے لیے استعمال ہوا ہے۔^(۱)

۴۔ اگر "سات حرف" سے مراد قبیلوں کے لہجے ہوں۔^(۲) تو پیغمبر اکرمؐ نے اس روایت کو کیونکر عمر ابن خطاب اور ہشام بن حکیم ابن حزام کے خلاف استعمال کیا؟ یہ واقعہ صحیحین میں اس طرح سے منقول ہے کہ حضرت عمر ابن خطاب اور ہشام ابن حکیم کے درمیان قرآن کی قرائت کے سلسلہ میں اختلاف ہوا تو پیغمبر اکرمؐ نے فیصلہ صادر فرمایا اور یوں احلال فرمایا کہ قرآن سات حروف پر نازل ہوا ہے، اس طرح سے دونوں کی قرائتوں کو صحیح قرار دیا۔^(۳) سوال یہ ہے کہ کیا حضرت عمر کا

(۱) انشراح، ص ۲۶۔

(۲) رجوع کریں، فتح الباری ج ۹، ص ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۱۰۱ اور اس روایت کو ابن قتیبہ بموئل مشکل القرآن میں نقل کر رہے۔

(۳) صحیح بخاری ج ۲، ص ۴۰، مشکل التاجیر ج ۲، ص ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، انشراح، ص ۲۳۔

ہشام کے ساتھ لہجے میں اس قدر شدید اختلاف تھا کہ ان کے لیے ایک دوسرے کے لہجے پر قرآن پڑھنا ممکن نہیں تھا یا دشوار تھا؟ کیا وہ دونوں قریش سے نہیں تھے، طحطاوی وغیرہ کی تصریح کے مطابق وہ دونوں قریش سے تھے^(۱) اور کیا خود یہ واقعہ ”سات حروف پر قرآن کے نزول“ والی ان روایات کے ساتھ مصادم نہیں جو یہاں تک اجازت دیتی ہیں کہ ”ہلم“ کے بجائے ”تعال“ اور ”اقبل“ بھی پڑھا جاسکتا ہے اور اس واقعہ کی یہ توجیہ کہ حضرت عمر نے سورہ فرقان کو الفاظ کی تبدیلی سے پہلے سنا اور ہشام نے بعد میں — یہ توجیہ بھی مشکل کو حل نہیں کرتی کیونکہ یہ بات معنی نہیں رکھتی کہ پیغمبر اکرمؐ نے ہشام کو قریش کے لہجے کے علاوہ کسی اور لہجے پر تعلیم دی تھی، حالانکہ پیغمبرؐ خود قریش میں سے تھے اور سب قریشیوں کو پچھلتے تھے اور ان کے لہجے سے بھی بخوبی آگاہ تھے، اس کے علاوہ اس واقعہ کے معنی یہ ہیں کہ سات مسلسل نزولوں میں قرآن میں ہدر بجا پے در پے تبدیلیاں پیدا ہوئی ہوں اور ہر نزول ساتھ نزول کے ساتھ لہجہ اور لغت میں اختلاف رکھتا ہو، جبکہ اس مطلب کے سامنے سر تسلیم خم کرنے اور اسے قبول کرنے پر ہمارے پاس کوئی دلیل نہیں ہے اور نہ اس استدلال پر کسی قسم کا کوئی شاہد پایا جاتا ہے۔

طحطاوی کی توجیہ بھی ہماری نظر میں بے فائدہ ہے، طحطاوی کا دعویٰ یہ ہے کہ قرآن پیغمبر اکرمؐ پر ایک لہجہ اور لغت کے ساتھ نازل ہوا لیکن پیغمبرؐ نے ضرورت کے پیش نظر لوگوں کے لیے آسانی پیدا کی اور انھیں سات لہجوں پر قرآن پڑھنے کی اجازت دی۔^(۲) اس توجیہ کا مطلب یہ ہے کہ وہ حقیقت واحد جو پیغمبرؐ پر نازل ہوئی تھی اسے پیغمبر اکرمؐ نے اس طرح لوگوں کے سامنے پیش کیا کہ ان کے اوپر معاملہ مستحب ہو گیا اور حقیقت شلوک و

(۱) مشکل الآثار ج ۱ ص ۸۷، انطرح ج ۱ ص ۲۳۔

(۲) مشکل الآثار ج ۱ ص ۱۹۰۔

جہات کے پردوں میں چھپ گئی، حتیٰ کہ حضرت عمر اور ہشام والا واقعہ جو کہ اوپر بیان ہو چکا ہے اسکی تکذیب کرنا ہے۔

دہی یہ توجیہ کہ پیغمبرؐ کسی غیر قریشی کو قرآن کی تعلیم دے رہے تھے تو ہشام نے اسے سن لیا اور اس قرآن کو حفظ کر لیا یہ بھی صحیح نہیں ہے کیونکہ ہشام جو کہ لہجوں کے اختلاف سے واقف تھا اسے چاہیے تھا کہ قرآن کو اپنے لہجے پر لونا لیا بالخصوص اگر اسکے لینے دوسرے لہجہ پر پڑھنا ممکن نہ ہوتا یا مشکل ہوتا جیسا کہ یہی دعویٰ کیا گیا ہے، اس کے علاوہ روایات میں جو موارد جیسے، حطم، تغلب اور اقبل وغیرہ بیان کیئے گئے ہیں اس احتمال سے میل نہیں کھاتے اور اسے رد کرتے ہیں، اس حد تک کہ وہ روایات لہجوں میں اختلاف کی اجازت دیتی ہیں (اگر روایات صحیح ہوں) کہ کلمات نہ بدلیں اور کسی کے لینے کلمات کی ادائیگی عسر و حرج کی موجب نہ ہو اگرچہ کلمات کے معانی کو نہ پاسکے، بالآخر یہ سب صرف احتمال کی حد تک ہیں جن پر کوئی دلیل و مؤید موجود نہیں ہے۔

چھ حرف الہجہ کا نسخہ

ہم اس فصل کے آخر میں ٹھادی، طبری، جوزی اور قطلان کے چھ لہجہ کے نسخے کے بارے میں دعویٰ کی طرف اشارہ کرتے ہیں ان کا دعویٰ یہ ہے کہ کیونکہ حضرت عثمان (جو کہ ان کے قبول گمراہی سے معصوم ہے) کے ذریعے امت ایک حرف پر جمع ہو گئی لہذا بھیہ لہجے خود بخود ناپود ہو گئے یعنی عذر کے دور ہونے، قرآن کی قرائت و کتابت لکھنے اور حفظ کرنے کے امکانات مٹنے ہونے کی وجہ سے حضرت عثمان کے ذریعہ سے صرف ایک قرائت باقی رکھی گئی، اور بھیہ لہجے ختم کر دیئے گئے اور منسوخ ہو گئے اور لوگوں نے بھی اس بارے میں اپنے امام کی پیروی کی اور اسکے مشفقانہ نظریے پر عمل کیا جو کہ پوری امت کے لینے سودمند تھا۔ حضرت عثمان نے اس طریقہ سے قصہ کو جڑ سے اکھاڑ پھینکا اور قرآن

کو کئی و بیشی جیسے ممکنہ رخنوں سے بچا لیا۔^(۱)

یہ دعویٰ بھی صحیح نہیں ہے کیونکہ خدا کی شریعت کو صرف خود پیغمبرؐ نسخ کر سکتے ہیں۔ کیا یہ ممکن ہے کہ حضرت عثمانؓ تو اس حقیقت کو کچھ سکتا ہے کہ سات لکھ قند و فساد اور قرآن میں کئی یا بیشی کے موجب بن سکتے ہیں لیکن اس حقیقت کو نہ خدا کچھ سکے اور نہ ہی رسول گرامیؐ یہ کیسے ممکن ہے کہ خدا اور رسولؐ ایسی چیز کو تشریع کریں کہ جو اختلاف و قند کی موجب ہو "تعالى عن ذلك علواً کبیراً" خدا اور اس کا رسول ایسی نامناسب باتوں سے پاک و منزہ ہیں۔

یہ کیسے ہو سکتا ہے کہ جو الفاظ اور حروف خدا کی طرف سے بازل ہوئے ہوں، صحابہ ان کے ضائع کرنے پر موافقت کر لیں اور کیا ایسی صلاحیت ان میں تھی؟ حالانکہ یہ لہجہ نسخ نہیں ہوا تھا۔ البتہ صحابہ کا حضرت عثمانؓ کے کام کی موافقت کرنا اور اس پر خاموش رہنا اور حضرت علیؓ کا اس کام کی حمایت کرنا جو کہ حضرت عثمانؓ نے لوگوں کو ایک مصحف پر جمع کیا۔ اگر کسی بات پر دلالت کرتا ہے تو وہ یہ کہ دوسری قرائتیں صحیح نہیں تھیں اور قرآن کو مختلف قرائت کے ساتھ پڑھنا جائز نہیں ہے، بلکہ یہ دلالت کرتا ہے کہ قرآن کا سات لکھوں پر بازل ہونا غلط ہے اور کم از کم اس حدیث کا صحابہ کی نظر میں غیر معتبر اور غلط ہونا ثابت ہے۔

(۱) تاریخ قرآن آپریس ص ۳۴، مباحث فی علوم القرآن قطان ص ۳۱، ۳۲ اور ۱۳۳ طبری سے نقل کرتے ہوئے ج ۱ ص ۵۷، ماحل الفرقان ج ۱ ص ۲۵۵ امت کی عصمت کے دعویٰ اور یہ کہ پیغمبرؐ کے بعد امت کا اجماع جوت کی حد تک ہے کے لئے رجوع کریں۔ المعظم ابن جوزی ج ۱ ص ۲۶، الامام ج ۱ ص ۳۶، الاحکام فی اصول الاحکام آدمی ج ۱ ص ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰

اسی طرح قرائتوں کے اختلاف کے اسباب اور آیات میں تغیر و تبدل کی علتوں کا بیان اس حدیث "قرآن کا سات حروف پر نازل ہونا" کو مورد سوال ٹھہراتا ہے جیسا کہ اس بارے میں شیعہ کتابوں میں وارد ہونے والی روایات کو بھی قبول نہیں کیا جاسکتا، سابقہ جوابات کے علاوہ کافی ہے کہ یہاں پر درج ذیل واقعہ کی طرف اشارہ کر دیا جائے، ایک شخص امام صادقؑ کی خدمت میں حاضر ہوا اور اس نے قرآن کی کچھ آیات عام طریقے سے ہٹ کر پڑھیں تو امامؑ نے اس سے فرمایا خاموش ہو جو اس جیسی قرائت پر مت پڑھو بلکہ جیسے دوسرے تلاوت کرتے ہیں اس طرح پڑھو۔^(۱) البتہ اس بارے میں اور روایات بھی موجود ہیں کہ جنہیں بعد میں پیش کیا جائے گا ہم انشاء اللہ احادیث کی کتابوں میں موجود بہت سی روایات پر اعتماد کرتے ہوئے قرائت میں پائے جانے والے اختلافات پر موجود اسباب و عوامل کو ذکر کریں گے اور یہ کام آنے والی فصلوں میں انجام پائے گا۔

 (۱) رجوع کریں۔ کافی ج/۲ ص ۳۳۳، میزان الدراجات صفحہ ۱۰۸۳، الحجۃ الجلیلہ ج/۲ ص ۲۳۳، النوازی ج/۵ ص ۲۵۴، مصباح التفسیر کتاب الصلوٰۃ ص ۲۵۵، التحدید ج/۱ ص ۲۸۹، وسائل ج/۳ ص ۸۶۱۔

دوسری فصل

قرآن کا رسم الخط تہمت کے قید خانے میں

نقطہ آغاز،

سابقہ فصل میں قرأت کے رسم الخط بلکہ قرآنی آیات کے سننے کی وجہ سے جو اختلافات وجود میں آئے ہیں ان کی طرف مختصر اشارہ کیا گیا اور اس بارے میں صحابہ سے بعض روایات بھی پیش کی گئیں، اس فصل میں ہم تفصیل کے ساتھ اس مسئلہ پر روشنی ڈالیں گے اور درج ذیل غوروں پر بحث کریں گے۔

الف، آیات میں اعراب (زبر، زیر، پیش اور سکون) کا نہ ہونا۔

ب، قرآن کے حروف پر نقطے نہ ہونا۔

ج، قرآنی رسم الخط کی خصوصیات۔

د، لکھنے والوں کے اشتباہات اور غلطیاں۔

ه، قرآنی آیات میں شخصی اجتہادات جہاں تک قرآن کا رسم الخط اجازت دیتا ہے۔

و، قرأت میں کوتاہی۔

ز، قوت سامعہ کی خطا اور نادرست سننا۔

ح، لہجوں کا اختلاف۔

پڑھنے میں غلطی

جس رسم الخط کے مطابق قرآن لکھ کر بڑے بڑے اسلامی شہروں میں بھیجا گیا یہی زیادہ تر اختلافات کا موجب بنا، کیونکہ اس رسم الخط کو مختلف طریقوں سے پڑھا جاسکتا تھا، اور وہ تمام لوگ جو اس رسم الخط کو پڑھتے تھے، انہوں نے خود "مغیر اکرم" سے قرآن کو سنا نہیں تھا تاکہ قرآن کو اس طرح سے پڑھیں جیسے انہوں نے "مغیر" کو پڑھتے سنا ہو۔ ایسے لوگوں کی تعداد بہت کم تھی جنہوں نے خود "مغیر اکرم" سے قرآن کا سماع کیا تھا اور وہ بھی قرآن کے کچھ حصے، لہذا وہ کبھی ہوئی آیات کو اپنی سوجھ بوجھ کے مطابق پڑھتے تھے۔ ابو احمد عسکری اس حقیقت کی طرف اشارہ کرتے ہوئے کہتے ہیں:

"لوگوں نے چالیس سال سے زیادہ مدت تک مصحف حضرت عثمان کو پڑھا اور یہ سلسلہ عبدالملک ابن مروان کے زمانے تک جاری رہا جب یہ غلط پڑھنا پورے عراق کو اپنی پلیٹ میں لے چکا تھا تو ہجرت کو اس سے خطرہ محسوس ہوا۔" اس کے بعد ابو احمد عسکری شعبہ کے موارد والے حروف پر نصر ابن عاصم کی طرف سے علامتیں لگانے کا ذکر کرتے ہیں۔^(۱)

غلط پڑھنے اور اختلاف کا ابتدائی زمانے تک پھیلے ہوئے ہونا،

یہ بات کہنے کی ہے کہ غلط پڑھنا خود حضرت عثمان کے زمانے میں بھی عام ہو چکا تھا یاں تک کا سبب حضرت عثمان کے مصاحف لکھ کر اسلامی شہروں میں بھیجے جانے والے اقدام کو شمار کیا جاتا ہے۔^(۲)

(۱) التفسیر ج ۱ ص ۳۰۹، کتاب التفسیر ص ۱۴، زندگی قحج از کتاب و فیت الامین ج ۲ ص ۳۲ سے منقول، القراءات القرآنیه ص ۱۱۸، المیزان فی التفسیر ص ۲۵ سے منقول، جمل عسکری ص ۳۰۔

(۲) کنز العمال ج ۲ ص ۳۶۹ ابن ابی داؤد، ابن انباری اور الحنفی میں غلطی سے منقول، الاثقان ج ۱ ص ۵۹ ابن اثیر، المیزان ج ۳ ص ۳۲ سے منقول، مباحث فی علوم القرآن ص ۱۲۰ طبری، تحقیق محمد حاکم و احمد حاکم ج ۱ ص ۳۰۲ سے منقول۔

ی دوسری بات یہ ہے کہ جب قرائتوں میں اختلاف کی خبر حضرت عثمان تک پہنچی تو اس نے کہا تم لوگ میرے سامنے قرآن پر جھوٹ باندھتے ہو اور اس کے پڑھنے میں غلطیاں کرتے ہو، پس جو لوگ مجھ سے دور ہیں تو ان کے لیے جھوٹ باندھنا اور قرآن کو غلط پڑھنا بہت آسان ہوگا۔^(۱)

ایک روایت کے مطابق حضرت عثمان کو خبر دی گئی کہ لوگ کچھ ہیں کہ یہ فلان عابدان کا قرآن ہے یہ فلان آل کا قرآن ہے تو عثمان نے ایک مصحف بنانے کی ٹھان لی۔^(۲) جس دور میں ولید ابن عقبہ کوفہ پر حاکم تھا یزید نخعی نقل کرتا ہے کہ میں مسجد کوفہ میں تھا جب ایک منادی نے آواز دی کہ جو بھی ابوموسیٰ کی قرائت پر ہے وہ "باب کندہ" والے گوشے میں چلا جائے اور جو بھی ابن مسعود کی قرائت پر ہے وہ "دار عبد اللہ" والے گوشے میں چلا جائے یا سورہ بقرہ کی ایک آیت میں اختلاف قرائت پیش آیا ایک شخص "واتموا الحج والعمرة للْبَيْتِ" پڑھ رہا تھا اور دوسرا "واتموا الحج والعمرة لِلّٰهِ" ^(۳) پڑھ رہا تھا حدیث جو کہ وہاں حاضر تھے غصے میں آگئے اور اس بارے میں عبد اللہ ابن مسعود سے بات کی اور اس کے بعد حضرت عثمان سے اس مسئلہ کا حل چاہا۔^(۴)

عثمان کا لوگوں کو ایک قرائت پر اکٹھے کرنا متعدد حوالوں سے یہ بات ثابت ^(۵) ہے کہ حضرت عثمان کے زمانے میں اس حد تک قرائت کا اختلاف رواج پا چکا تھا کہ حدیث کے لیے پریقینی کا باعث بنا اور حدیث نے حضرت عثمان کو

(۱) الاقان ج ۱ ص ۵۹، مشکل الآثار ج ۲ ص ۱۳۳، التحدید ج ۱ ص ۲۴۸، الاقان والاصاحف ص ۲۱ سے منقول۔

(۲) تاریخ یعقوبی ج ۲ ص ۱۷۰، تفسیر میزان ج ۲ ص ۳۲۔

(۳) سورہ بقرہ / ۱۹۵۔

(۴) التحدید ج ۱ ص ۲۴۸، الاقان ص ۱۱۳ اور فتح الباری ج ۹ ص ۱۵ سے منقول۔

(۵) فتح الباری ج ۹ ص ۱۲۰، صحیح بخاری ج ۳ ص ۳۵، جامع الامین ج ۱ ص ۲۱، الاقان ج ۱ ص ۵۹، اکمل فی الایضاح ج ۲ ص ۵۵۔

اس مشکل کے حل کرنے کی طرف متوجہ کید حضرت عثمان بھی اس مسئلہ کے حل کے لیے آواہ ہوئے حذیفہ کا یہ علم وحضہ اور حضرت عثمان کا اسکی مشکوک قبول کرنا اس وجہ سے تھا کہ پیغمبرؐ کے اس عظیم سرمائے کو بہت بڑا نقصان پہنچنے کا اندیشہ تھا جس کی وجہ سے قرآن جیسا اسلام کا جلودان معجزہ خطرے سے دوچار ہو سکتا تھا۔

حضرت علیؑ کا حضرت عثمان کے اس کام کی تائید کرنا۔

ایک روایت امیر المومنینؑ سے نقل ہوئی ہے جس کے مطابق آپؑ حضرت عثمان کے توحید مصاحف و قرات والے عمل کی تائید فرماتے ہیں روایت کے مطابق حضرت علیؑ نے فرمایا اگر حکومت میرے ہاتھ میں ہوتی تو یقیناً میں بھی یہی کام کرتا جو حضرت عثمان نے کید۔^(۱) یا اسی مضمون کے قریب قریب یہاں تک کہ جب حضرت علیؑ خلافت ہاتھ میں لیے ہیں تو اس وقت بھی انہوں نے وہ قرآن ظاہر نہ فرمایا جو انہوں نے اپنے ہاتھوں سے لکھا تھا اگرچہ حضرتؑ کا لکھا ہوا قرآن ترتیب، نمویل، منزّل اور نلخ و غسوخ جیسے مسائل پر مشتمل ہونے کی وجہ سے موجودہ قرآن سے اختلاف رکھتا تھا اہم نے یہ کام اس لیے کیا تاکہ لوگوں کو ایک قرات پر جمع کرنے کے سلسلہ میں حضرت عثمان کے کام کی تائید کریں تاکہ قرآن کو موقع پرست افراد کی دست اندازیوں سے ہمیشہ کے لیے بچایا جاسکے جو کہ قرآن کو اپنے سیاسی مقاصد اور نفسانی خواہشوں کی خاطر بدلنے کے لیے ہر لطف آواہ تھے۔

(۱) البرہان ج ۱ ص ۲۳۰-۲۳۵، تفسیر القرآن العظیم ج ۳ عاقرہ ص ۱۱، غرائب القرآن ج ۱ ص ۲۳، تاریخ القرآن زنجانی ص ۶۸، سنن بیہقی ج ۲ ص ۳۲، مناقب القرآن ج ۱ ص ۲۵۵-۲۶۵، سعد السعود ص ۲۶۸، ارشاد الہدی ج ۲ ص ۲۳۸، اللآلین ج ۱ ص ۵۹-۶۰، المباحات حکام القرآن قرطبی ج ۱ ص ۵۳، التقیہ الکبریٰ ج ۱ ص ۱۸۳، تاریخ القرآن آبیاری ص ۱۱۱، گزارشات ج ۲ ص ۲۶۰، بحث فی تاریخ القرآن و علومہ ص ۲۳، انکال فی تاریخ ج ۲ ص ۱۱۳، التخصیص ج ۱ ص ۲۸۹-۲۸۸، اشتر ج ۱ ص ۸۰۳۲، مباحث فی علوم القرآن و فتح الباری ج ۲ ص ۱۲۔

اصل مطلب کی طرف رجوع، قرآنی رسم الخط اور اسکی مشکلات،

ابن ابی ہاشم کی نظر میں قرائتوں کے اختلاف کا سبب حروف کا نقطوں اور اعراب سے خالی ہونا ہے۔ "یہی وجہ تھی کہ بلاد اسلامی کے اطراف و اکناف کے قاریوں کے درمیان اختلاف نے سر ابھارا۔" (۱) اس کلام کا مطلب یہ ہے کہ قرائتوں کا اختلاف پیغمبر اکرم کی اس روایت کہ قرآن سات حروف پر نازل ہوا کا نتیجہ نہیں تھا۔

قرائتوں کے اختلاف کے بارے میں ابن جریر کہتا ہے، "مصاحف شروں میں تقسیم ہو گئے۔ انکے حروف چونکہ نقطوں کے بغیر تھے اس لیے لوگوں نے بھی حروف کو درست شکل پر سننے اور پڑھنے کے لیے کوئی وقیعہ فروگذار نہ کیا۔" (۲)

لیکن حقیقت مطلب اس کے علاوہ ہے جو کچھ طبری نے کہا ہے، "لوگوں نے الفاظ کی درست ادائیگی کے لیے شخصی اجتماعات شروع کر دیے اور مشکلات کا سبب یہی بات بنی ہے نہ کہ قاریوں سے سماع۔ ابن جریر مزید کہتا ہے "کیونکہ شروں میں موجود مصاحف نقطوں اور اعراب سے خالی تھے اور ان مصاحف کی تعلیم دینے والے معلم صحابہ تھے۔ صحابہ نے جو کچھ خود سنا تھا اور مصاحف اور انکی تلاوت کے بارے میں جو کچھ انہوں نے سیکھا تھا اسی کو دوسروں تک پہنچانے کی ذمہ داری تھی اور صحابہ نے جو کچھ سنا حاصل کیا تھا اس کے حفظ پر زور دیتے تھے۔" (۳)

(۱) فتح الباری ج ۹ ص ۲۸۰، تصحیح ج ۲ ص ۱۸، البیہقین ص ۸۶ سے منقول۔

(۲) تاریخ القرآن الصغیر ص ۱۰۹، الرشید الوجیز ج ۱ ص ۱۵۰ سے منقول۔

ابن جریر کی عبارت میں اس نکتہ کی تصحیح مزوری ہے کہ اس نے کہا عربی رسم الخط اس وقت پوری طرح نظر نگذاری نہیں ہوا تھا جبکہ صحیح ہے کہ اس وقت عربی رسم الخط میں بالکل قطعے تھے ہی نہیں اور یہی چیز اس اختلاف کا موجب بنی اور بہت سوں کو شرک و تردید میں ڈال گئی۔

(۳) تاریخ القرآن الصغیر ص ۱۰۶، ۱۰۸، قول طبری الرشید الوجیز ص ۱۴۹ سے منقول۔

گھڑی کا نظریہ ہے کہ "قرأتوں میں اختلاف کا سبب عربی رسم الخط کا نقطوں اور اعراب سے خالی ہونا ہے" ^(۱)

گھڑی کی پیروی میں "کارل بروکمن" کہتا ہے کہ درحقیقت کتابت اس وقت اپنے مرحلہ تکمیل تک نہیں پہنچی تھی اور یہی چیز قرأتوں کے بعض اختلافات کا موجب بنی بالخصوص اس وقت کتابت بطور کامل نقطہ گذاری سے محروم تھی اور اعرابی حالتوں سے بھی خالی تھی، یہی وجہ ہے کہ کچھ قاریوں نے قرأتوں کی تصحیح اور انکے اختلافات مشخص کرنے کی کوشش کی۔ ^(۲) اور "بروکمن" یہی مطلب اپنی کتاب میں دوسری جگہ پر بھی بیان کرتا ہے حوالہ کے لیے اسکی کتاب کی طرف رجوع کریں۔ ^(۳) البتہ بروکمن کی عبارت میں اس نکتہ کی تصحیح ضروری ہے کہ اس نے کہا عربی رسم الخط اس وقت پوری طرح نقطہ گذاری نہیں ہوا تھا جبکہ تصحیح یہ ہے کہ اس وقت عربی رسم الخط میں بالکل نقطے نہیں تھے اور یہی چیز بہت سے قرائتی اختلافات کا موجب بنی اور بہت سوں کو شک و تردید میں ڈال گئی لیکن قسطلانی اس بارے میں کہتا ہے جب قرآنی رسم الخط سے پیدا شدہ اختلافات بہت زیادہ ہو گئے اور بدعتی اور نفسانی خواہشات کے پیروکار لوگوں نے آیات کی اس طرح سے تلاوت کی جو کوئی مسلمان نہیں کر سکتا تھا تو مسلمانوں نے قرأت کے مورد و فوق اماموں کو اپنے لیے نصب العین بنانے کی ٹھانی یہ وہ آئمہ تھے جنہوں نے اپنے آپ کو قرآن کریم کے لیے وقف کر لیا تھا۔ ^(۴)

(۱) دی حوالہ ص ۹۹-۱۰۰ مذاہب التفسیر الاسلامی ص ۸ اور بعد سے منقول۔

(۲) تاریخ القرآن الصغیر ص ۱۰۰ بروکمن سے منقول، تاریخ الادب العربی ج ۱ ص ۳۰۔

(۳) دی حوالہ تاریخ (تاریخ ادب عربی ج ۳ ص ۱ سے منقول۔

(۴) تاریخ القرآن الصغیر ص ۱۰۴، تلخیص الاشارات قسطلانی ج ۱ ص ۳۱ سے منقول۔

”ومیاطی بنا“ (متوفی ۱۱۷۷ ہجری قمری) نے بھی قسطلانی کی پیروی کرتے ہوئے یہی دلیلیں ذکر کیں اور انھیں صریحاً بیان کیا۔^(۱) اس کے علاوہ ”یحییٰ ابن یعمر“ (متوفی ۹۰ ہجری) نے قراتوں کے بارے میں ایک کتاب لکھی۔ اس میں اس نے لوگوں کی مختلف قراتوں کا ذکر کیا جو رسم الخط سے مناسبت رکھتی تھیں۔^(۲) ہم بھی آنے والے صفحوں میں قراتوں کے اختلاف کے اسباب پر تفصیل سے روشنی ڈالیں گے

الفاظ پر اعراب کا نہ ہونا،

اگر کسی کلمہ پر حرکت (زیر، زیر، پیش اور جزم) نہ ہو تو پڑھنے میں اس کلمہ میں چند احتمال ہو سکتے ہیں مثلاً ”محر“ ایک کلمہ ہے اسکی ”میم“ پر تین حرکتیں ہو سکتی ہیں اور ہر حرکت کے ساتھ اسکے معنی جدا ہیں۔ یہ مسئلہ قرات کے اختلاف کے بنیادی عوامل میں سے ایک ہے قراتوں کے اختلافات کی مختلف اقسام بیان کرنے کے لئے چند نمونے ہم یہاں پیش کرتے ہیں۔

آیت شریفہ ”یَعْفُونَ عَلَىٰ اَصْنَامٍ لَّهُمْ“^(۳) یَعْفُونَ کی کاف کو پیش (ضمہ) اور زیر (کسر) کے ساتھ قرات کیا گیا ہے^(۴) جناب طبریؒ کہتے ہیں یہ دو لغتیں ہیں۔
آیت شریفہ کے کلمہ ”یَضَارُ“ کو راہ پر پیش اور زیر کے ساتھ پڑھا گیا ہے^(۵)

- (۱) وہی حوالہ، القراءات والقرآن، ترمذی و تریف، ص ۳۳۱، اختلاف لفظ البیاض، ص ۱۷۱، ص ۷۷ سے متعلق۔
(۲) القراءات القرآنیہ، ترمذی و تریف، ص ۲۷۸، مقدمہ، فی علوم القرآن، ص ۲۷۵ سے متعلق، نیز رجوع کریں ترمذی القراءات العربیہ، خوارزمی، ص ۱۷۱، ص ۱۳۷۔
(۳) سورہ اعراف، ص ۳۸۔
(۴) الکشاف، ج ۲، ص ۱۵۰، مجمع البیان، ج ۴، ص ۴۵۔
(۵) ساحل العرفان، ج ۱، ص ۱۲۳، التلخیص، ج ۱، ص ۴۹، کشف، ج ۱، ص ۳۷۷، جن نے آیت کو زیر کے ساتھ پڑھا ہے۔

آیت شریفہ ” — فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ — “ میں پہلے فعل کو معطوم دوسرے کو مجہول اور برعکس پڑھا گیا ہے۔^(۱)

ابن مسعود آیت ” — مجراها و مرساها “ میں دونوں میموں کو زیر کے ساتھ پڑھتے تھے^(۲)
ابن مسعود آیت ” بل عجبیت و يسخرون “ کو صیغہ حکم کے ساتھ پڑھتے تھے^(۳)
حرمیان (کی و مدنی) ” یوتع “ کی صین کو زیر کے ساتھ پڑھتے جبکہ دوسرے صین کو ساکن پڑھتے ہیں۔^(۴)

ابن عباس آیت ” — قلوبنا غلف — “ میں لام کو شذ کے ساتھ پڑھتے تھے^(۵)
اور ” — حتی يطهرن “ کو ” حتی يطفرن “ بھی پڑھتے ہیں۔^(۶)
” ذوالعرش المجید “ میں ” المجید “ کو جث اور زیر کے ساتھ پڑھا گیا ہے
” والانصار “ میں راء کو جث اور زیر کے ساتھ پڑھا گیا ہے
” هل من خالق غير الله “ میں ” غیر “ کو جث اور زیر کے ساتھ پڑھا گیا ہے
باعد فعل امر کو باعد فعل ماضی کے صیغہ کے ساتھ پڑھا گیا ہے
” ولكن الشياطين “ میں لکن کو شد اور الشیاطین کو زیر کے ساتھ اور لکن کو بغیر شد اور شیاطین کو جث کے ساتھ پڑھا گیا ہے

-
- (۱) التاج لاحكام القرآن ج ۱ / ۸ ص ۵۶۸ ، التمهيد في علوم القرآن ج ۲ / ۱۳ ص ۱۳۱ ، ساحل القرآن ج ۱ / ۱ ص ۱۳۴ ،
افتتاح ج ۱ / ۳۶
(۲) مجمع الزوائد ج ۱ / ۷ ص ۱۵۵ طبرانی سے منقول۔
(۳) وہی حوالہ۔
(۴) التمهيد في علوم القرآن ج ۲ / ۶ ص ۹۶ ، الكشاف عن وجوه القرآن السبع ج ۲ / ۷ ص ۵۰ ،
(۵) مجمع الزوائد ج ۱ / ۷ ص ۱۵۳ ، اللسان في طبرانی سے منقول۔
(۶) تجويد القرآن ص ۳۴۳ ، ۳۵۰ ۔

بعض ”بحسب“ کو سین کی زیر کے ساتھ پڑھتے ہیں جبکہ دوسرے ذہن کے ساتھ پڑھتے ہیں۔
 ”فزع“ کو کبھی معلوم اور کبھی مجہول پڑھتے ہیں۔
 ”میسرہ“ کو بعض سین کی زیر اور بعض جیش کے ساتھ پڑھتے ہیں۔

”واذکر بعد امة“ میں ”امة“ کو الف کی پیش اور میم پر شذ کے ساتھ ”امة“ پڑھا گیا ہے اور دو زہر اور میم کی شذ کے بغیر ”امة“ بھی پڑھا گیا ہے۔

”تَلَقَوْهُ“ کو ”لام کی زبر اور ”قاف“ کی شد کے ساتھ اور ”لام کے سکون اور قاف کو بغیر شد کے زبر کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے۔^(۱۵)

آیت "یضیق صدی" کو "کاف" کی جٹس اور زبر کے ساتھ قرائت کیا گیا ہے۔^(۶)

(۱) سب کے لئے رجوع کریں، حاصل المعرفہ ج ۱ ص ۱۳۸ - ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ملک ابن انس، رازی، ابن قتیبة، جوزی اور ابن الطیب سے منقول، نزع رجوع کریں الماکن ج ۱ ص ۴۶، البیہقی ج ۱ ص ۱۰۸، التھیبی ج ۲ ص ۱۰۷، الاصحاف ص ۳۳۱ اور الفرائد الکتابہ ص ۴۱ سے فتح الباری ج ۹ ص ۲۵، تفسیر رازی ج ۱۳ ص ۴۴۱، اقصیٰ ج ۱ ص ۲۷۔

(۱) اہل البیہن زر کئی ج ۱ ص ۳۳۳، اشتر ج ۱ ص ۲۸۰۲۶، التصدیہ ج ۲ ص ۱۱۱، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸ اور الکلیف ص ۱۰۸، ج ۱ ص ۳۸۹ سے منقولہ۔

(۳) التخصیص ج ۲ ص ۱۱۱ الاضافہ ص ۴۷۸ سے منقول، المشرق ج ۱ ص ۴۶۔

(۳) الطبرستان در کشتی نوح ص ۳۲۵۔

(۵) البرہان زرکشی ج ۱ ص ۳۴۶، البیہقین ج ۱ ص ۸، انکشاف ج ۱ ص ۳۲۹ اور ج ۲ ص ۵۷۶-۵۷۷، تلخیص الاحکام ج ۱ ص ۲۰۱ اور ج ۲ ص ۳۰۳، التلخیص ج ۲ ص ۱۰۷، الخلاف ص ۲۲۶ اور انقراآت الخلافہ ص ۱۷۰-۱۷۱ اور ص ۱۰۰ سے منقول، انشراح ص ۲۷۰-۲۷۱۔

(۶) البرهان ذریعہ کئی ج ۱ ص ۳۳۳۔

”هن اطهر لکم“ میں ”وام“ پر زیر اور پیش پڑھی گئی ہے^(۱)
 آیت ”اعلم ان اللہ علیٰ کل شیء قدید“ میں کسائی ”اعلم“ فعل امر پڑھتا ہے اور
 دوسرے ”اعلم“ حکم کا صیغہ پڑھتے ہیں۔

نافع آیت ”لا تسئل عن اصحاب الجحیم“ میں ”لا تسئل“ کو صیغہ نئی پڑھتا ہے
 اور دوسرے فعل مضارع مجہول پڑھتے ہیں۔^(۲)

اس بارے میں مثالیں بہت زیادہ ہیں جنہیں شمار کرنا ممکن نہیں لہذا اسی مقدار پر اکتفا کرتے ہیں۔

نقطوں کا نہ ہونا،

قرأتوں کے اختلاف کا ایک اور سبب ابتداء اسلام میں حروف پر نقطوں کا نہ ہونا بھی تھا۔ اس
 زمانے میں یہ طریقہ بہت رائج اور عام تھا اور نقطے نہ ہونے کی وجہ سے اختلاف کا پیدا ہونا بہت جلد
 روغن ہو گیا، زر بن حبیش عبداللہ ابن مسعود سے نقل کرتا ہے کہ ہمیشہ قرآن کو دیکھتے رہو اور یہ
 کام باقاعدگی سے کریں اگر ”یاء“ یا ”تاء“ میں اختلاف پیدا کرو تو اسے قرآن میں نوٹ کر لو۔^(۳) ہم
 ان اختلافات کے کچھ نمونے بیان کرتے ہیں۔

ابو عمرو آیت ”و انزل جنودا لم یروھا“ (توبہ / ۲۵) کو اس طرح پڑھتا ہے جبکہ ابن
 مجاہد اس قرائت کو غلط سمجھتا ہے۔^(۴) آیت ”یرقع و یلعب“ کو نافع اور کوفی دو یاء کے ساتھ جبکہ
 دوسرے دونوں کو ”لون“ کے ساتھ پڑھتے ہیں۔

(۱) ابی حوالہ ۱۰، الجہان / ج ۱ / ص ۸، الباقی لاحکام القرآن / ج ۹ / ص ۹۶، انفرق / ج ۱ / ص ۱۰۲، التحدید / ج ۲ / ص ۱۰۶، ابی کتب
 حوالہ دیتی ہے، کتب سیمیہ / ج ۱ / ص ۱۰۶، القراءات الثاۃ ابن خالویہ ص ۶۰ اور النجر الحید / ج ۵ / ص ۲۳۷ کی طرف
 (۲) التحدید / ج ۲ / ص ۱۸، انکشف عن وجہ القراءات السبع / ج ۱ / ص ۳۳ و ص ۳۴۔

(۳) حدیث میں ذکر کرنی فی القرآن ہے جبکہ درست ذکر فی القرآن ہے یہ حدیث معنی معنی / ج ۲ / ص ۳۳ ہے۔

(۴) التحدید / ج ۲ / ص ۳۶، حوالہ ابن خالویہ ص ۱۸ سے منقول۔

ابن کثیر پہلے کو "نون" اور دوسرے کو "یاء" کے ساتھ پڑھتا ہے^(۱)
 آیت "ما ننسخ من آية او ننسها" کو سعد ابن ابی وقاص "تنسخ اور تنسها"
 پڑھتا تھا۔^(۲)

اسی طرح "لا یقبل و لا تقبل"، "یعلمون و تعلمون"^(۳) اور "ننشرها و
 ننشرها"^(۴) کی قراءت میں بھی قراء اختلاف رکھتے ہیں۔

درج ذیل آیات کے بارے میں یوں قرائتیں نقل ہوئی ہیں۔

سورہ یونس / ۳۰	"تبلو - تتلو" ^(۵)
سورہ یونس / ۹۲	"فنجیک - فنجیک" ^(۶)
سورہ عنکبوت / ۵۸	"لنبوئنهم - لنثوبنهم" ^(۷)
سورہ سہد / ۱۷	"تجازی - یجازی اور نجازی" ^(۸)

(۱) التعمید ج ۲ ص ۷۹، الکلف ج ۲ ص ۷۰۔

(۲) جامع البیہن طبری ج ۱ ص ۲۷۹۔

(۳) البجین ج ۱ ص ۸، ماہل العرقان ج ۱ ص ۳۸، ۱۵۲، ۱۷۹، رائی اور ابن قتیہ سے منقول، کنز العمال ج ۲ ص ۳۸۳، مسدد، الاثکن ج ۱ ص ۳۶، ۷۷ سے منقول، التعمید ج ۱ ص ۲۳، ۲۷۹، اور ج ۲ ص ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۲ سے منقول، الکلف ج ۱ ص ۳۱۰۔

(۴) البرصان زرکشی ج ۱ ص ۲۳۵، الاثکن ج ۱ ص ۳۶، فتح الباری ج ۱ ص ۲۵، مجمع البیہن ج ۲ ص ۲۶۸، مشکل الآثار ج ۳ ص ۱۹۷، اشرع ج ۱ ص ۲۷، الکلف ج ۱ ص ۳۱۰۔

(۵) التعمید ج ۱ ص ۳۷، اور ج ۲ ص ۱۷، الاثکن ص ۲۳۹ سے منقول، اشرع ج ۱ ص ۲۶، مجمع البیہن ج ۲ ص ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲

” کانتک حقی عنہا۔ کانتک حقی عنہا “ (۱)

” یکاد السماوات۔ تکاد السماوات “ (۲)

” اذا فزع — و اذا فرغ “

” یقمن الحق — یقضى الحق “ (۳)

” لیفرق اهلہا۔ لتفرق — “ (۴)

” من یعطو “ حمزہ و کسائی کی قرأت میں یام اور ظام مشدود اور مضارع مجزوم ہے دوسرے اسے فعل

ماضی ” عام “ اور ” ظام “ زبر کے ساتھ پڑھتے ہیں (۵)

” فتبینوا۔ فتثبتوا “ یہ دونوں قرائتیں متواتر ہیں (۶)

سورہ بقرہ / ۲۴۱ ” تکفر۔ یکفر “ (۷)

سورہ آل عمران / ۴۸ ” یعلمہ۔ نعلمہ “ (۸)

حضرت عثمان ” و ریاسا و لباس التقوی — “ پڑھتے تھے جبکہ صحیح ” و ریشاً “ ہے (۹)

ابنہ ممکن ہے حضرت عثمان کا اس طرح پڑھنا آیت یا نہ ہونے کی وجہ سے ہو اور اس نے اچھی

(۱) آئندہ تحریف القرآن ص ۲۳ الصحاف ص ۷۵ سے منقول۔

(۲) آئندہ ص ۲۷ الصحاف ص ۹۱ سے منقول۔

(۳) التخصیص ج ۲ ص ۱۰۸ الاحکاف ص ۲۹۰ اور قرطبی ج ۶ ص ۳۲۹ سے منقول، البرہان زرکشی ج ۱ ص ۳۲۵ و

۳۳۸ الانشکح ج ۱ ص ۱۸۵ الشرح ج ۱ ص ۲۷۔

(۴) کنز العمال ج ۲ ص ۳۸۸ ابن مردودہ سے منقول۔

(۵) التخصیص ج ۲ ص ۱۸، الکشف ج ۱ ص ۳۹۹۔

(۶) معانی القرآن ج ۱ ص ۲۳، الکشف ج ۲ ص ۳۵، التخصیص ج ۱ ص ۳۰۶ ج ۲ ص ۱۷، مجمع البیان ج ۳ ص

۳۳، مشعل الآثار ج ۲ ص ۱۹۹۔

(۷) التخصیص ج ۲ ص ۱۷، الکشف ج ۱ ص ۳۹۹، فتح القرآن ص ۱۷۷۔

(۸) التخصیص ج ۱ ص ۳۰۶، مجمع البیان ج ۲ ص ۳۳۳، فتح القرآن ص ۱۷۷۔

(۹) حیاہ التخصیص ج ۲ ص ۵۶، کنز العمال ج ۲ ص ۱۷۷ ابن جریر اور ابن حاتم سے منقول۔

طرح سے آیت کی تعلیم حاصل نہ کی ہو نہ کہ قرآن کے رسم الخط کی وجہ سے اسے پڑھنے میں یہ مشکل پیش آئی ہو کیونکہ اچھی طرح یاد نہ ہونے کی وجہ سے بھی غلطی کرنا ممکن ہے۔
 ”یغفر لکم۔ نغفر لکم“ کو بھی دو طرح پڑھ گیا ہے^(۱)

البتہ اس طرح کے موارد بہت زیادہ ہیں اس کم وقت میں سب کو شمار کرنا اور ڈھونڈنا ممکن نہیں ہے۔

قرآن کے رسم الخط میں پائے جانے والے فرق

قرانتوں میں اختلاف کا ایک اور سبب صحابہ کا رسم الخط اور کتابت کے اصول و ضوابط سے مکمل طور پر آگاہ نہ ہونا بھی ہے جو مصاحف بزرگ صحابہ کے توسط سے لکھے گئے تھے ان میں متعدد خطی غلطیاں پائی جاتی تھیں، ابن خلدون اسی بارے میں یوں اظہار خیال کرتا ہے۔

”..... ابتدا اسلام میں عربی رسم الخط اپنی لازمی خوبصورتی، استحکام و اتقان کے مرحلہ کو نہیں پہنچ سکا تھا بلکہ درمیانے درجے کا بھی نہیں تھا جاسکتا تھا، کیونکہ اعراب اس وقت تک اپنی بدوی حالت سے باہر نہیں آسکے تھے وہ صنعت و ہنر سے ابھی تک دور تھے یہی وجہ ہے کہ صحابہ کے ہاتھوں کے لکھے ہوئے مصاحف میں خطی قواعد و ضوابط کے اعتبار سے بہت سی غلطیاں تھیں اور زیادہ خوبصورتی بھی نہیں رکھتے تھے۔“^(۲)

اسی بارے میں ”ابن الخلیب“ کہتا ہے۔ ”اسلام کے ابتدائی دور میں لوگوں کا کتابت کے اصولوں سے ناواقف ہونا اور اس پر قادر نہ ہونا، لکھوانے میں کمزوری اور علوم و فنون سے انکی دوری انکے مصاحف میں نا درستی کا سبب بنی اور پہلے لکھنے والے اپنے مصاحف میں واضح غلطیوں سے دوچار ہوئے

(۱) الاتقان ج ۱ ص ۷۵۔

(۲) مقدمہ ابن خلدون ص ۲۱۹، قرآن بلائیر ص ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶۔

اور آشکار حیاضات کے مرتکب ہوئے وہ رسم الخط اور صحیح جہوں کے جاوہ سے منحرف ہو گئے^(۱) ہم آئندہ صفحات میں امام محمد باقرؑ کے فرمان ”کہ قرآن کی کتابت میں لکھنے والوں کی طرف سے کی گئی غلطیوں کی طرف اشارہ کریں گے“

اسی بارے میں آبیاری کہتا ہے، ابن قتیبہ نے بعض قرائتوں پر اعتراض و تنقید کرتے ہوئے یوں کہتا ہے ”یہ خطی غلطیاں یا تو عربوں کی قرائت کی کتابت کرنے والے کسی خاص مکتب کی بنیاد پر ہیں یا کاتب نے لکھنے میں غلطی کی ہے، اگر یہ غلطیاں عرب کے کسی نحوی مکتب کی بنیاد پر ہوں تو بحمد اللہ کوئی غلطی اور اشتباہ نہیں ہے اور اگر یہ کاتب کی غلطی ہے تو خدا اور اس کا رسولؐ کاتب کے گناہ سے بری الذمہ ہیں اور کاتب کی غلطی کو خدا اور اس کے رسولؐ کی طرف نسبت نہیں دی جاسکتی اگر اس قسم کی غلطی کو قرآن کی طرف منسوب کیا جاسکے تو پھر غلط پڑھنے والوں کی غلطیوں کو بھی قرآن کی طرف نسبت دی جاسکے گی کیونکہ غلط لکھنا اور غلط پڑھنا ایک ہے مثلاً معصف امام (معصف حضرت عثمانؓ) میں آیا ہے ”ان هذين لساحران“^(۲) ”هذان بغیر الف کے ہے اور اسی طرح ہر اس جگہ پر ”الف“ حذف ہوا ہے جہاں غلط میں محذوف ہے جیسے الصلوٰۃ، الزکوٰۃ اور الحیوۃ، یہ الفاظ ”واو“ کے ساتھ لکھے گئے ہیں اور تبرک کی خاطر آج بھی یہ الفاظ اسی طرح لکھے جاتے ہیں“^(۳) (حالانکہ کتابت کی رو سے یہ غلط ہے) اس کے بعد آبیاری مزید کہتا ہے ”ہمارے پاس رسم الخط میں ایسے کاتب موجود ہیں کہ جنہوں نے اپنی طرف سے پوری کوشش کی جبکہ خداوند عالم نے اپنی کتاب کو حافظوں کے ذریعے زیادہ محفوظ

(۱) التعمید فی علوم القرآن ج ۱/ ص ۲۲۰ الفرقان ابن الکلب ص ۵۷ سے منقول۔

(۲) سورہ طہ آیہ ۶۴۔

(۳) تبویل مشکل القرآن ص ۳۰، ۳۱۔

فرمایا بجائے مصاحف لکھنے والوں کے، اور حفظ کتابت پر مقدم ہے کیونکہ حفظ کرنا عربوں میں مرسوم تھا اور کتابت اسی حفظ کو استحکام بخشنے کی خاطر وجود میں آئی نہ کہ حفظ کتابت کے استحکام کے لیے شروع ہوا ہو لہذا حفظ کتابت پر مقدم ہوگا۔^(۱)

حتیٰ کہ خود حضرت عثمان جنہوں نے مصاحف کو ایک کرنے کا سلسلہ شروع کیا تھا مصاحف میں غلطیوں کے وجود کا اعتراف کرتے ہیں، روایت ہوئی ہے کہ جب مصاحف لکھ لیئے گئے اور حضرت عثمان کے سامنے پیش کئے گئے تو حضرت عثمان نے ان میں کچھ غلط موارد دیکھے لیکن ان کی تصحیح اور تبدیلی پر راضی نہ ہوئے اور جب ان سے ان غلطیوں کی تصحیح کی بات کی گئی تو انہوں نے کہا ”نہیں ایسے ہی رہنے دو یا جواب میں کہا انھیں رہنے دو عرب پڑھنے میں انھیں صحیح کر لیں گے یا عرب اس پر اعراب لگائیں گے نیز کیا اگر لکھنے والا ثقیف سے اور لکھوانے والا حدیل سے ہوتا تو مصحف میں ایسی غلطیاں موجود نہ ہوتیں“ یا دوسری روایت میں یوں آیا ہے کہ انہوں نے کہا ”نہیں ہاتھ نہ لگا یہ غلطیاں نہ حرام کو حلال اور نہ حلال کو حرام کرتی ہیں“۔^(۲)

یہ بات قابل ذکر ہے کہ قرآن کے ہر قسم کے تغیر و تبدل سے محفوظ ہونے پر زور دیا جاتا ہے یہاں تک کہ قرآن سے خلی غلطیوں کے تبدیل کرنے کی بھی اجازت نہیں دی گئی اس بارے میں علامہ شیخ محمد باوی معرفت ذیل میں یوں استدلال کرتے ہیں ”قرآن میں خلی غلطیوں کا موجود ہونا اس بات کی دلیل ہے کہ اتنی صدیاں گزرنے کے باوجود

(۱) تاریخ القرآن آپہاری ص ۳۵، ۳۶۔

(۲) طرائف ص ۳۹۱، ۳۹۰ تفسیر کبیر ج ۲ ص ۳۵ اور ج ۱ ص ۱۰۶ عثمان اور حضرت عائشہ سے منقول، الاثقان ج ۱ ص ۱۸۳، ۱۸۴ ابن ابیاری اور ابن اسود سے منقول، مصاحف میں کثر العمل ج ۲ ص ۳۵ ابن ابی ولاد اور ابن ابیاری سے منقول چار روایتیں ہیں، منہل العرفان ج ۱ ص ۳۵۹ تاریخ قرآن آپہاری ص ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱

قرآن جوں کاتوں ہر قسم کی تحریف سے محفوظ ہمارے پاس موجود ہے یہ ایسی خلی ظلیوں تھیں کہ قرآن کی سالمیت کے لیے مضر نہیں تھیں اور تحریف بھی شمار نہیں ہوتی تھیں انہیں اسی طرح باقی رہنے دیا گیا اور ان کی اصلاح نہیں کی گئی۔^(۱) واضح و روشن نمونے،

ہم یہاں کاتبوں کی ان بعض ظلیوں کی طرف اشارہ کرتے ہیں جو مختلف سنج اور معانی کا سبب بنتی ہیں ہماری کوشش یہی ہوگی کہ ان ظلیوں کو ترتیب وار ذکر کر کے انکی وضاحت کریں۔ الف، ایک کلمہ کو مختلف جگہوں پر دو طرح لکھنا — یعنی ایک ہی کلمہ ہر جگہ جدا شکل میں لکھا گیا ہے مثلاً کلمہ ”فیما“ اکٹھا لکھا گیا ہے لیکن یہی کلمہ بارہ (۱۲) موارد میں جدا لکھا گیا ہے ”فی ما“ کی صورت میں۔ اس جیسی ظلی کے دوسرے نمونے درج ذیل ہیں۔

- ۱۔ ”مما“ اکٹھا ہے لیکن عین جگہ پر جدا لکھا ہوا ہے ”من ما“ کی صورت میں۔
- ۲۔ ”انما“ اکٹھا لکھا گیا ہے لیکن عین مورد میں جدا جدا ہے ایک مورد سورہ حج میں اور دو مورد سورہ لقمان میں ”ان ما“ کی صورت میں۔
- ۳۔ ”انما“ قرآن میں اکٹھا لکھا ہوا ہے لیکن سورہ الطہ میں ”ان ما توعدون لآت“ جدا طور پر آیا ہے۔

- ۴۔ ”لکی لا“ جدا لکھا ہوا ہے لیکن عین مورد میں اکٹھا آیا ہے۔
- ۵۔ ”بنس ما“ بھی اس طرح ہے۔

- ۶۔ ”این ما“ جدا ہے لیکن چار مورد میں اکٹھا آیا ہے۔
- ۷۔ ”الا“ اکٹھا لکھا جاتا ہے لیکن دس مورد میں جدا لکھا ہوا ہے۔
- ۸۔ ”الا“ پورے قرآن میں اکٹھا ادغام کے ساتھ فون کو حذف کر کے لکھا گیا ہے۔

(۱) التحدید فی علوم القرآن ج ۱ ص ۳۱۷۔

۹۔ "الم" پورے قرآن میں سوائے دو مورد کے اکٹھا اوقاف کے ساتھ ہے۔

۱۰۔ "الم" سورہ صود میں اکٹھا اور اوقاف کے ساتھ ہے اور سورہ قصص میں جدا آیا ہے اس کے علاوہ بھی کئی موارد ہیں کہ فی الہل جن کو پھیلنے کی ضرورت نہیں۔^(۱)

ب۔ مصاحف کی کتابت میں رائج غلطیوں میں سے ایک اس "الف" کا حذف کرنا ہے جو کلمات کے درمیان ہوتا ہے اور یہ چیز بہت زیادہ اختلافات کا باعث بنی۔ اس سلسلے میں بھی ہم چند نمونے ذکر کرتے ہیں۔

آیت میں ہے "لَا مُنْتَبِم" ہے اے بعض "لَا مَانَاتِم" اور بعض "لَا مَانَتِم" پڑھتے ہیں۔^(۲)
 مانع ابو عمرو اور ابن کثیر "وَمَا يَخَادَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ" پڑھتے ہیں چونکہ اس آیت کے اجدا میں "يَخَادَعُونَ اللَّهَ" "الف" عثمان ابن عفان کے ساتھ آیا ہے یہ سمجھتے ہیں کہ دونوں ایک باب سے ہیں۔^(۳)

عمرو ابن عامر، معاویہ اور ابن مسعود "تَغْرِبُ فِي عَيْنِ حَامِيَةٍ" پڑھتے ہیں جبکہ اے ابن عباس "فِي عَيْنِ حَمِيَةٍ" پڑھتے تھے، اسی طرح "نَفْسًا ذَكِيَّةً" اور "ذَكِيَّةً" (۵) بھی پڑھا گیا ہے مصحف میں آیت "وَحَرَامٌ عَلَىٰ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا" کا "حَرَامٌ" الف کے بغیر لکھا گیا ہے لہذا حمزہ، کسائی اور شعبہ نے حرم "حَامٍ" کے کسرہ اور "حَرَامٌ" کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے۔^(۶)

(۱) فرائب القرآن، عیالوری، طبری کے حاشیہ پر ج/۱ ص ۲۹، ۳۵، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴

کوفیوں نے ”جعل لکم الارض مهدا“ پڑھا^(۱) چونکہ لکھا اسی طرح ہوا تھا جبکہ صحیح ”مہادا“ ہے۔

ابو جعفر اور بھری ”واذ وعدنا موسیٰ“ پڑھتے ہیں چونکہ رسم الخط اس طرح ہے جبکہ دوسرے ”واعدنا“ پڑھتے ہیں۔^(۲)

ابو عمرو اور ابن کثیر ”بل ادرك“ پڑھتے ہیں چونکہ لکھا اس طرح ہوا ہے جبکہ دوسرے ”ادراک“ پڑھتے ہیں۔^(۳)

نافع نے ”فی غیابات الجب“ پڑھا ہے یہ سمجھتے ہوئے کہ اس کلمہ سے دو الف حذف ہوئے ہیں لیکن دوسروں نے ”فی غیابة الجب“ پڑھا ہے۔^(۴)

حضرت عثمان نے ”و ریشا“ پڑھا جبکہ صحیح ”و ریشا“ ہے۔^(۵) انہوں نے کھا کہ الف درمیان سے حذف ہوا ہے۔

اسی طرح ”واختلف الليل“ اور ”علم الغیوب“ لکھا گیا ہے جبکہ صحیح ”اختلاف الليل“ اور ”علم الغیوب“ ہے۔^(۶)

ایک شخص نے ابن مسعود سے سوال کیا کہ اس کلمہ ”ماء غیر یا سن“ یا ”آسن“ کو کیسے تعیین کرتے ہو؟ تو ابن مسعود نے کہا میں نے پورا قرآن پڑھا ہے اگر قرأت میں فاصلہ مقصود نہ ہوتا تو میں ہر رکعت میں ایک قرآن ختم کرتا۔^(۷)

(۱) التعمید ج ۲ ص ۱۹ شرح مورد القرآن ص ۳۷ سے منقول، تجرید القراءات ص ۲۵۳۔

(۲) التعمید ج ۲ ص ۱۹ مجمع البیان ج ۱ ص ۱۰۸ تجرید القراءات ص ۹۶۔

(۳) التعمید ج ۲ ص ۲۰ الکشف ج ۲ ص ۱۳۳ تجرید القراءات ص ۵۳۵۔

(۴) التعمید ج ۲ ص ۲۰ الکشف ج ۲ ص ۵۰ تجرید القراءات ص ۳۵۵۔

(۵) حیاة الصحیحہ ج ۳ ص ۵۶ کنز العمال ج ۲ ص ۳۷ میں ابن جریر اور ابن ابی حاتم سے منقول۔

(۶) التعمید ج ۱ ص ۲۲۲-۲۲۳۔

(۷) مسند احمد ج ۱ ص ۳۳۔

”الف“ یا ”یاء“ اور ”واو“ کے حذف کے موارد کے بارے میں مزید مطبوعات کے لیے ذیل میں درج حوالوں کی طرف رجوع کریں۔ التلخیص دانی ص ۱۰۳۰۱۰۱ تحفہ لفظ البیہج ج ۱ ص ۸۳ کے بعد اشرقی القراءات العشر اور دوسری کتابیں جن میں یہ قرائت کے اس اختلاف کی بحث ہے ج ۱ اپنی بات کی مزید تائید کے لئے ہم کچھ اور واضح غلطیوں کو ذکر کرتے ہیں تاکہ ہماری بات کی صحت میں کسی قسم کا شک و تردید باقی نہ رہے۔

موجودہ رسم الخط جو کہ غلط ہے	صحیح رسم الخط
لاء ذبیحہ	لاء ذبیحہ
بایید	باند (۱)
جزاؤا الخالمین	جزاء الظالمین
یاء تیمہ اء نبوا	انباء
بالفداوۃ	بالفداۃ
لایائیس	لایامہ من
ولا تقولن لشیء	لشیء
اصحاب لئیکۃ	اصحاب الایکۃ
و جائی بالنبیین	وجیئ
یبنوؤم	یا ابن ام
الضعفوا	الضعفاء (۲)
لا اوضعوا	لاء وضعوا
لایلِف قریش الفصم	لایلَف قریش ایلافهم (۳)

(۱) التلخیص ج ۱ ص ۱۸۳۔

(۲) التلخیص ج ۱ ص ۳۳۳، ۳۳۴، التلخیص دانی از ص ۱۰۳۰۱۰۱ تحفہ لفظ البیہج ج ۱ ص ۸۳، ۹۱۴۔

(۳) القراءات القرآنیہ، مدیحہ تعریف ص ۹۸، تجل القراءات ص ۴۴۵، ۴۴۶۔

علامہ فتح ہادی معرفت نے اپنی نہایت عمدہ کتاب " التمهيد " میں ان موارد کی طرف اشارہ کیا ہے کہ جن میں کلمات کو کبھی صحیح اور کبھی غلط لکھا گیا ہے تاہم مذکورہ کتاب کی طرف رجوع کر سکتے ہیں۔^(۱)

عثمانی مصاحف میں مہوری غلطیاں

مصاحف کی کتابت کرنے والوں کے کتابت اور اسکے صحیح لکھنے پر مہم نہ ہونے کے علاوہ ان مصاحف میں ایسی غلطیاں بھی پائی جاتی تھیں کہ جو سہوی طور پر لکھنے اور نسخہ کی نقل بنانے والوں کی توجہ کے بغیر مصاحف میں وارد ہو گئی خصوصاً اس صورت میں کہ ان مصاحف کے لکھنے میں بہت زیادہ وقت صرف ہوا اور کچھ کاج تھکاوٹ کی وجہ سے اس کام پر کما حقہ توجہ نہ رکھ سکے وہ نو (۹) مصاحف جو حضرت عثمان نے مختلف شروں کو بھیجے ان میں ظاہراً ایسی غلطیاں پائی جاتی تھیں۔ ان مصاحف کے لکھنے کا طریقہ یہ تھا کہ ایک مشور قاری آیت کو گھوٹا تھا اور جہی لکھتے جاتے تھے اس بارے میں " ابو العالیہ " ابی ابن کعب سے نقل کرتے ہوئے لکھا ہے " قرآن ابی ابن کعب کے مصحف کی بنیاد پر لکھا گیا " ابی دوسرے کاجوں پر المام کرتے تھے اور وہ لکھتے تھے۔^(۲)

ابن جوزی زید کے حالات زندگی میں لکھتا ہے " حضرت ابوبکر نے زید ابن ثابت کو حکم دیا کہ قرآن جمع کرے حضرت عثمان نے بھی یہ حکم دیا لہذا زید مصحف لکھتا تھا اور ابی اسے لکھواتے تھے۔^(۳) ابن سعد نے طبقات میں جو روایت تھہ راویوں کی سند کے ساتھ اور اپنے

(۱) التمهيد ج ۱ ص ۳۲۵۔

(۲) التمهيد ج ۱ ص ۲۹۱، ۲۸۷۔ المصاحف ص ۳۰ سے نقل کرتے ہوئے، مسند احمد ج ۵ ص ۱۳۳ (یہ تصحیح کرتے ہیں

کہ یہ واقعہ حضرت ابوبکر کے دور میں ہوا۔

(۳) مسند الصوفی ج ۱ ص ۶۴۔

ارسال کے ساتھ نقل کی ہے کہ حضرت عثمان نے اپنی کو قرآن کے جمع کرنے کا حکم دید^(۱) اس کا اشارہ بھی شاید اپنی کی اسی الماء کی طرف ہو۔

عسقلانی کا نظریہ یہ ہے کہ مصحف کی تدوین کا کام پہلے زید اور سعید کے ذمے تھا۔^(۲) اس بارے میں جب حضرت عثمان نے لوگوں سے اچھے لکھنے والے کے بارے میں پوچھا تو لوگوں نے زید کا نام پیش کیا اور جب حضرت عثمان نے سب سے فصیح شخص کے بارے میں پوچھا تو لوگوں نے سعید ابن عاص کا نام لیا لہذا عثمان نے سعید ابن عاص کو خلافت کرنے اور زید کو لکھنے کی ذمہ داری سونپی۔^(۳) اس کے بعد ”عسقلانی“ کہتا ہے کہ بعد میں کچھ آیات کی تلاوت کے لیے ابی ابن کعب سے بھی مدد لی گئی۔^(۴) ایک دوسری روایت میں ہے کہ ابی ابن کعب حضرت ابوبکر کے دور میں، مصاحف لکھنے والوں کے سامنے آیات کی تلاوت کرتے تھے اور وہ لکھتے تھے۔^(۵) عظم سے روایت ہوئی ہے کہ جب حضرت عثمان نے مصاحف کو ایک مصحف میں جمع کیا تو اس نے ابی ابن کعب کو بلا بھیجا ابی، آیات کی الماء کرتے تھے اور زید لکھتے تھے اور سعید ابن عاص اعراب لگاتے تھے لہذا یہ مصحف ابی ابن کعب اور زید کی قرأت پر مرتب ہوا ہے۔^(۶) البتہ یہ بھی کہا جاسکتا ہے کہ جو مصحف حضرت ابوبکر کے دور میں

(۱) تہذیب الفقہ ج ۱ ص ۱۸۸۔

(۲) فتح الباری ج ۹ ص ۱۷۷، کنز العمال ج ۲ ص ۳۴۴، المصاحف میں ابن ابیاری سے منقول۔

(۳) فتح الباری ج ۹ ص ۱۷۷، کنز العمال ج ۲ ص ۳۷۰، ابن ابی داؤد اور ابن ابیاری سے منقول۔

(۴) فتح الباری ج ۹ ص ۱۷۷، طبقات ابن سعد ج ۲ قس ۲ ص ۳۷۰، تہذیب الفقہ ج ۱ ص ۱۸۸، کنز العمال ج ۲

ص ۳۷۰، ابن سعد سے منقول، التہذیب ج ۱ ص ۱۸۷۔

(۵) فتح الباری ج ۹ ص ۱۷۷۔

(۶) کنز العمال ج ۲ ص ۳۷۰، ابن سعد سے منقول۔

مرحبا ہوا تھا اور حضرت خنصہ کے پاس محفوظ تھا ابی اس سے لکھواتے تھے^(۱) لیکن ابو العالیہ کی سابقہ گفتگو اس بات کے قلعہ ہونے کو واضح کرتی ہے، یا کہا جاتا ہے کہ ابان ابن سعید ابن حاص حضرت عثمان کے زمانے میں مصحف امام کو زید پر المام کرتا تھا اور وہ بعد میں ۲۹ ہجری میں وفات پا گیا۔ لیکن یہ بات بھی صحیح نہیں ہے کیونکہ اکثر مورخین کے نزدیک ابان کی وفات اس واقعہ سے پہلے ہوئی ہے ابان کی موت یا "واقعہ اجتادین" بارہویں سن ہجری میں یا "واقعہ مرج الصفر" چودہ ہجری میں یا "واقعہ یرموک" پندرہ ہجری میں واقع ہوئی ہے^(۲) مصاحف کا تقابل اور تصحیح کرنے والی کمیٹی

مذکورہ بالا کاموں کے علاوہ ایک ایسی کمیٹی بھی تشکیل دی گئی تھی جس کا کام مصاحف کی کاپیوں میں تقابل کرنا تھا تاکہ حتی المقدور سوری یا عمدی تحریف سے بچا جاسکے اور لکھی ہوئی آیات کی صحت کے بارے میں اطمینان حاصل ہو سکے، ابو الاحوص سے منقول ہے کہ — پیغمبر اکرمؐ کے بعض صحابہ ابو موسیٰ کے گھر میں مصاحف کو تقابل کے لیے پیش کرتے تھے، عبداللہ اللہ کھڑا ہوا اور باہر نکل گیا۔۔۔۔۔^(۳) یا عبداللہ بن ہانی بربری حضرت عثمان کا غلام کہتا ہے کہ میں حضرت عثمان کے پاس تھا اس حال میں کہ وہ مصاحف کو تقابل کے لیے ایک دوسرے کے سامنے پیش کر رہے تھے، حضرت عثمان نے مجھے بکری کا شانہ دیا جس پر چند آیات لکھی تھیں اور ابی ابن کعب کے پاس بھیجا اس حدیث پر درج ذیل آیات لکھی تھیں۔ "لم یقتن" ، "لا تبدیل للخلق" ، "فامحل الکافرین"۔

(۱) فتح الباری ج ۸/ ص ۱۸۰۲۔

(۲) البدایہ والنہایہ ج ۲/ ص ۳۳۰۔

(۳) طبقات ابن سعد ج ۲/ قسم ۲ ص ۱۲۳۔

ابن کعب نے دوات منکوائی اور ایک "لام" کو حذف کر کے لکھا "لخلق الله" اور "فامهل" مٹا کر "فمحمل" لکھا اور اسی طرح "یتسن" کی نون کے ساتھ ایک "حاء" کا اضافہ کر کے "لم یتسنہ" لکھا^(۱)

ابن زبیر سے منقول ہے کہ حضرت عثمان نے مصاحف اکٹھے کیے اور مجھے حضرت عائشہ کے پاس اس کا مصحف لینے کے لیے بھیجا میں جا کر وہ مصحف لے آیا۔^(۲) مصاحف کے تقابل اور یہ اطمینان کر لینے کے بعد کہ آیات ایک جیسی ہیں اور ان میں کوئی اختلاف نہیں حضرت عثمان نے دوسرے مصاحف کو پھاڑ دینے کا حکم دیا۔^(۳)

یہاں پر ایک دوسری روایت طحاوی سے موجود ہے کہ جس میں وہ زید ابن ثابت سے قرآن کے جمع کرنے اور تقابل کا واقعہ دوسری طرح سے نقل کرتا ہے کہ پہلے حضرت ابوبکر کے لیے قرآن پڑھنے کے فکروں، شانے کی حدیثوں اور درخت کے چٹکوں پر لکھا گیا، حضرت ابوبکر کی وفات کے بعد حضرت عمر نے ان پر آئندہ آیات کو ایک صحیفہ میں لکھا اور یہ صحیفہ حضرت حفصہ کے پاس باقی رہا یہاں تک کہ حذیفہ کی عثمان عثمان کے ساتھ گفتگو کا واقعہ پیش آیا اور حضرت عثمان نے زید اور سعید کو حکم دیا کہ اس کے لیے مصحف لکھیں اس کے بعد کلمہ "تاویت" میں اختلاف اور حضرت عثمان کی دعوات کے واقعہ کا تذکرہ کرتا ہے اور گفتگو کا سلسلہ اس طرح آگے بڑھتا ہے "اس کے بعد اس نے دوبارہ مصحف کا تقابل کیا اور اس میں کوئی اشتباہی مورد نہ دیکھا اس کے بعد حضرت عثمان نے حضرت حفصہ کے پاس قاصد بھیجا اور اس سے مصحف حضرت عمرؓ کا اور مصحف واپس کرنے کی قسم کھائی، حضرت حفصہ نے مصحف بھیج دیا جب ان دو مصنفوں

(۱) الاکنان ج ۱ ص ۱۸۳ ابن انباری سے المصاحف اور اس کے ذریعے ابن جریر سے منقول۔

(۲) خلیفہ صحیح ص ۱۰۰ "ہے" علیہ کی ضمیر کے پیش نظر "فجئت بالمصحف فمرضناھا علیہا۔"

میں موازنہ کیا گیا تو ان میں کوئی اختلاف نہیں تھا، اس کے بعد حضرت عثمان نے مصحف حضرت حصہ کو واپس بھیج دیا یوں انہیں اطمینان ہو گیا اور لوگوں کو مصحف کی نقلیں تیار کرنے کا حکم دے دیا۔^(۱)

اسی طرح ابن ابی داؤد شام کے رہنے والے ایک شخص سے نقل کرتا ہے کہ اس نے کہا کہ ہمارا اور اہل بصرہ کا مصحف کوفیوں کے مصحف سے زیادہ صحیح ہے کیونکہ جب حضرت عثمان مصاحف لکھوا رہا تھا تو اسے کوفہ والوں کی عبداللہ ابن مسعود کی قرائت کی بنیاد پر قرائت کی خبر پہنچی تو اس نے مصحف کے آخری تقابل سے پہلے ہی مصحف کوفہ بھیج دیا، لیکن ہمارا اور اہل بصرہ کا مصحف تقابل کے بعد بھیجا گیا۔^(۲) جیسا کہ منقول ہے ”الحوادث“ اہل دمشق کے ساتھ مدینہ آیا تاکہ وہ لوگ اپنے مصحف کا ابی ابن کعب، زید ابن ثابت اور دوسروں کے مصاحف کے ساتھ تقابل کریں^(۳) شاید حضرت عثمان نے مدینہ والے مصحف کو ”امام“ کا نام اسی وجہ سے دیا کہ دوسرے مصاحف اس پر پیش کیے جاتے تھے یا انہیں اس پر پیش ہونا چاہیے تھا۔ اور اگر دوسرے مصاحف کا اس سے کوئی اختلاف ہوتا تو ترجیح اسی مصحف (امام) کو حاصل تھی اور معیار ہی تھا اور یہی قانونی اور قابل قبول مصحف سمجھا جاتا تھا۔

مصاحف حضرت عثمان کا ایک دوسرے سے اختلاف

لیکن اتنی دقت نظر، آیات کے لکھنے میں بالغ نظری کا مظاہرہ اور بار بار مصاحف کا تقابل بھی سبھی خطوں سے بچنے کا سبب نہ بن سکا۔ اتنی بڑی کتاب کے لحاظ سے یہ مسئلہ طبعی نظر آتا ہے خصوصاً اس لحاظ سے بھی کہ بعض عثمانی مصاحف آخری تقابل اور

(۱) مشکل الآثار ج ۲ ص ۱۹۳۔

(۲) فتح الباری ج ۹ ص ۱۰۱۸ التحفید ج ۱ ص ۲۹۲ ابن ابی داؤد المصاحف ص ۳۵ سے منقول۔

(۳) مقدمتین فی علوم القرآن ص ۸۵ سے منقول۔

صحیح آیات کی جلیق پڑناں سے پہلے ہی مسلمانوں کے شہروں کی طرف بھیج دیے گئے تھے، اس بارے میں مورخین کہتے ہیں کہ حضرت عثمان نے عجلت میں مصحف کوفہ بھیجا کیونکہ انہیں خبر پہنچی تھی کہ لوگ عبداللہ ابن مسعود^(۱) تکہ اس کے اور عثمان کے درمیان قرآن کی کتابت کے سلسلہ میں جھگڑا ہو چکا تھا۔ کی قرائت کی طرف رجحان رکھتے ہیں اور اس کی قرائت سیکھتے ہیں، علماء نے عثمانی مصاحف میں متعدد اختلافی موارد کی طرف اشارہ کیا ہے، ”عسقلانی“ کہتا ہے اس کے علاوہ وہ اختلافات ہیں کہ کچھ ”واو“ بعض مصاحف میں موجود تھیں اور بعض سے محذوف اسی طرح کچھ تعداد ”ہاء“ اور ”لام“ بعض مصاحف میں موجود تھیں اور بعض سے محذوف۔^(۲) ابن عامر مقرئ (متوفی ۱۸۸ھ) ایک کتاب لکھتا ہے جس کا نام تھا ”اختلاف مصاحف الشام والجز والعراق“۔^(۳) ”فضلی“ اختلاف مصاحف کے بارے میں کہتا ہے۔ مصاحف (امام) کے درمیان اختلاف کم تھا مثلاً مصحف اہل مدینہ اور مصحف عراق کے درمیان بارہ ۱۲ حروف میں اختلاف تھا، اور اہل عراق اور اہل شام کے مصحف کے درمیان تقریباً چالیس حروف میں اختلاف تھا اور مصحف کوفہ اور بصرہ کے درمیان پانچ حروف میں اختلاف تھا۔ کتاب ”المبانی“ کے مقدمہ میں ایک خاص فصل میں اختلاف کے موارد اور انکی تعداد بتلائی گئی ہے اور مثالیں بھی جمع کر دی گئی ہے اور یہ فصل ”اختلاف المصاحف والقراءات والقول فی کیفیتہا“ کی پانچویں فصل ہے۔^(۴)

یہاں پر ہم اس قسم کے بعض اختلافات کی طرف اشارہ کرتے ہیں۔

(۱) ابجد کہا جاتا ہے کہ مصحف ام وہ مصحف جو حضرت عثمان نے اپنے لیے مخصوص کر رکھا تھا جو جمع کریں المشرق ۱۷ ص ۷۰۔

(۲) فتح الباری ج ۹ ص ۱۸، التخصیص ص ۲۹۹، المصاحف صحیحی ص ۳۵ سے منقول (۳) فتح الباری ج ۹ ص ۲۷۷۔

(۴) تاریخ التراث العربی ج ۱ ص ۱۳۷، الفهرست ابن ندیم ص ۳۹، القراءات القرآنیہ یحییٰ و تعریف ص ۳۲۔

(۵) القراءات القرآنیہ یحییٰ و تعریف ص ۲۰۰۔

۱۔ مکہ کے مصحف کے علاوہ جہیہ مصاحف میں یہ آیت "مَنْ" کے بغیر آئی ہے "اعد لهم جنات تجری تحتها الانهار" جبکہ مصحف مکہ میں "مَنْ" آیا ہے یعنی "مَنْ تحتها الانهار" (۱) اور حافظوں نے بھی "مَنْ" کے ساتھ قرائت کو سینوں میں مخلوط کر رکھا ہے۔

۲۔ سورہ قصص / ۳۷ میں "قال موسیٰ" مکی مصحف میں "واو" کے بغیر لکھا ہوا ہے جبکہ دوسرے مصاحف میں "واو" کے ساتھ "وقال موسیٰ" لکھا ہوا ہے جبکہ صحیح "واو" کے بغیر ہے۔

۳۔ اہل شام کے مصحف میں "واوصیٰ بہا ابراہیم" (۲) آیا ہے جبکہ اہل کوفہ کے مصحف میں "ووصیٰ" ہے مسلمانوں کا اسی دوسری قرائت کے صحیح ہونے پر اتفاق ہے۔ وہ مصحف شام کی قرائت کو قبول نہیں کرتے لہذا اسے کاحب کی غلطی شمار کیا جائے گا۔

۴۔ مصحف مدینہ میں "سارعوا" "واو" کے بغیر آیا ہے (۳) اور مصحف کوفہ اور بصرہ میں "وسارعوا" واو کے ساتھ آیا ہے اور یہی دوسری صورت مسلمانوں کے ہاں قبول ہے۔

۵۔ مصحف بصرہ اور کوفہ میں "وقال الملاء" (۴) "واو" کے ساتھ آیا ہے جبکہ مصحف شام اور مدینہ میں "واو" کے بغیر آیا ہے اور یہی دوسرا قول امت نے قبول کیا ہے اور "واو" کو رد کر دیا ہے۔

۶۔ مصحف مدینہ اور شام میں "هو الذی ینشرکم" لکھا ہوا ہے جبکہ مصحف کوفہ اور بصرہ میں "هو الذی یسیرکم" لکھا ہوا ہے اور امت نے دوسری صورت کے صحیح ہونے

(۱) البیہان رد کئی ج ۱ ص ۳۶۷، فتح الباری ج ۹ ص ۲۷، التلک ج ۱ ص ۷۵، مناعل العرفان ج ۱ ص ۱۳۳ نیز رجوع کریں مدۃ رسائل مفید ص ۳۶ مسائل سرید۔

(۲) سورہ بقرہ آیہ ۱۳۲۔

(۳) سورہ آل عمران آیہ ۱۳۳۔

(۴) سورہ النعم آیہ ۳۷۔

پر اجماع کیا ہے اور پہلی صورت کو رد کر دیا ہے^(۱) یہ مختصر اشارہ تھا اختلاف مصاحف کی طرف البتہ سید ابن طاہوس نے مصاحف عثمانی کے تمام اختلافی موارد کو شمار کیا ہے اسی طرح علامہ شیخ ہادی معرفت نے بھی ان موارد کو بڑی باریک بینی سے فہرست وار لکھا ہے انہوں نے مصاحف عثمانی کی غلطیوں کی تعداد سات ہزار تک بیان کی ہے جو چاہے اس محترم شخصیت کی کتاب کی طرف رجوع کر سکتے ہیں^(۲)

یہاں ہم اس نتیجہ پہ پہنچتے ہیں کہ تمام موارد میں اختلاف کے باوجود قرآن کی قرأت میں ہر دور کے مسلمانوں کا اتفاق نظر اور اجماع قرآن کا حافظ و نگہبان رہا اور آیات کا سید بہ سید نقل ہوتا اور قرآن کے لکھنے میں اہتمام برتا ہی باعث بنا کہ آیات قرآن کے ایک جیسا ہونے پر اتفاق نظر حاصل ہو جائے آیات کے مورد میں یہی اتفاق نظر بہترین دلیل ہے اس بات پر کہ گاہے قرآن میں بعض خطائیں اور غلطیاں جو نظر آتی ہیں یہ کاتبوں کے سو کا نتیجہ ہیں۔

نسخہ برداری اور قرأت میں سہو و خطا

یہاں پر بہتر ہے کہ ایک اور قسم کے اشتباہ اور قرأت میں اختلاف کے ایک اور سبب کی طرف اشارہ کیا جائے جو مصاحف سے نسخہ برداری کرنے والے کاتبوں کی غلطی کی وجہ سے ہے یہ بات طبعی ہے کہ جب ایک نسخہ تیار کرنے والا مصحف سے دیکھ کر لکھے گا تو کوئی نہ کوئی حرف یا ممکن ہے کہیں پر پوری سطر کم یا زیادہ ہو جائے۔

(۱) سہو السعد ص ۶۷ - ۱۰۲۸۱ التحدید فی علوم القرآن ج ۱ ص ۳۵۳ - ۱۰۲۵۳ اشترقی القراءات العشر ج ۱ ص ۱۱

کتاب میں اور موارد بھی مذکور ہوئے ہیں۔

(۲) دونوں سابقہ حوالے۔

مثلاً شام کے نواچی علاقوں سے لوگ مدینے آتے تاکہ معصوم امام سے اپنے لیے قرآن کا نسخہ تیار کریں۔^(۱) اور واضح ہے کہ نسخہ برداری کرنے کے بعد انہیں تقابل کا وقت نہیں ملتا تھا اور وہ معصوم اسی صورت میں دوسروں کے ہاتھوں پہنچ جاتا اور اگر اس میں کوئی غلطی ہوتی تو وہ اسے صحیح سمجھتے ہوئے اسی طرح پڑھتے تھے اور دوسروں تک بھی پہنچاتے تھے اس گمان کے ساتھ کہ یہ ظالان صحابی کی قرائت ہے البتہ یہ اس صورت میں تھا کہ خود قاری صحیح پڑھنے کی قدرت رکھتا ہوا ورنہ ممکن ہے اس سے زیادہ غلطیوں کے ساتھ دوسروں تک خصل کرے۔ اور شاید بہت سی شاخ قرائتیں جنگی ابن مسعود وغیرہ کی طرف نسبت دی جاتی ہے نسخہ تیار کرنے والوں کی غلطیوں کا نتیجہ ہوں کیونکہ ممکن ہے جو شخص اچھی قرائت رکھتا ہو وہ کسی مشہور صحابی کے معصوم پر دستری پیدا کرے اور اس معصوم سے اپنے لیے معصوم تیار کرے اور بعد میں اس شخص کا تیار شدہ نسخہ کسی دوسرے شخص تک پہنچے تو وہ اسے اس مشہور صحابی کی قرائت سمجھتا اور وہ بعد میں اس قرائت کو اس صحابی کی طرف منسوب کر کے دوسروں کو بیان کرنا اور اگلا مزید دوسرے لوگوں کو بیان کرنا۔ اس کے علاوہ کبھی یوں بھی ہوتا کہ ایک شخص اپنے معصوم میں توضیح و تفسیر کے عنوان سے کوئی چیز لکھتا تو کوئی دوسرا اسے دیکھ کر یہی سمجھتا کہ یہ قرآن کا جزء ہے لہذا بعد میں اس اضافے کو خاص قرائت کے عنوان سے اس معصوم والے شخص کی طرف نسبت دی جاتی۔

(۱) کنز العمال ج ۲ ص ۴۴۴ ابن ابی داؤد سے منقول۔

راغب اصفہانی کہتے ہیں، "جن لوگوں نے معصوف لکھے انھیں کتابت پر کافی حد تک مہارت حاصل نہیں تھی لہذا ایسی جگہوں پر حروف لکھ دیجے جہاں انکی ضرورت نہیں تھی"۔ (۱) اس مورد میں حضرت امام محمد باقرؑ سے ایک روایت منقول ہے جس میں حضرتؑ ان حروف کی طرف اشارہ فرماتے ہیں کہ جو کتابوں نے سووا لکھ دیئے اور دوسروں نے انہیں آیات کا حصہ سمجھ لیا (۲) جیسا کہ امیرالمومنین حضرت علیؑ سے روایت میں ہے کہ حضرتؑ قہر کے ذریعے اشارہ کرتے ہیں کہ کتابوں اور نسخہ برداروں نے بعض جگہ الف لام حذف کر دیا کم از کم رسم الخط میں اس طرح تھلا روایت کے الفاظ یہ ہیں، "جب انہوں نے معصوف دیکھا کہ جو حروف و تہویں پر مشتمل تھا اس سے نہ "الف" کم کیا گیا تھا اور نہ "لام" ایک دوسری روایت میں ہے "حتی کہ اس سے ایک حرف بھی کم نہیں تھا"۔ (۳) اور تیسری روایت میں ہے "جب حضرتؑ معصوف لائے تو کہا" یہ پروردگار کی کتاب ہے اسی طرح جیسے آپ کے رسولؐ پر نازل ہوئی تھی نہ ایک حرف اس پر اضافہ کیا گیا ہے اور نہ کوئی حرف اس سے کم کیا گیا ہے تو انہوں نے کہا ہمیں اسکی ضرورت نہیں ہے"۔ (۴)

(۱) کائنات اللہ یاد بخار ۲ جز ۱ ص ۳۳۲۔

(۲) تفسیر بہار مقدمہ ص ۵۰ و ۳۷ عمایہ سے منقول۔

(۳) الا حجاج ۱/ ص ۳۸۳ و ص ۳۳۳ کتاب سلیم ابن قیس ص ۹۹ بخار بخار ۸۹ ص ۳۰ و ۳۱ البیہن آیات اللہ ثوی ص ۲۳۲ و تفسیر صلی مقدمہ ۶ ص ۳۱۔

(۴) دانی بخار ۵ ص ۱۰۲ اعتقادات صدوق باب الاعتقاداتی مبلغ القرآن۔

واضح اور روشن نمونے،

یہاں پر مناسب ہے نسخہ برداری کرنے والوں کے اشتباہ کے کچھ نمونے ذکر کیئے جائیں جو کہ ہماری نظر میں سو قلم کا نتیجہ ہیں۔

۱۔ عبدالرزاق نے "المصنف" میں درج ذیل قرائت کو "شرح" کی طرف منسوب کیا ہے "واذوا الامانات الی اہلہا" (۱) جب الرحمن اعظمی اس بات پر تطبیق لگاتے ہوئے کہتے ہیں اصل آیت "ان تودوا الامانات" ہے اور میں سمجھتا ہوں کہ آیت کی یہ غلط کتابت نسخہ برداری کرنے والے کا جب کی غلطی سے ہے۔ "اخبار القضاۃ" میں آیا ہے کہ اس کے بعد اس نے ظہوت کی "ان اللہ یمرکم ان تودوا الامانات"۔ (۲)

۲۔ مجاہد نقل کرتے ہیں کہ ابن عباس کے چچے گیا تو اسے میں نے رکن اور باب کعبہ کے درمیان خدا کے حضور مناجات کرتے ہوئے دیکھا اس حال میں کہ اپنے غلام مکرمہ کا سارا لپے ہوئے تھے میں نے پوچھا "ساحران تظاہرا" صحیح ہے یا "سحران" ہے ابن عباس نے کچھ نہ کہا، مکرمہ نے کہا "ساحران تظاہرا" اور میں سوال کرنے میں آگے تک چلا گیا۔ (۳)

جب الرحمن یہاں مکرمہ کے اس جواب پر تطبیق لگاتے ہیں کہ یہ قرائت ابن زبیر کی طرف بھی منسوب ہے جیسا کہ "المجمع" طبرانی کی اسناد کے ساتھ نقل کرتے ہیں، لیکن "ازرقی" کہتے ہیں کہ "سحران" کتاب کی تصحیح کرنے والے نے کہا ہے اور دوسرے نسخہ میں "ساحران" آیا ہے۔ (۴) جیسا کہ آپ نے دیکھا ایک کمر کے نقل میں کس حد تک اختلاف پایا جاتا ہے یہی بات ہمارے مطلب کی تائید کرتی ہے۔

(۱) و (۲) المصنف عبدالرزاق ج ۸ ص ۳۰۵ متن اور حاشیہ میں۔

(۳) المصنف عبدالرزاق ج ۵ ص ۵۰ حاشیہ میں ازرقی اس مطلب کو اپنے دادا سے اور وہ ابن حمید اور وہ حمید ابن قیس سے ج ۱ ص ۱۳۸ میں نقل کرتے ہیں۔

(۴) المصنف عبدالرزاق ج ۵ ص ۵۰ حاشیہ۔

۳۔ آیت ”و جاءَتْ سُكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ“ میں حضرت ابوبکر اور ابن مسعود کی قرائت اس طرح سے ہے ”و جاءتْ سُكْرَةُ الْحَقِّ بِالْمَوْتِ“ (۱) قرطبی کی نظر میں حضرت ابوبکر کا اس آیت کو قرائت کرنا فراموشی کی وجہ سے ہے نہ کہ خاص قرائت کی بنیاد پر حضرت ابوبکر سے دو روایتیں نقل کی گئی ہیں ایک اسی طرح سے ہے جیسا کہ معصوم میں لکھا ہے اور اسی پر عمل کیا جائے گا اور دوسری اس کے مخالف ہے اور اسے رد کر دیا گیا ہے اور اس روایت کو اسکی فراموشی کا نتیجہ سمجھنا چاہیے اگر اس نے اس طرح سے کہا ہو یا اس روایت کو راوی کا اشتباہ سمجھنا چاہیے (۲)

۴۔ ”اِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ“ کی بجائے ”اِذَا جَاءَ فَتْحُ اللَّهِ وَالنَّصْرُ“ کی قرائت میں زرقانی دعویٰ کرتا ہے کہ دوسری قرائت پر عمل کیا جائے (۳) لیکن ہماری نظر میں زرقانی کی یہ بات کوئی دلیل نہیں رکھتی بلکہ اندھیرے میں تیر پھینکنے والی بات ہے۔ ظاہر یہ ہے کہ یہ نسخہ تیار کرنے والے کا جب یا نقل کرنے والے کی غلطی کی وجہ سے ہے اور ایسے اشتباہات کی کئی بھی نہیں ہے۔

۵۔ ”میسون ابن مهران“ ”معر“ سے نقل کرتا ہے کہ میں ایک عورت کی طلاق کے قیدی سے متعلق ابی بن کعب کا نظریہ پوچھنے کے لئے ”الجب“ کے پاس گیا اور اس کے لئے یہ بات نقل کی اور پھر ہم اکٹھے ایک شخص کے پاس گئے جس کے پاس ابی کے جہول ایک قیدی معصوم تھا کہ اسے اس نے ایک ٹھہ شخص سے نقل کیا تھا، جب ہم نے معصوم

(۱) الجایح لاحکام القرآن ج ۱ ص ۱۴ ص ۱۳۰۳۔ البرہان زرکشی ج ۱ ص ۳۳۵ ص ۲۱۵۔ البیہق ج ۱ ص ۴۹۸۔ التلکون ج ۱ ص ۳۶ ص ۳۶۔ منہل العرفان ج ۱ ص ۳۳۳۔ الفتح ج ۲ ص ۱۳۳۔ منہل العرفان ج ۱ ص ۳۳۳۔ فتح الباری ج ۱ ص ۲۶ ص ۲۶۔

(۲) الجایح لاحکام القرآن ج ۱ ص ۱۴۔

(۳) منہل العرفان ج ۱ ص ۳۳۳۔ فتح الباری ج ۱ ص ۲۶۔

کھولا اور پڑھا تو لکھا تھا " اِلَا اِنْ يَظُنَّا اِلَّا يَاقِيْمًا حُدُوْدَ اللّٰهِ فَلَا جَنَاحَ عَلَيْهِمَا فَيَمَآ
اِفْتَدَتْ بِهِ لَا تَحِلُّ لَهٗ مِنْ بَعْدِ حَتّٰى تَتَكَبَّرَ زَوْجًا غَيْرَهٗ "۔^(۱) جیسا کہ آپ نے ملاحظہ کیا
اس میں آیت کے بعض فقرے حذف کر دیئے ہیں اور انہیں بعد والی آیت کے ساتھ ملا دیا گیا
ہے اس جیسے اشتہات کو نسخہ تیار کرنے والے کی غلطی سمجھنا چاہیئے۔ درج ذیل موارد بھی بعید
نہیں ہے کہ انہی کتابوں کی غلطیوں کا نتیجہ ہوں۔

۶۔ روایت ہوئی ہے کہ عمر حضرت آیت "وَ اِنْ كَانَ مَكْرَهٌ" کو "وَ اِنْ كَادَ مَكْرَهٌ" پڑھتے
تھے (۱) شاید یہ اشتہاء "وال" اور "نوں" کی مشابہت سے پیش آیا ہو۔

۷۔ دوسرا قرائت کرتے ہیں "ضربت علیہم المسکنة و الذل"۔^(۲)
شاید "یا حسرة علی العباد" (۳) کی بجائے "یا حسرة العباد" کی قرائت اسی سے ہو
نسخہ تیار کرنے والے نے "علی" کو گرا دیا ہو۔

۸۔ اسی طرح "بل یداعہ بسطان" (۴) "مبسوطتان" کی جگہ پر اسی طرح کے اشتہات
میں سے ہے۔

۹۔ "اولئک لہم نصیب مما اکتسبوا" (۵) کی قرائت "کسبوا" کی بجائے اسی
طرح ہے۔

(۱) المصنف معانی ج ۶ ص ۴۸۴ حاشیہ میں جامع البیان طبری ص ۲۱۱ ج ۲ سے منقول آیت ۲۲۰ و ۲۲۱ سورہ بقرہ کے
احادیث کے ساتھ۔

(۲) مقدمہ تفسیر برہن ص ۴۲ ابن انباری، ابن جریر اور دوسروں سے منقول۔

(۳) محاضرات اللہ ربیع ج ۲ جزء ۲ ص ۴۴۴۔

(۴) آلودہ تحریف الترقین ص ۲۳ المصنف ص ۵۵ سے منقول۔

(۵) وہی حوالہ ص ۲۳ المصنف ص ۵۳ سے منقول۔

(۶) وہی حوالہ ص ۲۳ المصنف ص ۵۵ سے منقول۔

۱۰۔ اسی طرح ”کذلک“ سے پہلے ”واو“ کا گرانا آیت ”و کذلک اخذ ربک اذا اخذ القریٰ وھی ظالمة“ (۱) اس جیسے اشتیبات میں سے ہے۔

۱۱۔ ”سارعوا“ سے پہلے بھی ”واو“ کا گرانا آیت ”و سارعوا الی منفرة من ربکم“ میں اسی باب سے ہے (۲)

۱۲۔ ابن مسعود کی طرف منسوب یہ قرائت ”اینما یوجہ“ (۳) ”یوجہ“ کی بجائے، بھی نسخہ حیار کرنے والے کا جب ہی کا اشتباہ ہے۔

۱۳۔ اسی طرح ابن عباس کی قرائت ”و ادکر بعداً مہ“ ”امہ“ کی بجائے نسخہ کے کاتب کا سو ہے (۴)

۱۴۔ ابن مسعود اور بعض دوسروں کی قرائت ”و ما خلق الذکر و الانثیٰ“ کی بجائے ”و الذکر والانثیٰ“ کہ علقمہ کتبے ابن مسعود نے اس آیت کو اسی طرح ”یغیر“ سے سنا تھا ابو درداء کتا ہے۔ میں نے خود ”یغیر“ سے آیت اسی طرح سنی تھی اور یہ لوگ اسے قبول کرنے سے انکار کرتے ہیں۔ (۵) لیکن ہم اس نسبت کو قبول نہیں کرتے جو یہ علقمہ اور

(۱) دبی حوالہ ص ۲۳ الصحاح ص ۵۶ سے منقول۔

(۲) التحدید ج ۲ ص ۱۳ التخصیر ص ۹۹ سے منقول، الکشف عن وجہ القراءات ج ۱ ص ۳۵۶۔

(۳) مجمع الزوائد ج ۷ ص ۱۵۵ طبرانی سے منقول۔

(۴) صحیح بخاری ج ۲ ص ۳۹۹ اور ج ۲ ص ۱۹۷ مسند احمد ج ۹ ص ۳۳۹ اور ص ۳۵۱ صحیح مسلم ج ۲ ص ۲۰۶ صحیح

ترمذی ج ۵ ص ۱۹۱، الکشاف ج ۳ ص ۱۰۰، البرہان ذرکشی ج ۱ ص ۲۱۵، معانی اللغات ج ۲ جزء ۲ ص ۳۳۳،

المعجم ج ۱ ص ۳۲۰، اللغین ج ۱ ص ۳۶، فتح الباری ج ۹ ص ۲۵، الدر المنثور ج ۶ ص ۳۵۸، سعید ابن منصور،

نسائی، عبد بن حمید، ابن جریر، ابن منذر، ابن مردیہ، اور دوسروں سے منقول، الکذب تحریف القرآن ص ۲۷ بعض

مذکورہ بلا منقطع اور جامع الاصول ج ۲ ص ۳۹ سے منقول۔

(۵) اللطائف ج ۱ ص ۵۸۔

الیودرداء کی طرف دیتے ہیں شاید راویوں نے یہ جھوٹی نسبت دی ہو یا ہو سکتا ہے علقمہ اور الیودرداء نے واقعاً اسی کو مٹھیر اکرم سے سنا ہو لیکن اسکی تفسیر کے درپے ہوں نہ یہ کہ یہ مٹھیر کی قرأت ہے۔

۱۵۔ مجاہد اور طاہوس سے منقول ہے کہ نظام (ملوک) کو اپنے مولیٰ کی ٹونٹی کے بالوں پر نظر نہیں کرنی چاہیئے اور بعض قرائتوں میں ہے ”و ما ملکتم ایماکم ، الذین لم یبلغوا الحلم“۔ (۱) ظاہراً اس کی روایت میں لوگوں نے آیت کو ”الذین“ ”واو“ کے بغیر پڑھا ہے اور قہری نے بھی جیسا دیکھا اسی طرح پڑھا ہے سمجھتے ہوئے کہ یہ کوئی خاص قرأت ہے۔

عمری تحریف (جان بوجھ کر تحریف کرنا) :

مذکورہ بالا سوئی تحریفات کے علاوہ ہم بعید نہیں سمجھتے کہ بعض تحریفیں جان بوجھ کر کی گئی ہوں بالخصوص اس لحاظ سے کہ بعض بڑی شخصیات نے قرآن کریم سے نسخہ تیار کرنے کے لیے غیر مسلم کتابوں کی خدمات حاصل کی تھیں ”عبدالرزاق“ ثوری سے وہ ابن ابی لیلیٰ سے اور وہ اپنے بھائی عیسیٰ سے نقل کرتے ہیں ”حیرہ“ کے ایک نصرانی نے ستر درہم لے کر عبدالرحمان ابن ابی لیلیٰ کے لیے معصوف لکھا ” (۲) جیسا کہ بیت المقدس کے فاصیوں نے ان آیات میں تحریف کی کوشش کی جن سے انکی حقیقت روشن ہوتی تھی لیکن خدا نے انہیں ذلیل و رسوا کیا اور اپنی کتاب کی حفاظت کی اور دین اسلام کو عزت بخشی ” انا نحن نزلنا الذکر و انا له لحافظون“۔

کیا حضرت عثمان نے قرائتوں کو مصاحف پر متفرق کیا ؟

عجیب ترین دعویٰ جو ہم نے سنا ہے ان میں سے ایک یہ بھی ہے کہ عثمانی مصاحف میں جو گاہے کسی حرف کے لکھنے یا نہ لکھنے میں اختلاف پائے جاتے ہیں یہ خود حضرت عثمان

(۱) المصنف / عبدالرزاق ج ۷ ، ص ۳۳

(۲) المصنف / عبدالرزاق ج ۸ ، ص ۱۳۳۔

کا ایسا کیا ہوا تھا کیوں کہ جب حضرت عثمان نے مصاحف ایک کرنے کا ارادہ کیا اور قریش کے لئے کو دوسرے لہجوں پر مقدم کیا اور اس کے لیے واضح ہو گیا کہ کلام خدا مختلف لہجوں پر نازل ہوا ہے اور اسی طرح سے پیغمبر اکرمؐ سے سنا گیا ہے اور اسے معلوم ہوا کہ قرآن کو مختلف لہجوں کے ساتھ ایک مصحف میں جمع کرنا ممکن نہیں ہے مگر یہ کہ ایک کلمہ کو دوبارہ لکھا جائے اور یہ کام چونکہ مشکلات اور سختی کا باعث تھا اور خود اپنی جگہ پر آیات میں بے فلفلی کا باعث بھی تھا اور نہ صرف مشکل کو حل کرنا بلکہ مزید مشکلات ایجاد کرنے کا سبب بنتا تھا حضرت عثمان نے قرائتوں کو اپنے حال پر چھوڑ دیا اور مختلف قرائتوں کو مصاحف میں یکجہ دیا جس کی وجہ سے بعض قرائتیں لکھی گئیں بعض حذف ہو گئیں اور تمام مصاحف کے بارے میں یہی عمل دہرایا تاکہ امت ان کا ہماری مخالفت والی آیت کو حفظ کر کے اس کے ذریعے اس کو پائیں جو خدا کی طرف سے نازل ہوا اور پیغمبر اکرمؐ کی زبانی سنا گیا ہے یہی مختلف شروں میں بھیجے گئے اصلی مصاحف کے درمیان اختلاف کا سبب ہے (۱)

”محدثی“ کہتا ہے ”۔ تمام قرائتیں جن پر قرآن نازل ہوا ہے مصحف کے خط میں موجود ہیں اور اس سے خارج نہیں ہیں اور مجموعی طور پر مصاحف میں موجود ہیں“۔ (۲) یہ دعویٰ بعض فقہی قاریوں اور حکمین کی طرف بھی منسوب کیا گیا ہے (۳) اس جیسا دعویٰ ہم نے اس سے پہلے ذکر کیا ہے کہ سات قرائتیں حضرت ابو بکر کے مصحف میں بھی موجود ہیں اس دعویٰ کے جواب میں ہم درج ذیل مطالب عرض کرتے ہیں۔

(۱) القراءات القرآنیہ ص ۱۰۱، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱

ایک تو یہ کہ ۔ خود حضرت عثمان نے مصاحف میں بعض غلطیوں کا اعتراف کیا ہے اور دوسروں نے بھی کچھ اشتباہات کی طرف اشارہ کیا ہے اور ہم اس حقیقت کو تفصیل کے ساتھ ذکر کر چکے ہیں اس کو دہراتے نہیں ہیں۔

دوسرا یہ کہ ۔ عثمانی مصاحف میں پائے جانے والے ان اختلافات کا کیا کیا جائے جنہیں امت نے کتبائے کی غلطی سمجھ کر رد کر دیا اور سب نے انہیں غلط سمجھا۔ کیا وہ بھی مقبول اور مازل ہونے والی آیات نکھیں جائیں گی؟

تیسرا یہ کہ ۔ رسم الخط میں ایک ہی کلمہ کو دو طرح لکھنے کے لیے ایک ہی مصحف میں کیا کیا جائے؟ اور بہت سے کلمات سے "الف" کے گرانے اور بہت سی دوسری المائی غلطیوں کی کیا توجیہ کی جائے گی؟

چوتھا یہ کہ ۔ بعض کلمات جو کہ تمام مصاحف میں یکساں لکھے گئے ہیں لیکن ابن مسعود وغیرہ سے ان کی قرائت کی و زیادتی یا حذف و اتصال کے ساتھ نقل کی گئی ہے تو کیا انہیں بھی قرائتوں سے سمجھنا چاہیئے؟ اگر اس طرح ہے تو پھر کیوں انہیں مصحف میں لکھا نہیں گیا اور کیا، بھوں کی بنیاد پر قرائتوں کو کبھی اس طرح اور کبھی اس طرح لکھا جاتا تھا؟

پانچواں یہ کہ ۔ حضرت عائشہ اور دوسروں کا یہ اصرار کہ مصاحف میں لکھے گئے بعض کلمات غلط ہیں اس کا کیا کیا جائے گا؟ کاجب بعض دفعہ لکھتے وقت اونگھ جاتا تھا؟ اس کے علاوہ بھی اور جوابات ہو سکتے ہیں جو ہماری سابقہ گفتگو سے واضح ہو سکتے ہیں ان کے دوبارہ مدکرے کی ضرورت نہیں ہے۔

عمیری فصل

عمدی دست اندازیاں یا سستی و کالی کا مظاہرہ:

تخصیص

قرآنوں کے اختلافات کا ایک اور سبب جس میں رسم الخط کا کوئی کردار نہیں ہے قاری کا ماہر نہ ہونا یا قاری کا اپنا شخصی اجتہاد تھا جو اس قرائت کا سبب بنا البتہ کبھی رسم الخط سے ہٹ کر کوئی اختلاف قاری کی سماعت میں غلطی یا اس کے حافظے کی کمزوری یا عرب قبائل کے لہجوں میں فرق کی بنیاد پر وجود میں آتا ہے آئندہ صفحات میں ہم انہی عوامل کی مختصر وضاحت کریں گے۔

وہ قرائتیں جو رسم الخط کے موافق یا مخالف ہیں،

قرآنوں کے اختلاف اور بے نقلی کا ایک اور عامل جو کہ موقع پرستوں کے لیے راسد کھول دینے اور ہوئی و ہوس کے بندوں کے لیے قرآن میں دست اندازی کا مقدمہ فراہم کرنے کا موجب بنا، وہ کام تھا جو قرائت کے میدان میں مشور شخصیات نے انجام دیا اور یہی ان کا اس سلسلہ میں طریقہ کار تھا۔ اس سلسلے میں درج ذیل شخصیات کا نام لیا جاسکتا ہے۔

۱۔ ابو بکر ابن مقسم۔ ہم اجتماعات اور نظریات کی فصل میں ذکر کریں گے کہ یہ شخص قرائتوں میں خود جس کلمہ کو عربی زبان کے لحاظ سے فصیح ترین سمجھتا تھا اسی کو پڑھتا تھا اگرچہ وہ قرآن کے رسم الخط کے خلاف ہوتا۔ اسے اس کلام سے روکنے کے لیے ایک کمیٹی بنائی گئی جس نے اسے اس کلام سے روکا۔

۲۔ ابو بکر العطار۔ ابو بکر نے اپنے استاد "ابن شہبوز" کی پیروی کرتے ہوئے ایسے حروف کا انتخاب کیا کہ جو اہل سنت کے بزرگ علماء و ائمہ کے خلاف تھے۔ "۔ اس کا نظریہ یہ تھا کہ جو قرائت بھی رسم الخط کے موافق ہو اس کا پڑھنا جائز ہے اگرچہ کوئی اصلیت و بنیاد نہ رکھتی ہو۔ (۱) وہ زیادہ قرائتوں کی روایات کا پابند نہیں تھا۔ اس نے اپنے لیے انہی قرائت کا انتخاب کیا تھا جو اسکی اپنی نظر میں سیاق آیت سے مناسبت رکھتی ہے مثلاً وہ پڑھتا تھا "خلصوا نجبا" "نجبا" کو "بد" کے ساتھ پڑھتا تھا۔ جبکہ یہ ہوا کہ علماء نے اس کے خلاف بغاوت کردی اور امیر نے اسے عدالت میں طلب کر لیا وہ اپنا دفاع کرنے میں ناکام رہا لہذا اسے توبہ کرنے پر مجبور کیا گیا۔ (۲)

۳۔ ابن شہبوز۔ اس کے بارے میں کہا گیا ہے کہ اس کی اپنی نظر میں جو صحیح ہوتا اسے پڑھتا تھا اگرچہ عثمانی مصاحف کے رسم الخط کے خلاف ہوتا۔ اسے اس کلام کو غلط کہا گیا یہاں تک کہ وقت کے وزیر "ابن مقلہ" نے اس کو توبہ کروانے کے لیے ایک اجلاس بلایا اور اسے کوڑے مارے گئے اور مجبوراً اس نے توبہ کا اظہار کیا۔ (۳) "قاضی عیاض" اس بارے میں لکھتا ہے "ابن شہبوز مقلی" (جو کہ ابن مجاہد کے ساتھ قرائتوں کی ذمہ داری رکھتا تھا) کو توبہ کروانے کے سلسلے میں بغداد کے فقہاء کا اتفاق نظر ہو گیا۔

-
- (۱) التصحیح ج ۲ ص ۳۰، بیچ النواہ ص ۳۶ اور معرفۃ القراء الکبار ج ۱ ص ۳۶۶ سے منقول، الترغیب والترہیب ج ۱ ص ۲۰۷ سے منقول۔
- (۲) الاشرار ج ۱ ص ۱۰۱۷، التصحیح ج ۲ ص ۳۵ الاشرار اور معرفۃ القراء الکبار ج ۱ ص ۲۳۹، ۲۴۰ سے منقول۔
- (۳) التصحیح ج ۲ ص ۳۱ طہیت القراء ج ۲ ص ۵۳ سے منقول، الاشرار ج ۱ ص ۳۳۰، ۳۳۱۔

ہاور " ابو علی ابن مقلہ " وزیر کی مجلس میں ابن شہبوز نے اپنے اوپر لگائے گئے الزامات تسلیم کر لیے۔ اس کے اعتراضات قلمبند کر لیے گئے۔ یہ واقعہ ۳۷۳ ہجری میں ہوا اس کے خلاف فتویٰ دینے والوں میں سے ابو بکر ابہری وغیرہ جیسے لوگ تھے (۱) اس بارے میں ابن غفکان، ہمسلمانی اور ملا علی قاری کی تحریروں کی طرف رجوع کریں۔ (۲)

خطیب بغدادی اور ابن جوزی کہتے ہیں " ابن شہبوز نامی شخص کا واقعہ بغداد میں مشہور ہو گیا وہ لوگوں کو ایسی قرائت سکھانا تھا اور خود بھی ایسی قرائت عراب میں پڑھتا تھا کہ جو حروف اور الفاظ میں مصاحف کے خلاف تھی اسی طرح وہ حضرت عثمان کے جمع کرنے سے پہلے والے مصاحف سے روایت کرتا تھا اور اسی روایت کے مطابق قرائت کرتا تھا۔ " (۳) ایک اور بات جو قابل ذکر ہے یہ کہ ابن شہبوز نے اپنی قرائت میں کسی بدعت کا ارتکاب نہیں کیا تھا اور اپنی طرف سے کوئی قرائت نہیں گھڑی تھی بلکہ وہ ان روایات کے مطابق جو اس کے پاس تھیں اور اہلسنت کی کتب ان روایات سے بھری پڑی ہیں قرائت کرتا تھا۔ ہم دیکھتے ہیں کہ وہ قرائت میں انہی روایات کے متغولات سے خارج نہیں ہوا، وزیر، ابن مقلہ کے سامنے اس کے اعتراضات ایک کانڈ پر لکھ لیے گئے۔ اس نسخہ میں وہ اپنی قرائت کو ان روایات کی طرف نسبت دیتا ہے جو بعض صحابہ سے نقل ہوئیں یہاں پر ہم ابن مقلہ وزیر کی مجلس کی کاروائی ذکر کرتے ہیں اور ابن شہبوز کی قرائت اور صحابہ سے منقول روایات کے درمیان تقابلی کو قاری پر چھوڑ دیتے ہیں۔

(۱) النظم ج ۲ ص ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷،

ابن شہبوذ کی قرائتوں کے نمونے :

وزیر کی مجلس کی کاروائی ابن خلکان یوں بیان کرتا ہے، محمد ابن احمد معروف بہ ابن شہبوذ نے اسکی قرائت کے بارے میں پوچھا گیا ابن شہبوذ کی قرائت کے مطابق آیات پڑھی گئیں اور اس نے اعتراف کیا، ابن شہبوذ کی قرائت پر آیات درج ذیل صورت میں ہیں۔

(۱) " اِذَا نُوذِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ - فَامْضُوا - اِلَى ذِكْرِ اللّٰهِ "

(۲) " وَتَجْعَلُونَ - شُكْرَكُمْ - اَنْتُمْ تَكْذِبُونَ "

(۳) " تَبْتَ يَدَا ابْنِ لَهَبٍ وَ - قَدْ - تَبَ "

(۴) " كَا - لَصُوفِ - الْمَنْفُوشِ "

(۵) " فَالْيَوْمِ - نَنْحِيكَ - بِبَدَنِكَ "

(۶) " وَكَانَ - اِمَامُهُمْ - مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِيْنَةٍ - صَالِحَةٍ - غَضَبًا "

(۷) " فَلَمَّا حُرِّقَتْ بَيْتُتُ - الْاَنْسِ - اَنَّ الْجَنِّ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا - حَوْلًا -

فِي الْعَذَابِ الْمَحِيْنِ - "

(۸) " وَاللَّيْلُ اِذَا يَنْشِئُ وَالنَّهَارُ اِذَا تَجَلَّى وَ الذِّكْرُ وَالْاِنْشَاءُ "

(۹) " فَقَدْ كَذَبَ الْكَافِرُونَ فَسَوْفَ يَكُوْنُ لَزَامًا "

(۱۰) " وَلَتَكُنْ مِنْكُمْ - فِتْنَةٌ - يَدْعُوْنَ اِلَى الْخَيْرِ وَ يَأْمُرُوْنَ بِالْمَعْرُوفِ وَ

يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ - وَ - يَسْتَعِيْنُوْنَ اللّٰهَ عَلٰى مَا اَصَابَهُمْ - اُولٰٓئِكَ هُمُ

الْمُفْلِحُوْنَ "

(۱۱) " اَلَا تَعْمَلُوْا تَكُنْ فِتْنَةٌ فِى الْاَرْضِ وَ فُسَادٌ - عَرِيْضٌ - "

ابن شہبوذ نے مذکورہ بالا تمام موارد کا اعتراف کر لیا اور کہا کہ میں اس طرح پڑھتا ہوں، مجلس کے حاضرین نے بھی جو کچھ سنا اسکی گواہی دی۔ ابن شہبوذ نے اپنے ہاتھ سے لکھا، " محمد ابن احمد ابن ایوب المعروف ابن شہبوذ کہتا ہے جو کچھ اس رقعے میں لکھا گیا ہے صحیح ہے اور وہ میرا نظریہ اور عقیدہ

ہے۔ (۱) البتہ یہ نہیں بھولنا چاہیئے کہ کچھ اور حضرات ایسے بھی ہیں کہ جو اپنے اعتقادات میں ابن شہباز سے کم نقصان دہ نہیں ہیں انکے نظریات میں بھی ایسے معنی پھلو پائے جاتے ہیں جو قرآن میں دست اندازی کا راستہ کھولتے ہیں۔ ابن جزری کی اس بات پر توجہ کریں " جو قرائت بھی کسی طرح سے عربی نحو کے ساتھ موافقت کرے اور عثمانی مصاحف میں سے کسی ایک کے ساتھ موافقت رکھتی ہو اگرچہ احتمالی ہو اور اس قرائت کی سند صحیح ہو تو وہ قرائت صحیح ہے۔ اس کا رد کرنا جائز نہیں ہے۔ اس کا انکار کرنا جائز نہیں ہے کیونکہ ممکن ہے یہ ان سات حروف اور قراءت میں سے ہو جس پر قرآن نازل کیا گیا ہے اور لوگوں پر ان قراءت کا قبول کرنا واجب کیا گیا ہے اب یہ صحیح السند قرائت قرائت کے سات ائمہ یا دس ائمہ میں سے کسی کی ہو یا انکے غیر کی ہو۔ "۔

پھر اپنی گفتگو کے ذیل میں کہتا ہے "یہ مطلب حقدین اور متاخرین محققین کا قابل قبول ہے۔ اور یہی حقدین کا وہ مذہب ہے جس کا کوئی مخالف نہیں ہے۔ "۔ (۲) اس قسم کے نظریات قرآن کو بازیچہ قرار دینے کا راستہ کھول دیتے ہیں اگرچہ ابن شہباز و غیرہ سے کمتر ہوں۔

قرائتوں میں کمی و کاستی،

بالفرض اگر قبول کر لیں کہ کتابت صحیح تھی، نئے حیار کرنے والوں نے کوئی غلطی نہیں کی اور یہ بھی مان لیں کہ کاتب صحیح کتابت کے قواعد پر مہارت کے ساتھ ساتھ صحیح لکھنے کا

(۱) ولیات الامین ج/ ۴ ص ۳۰۰ بخذرات الذہب ص ۳۴۳ ج/ ۲

(۲) الفشر ج/ ۱ ص ۱۰۰ مصباح المفہم کتب الصلوۃ ۲۷۵۔

خیال کرتے اور پابندی کرتے تھے اور صحیح نحو برداری کرنے کا تعہد رکھتے تھے اور آیات کے سننے اور نقل کرنے میں کوئی اشتباہ پیش نہیں آیا۔ پھر بھی ایک احتمال باقی رہتا ہے کہ بعض قاری یا بعض وہ لوگ جسکی طرف قرائت کی نسبت دی جاتی ہے عربی قرائت پر صحیح طور پر قدرت نہیں رکھتے تھے انھیں خود اپنی عربی کی کمزوری کا احساس تھا انکی یہی کمزوری نقل اور روایت کرنے میں توفیش و ترغیب کا موجب بن گئی۔ بعض نے گمان کیا ہے کہ یہ نقل و روایت قرائتوں کے علاوہ ایک خاص قرائت ہے کہ جنھیں صحابی سے نقل کیا گیا ہو یا خصوصی طور پر صاحب قرائت کا نظریہ ہو حتیٰ کہ اس کمزوری کا ہم خود بعض صحابہ میں بھی مشاہدہ کرتے ہیں۔ اور ہم دیکھتے ہیں کہ بعد میں عقلیت کی وجہ سے یا اس صحابی کی نقلی کی توجیہ اور اسکی شان بچانے کے لیے اس کی غلط قرائت کی نسبت پیغمبر اکرمؐ کی طرف دی گئی۔ ہمارے اس دعویٰ کی تائید اس حقیقت سے ہوتی ہے کہ پیغمبر اکرمؐ کے زمانے میں ایسے لوگ جو اچھی طرح قرائت کر سکتے تھے گئے چنے افراد تھے اور وہ بھی لکھنے پڑھنے کے ابتدائی مرحلہ میں تھے اس حقیقت کو ملحوظی و خیرہ نے ذکر کیا ہے (۱)

”بلاذریؒ لکھتا ہے ”جب اسلام سرزمین عرب پر ظاہر ہوا تو اس وقت قریش میں سے صرف سترہ افراد لکھنے پر قادر تھے۔“ (۲) یا ابن عساکرؒ کے قول ”اسلام کے ظہور کے وقت صرف دس سے کچھ زیادہ افراد لکھنے پر قادر تھے (۳) قابل توجہ یہ نکتہ ہے کہ ان افراد میں حضرت علیؑ کی ذات گرامی بھی نظر آتی ہے کہ جنھوں نے دامن اسلام میں پرورش پائی اور جاہلیت کے ساتھ ان کا کوئی تعلق و واسطہ کبھی نہیں رہا۔ لہذا یہ تو نہیں کہا جاسکتا کہ حضرت

(۱) مشکل الآثار ج ۲ ص ۱۸۹، مقدمہ ابن خلدون ص ۳۱۵۔

(۲) فتوح البلدان ج ۲ ص ۵۸۰، ۵۸۳۔

(۳) المقدر الفریخ ج ۳ ص ۱۵۴، ۱۵۸۔

علیؑ یا ان جیسے دوسرے افراد (جنہوں نے اسلام کے ظہور کے بعد آنکھ کھولی اور کتابت پر قادر تھے) نے کتابت زمانہ جاہلیت میں سکھی تھی کیونکہ جب حضرت علیؑ نے اسلام کا اظہار کیا انکی عمر آٹھ یا دس سال تھی۔ اسی طرح حضرت عمر ابن خطاب جیسے اشخاص کے بارے میں بھی ہمیں شک ہے کہ انہوں نے کتابت زمانہ جاہلیت میں سکھی ہو ہم نے یہ مطلب اپنی کتاب "الصحيح من سيرة النبي الاعظم" میں حضرت عمر کے اسلام لانے کے ذیل میں بیان کیا ہے وہاں رجوع کریں۔

یا وہ جو مؤرخین نے لکھا ہے کہ "جب پیغمبر اکرمؐ نے قبیلہ "بکر ابن وائل" کو خط بھیجا تو اس قبیلہ میں کوئی شخص بھی ایسا نہیں تھا جو خط پڑھ سکے" (۱) بلکہ بعض گروہوں کی نظر میں لکھنا پڑھنا باعث تنگ و مار سمجھا جاتا تھا۔ (۲) اگر کوئی پڑھنے پر قادر شخص مل بھی جاتا تو وہ کیسے اس خاص طریقے کو تقبیل دے سکتا جو کتابوں نے مصاحف کے رسم الخط میں اپنایا تھا انھیں کیسے پڑھ سکتا کہ یہاں پہ الف موجود تھا یا اصلاً یہاں الف نہیں تھا؟ یا انھیں کیسے معلوم ہوتا کہ ایک جگہ ایک کلمہ ایک شکل میں اور دوسری جگہ وہی کلمہ دوسری شکل میں لکھا گیا ہے؟ اس کے علاوہ بھی موانع موجود ہیں جو مصاحف کے رسم الخط سے ملاقات شخص کو پیش آسکتے تھے۔

طاہری بھی قرآن کی سات حروف (سات لبوں) پر قرأت کے جواز کی علت یوں بیان کرتا ہے "بت سے لوگوں کے لئے لغت قریش اور لغت رسول خدا" پر قرآن پڑھنا دشوار تھا کیونکہ وہ کتابت سے بے بہرہ تھے اور ان میں لکھنے اور حفظ کرنے کی قدرت نہیں تھی۔"

(۱) الکشف الاستاد نے مسند بزار ج ۲ ص ۲۴۱ سے نقل کیا، مجمع الزوائد ج ۵ ص ۲۰۵ مجمع نے مسند کے تمام رجال کو

محقق کہا ہے احمد بزار ابوالیلی اور المستطیر میں طبرانی سے منقول۔

(۲) الطبر والعمرو ص ۲۳۳ الترتیب الاولیٰ ج ۲ ص ۲۳۸۔

یہی طحاوی، باہقانی اور شیخ ابو عمر ابن عبدالبر دعویٰ کرتے ہیں کہ "یہ سات لغتوں پر قرائت کی اجازت صرف اہل اہل امر میں تھی اور بعد میں جب عذر نہ رہا اور لوگوں کے لیے کتابت کا سیکھنا، لکھنا اور حفظ کرنا ممکن ہو گیا تو یہ اجازت منسوخ ہو گئی۔ (۱) واضح ہے کہ اکثر لوگ خصوصاً وہ جو اسلامی حکومت کے مرکز سے دور تھے وہ لکھے ہوئے قرآن پر اعتماد کرتے تھے اور مسلمانوں کی اکثریت خصوصاً پیغمبرؐ کی وفات کے بعد فتح ہونے والے ممالک کے مسلمانوں نے قرآن خود پیغمبرؐ کی زبانی نہیں سنا تھا بلکہ صحابہ کی اکثریت نے بھی پورا قرآن پیغمبرؐ کی زبان سے نہیں سنا تھا جیسا کہ اکثر صحابی قرآن کے پیغمبرؐ پر آخری مرتبہ پیش کرنے والے جلسے میں شریک نہیں تھے جنہوں نے سنا بھی تھا تو اکثر کو حفظ نہیں تھا۔ مذکورہ بالا مسائل کے پیش نظر قرآن کی قرائت میں خطا کا احتمال معمول کی بات ہے۔ خصوصاً جبکہ حروف نقطہ اور اعراب کے بغیر تھے شاید سابقہ صفحات میں ذکر کی جانے والی بعض قرائتوں کا سبب یہی کتابت پر مہارت کا نہ ہونا ہو۔ مثلاً امام ابو حنیفہ اور عمر ابن عبدالعزیز کی طرف نسبت دی گئی ہے کہ وہ پڑھتے تھے "انما يخصى الله و من عباد الله العلماء" کہ "اللہ" مرفوع ہو اور "العلماء" منصوب ہو۔ (۲) شاید یہ قرائت کم علمی اور کتابت و قرائت میں مہارت کے نہ ہونے سے پیدا ہوئی ہے لیکن ان دو شخصوں کی علمی اور دینی حیثیت انکی طرف کم علمی کی نسبت دینے سے منع ہو گئی لہذا ان کی اس علمی کو قرائت کے طور پر لیا گیا بلکہ بعض نے جرات کی اور کہا کہ یہ نسبت جھوٹی ہے اور ان بزرگوں نے اس طرح کی قرائت نہیں کی۔ (۳) یہی احتمال درج ذیل موارد پر بھی صادق آتا ہے۔

(۱) تفسیر القرآن ابن کثیر ج ۴، مکتب اکادمی ص ۲۲، جامع قرآن آمیری ص ۳۳۔

(۲) انشرونی القراءات العشر ج ۱ ص ۲۸، اللہکن ج ۱ ص ۷۹، الجامع لاحکام القرآن ج ۳ ص ۲۲۳، البرہان زرکلی ج ۱ ص ۲۲۳، التلخیص ج ۲ ص ۳۵، ۳۴۔

(۳) انشرونی ج ۱ ص ۲۸۔

”مبسوطتان“ کی بجائے (۱) ”بل یداہ بسطان“ جر کی بجائے ”انعام و حرث، حرج“ (۲) اور ”یوجہ“ کی بجائے (۳) یوجہ۔

یا ابن عامر کی یہ قرائت ”و کذلک زین للمشرکین قتل اولادہم شرکانہم کہ“ قتل مرفوع ہو، ”اولاد“ منصوب ہو اور ”شرکانہم“ مجرور ہو۔ (۴)
یا حسن بصری کی قرائت ”ما تلوہ علیکم و لا ادرائکم بہ“ کہ ”ہزہ“ کے ساتھ پڑھتا تھا حالانکہ یہ ”دریت“ ہے۔

یا ”و ما تنزلت بہ الشیاطون“ (۵)

یا یحییٰ ابن وہب، اعش اور حمزہ کی یہ قرائت ”وان تلوا او تعرضوا“ کہ ”تلوا“ کی ”لام“ پر ضمہ دیا ہے اور ”واو“ ساکن ہے از باب ”ولایت“ حالانکہ یہ از باب ”فی“ ہے جو کہ شہادت و دعویٰ کے باب میں ہے جسکے معنی دعویٰ کے طرفین میں سے کسی ایک کی طرف جھکا کرنا ہے (۶)

اسی طرح اعش، حمزہ اور یحییٰ ابن وہب کی یہ قرآت ”و ما انتم بمصر حق“ یاہ کو کسرہ دیا ہے گویا انہوں نے سمجھا ہے کہ ”یاء“ بارہ ہے جو کہ یاہ حکم کو جز دے رہی ہے (۷) اس کے علاوہ بھی بہت سے موارد ہیں جسکے بارے میں تحقیق کی یہاں گنجائش نہیں ہے۔

(۱) الکذوبہ تحریف القرآن ص ۲۴ الصحاح مجبئی ص ۵۴ سے منقول۔

(۲) الکذوبہ تحریف القرآن ص ۲۷ الصحاح جہنلی ص ۴۳ سے منقول۔

(۳) مجمع الزوائد ج ۷ ص ۱۵۵۔

(۴) الکشاف ج ۲ ص ۷۰، تیسرے القرآن آپرہی ص ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱

قوة سماعہ کی غلطی،

قرآنوں کے اختلاف کا ایک اور سبب سننے میں غلطی ہے چونکہ حروف کے مخارج قریب قریب ہیں۔ آواز کی گونج کی وجہ سے اس قسم کی غلطی کا امکان زیادہ ہوتا ہے شاید اسی باب سے ذیل کے اشتباہات ہیں۔

”قلوبہ ابن مالک“ سے منقول ہے کہ اس نے پیغمبر اکرمؐ کو اس طرح سے تلاوت کرتے سنا ”والنخل باصقات لها طلع فضيد“ (۱) اس نے ”باسقات“ سین کو صا نکھا کیونکہ یہ دو حرف مخارج میں ایک دوسرے کے قریب ہیں اور آواز کے پھیرنے سے اس قسم کا اشتباہ پیش آتا ہے شاید ”بسطہ و بسطہ“ اور ”سراطا و صراطا“ کا اختلاف اسی باب سے ہو (۲) درج ذیل دو مورد بھی ہو سکتے ہیں قوت سماعہ کی غلطی کا نتیجہ ہوں۔

۱۔ ابن عباس سے روایت ہے کہ میں نے پیغمبرؐ کی تمام سنت کو حفظ کیا صرف یہ نہیں معلوم ہو سکا کہ پیغمبرؐ ”وقد بلغت من الكبر عتيا“ پڑھتے تھے یا ”عيا“ (۳) پڑھتے تھے اس اختلاف کا سبب یا تو اس کلمہ کو صحیح طور پر پیغمبرؐ سے نہ سنا ہے یا اس بارے میں صحیح دقیق قرائت کا پیغمبرؐ سے نہ پہنچا ہے۔

۲۔ ”و ما هو على الغيب بضنين“ کبھی ”ضاد“ کے ساتھ پڑھا جاتا ہے اور کبھی ”ظاء“ (۴) کے ساتھ۔

(۱) الجرحون ج ۲ ص ۲۶۸، المباح لاحکام القرآن قرطبی ج ۱ ص ۱۷۷، غلطی سے منقول اور ہی روایت صحیح مسلم میں دوسری صورت میں منقول ہے۔

(۲) المشرق ج ۱ ص ۲۶، التمهید ج ۲ ص ۱۱۲، الکشف ج ۱ ص ۳۴۰، ۳۴۱۔

(۳) مجمع الزوائد ج ۶ ص ۱۵۵ یہ اس حدیث کے بارے میں کتاب ہے احمد نے اس کو روایت کیا ہے اور اسکی سند صحیح ہے۔

(۴) المشرق ج ۱ ص ۱۰۲، التمهید ج ۲ ص ۱۱۰، الاحکام ج ۳ ص ۳۴۳ سے منقول۔

کنہ ذہن حافظ اور بدعتی عالم

”ابن جہد“ اپنی کتاب کے مقدمہ میں قرآن کے بارے میں گفتگو کرتے ہوئے لکھتا ہے ” — کچھ قاری وہ ہیں کہ جو صرف اسی کو نقل کرتے ہیں جسے انہوں نے سنا ہو وہ اپنی ذمہ داری اتنی ہی سمجھتے تھے کہ جو کچھ انہوں نے سیکھا ہے اسے دوسروں تک پہنچا دیں نہ وہ عربوں کو جانتے ہیں اور نہ عربی سے واقف ان جیسے قاریوں کو ”حافظ“ کہا جاتا ہے یہ لوگ وقت گزرنے کے ساتھ ساتھ اعرابی نکات کو بھول جاتے ہیں کیونکہ کبھی آیت میں مختلف اعراب ہوتے ہیں کہ جو ایک دوسرے سے مشابہ ہوتے ہیں یہ لوگ ان کو ایک دوسرے سے ملا بیٹھتے ہیں کیونکہ ان کا اعتماد صرف حافظ پر ہوتا ہے اور حافظ میں ”خطا و نسیان“ واقع ہوتے رہتے ہیں۔ ان کا عربی اور اس کے قواعد پر اتنا تکیہ نہیں ہوتا معانی سمجھنے میں اور ظنی سے بچنے کے لیے وہ حقیقت بین نظر سے محروم ہوتے ہیں۔ فراموشی کا شکار یہ حافظ قرآن کو غلط پڑھتا ہے اور وسوسہ میں پڑنے کے بعد اس قرائت کو دوسروں کی طرف نسبت دے کر اپنی جان چھڑا لیتا ہے۔ لوگ بھی اسے سچا سمجھتے ہوئے اسکی قرائت پر اعتماد کرتے ہیں اور قبول کر لیتے ہیں حالانکہ ظنی اسکی اپنی ہوتی ہے بڑی دیدہ دلیری سے وہ دعویٰ کرتا ہے کہ اسکی قرائت صحیح ہے شاید یہ حافظ اپنی قرائت اس شخص سے نقل کرے جو وسوسہ و نسیان کا شکار تھا ہر حال اس جیسے حفاظ کی قرائتوں کو ہم نہ قبول کرتے ہیں اور نہ نقل کرتے ہیں۔

ایک اور گروہ ان قاریوں کا ہے کہ جو اعراب کو جانتے ہیں عربی زبان اور الفاظ کے معانی کو سمجھتے ہیں لیکن قرائتوں کے اختلافات اور قرائتوں سے مربوط مروی آثار سے بے خبر ہیں۔ وہ اپنی عربی دانی پر اعتماد کرتے ہوئے کبھی آیات کو اس طرح سے پڑھتے ہیں کہ جو قواعد نحوی کے لحاظ سے تو شاید غلط نہ ہو لیکن سابقہ بزرگوں میں سے کسی نے بھی اس طریقے سے قرائت نہیں کی ہو ہم ایسے علماء کو بدعتی

کہتے ہیں۔ (۱)

شاید درج ذیل آیت کے بارے میں حضرت عمر کی قرائت بھی حافظہ کے سو کا قیاس ہے یا قوہ ساعدہ کی لفظی ہے۔ "وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَ الْانصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ۔" زید ابن ثابت نے آیت "الَّذِينَ" سے پہلو "واو" کے اضافہ کے ساتھ صحیح تلاوت کی اور حضرت عمر کو مطلع کیا لیکن حضرت عمر نے قبول نہ کیا یہاں تک کہ اس نے نئے سرے سے یہ آیت ابی ابن کعب سے سن لی۔ (۲)

سابقہ فصل میں ہم نے حافظوں کی فراموشی سے پیدا شدہ غلط قرائتوں کے کئی نمونے ذکر کر دیے ہیں ان کو دوبارہ یہاں ذکر نہیں کرتے اس کے علاوہ یہ مسئلہ بھی ہے کہ بعض مشہور قاریوں کو مورخین اور فقہاء نے جھوٹا بتلایا ہے اور انکی روایات کو رد کر دیا گیا ہے (۳)

لہجوں کا اختلاف۔

اختلاف قرائت کا ایک اور سبب عرب کے لہجوں کا اختلاف ہے، لہجوں میں اس حد تک اختلاف پایا جاتا تھا کہ ابو عمرو ابن علاء کہتا ہے "ذحیر اور یمن کے دور دراز علاقوں کی زبان ہماری زبان ہے اور نہ انکی عربی ہماری عربی ہے (۴) مثلاً قبیلہ "قیس" "کاف" تائید کو "شین" کے ساتھ تبدیل کر دیتا ہے اور "جَعَلَ رَبُّكَ تَحْتَك سَرِيًّا" کی

(۱) القرآن القراءۃ تخریج و تخریف ص ۲۵۰ ۲۶۰ ابن مجلہ کی کتاب ص ۲۵ سے منقول۔

(۲) تفسیر قرطبی ج ۸ ص ۲۳۸، جامع البیان ج ۱۰ ص ۷، تفسیر کشف ج ۲ ص ۳۰۳، فتح القدیر ج ۲ ص ۳۹۸، الدر المنثور ج ۲ ص ۲۶۹، ابی صبیہ، سننہ ۱۰ ابن جریر ۱۰ ابن منذر ۱۰ ابن مردودہ اور ابی الفتح سے منقول، کنز العمال ج ۲ ص ۳۶۹۔

(۳) القرآن القراءۃ تخریج و تخریف ص ۶۸ طبقات ابن جریر و غیرہ سے منقول۔

(۴) تصدیق ج ۲ ص ۲۵، الخلفاء ابن جنی ج ۱ ص ۲۹۰، حلی الاسلام ج ۲ ص ۳۳۷ سے منقول۔

بجائے ”جعل ربش تحتش مریا“ کہتے ہیں (۱) یا قبیلہ ”قیم“ ”سین“ کو ”ہم“ سے بدل دیتے ہیں اور ”الناس“ کو ”الغاث“ کہتے ہیں یا ابو السوار غنوی کہتے ہیں کہ ”ہیناک نعبد و ہیناک نستعین“ ایک مشہور لغت ہے (۲) ایک اور کے نزدیک ”ایناک“ ہمزہ کے فتح کے ساتھ مشہور لغت ہے (۳) یا ایک دوسرا ”نستعین“ لون کو کسرے کے ساتھ پڑھتا ہے اور یہ تلفظ قیم ربیعہ ۱۰ اسد اور قیس کی لغت ہے (۴) شاید حضرت عمر کی طرف منسوب یہ قرائت ”الم لا الہ الا هو الحی القیام“ (۵) اسی باب سے ہو ابن جزری نقل کرتے ہیں کہ ایک شخص ”علیم و فیم“ ”عا“ ضمہ کے ساتھ پڑھ رہا تھا اور دوسرا ”علیموا و فیموا“ پڑھ رہا تھا ایک اور ”قد افلح ، قل اوحی ، و اذا خلوا الی شیاطینہم“ نقل کے ساتھ پڑھتا تھا (۶)

کعب ابن مالک سے منقول ہے کہ حضرت عمر نے ایک شخص کو یہ آیت یوں پڑھتے سنا ”لیسجننہ عتق حین“ حضرت عمر نے پوچھا تم نے یہ قرائت کس سے سیکھی ہے؟ اس نے کہا ابن مسعود سے تو حضرت عمر نے اس سے کہا یوں پڑھو ”لیسجننہ حتی حین“۔

(۱) البلاغ لاحکام القرآن ج ۱ ص ۳۵۔

(۲) البلاغ لاحکام القرآن ج ۱ ص ۱۳۶ فتح القدیر ج ۱ ص ۲۲۔

(۳) البلاغ لاحکام القرآن ج ۱ ص ۲۶۔

(۴) ابی حوالہ ۱۰ التحدید ج ۲ ص ۲۲ کتاب سبویہ ج ۲ ص ۲۵۴ سے منقول۔

(۵) مجمع الزوائد ج ۲ ص ۱۵۳۔ آئندہ تحریف القرآن ص ۱۲ المصاحف سے منقول در ص ۵۱ ۵۲ ۵۳ ۵۴ ۵۵ سنت طرق سے کثر العمل ج ۲ ص ۴۶۹ المناہل میں ابی حمید ، سعید ابن منصور ، ابن المنذر ، حاکم ، ابی داؤد اور ابن ابیہدی آخری دونوں المصاحف میں سے منقول۔

(۶) المناہل القرآن ج ۱ ص ۱۵۶۔

اس کے بعد حضرت عمر نے ابن مسعود کو خط لکھا "سلام علیک" اما بعد، خداوند متعال نے قرآن کو فصیح عربی میں نازل کیا اور اسے قریش کے اس قبیلہ کی لغت سے قرار دیا جب میرا خط تمہیں ملے تو لوگوں کو قریش کی لغت کے مطابق تعلیم دو نہ کہ ہذیل کی لغت کے مطابق۔^(۱)

"ابن قتیبہ" نقل کرتا ہے کہ ہذیل اس طرح پڑھتے ہیں "عتی حین" وہ "ما" کے بجائے "عین" استعمال کرتے ہیں۔ بنو اسد اس طرح پڑھتے ہیں "یعلمون" قتلیم، تسود وجوہ، الم اعهد، وہ تمام موارد میں حرف مضارہ (حروف اعین) کو کسرہ (زیر) کے ساتھ تلفظ کرتے ہیں۔ قبیلہ بنی قسیم "حمزہ" پڑھتے ہیں جبکہ قریش یہ کام نہیں کرتے۔ اس کے بعد ابن قتیبہ ان کے "اشعام" اور "عدم اشعام" کو مثالوں کے ذریعے بیان کرتا ہے اور آخر میں لکھتا ہے اگر ہر قبیلہ اپنے مخصوص لہجہ کو چھوڑنا چاہے تو یہ اس کے لیے بہت مشکل ہے، بچپن سے لے کر جوانی تک اس لہجہ کے ساتھ اسے مانوسیت حاصل ہو چکی ہے لہذا اس کام کے لیے بہت زیادہ کوشش اور تمرین کی ضرورت ہے۔^(۲)

"ابوشامہ" اضافہ کرتے ہوئے لکھتا ہے "ہر وہ قبیلہ کہ جس کی لغت میں "شین" کو "جیم" کی صورت میں تلفظ کیا جاتا ہو مثل "اشدق" اور "صاد" کو "زاء" کی طرح تلفظ کرے مثل "مصدر" کاف کو جیم کی طرح اور جیم کو کاف کی طرف تلفظ کرتا ہو وہ بھی اسی طرح ہے۔"^(۳)

(۱) انکثر ائہل ج ۲ ص ۳۷۷ ابن ابیاری سے الوقت اور خطیب سے تاریخ میں سے منقول، تفسیر قرطبی ج ۱ ص ۳۵ داؤد سے منقول، البیان آفتی غوثی ص ۲۳۳ الجلیں ص ۶۵ سے منقول، اللائق ج ۱ ص ۳۹۱ فتح الباری ج ۹ ص ۲۳۔

(۲) مثل الحرفان ج ۱ ص ۱۵۵ ۱۵۶ ابن قتیبہ سے منقول، انشراح ج ۱ ص ۲۲۰ ۲۲۱ ابن قتیبہ سے منقول، التحدید ج ۲ ص ۹۹ ۱۰۰ ۱۰۱ دیلمی مثل القرآن ص ۳۹ ۴۰ سے منقول، تاریخ القرآن الصغیر ص ۱۰۶ المرشد الہدجی ج ۱ ص ۱۰۱ سے منقول۔

(۳) التحدید ج ۲ ص ۱۰۱ ۱۰۲ المرشد الہدجی سے منقول۔

ابن کثیر پڑھتا تھا " فاستوی علی سؤقہ — " ہمزہ ساکن کے ساتھ اور ابو حیان اسے ضعیف (کمزور) تلفظ شمار کرتا تھا (۱) ایک اور پڑھتا ہے " من ان تیمنہ بقنطار " تمام کو زیر کے ساتھ اور " یاء " کو تخفیف کے ساتھ ، دانی کہتا ہے کہ یہ تمیم کا مخصوص لہجہ ہے ابو حیان نے بھی " البحر " میں اس کے ساتھ موافقت کی ہے ، سعید ابن جبیر " من اعاء اخیه " " واو " کو " همزة " کے ساتھ تبدیل کر کے پڑھتا تھا اور ہذیل میں یہ تلفظ رائج تھا۔

حسن بصری پڑھتا تھا " ولا ادراکم بہ " ہمزہ کے ساتھ ماضی کا واحد حکم کا صیغہ ابو حاتم کہتا ہے کہ حسن نے " یاء " کو " الف " کے ساتھ تبدیل کیا ہے اور یہ کام بنی حارث ابن کعب کے لہجہ میں مرسوم ہے کہتے ہیں " السلام علیک " اور بعد میں " الف " ہمزہ کے ساتھ تبدیل کیا ہے ان لوگوں کی طرح کہ جو " العالم " کو " العالم " پڑھتے ہیں ، ہم نے کہا کہ یہ وہی مذموم لہجہ ہے کہ لغت بنی اسد اور ہذیل میں الف کو ہمزہ کے ساتھ بدلا جاتا ہے۔

ابو جعفر کہتا ہے " و اذا الرسل وقتت " یہ " مضمر سفلی " کا لہجہ ہے اور مدید کے لوگوں نے مسجد الرسولؐ میں الف کو ہمزہ کے ساتھ بدلنے والوں پر اعتراض کیا۔ (۲) لہجوں کے اختلاف کے اور بہت سے موارد ہیں کہ یہاں ان سب کے ذکر کی گنجائش نہیں ہے۔ (۳)

(۱) التحدید ج ۲ ص ۲۹۰-۲۸۰ البحر المحیط ج ۲ ص ۳۹۹ ج ۵ ص ۱۳۳ ج ۸ ص ۳۰۵ اور کرنائی ص ۵۱ اور ابن جنی ص ۳۳۰-۳۳۱ سے منقول۔

(۲) التبیان ابن اثیر ج ۵ ص ۷۰ التحدید ج ۲ ص ۱۳۱ ص ۱۲۵ ابن اثیر سے منقول۔

(۳) التحدید ج ۲ ص ۲۸۰-۲۸۱-۲۸۰۔

چوتھی فصل مزجی (اصل کے ساتھ مخلوط) اور مترادف کے ساتھ تفسیر

نقطہ آغاز

قرآن میں اختلاف اور قرآن میں تغیر و تبدل سے منطقی روایات کی کثرت کا ایک اور سبب وہ اضافے ہیں کہ جو تفسیر کے عنوان سے بعض آیات کے ضمن میں کیئے گئے، ہم اس بحث کو دو قسموں پر تقسیم کریں گے

الف۔ وہ اضافے جو آیات کی تفسیر میں آئے ہیں اس مورد میں ہم ان روایات سے بحث کریں گے کہ جن کے مطابق حضرت علیؓ کا اسم گرامی قرآن میں تھا اور ہم ثابت کریں گے کہ روایات اس آیت کے کمال مصداق کو بیان کرنے کے درپے ہیں نہ کہ کئی مفہوم کو۔

ب۔ کلمات کو ان کے مترادف الفاظ سے بدلنا اور ہم ثابت کریں گے کہ روایات میں اس کام سے روکا گیا ہے اور سختی سے اسکی تردید کی گئی ہے۔

وہ اضافے جو آیات کی تفسیر میں آئے ہیں،

بعض تصرقات جو آیات کے نصوص میں ہوئے ہیں ان روایات کی وجہ سے ہیں کہ جو آیات کی

تفسیر میں وارد ہوئی ہیں۔ اس قسم کی تفسیریں کبھی آیات کے ساتھ مخلوط، کبھی آیات کے مصداق اور شان نزول کے بیان میں اور کبھی بعض کی تفسیر کے طور پر خدا کی طرف سے (قرآن سے) ہٹ کر وحی کی صورت میں پیغمبر اکرمؐ پر نازل ہوئی ہیں۔

”ابن جزری“ کہتا ہے ”بعض صحابہ وضاحت کے لیے کبھی کبھی تفسیر کو آیات کے ساتھ ساتھ ملا کر پڑھتے تھے جبکہ وہ یقیناً آیات کو غیر آیات سے تمیز دیتے تھے کیونکہ انہوں نے جو کچھ پیغمبرؐ سے قرآن کے عنوان سے سیکھا تھا اسے مکمل طور پر جانتے تھے لہذا انہیں ایسے اشتباہ (کہ تفسیر کو آیات سمجھ بیٹھیں) کا قلعہ کوئی خطرہ نہیں تھا۔ وہ کبھی آیات کی تفسیر کو آیات کے ساتھ لکھتے تھے۔“ (۱)

”سیوطی“ چند مثالیں ذکر کرتا ہے جن کے لیے ”الاتقان“ (۲) کی طرف رجوع کیا جاسکتا ہے ہم بھی محقریب اس کی مثالیں بیان کریں گے

”قرطبی“ اس بارے میں کہتا ہے کہ ”وہ جو صحابہ سے نقل ہوا ہے کہ اس طرح پڑھتے تھے یہ تفسیر و توضیح کے عنوان سے ہے۔“ (۳) کبھی کبھی تفسیر کے ساتھ آیات کو ملانا اشتباہ کا موجب بن جاتا ”سیوطی“ نقل کرتا ہے کہ ابن زبیر نے ذیل کی آیت کو اس طرح سے پڑھا ”و لکن منکم امة یدعون الی الخیر و یامرون بالمعروف و ینہون عن المنکر - و یتستمنون باللہ علی ما اصابہم۔“ (۴) یہ ابن زبیر کی قرائت تھی یا آیت کی تفسیر تھی؟ اس کے بعد سیوطی مزید کہتا ہے ابن ابیاری نے مذکورہ بالا آیت کو اسی طرح ذکر کیا ہے اور یقین کے ساتھ کہا ہے کہ یہ ابن زبیر کی تفسیر ہے نہ کہ اسکی مخصوص قرائت۔ (۵) مذکورہ بالا مورد

(۱) ۱۰۳۶، الاتقان ج ۱ ص ۷۷۔

(۲) الاتقان ج ۱ ص ۷۷۔

(۳) الجامع لاحکام القرآن ج ۱ ص ۸۶۔

(۴) الاتقان ج ۱ ص ۷۷ سعید ابن منصور اور ابن ابیاری سے منقول۔

اور دوسری موارد سے معلوم ہوتا ہے کہ آیات کے ساتھ ہی تفسیر کے لکھنے کا کام اسلام کے ابتدائی دور سے شروع ہو چکا تھا۔ معصف امیر المؤمنینؑ کے علاوہ کہ جس میں آیات کی منزل و مایل ان کے ہمراہ لکھ دی گئی تھی کا ذکر تفصیل کے ساتھ بعد میں ہم کریں گے ایک مورد عامر شعبی نے ذکر کیا ہے کہ ایک شخص نے معصفؑ کو اس آیت کے ساتھ ساتھ اسکی تفسیر بھی لکھ دی حضرت عمرؓ نے اس سے وہ معصف منگوا کر قہنی سے اسکے ٹکڑے ٹکڑے کر دیے (۱) ان باتوں سے قطع نظر ہم کچھ ایسے موارد یہاں ذکر کرتے ہیں کہ جن میں تفسیر کو آیات کے ساتھ اکٹھا لکھا گیا ہے۔

۱۔ سعد ابن ابی وقاصؓ پڑھا کرتا تھا ”و له اخ و اخت - من امّ - فكل واحد منهما السدس“ ابلہ راعب اصمہانی کے بقول سعد آیت کو اس طرح سے پڑھتا تھا ” فان كان له اخ و اخت - من ابیه“۔ (۲) اور سیوطی عین کے ساتھ لکھا ہے کہ یہ تفسیر ہے اور سعد آیت کی تفسیر بیان کرنا چاہتے تھے نہ کوئی خاص قرائت۔ (۳)

۲۔ مختلف طرق سے نقل ہوا ہے کہ ابن عباسؓ اس طرح پڑھتے تھے ”لیس علیکم جناح ان تبتغوا فضلا من ربکم۔ فی مواسم الحج“۔ (۴) سیوطی عین کے ساتھ اس قرائت کو تفسیر قرار دیتے ہیں اور لکھتے ہیں کہ بکاری نے بھی اسے اپنی ”الصحيح“ میں ذکر کیا ہے۔ (۵)

(۱) کنز العمال ج ۲/ ص ۲۰۴ ابن ابی شیبہ سے منقول۔

(۲) البرهان در کشفی ج ۱/ ص ۳۴۷، مطبوعہ الفرقان ج ۱/ ص ۱۳۰، محضرات الادب ج ۲/ جزء ۲/ ص ۳۳۳، الاذکار ج ۱/ ص ۷۷، اشتر ج ۱/ ص ۲۸۔

(۳) الاذکار ج ۱/ ص ۷۷۔

(۴) المباح لاحکام القرآن ج ۱/ ص ۸۳، البرهان در کشفی ج ۱/ ص ۳۴۷، فتح الباری ج ۱/ ص ۲۷، الترتیب الادبیہ ج ۲/ ص ۱۳۳، آئندہ تحریف القرآن ص ۲۳، ۲۴، المصاحف مجتبیٰ ص ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، محضرات الادب ج ۲/ ص ۳۳۳، جزء ۲/ ص ۳۳۳۔

(۵) الاذکار ج ۱/ ص ۷۷۔

۳۳۔ ابی ابن کعب اور ابن مسعود سے یہ قرائت منقول ہے ”فصیام ثلاثة ایام۔ متتابعات۔ ذلك كفارة ایمانکم۔“ (۱) غزالی کہتا ہے کہ۔ ”یہ اضافہ تو اتر کے ساتھ ہم تک پہنچا ہے لہذا یہ قرآن سے نہیں ہوگا بلکہ اسے آیت کی تفسیر ہی سمجھنا چاہیے ایسی تفسیر جو کہ قاریوں کے فقہی فتویٰ کے مطابق ہے۔“ (۲) ابو عبدالشکور کہتا ہے، ابن مسعود نے ”متتابعات“ پڑھایا اپنے مصحف میں تفسیر کے طور پر لکھا لیکن راوی نے عدم توجہ اور عدم غور و فکر کی بناء پر اسے ابن مسعود کی نظر کے مطابق قرآن کا حصہ سمجھ لیا۔ (۳) اس کے بعد ابن عبدالشکور دوسرے احتمالات کو ذکر کرتا ہے اور پھر کہتا ہے ”شاید“ ”متتابعات“ قرآن کا جزء تھا اور بعد میں اسکی تلاوت غسوخ ہو گئی ہو اور ابن مسعود اسے نسخ پر متوجہ نہ ہوئے ہوں اور یہی بہتر احتمال نظر آتا ہے۔ یا یہ کہ ”غمبر اکرم“ کی طرف سے آیت کی تفسیر کے عنوان سے ذکر کیا گیا ہو اور اس نے اسے جزء قرآن سمجھ لیا ہو۔“ (۴) لیکن آئندہ صفحات میں ہم یہ بات ذکر کریں گے کہ آیات کے غسوخ ہونے والی بات بالکل بے اساس اور غلط ہے اگر بالفرض یہ بات صحیح بھی ہو تو ہم قرآن کی جمع آوری کی تاریخ میں ذکر کر چکے ہیں کہ اہل سنت کے مطابق ”غمبر“ کے سامنے آخری دفعہ قرآن پیش کئے جاتے وقت ابن مسعود موجود تھا لہذا یہ احتمال صحیح نہیں ہے چونکہ ”غمبر“ پر قرآن کے آخری پیش کئے جاتے ہیں (ان لوگوں کے جہول) غسوخ التلاوة آیات حذف کردی گئی تھیں لہذا اس کہہ کو تفسیر ہی سمجھنا پڑے گا۔

(۱) الجامع لاحکام القرآن ج ۱ ص ۳۷۰ المصنف متعلق ج ۸ ص ۵۳۳، سنن بیہقی ج ۱۰ ص ۶۱۰، کتف ج ۱ ص ۲۳۲،
 فروع الارحوت بر حلیہ الشیعی ج ۲ ص ۱۴، ۵۵، ۵۶، اصول سرخسی ج ۲ ص ۸۱، التعمیہ ج ۱ ص ۲۳۴ ج ۲ ص ۲۸۳،
 اصول سرخسی سے منقول، الکذوبۃ تحریف القرآن ص ۴۲، الصالح مجتبیٰ ص ۵۳۔

(۲) الشیعی ج ۱ ص ۱۳۔

(۳) فروع الارحوت بر حلیہ الشیعی ج ۲ ص ۱۰۔

(۴) فروع الارحوت بر حلیہ الشیعی ج ۲ ص ۱۷۔

۴۔ "سویلی" نقل کرتا ہے کہ حسن بصری سے منقول ہے کہ وہ پڑھتا تھا "و ان منکم الا واردها۔ (الورود، الدخول) ابن انباری کہتا ہے کہ یہ کلام یعنی "الورود الدخول" حسن کی طرف سے ورود کے معنی کی تفسیر ہے اور ایک راوی نے اشتباہ کرتے ہوئے تفسیر کو قرآن کجھ لیا ہے (۱)

۵۔ حضرت عائشہ سے منقول ہے کہ یہ آیت نازل ہوئی "فعدة من ایام اخر۔ مستتابعات"۔ (۲)
۶۔ ابن عباس پڑھتے تھے۔ و شاورهم فی۔ بعض الامر"۔ (۳)

۷۔ ابن عباس، ابن مسعود اور ابی ابن کعب پڑھتے تھے "و کان ورائهم ملک یاخذ کل سفینة۔ صالحة۔ غصبا" (۴) ظاہر یہ ہے کہ کلمہ "صالح" مخطوط تفسیر کے عنوان سے آیت کے درمیان لکھا گیا ہے اگرچہ یہ دعویٰ بھی کیا گیا ہے کہ قرآن کی آخری مٹھی میں یہ کلمہ تلاوت سے غسوخ ہو گیا اور اس لئے یہ دلیل اجماع کو قرار دیا گیا ہے (۵) یعنی اجماع ہے کہ یہ کلمہ قرآن میں موجود نہیں ہے۔

۸۔ سفیان ابن عمر نے سنا کہ ابن زبیر اس طرح قرائت کر رہا تھا "فی جنات یتسائلون۔ یا فلان ما سلکم فی سقر"۔ ابن زبیر کہتے ہیں کہ اس نے حضرت عمر کو اس طرح تلاوت کرتے سنا تھا۔ (۶)

(۱) الفرج المرفوع بر حلیہ المستعنی ج ۲ ص ۱۷۔

(۲) المصنف مصنف ج ۲ ص ۲۲۲، سنن دار قطنی ج ۲ ص ۱۴۳، سنن بیہقی ج ۳ ص ۲۵۸، المحلی ج ۶ ص ۲۹۱، الفرج المرفوع بر حلیہ المستعنی ج ۲ ص ۱۷۔

(۳) المذہب تحریف القرآن ص ۲۳، المصنف مجتبیٰ ص ۷۵ سے منقول۔

(۴) جامع البیہقی ج ۲ ص ۳، کنز العمال ج ۲ ص ۳۸۸، ابن مریہ سے منقول، منطل العرقان ج ۱ ص ۱۴۳، الاثکان ج ۱ ص ۷۹، انشراح ج ۱ ص ۱۳۔

(۵) منطل العرقان ج ۱ ص ۱۴۳۔

(۶) کنز العمال ج ۲ ص ۷۷، عبدالرزاق عبد ابن حمید، زوائد الزہد میں، نعیم ابن حماد اور المصنف میں ابی داؤد اور ابن انباری سے منقول، المذہب تحریف القرآن ص ۲۳، المصنف مجتبیٰ ص ۷۵، ۷۶ سے منقول۔

- ۹۔ یہ قرائت بھی مشور ہے "فما استمتعتم به منهن - الى اجل -" (۱)
- ۱۰۔ یا یہ قرائت "من اوسطا ما تطعمون اهليكم و كسوتهم او تحرير رقبة مؤمنة۔" (۲)
- ۱۱۔ ابن عباس قرائت کرتے تھے "و ما ارسلنا من قبلك من رسول ولا نبی - محدث۔" (۳)
- ۱۲۔ ابن زبیر پڑھتا تھا، فیصبح - الفساق - علی ما اسروا فی انفسهم نادمین۔ (۴)
- ۱۳۔ سعید ابن جبیر سے منقول ہے کہ وہ پڑھتے تھے "احل لكم الطيبات و طعام الذين اوتوا الكتاب - من قبلکم۔" (۵)

- ۱۴۔ ابن مسعود پڑھتے تھے "نعجة - انثی -" (۶)
- ۱۵۔ ایک اور قرائت اس طرح سے ہے "فوجدا فیها جدارا يريد ان ينقض فاقامه - فهدمه ثم قعد یبنیه۔" (۷)
- ۱۶۔ جب "حفصہ" نے درخواست کی کہ یہ آیت یوں لکھی جائی "والصلوة الوسطی - صلوة العصر۔" تو حضرت عمر نے اسکی درخواست رد کر دی۔ (۸) لیکن حضرت حفصہ نے اس بات پر بہت زور دیا اور اپنے اس غلام کو جو مصاحف لکھتا تھا کہا کہ جب مذکورہ بالا آیت پر پہنچو تو مجھے خبر دینا، غلام بھی جب وہاں پہنچا تو حضرت حفصہ کو خبر کر دی حضرت حفصہ آئیں اور اپنے ہاتھ سے لکھ دیا۔

- (۱) ام نے اپنی کتاب الزواج الموقت فی الاسلام میں زیادہ حوالے ذکر کئے ہیں۔
- (۲) مثیل الخرقان ج ۱ ص ۳۰۔
- (۳) (۴) (۵) اکلذوب تحریف القرآن بالترتیب ص ۲۳ ص ۲۵ ص ۲۶ الصحاح ص ۷۵ بخار ج ۸ ص ۸۹ ص ۹۳ الصحاح ص ۸۷ اور ص ۸۹ سے منقول۔
- (۶) التبیان ج ۱ ص ۲۱۵ ص ۲۱۶ التبیان ج ۲ ص ۱۰۹ جامع البیان ج ۲ ص ۹۱ ککف ج ۲ ص ۲۸۱ محاضرات الادبہ ج ۲ جزء ۲ ص ۳ ص ۲۲۳ اقشرد ج ۱ ص ۲۸۔
- (۷) کنز العمال ج ۲ ص ۳۸۸۔
- (۸) کنز العمال ج ۲ ص ۳۹۵ محاضرات الادبہ ج ۲ ص ۲۲۳ جزء ۲۔

و صلوة العصر (۱) ایسی واقعہ حضرت ام سلمہ (۲) اور حضرت عائشہ (۳) کی طرف بھی منسوب ہے عجیب بات یہ ہے کہ یہ۔ و صلوة العصر۔ کا اضافہ اس طرح حضرت عائشہ کے مصحف میں باقی رہا۔ (۴) اور حضرت عائشہ اصرار کرتی رہیں کہ یہ حصہ عنکبوت اکرم کے زمانے میں قرآن کا حصہ تھا۔ (۵)

۱۷۔ ابن عباس، ابن عمرو اور ابن مسعود قرائت کرتے تھے "فطلقوا هن؟ قبل۔ عدتم۔" (۶)

۱۸۔ آیہ الکفری کے بارے میں امام رضاؑ سے ایک قرائت یوں مروی ہے "لہ ما فی السماوات والارض۔ و ما تحت الثریٰ عالم الغیب والشہادۃ الرحمن الرحیم۔" (۷) ظاہر یہ ہے کہ یہ امام پاکؑ سے تفسیر کا بیان ہے۔

۱۹۔ بحالہ قمی بیان کر رہے ہیں کہ حضرت عمرؓ نے مسجد میں ایک نوجوان کے پاس ایک مصحف دیکھا جس میں لکھا تھا "النبی اولیٰ بالمؤمنین من انفسہم۔ و هو ابوہم۔" حضرت عمرؓ نے نوجوان کو حکم دیا کہ اس اضافے کو مٹا دے لیکن اس نے مٹانے سے انکار کر دیا اور کہا یہ اضافہ ابیؓ ابن کعب کے مصحف میں بھی ہے حضرت عمرؓ نے ابیؓ سے پوچھا تو اس نے کہا "میرا کام قرآن سے مربوط ہے"

-
- (۱) المصنف عبدالرزاق ج ۱ ص ۵۷۸، الدر المنثور ج ۱ ص ۳۰۲، کنز العمال ج ۲ ص ۲۲۸، فتح الباری ج ۸ ص ۱۳۸، مؤطا ج ۱ ص ۱۵۸، مشکل الآثار ج ۲ ص ۹۔
- (۲) المصنف صحتی ج ۱ ص ۵۷۹، فتح الباری ج ۸ ص ۱۳۸۔
- (۳) مسند احمد حبل ج ۶ ص ۱۷۸، فتح الباری ج ۸ ص ۱۳۷، کنز العمال ج ۲ ص ۲۲۹، مؤطا ج ۲ ص ۱۵۷، ۱۵۸۔ مشکل الآثار ج ۲ ص ۸۔
- (۴) المصنف صحتی ج ۱ ص ۵۷۸، کنز العمال ج ۲ ص ۲۲۹۔
- (۵) وہی حوالہ اور الدر المنثور ج ۱ ص ۳۰۲ سے منقول۔
- (۶) المصنف ج ۶ ص ۲۰۲، ۲۰۱، ۲۰۰ ای کے صحابہ میں سعید ابن منصور، سنن بیہقی ج ۴ ص ۲۲۵ سے منقول، صحیح مسلم ج ۲ ص ۲۷۷۔
- (۷) تفسیر فی ج ۱ ص ۸۴۔

۲۰۔ ابن عباسؓ، ابن مسعود اور اسی طرح امام صادقؑ سے اس آیت کی قرائت یوں منقول ہے ”و انذر عشیرتک الاقربین۔ و رھمک منھم المخلصین“۔ (۲) یہ اختلاف تفسیر کے عنوان سے ہے کہ اقربین سے کون لوگ مراد ہیں یعنی وہ لوگ جو پیغمبرؐ کی دعوت قبول کرتے ہیں۔

۲۱۔ ابی قرائت کرتے تھے ”ان الساعة آتیة اکاد اخفیها۔ من نفسی فکیف اظھرکم علیہا“۔ (۳)

۳۲۔ ابی اس طرح بھی قرأت کرتے تھے ”و لا تقربوا الزنا انه كان فاحشة و سوء سبیلا۔“

(۱) المصنف متعلق ۱۰ ص ۱۸۱۔ مقدمہ تفسیر الیہاں ص ۳۲، کار ۱۸۹ ص ۳۰، محاضرات الادبیہ ۱۲ ج ۲ ص ۳۱۳، کنز العمال ۱۲ ج ۲ ص ۳۹۰، صدر رک حاکم اور سحیہ ابن منصور سے منقول، اللہ والفقہ ۱۲ ج ۵ ص ۱۸۳، اعلیٰ ابن راسیہ حاکم، عبدالرزاق، سحیہ ابن منصور، ابن ولید، یحییٰ سنن میں غریبی، ابن ابی شیبہ، ابن ابی حاتم اور ابن جریر سے منقول، التفسیر ۱۲ ج ۱ ص ۳۶۰، کشف ۱۲ ج ۳ ص ۵۳۴، السنن الکبریٰ ۱۲ ج ۷ ص ۶۹۱، طبائع الاحکام القرآن ۱۲ ج ۱۳ ص ۳۶۰، ۳۶۱۔

(۱۰) صحیح بخاری ج ۱ ص ۱۳۲ فتح الباری ج ۹ ص ۱۰۲۵ التلخیص ج ۱ ص ۲۱۱ - مجمع البیان طبری ج ۱ ص ۷۴ - معارج الانوار ج ۱ ص ۱۸ -

(۲) التخصیص ج ۲ ص ۱۰۹ بحوالہ مشکل القرآن ابن قیمہ ص ۳۶ و ۳۸ سے منقول۔

الا من قاب فان الله كان غفورا رحیما۔“ حضرت عمرؓ نے اِیٰ سے اس قرائت کے بارے میں پوچھا تو اس نے کہا میں نے یہ قرائت پیغمبرؐ کی زبان سے سنی ہے اور حضرت عمرؓ کو بیعت جانے کے علاوہ کوئی کام نہیں ہے۔ (۱) ممکن ہے پیغمبرؐ نے یہ اضافہ لوگوں کی ہدایت اور توبہ پر ترغیب دلانے کے لئے بیان فرمایا ہو۔

۲۳۔ ابو اور یس خولانی سے منقول ہے میرا باپ اس طرح تلاوت کرتا تھا ”اذ جعل الذین کفروا فی قلوبهم الحمیة۔۔۔ حمیة الجاهلیة۔ و لو حمیتکم کما حموا لفسد المسجد الحرام۔“ فانزل الله سکینة علی رسولہ“ حضرت عمرؓ نے اس قرائت پر اعتراض کیا اور اس شخص نے اس پر اصرار کیا اس بارے میں نیچے دیئے گئے حوالوں کی طرف رجوع کریں۔ (۲)

۲۴۔ ابن مسعودؓ نے کہا ”یوں لکھو“ ”والمصر ان الانسان۔ لبخسر۔ و انه فیہ الی آخر الدهر۔“ حضرت عمرؓ نے کہا اس اعرابی عورت کو اس سے دور کرو (۳) ۹

۲۵۔ اسماء بنت زیدؓ سے منقول ہے میں نے پیغمبر اکرمؐ کو یوں قرائت کرتے ہوئے سنا ”انه عمل غیر صالح“ اور ”یا عبادى الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا۔ و لا یبالی انه هو النفور الرحیم۔“ (۴) اس بارے میں کچھ اور روایات،

اسی بارے میں یہاں کچھ اور روایات بھی ذکر کرتے ہیں۔

-
- (۱) کنز العمال ج ۲ ص ۲۵۹ حضرت عمرؓ کا نام نہیں لیا اشارہ کیا ہے۔
 (۲) کنز العمال ج ۲ ص ۳۵۹ ۳۶۰ چند محدثین سے منقول، مسدک حاکم ج ۲ ص ۲۲۵، تہذیب ج ۱ ص ۲۲۱ عقبات الانوار حدیث ص ۵۱۸ نے منقول، تفسیر القرآن العظیم ج ۲ ص ۱۹۳ الدر المنثور ج ۲ ص ۴۰۰۔
 (۳) کنز العمال ج ۲ ص ۳۶۵ ۳۸۲ چند محدثین سے منقول، فہرست ابن ندیم ص ۲۹۔
 (۴) مسد احمد طہل ج ۲ ص ۴۵۳ ۴۵۴ ۴۵۵۔

۱۔ راوی کہتا ہے میں نے ابوالحسن باغی (امام موسیٰ کاظمؑ) سے کہا ”ہذا الذی کنتم بہ تکذبون“ کے کیا معنی ہیں؟ تو امامؑ نے فرمایا یعنی امیرالمومنینؑ۔ میں نے کہا کیا یہ منزل ہے؟ تو فرمایا ہاں۔^(۱)

۲۔ ابن مردویہ نے ابن مسعودؓ سے نقل کیا ہے کہ ہم رسول خداؐ کے زمانے میں یوں قرائت کرتے تھے ”یا ایہا الرسول بلغ ما انزل الیک من ربک۔ ان علیاً امیرالمومنین۔ وان لم تفعل۔“۔^(۲)

۳۔ امام صادقؑ سے مروی ہے کہ فرمایا یہ آیت یوں نازل ہوئی ”و من یطع اللہ و رسولہ ... فی ولایۃ علی و ولایۃ الائمۃ من بعد۔ فقد فاز فوزاً عظیماً“۔^(۳)

۴۔ اسی طرح ذیل کی آیت کے بارے میں روایت ہے کہ اس طرح سے نازل ہوئی ”و قد عہدنا الی آدم من قبل۔ کلمات فی محمد و علی و فاطمہ و الحسن و الحسین و الائمۃ من ذریعتہم۔ فہی“ خدا کی قسم آیت اسی طرح ”غیب“ پر نازل ہوئی۔^(۴)

۵۔ یہ آیت اس طرح نازل ہوئی ”و ان کنتم فی ریب مما نزلنا علی عبدنا۔ فی علی“۔^(۵)

۶۔ کافی میں روایت ہے کہ یہ آیت صحیح اس طرح سے تھی ”فبای آلامی ربکما تکذبان۔ بالنبی ام بالوصی“۔

(۱) الکافی ج ۱ ص ۳۵۸۔

(۲) الدر المنثور ج ۲ ص ۴۹۸ ابن مردویہ سے منقول۔ آرا حول القرآن ص ۹۹ التحفہ ج ۱ ص ۲۶۱۔ تفسیر قی ج ۱ ص ۱۰۔

(۳) الکافی ج ۱ ص ۲۳۲۔

(۴) الکافی ج ۱ ص ۲۳۳۔

(۵) الکافی ج ۱ ص ۲۳۳۔

- ۷۔ جبرائیل یہ آیت اس طرح لے کر آئے، "ان الذین کفروا، و ظلموا۔ آل محمد۔ لم یکن اللہ لیغفر لهم"۔^(۱)
- ۸۔ یہ آیت یوں تھی "قبدل الذین ظلموا۔ آل محمد حقهم۔ قولاً غیر الذی قیل لهم"۔^(۲)
- ۹۔ ابن مسعود اس طرح قرائت کرتے تھے "و کفی اللہ المومنین القتال۔ بعلی ابن ابی طالب"۔^(۳)
- ۱۰۔ ثعلبی ابی وائل سے نقل کرتا ہے کہ اس نے کہا میں نے ابن مسعود کے مصحف میں پڑھا کہ لکھا تھا "ان اللہ اصطفیٰ آدم و نوحا و آل عمران۔ و آل محمد۔ علی العالمین"۔
- ۱۱۔ جبرائیل یہ آیت اس طرح لے کر آئے "بئسما اشتروا به انفسهم ان یکفروا بما انزل اللہ۔ فی علی۔ بقیاً"۔^(۴)
- ۱۲۔ جبرائیل یہ آیت یوں لائے "یا ایہا الذین اوتوا الکتاب آمنوا بما نزلنا۔ فی علی۔ نورا مبیناً"۔^(۵)
- ۱۳۔ خدا نے یوں فرمایا "سئل سائل بعذاب واقع للكافرين۔ بولاية علی۔ لیس له دافع"۔^(۶)

(۱) الکافی ج ۱ ص ۳۵۱، تفسیر فی ج ۱ ص ۱۰۰

(۲) الکافی ج ۱ ص ۳۵۱۔

(۳) الدر المنثور ج ۵ ص ۱۴۳ ابن مردیہ ابن ابی حاتم اور ابن عسکر سے منقول۔

(۴) د (۵) الکافی ج ۱ ص ۳۳۵۔

(۶) الکافی ج ۱ ص ۳۳۹۔

۱۴۔ یہ آیت یوں تھی ”و سيعلم الذين ظلموا - آل محمد حقهم - ای منقلب ينقلبون“۔^(۱)

۱۵۔ یہ آیت یوں تھی ”و لو ترى اذا الظالمون - آل محمد حقهم - في غمرات الموت والملائكة باسطوا ايديهم اخرجوا انفسكم“۔^(۲)

قرآن میں حضرت علیؑ کا نام،

بعض روایات سے استفادہ ہوتا ہے کہ حضرت علیؑ کا نام قرآن میں آیا ہے اس قسم کی روایات کے قبول کرنے کا یہ مطلب نہیں ہے کہ قرآن میں تحریف واقع ہوئی ہے برخلاف ان لوگوں کے کہ جو یہ سمجھتے ہیں کہ اس قسم کی روایات کے قبول کرنے کا مطلب قرآن میں تحریف کو قبول کرنا ہے۔^(۳)

”سرخصی“ ان لوگوں میں سے ہے کہ جو شیعوں کی طرف یہ بات منسوب کرتا ہے کہ شیعوں نے تحریف کے قائل ہیں کیونکہ وہ مذکورہ بالا روایات کو قبول کرتے ہیں وہ کہتے ہیں رافضی قائل ہیں کہ بہت سی آیات نازل ہوئی کہ جو حضرت علیؑ کی امامت پر نص تھیں لیکن یہ آیات ہم تک نہیں پہنچ سکیں۔^(۴)

لیکن یہ بات صحیح نہیں ہے چونکہ ان روایات کے قبول کرنے کا یہ مطلب نہیں ہے کہ قرآن میں تحریف ہوئی ہے کیونکہ مذکورہ بالا احادیث جو کہ روایات میں بیان ہوئے ہیں آیات کی مخلوط تفسیر کے عنوان سے ہیں جو خود پیغمبرؐ کی طرف سے یا ائمہؑ کی طرف سے غیر قرآنی حزیں سے جو کہ خدا

(۱) تفسیر قمی ج ۲ ص ۳۵ اور ج ۱ ص ۱۱۔

(۲) تفسیر قمی ج ۱ ص ۲۱ اور ج ۱ ص ۱۱ مزید اطلاق کے لیے الکافی ج ۱ کتاب الحج ص ۲۳۷ ص ۲۳۸ کی طرف رجوع کریں۔

(۳) تفسیر صافی کی اجزاء۔

(۴) اصول سرخصی ج ۲ ص ۶۹۔

کی طرف سے جبرائیل لائے اس میرے احتمال کے مطابق یہ اضافے قرآن نہیں ہونگے بلکہ حدیث قدسی ہیں یعنی خدا کا کلام جو کہ جبرائیل لائے لیکن قرآن کا جزء نہیں ہے ہم نے پہلے اس حقیقت کی طرف اشارہ کیا ہے کہ تنزیل کبھی قرآن ہوتی ہے اور کبھی قرآن کی تفسیر اور کبھی حدیث قدسی۔ ہماری بات کی تائید اس سے بھی ہوتی ہے کہ امامؑ نے ”یعنی“ کا کلمہ استعمال کیا ہے اور جب سوال ہوا کہ یہ تنزیل ہے تو امامؑ نے فرمایا ”ہاں“ امام ابو الحسن ماضیؑ والی روایت کی طرف رجوع کریں اس کے علاوہ ہمارے پاس ایسی دلیلیں موجود ہیں جو دلالت کرتی ہیں کہ حضرت علیؑ کا نام گرمی قرآن میں قرائت کے عنوان سے ذکر نہیں ہوا۔ وہ دلیلیں درج ذیل ہیں۔

۱۔ پیغمبر اکرمؐ اور ائمہؑ قرآن میں موجود آیات پڑھتے اور استدلال کرتے تھے بغیر اس کے کہ ان اضافوں کو قرائت، تفسیر اور استدلال میں ذکر کریں مثال کے طور پر آیت ”یا ایہا الرسول بلغ ما اؤزل الیک من ربک۔۔۔“ اور دوسری سا جہ آیات (۱)

۲۔ امام صادقؑ سے روایت ہے جس میں اس بات پر استدلال کیا جاتا ہے کہ کیوں حضرت علیؑ کا نام قرآن میں نہیں آیا، اس روایت سے ظاہر ہوتا ہے کہ قرآن میں حضرت علیؑ کے نام کا نہ ہونا سب کے نزدیک مسلم تھا، امامؑ سے صرف یہ سوال کرتے تھے کہ حضرت علیؑ اور ائمہؑ کا نام قرآن میں کیوں نہیں آیا تو امامؑ نے جواب میں فرمایا ان (مخالفین) سے کہو کہ پیغمبرؐ پر نماز واجب کی گئی لیکن رکعتوں کی تعداد قرآن میں بیان نہیں ہوئی یہ پیغمبرؐ تھے جنہوں نے رکعتوں کی تعداد بیان کی اور نماز والی آیات کی تفسیر بیان کی۔ یہ ایک مفصل روایت ہے جس میں یہ فرمایا گیا ہے کہ قرآن میں ایسی آیات

میں ایسی آیات ہیں کہ جنہیں پیغمبر اکرمؐ نے حضرت علیؑ اور اہل بیتؑ پر منطبق فرمایا ہے (۱)۔
 ۳۔ امام محمدؒ باقر سے روایت ہے کہ حضرتؑ نے ابن مسلم سے فرمایا ”اے محمدؑ اگر سنو کہ خدا نے
 قرآن میں کسی کا اچھے لفظوں میں ذکر کیا ہے تو اس سے مراد ہم ہیں اور اگر کسی کا برے لفظوں میں
 ذکر ہو تو اس سے مراد ہمارے دشمن ہیں۔ (۲)“

اس روایت کا مطلب یہ ہے کہ ائمہؑ اور ان دشمنوں کی صلوات قرآن میں ذکر ہوئی ہیں جبکہ ان
 کے نام واضح طور پر قرآن میں نہیں آئے۔

۴۔ محمد ابن فضیلؒ ”ابوالحسن ماضی“ (امام موسیٰ کاظمؑ) سے نقل کرتا ہے کہ میں نے کہا آیت
 ”انا لما سمعنا الهدیٰ آمنا بہ“ کے کیا معنی ہیں؟ تو امامؑ نے فرمایا ”الهدیٰ“ ولایت
 ہے ”آمنا بمولانا فمن آمن بولایة مولانا فلا يخاف بخسا ولا رهقا“ راوی کہتا ہے میں
 نے پوچھا کیا یہ قرائت قرآن کا جزم اور تنزیل ہے؟ تو امامؑ نے فرمایا نہیں، بلکہ تاویل ہے، راوی
 کہتا ہے میں نے آیت ”لا املک لکم خیرا ولا رھدا“ کے بارے میں سوال کیا تو امامؑ نے فرمایا
 پیغمبر اکرمؐ نے لوگوں کو حضرت علیؑ کی ولایت کی طرف بلایا، قریش نے مل کر ان سے کہا کہ اے
 رسولؐ ہمیں اس کام سے معاف رکھو پیغمبرؐ نے ان سے فرمایا یہ کام خدا سے متعلق ہے اور اسی
 کا حکم ہے، قریش نے آنحضرتؐ پر ہمت لگائی اور وہاں سے نکل آئے تو خداوند متعال نے یہ
 آیت نازل کی ”قل ائنی لا املک لکم ضرا ولا رھدا قل ائنی ان یجیرنی من اللہ احد و
 لن اجد من دونہ ملتحدا الا بلاغا من اللہ و رسالاتہ۔ فی علی۔“ میں نے سوال کیا کہ
 یہ حصہ آیا تنزیل ہے؟

(۱) کافی ج ۱ ص ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱

تو امامؑ نے فرمایا: ہاں پھر امامؑ نے تاکید کے لیے فرمایا ”و من يعصى الله و رسوله۔ في ولاية علي۔“ (۱)

جیسا کہ آپ نے ملاحظہ فرمایا امامؑ نے بعض اضعاف کو تطبیق کے طور پر اور بعض کو ایسی تفسیر کے عنوان سے ذکر فرمایا ہے خود خداوند عالم نے نازل فرمایا اس طرح کا نظریہ تحریف کے زمرے میں نہیں آتا ہے تفسیر کا خدا کی طرف سے نازل ہونا اتنا سنگین نہیں ہے کہ اسے ہضم نہ کیا جاسکے۔ جیسا کہ ابن قتیبہ اس واقعہ کی کہ ایک صحیفہ حضرت عائشہ کے بستر کے نیچے تھا اور اسے ایک بکری کھا گئی کی یوں توجیہ کرتا ہے کہ ”کہ کھائی جانے والی آیات کا قرآن سے حذف کرنا جائز ہے کیونکہ ممکن ہے یہ آیات قرآن کے طور پر نازل ہوئی ہوں اور بعد میں انکی تلاوت منسوخ ہو گئی ہو اور ان پر عمل باقی رہ گیا ہو جیسا کہ حضرت عمرؓ نے آپؐ کے بارے میں کہا ہے یا ان آیات کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ جو قرآن کے جمع کرنے سے پہلے قرآن کا جزء تھیں اور بعد میں قرآن سے خارج ہو گئیں۔ اگر یہ جائز ہو کہ کچھ آیات پر عمل باطل ہو جائے لیکن ان کی تلاوت باقی رہ جائے تو اس کے برعکس بھی جائز ہو سکتا ہے کہ آیات کی تلاوت منسوخ ہو جائے لیکن ان پر عمل باقی رہ جائے اسی طرح ممکن ہے کہ یہ موارد وحی کی صورت میں پیغمبرؐ پر نازل ہوئے ہوں جیسا کہ بہت سی دوسری چیزیں نازل ہوئیں لیکن وہ قرآن نہیں تھیں جیسا کہ انسان کا اپنی بیوی کی پھوپھی سے نکاح کرنا حرام ہے یا بیوی کی خالہ سے نکاح حرام ہے اور چور کے ہاتھوں کا ایک چوتھائی دينار پر کاٹنا یا بیٹے اور نظام کی خاطر باپ اور آقا سے قصاص نہیں لیا جاسکتا اور قاتل میراث سے محروم ہوگا وغیرہ۔“

(۱) البرہان، بحرانی ج ۲ ص ۲۴۷ کھینی سے منقول۔

”اسی طرح وہ احادیث قدسیہ جو کہ خدا کی طرف سے پیغمبرؐ پر نازل ہوئیں ہوں اور پیغمبرؐ نے انہیں اپنی زبانی نقل کیا ہو جیسے قال اللہ تعالیٰ ” اِنِّیْ خَلَقْتُ عِبَادِیْ جَمِیْعًا حَفَیْہً “ و قال عزوجل ” مَنْ تَقَرَّبَ اِلَیَّ شَبَّوْا تَقَرَّبْتُ مِنْهُ ذُرَاعًا “ وغیرہ اس بارے میں پیغمبرؐ فرماتے ہیں مجھے قرآن اور مانند قرآن دیا گیا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ جبرائیل میرے اوپر سنّتیں لے کر نازل ہوئے۔“ (۱)

ایک نامکمل دلیل !

آیہ اللہ فوقیٰؑ اس بارے میں یوں استدلال کرتے ہیں ” قرآن میں حضرت علیؑ کے واضح طور پر نام نہ ہونے کی ایک اور دلیل قرآن میں حدیث کا واقعہ ہے۔ وہ فرماتے ہیں اگر قرآن میں حضرت علیؑ کا نام صراحت کے ساتھ ذکر کر دیا جاتا تو پھر امامؑ کے منصوب کرنے اور اتنے لمبے چوڑے اجتماع کی ضرورت نہ رہتی پیغمبرؐ کو بھی اپنے جانشین کے تعیین اور الہام سے کسی قسم خوف و خطر محسوس نہ ہوتا۔“ بالخصوص اس لحاظ سے کہ حدیث کا واقعہ حجۃ الوداع میں پیش آیا گویا پیغمبرؐ کی زندگی کے آخری ایام میں کہ جب تقریباً مسلمانوں پر تمام آیات قرآن نازل ہو چکی تھیں اور مسلمانوں میں شہرت پانچویں تھی۔ (۲)

اس استدلال پر اعتراض کیا جاسکتا ہے کہ کیا منافات پایا جاتا ہے کہ حضرت علیؑ کا نام بھی قرآن میں ہوا اور حجۃ الوداع میں حضرتؑ کی جانشینی کا اعلان بھی کیا جائے تاکہ لوگ بیعت کریں جیسا کہ خود پیغمبرؐ نے شجرہ کے نیچے اور عقبہ اولیٰ اور ثانیہ میں لوگوں سے اپنی بیعت لی تھی اور ممکن ہے کہ امامؑ کا نام کسی اور مناسبت اور دلیل سے قرآن میں مذکور ہو اور یہ جانشینی کا اعلان وصایت کی خاطر انجام پایا ہو۔

(۱) تبوئل مختلف حدیث ص ۳۳۳-۳۳۴۔

(۲) البیہق خونیٰ ص ۲۵۰۔

ہو سکتا ہے کہ امام کا نام قرآن کی بعض آیات میں کسی اور مطلب کے بیان کے لئے مذکور ہو جائے بلکہ یہ احتمال بھی دے سکتے ہیں کہ وہ نص (جس میں نام ہو) مجمل ہو اور یہ جانشینی کا اعلان کیا گیا ہو تاکہ اس آیت کے نسخ یا اجمل میں کسی قسم کا کوئی شبہ باقی نہ رہ جائے۔

ایک فضول نظریہ۔

بعض لوگوں کی یہ خواہش ہے کہ چند روایات کا سمارا لیتے ہوئے شیعوں پر نظریہ تحریف کی حمت لگائیں، ہم پہلے ایسی روایات کو ذکر کرتے ہیں۔

۱۔ کاتب کافی میں حضرت علیؑ سے روایت ہوئی ہے کہ ”قرآن میں حصوں پر نازل ہوا، بعض ہمارے اور ہمارے دشمنوں کے بارے میں، بعض مثالوں اور سنتوں کے بارے میں اور بقیہ فرائض اور احکام کے بارے میں“^(۱)

۲۔ دوسری روایت میں ہے ”کچھ ہمارے اور ہمارے دوستوں، کچھ ہمارے اور ہم سے سطوں کے دشمنوں اور کچھ سنتوں اور مثالوں کے بارے میں ہے۔“^(۲)

۳۔ امام جعفر صادقؑ سے روایت ہے کہ قرآن چار حصوں پر نازل ہوا ایک حصہ ہمارے بارے میں، ایک حصہ ہمارے دشمنوں کے بارے میں، ایک حصہ سنتوں اور مثالوں کے بارے میں اور چوتھا حصہ فرائض و احکام کے بارے میں نازل ہوا۔^(۳)

(۱) الکافی ج ۲ ص ۳۵۹، تفسیر البرہان ج ۱ ص ۲۱، مصابیح الانوار ج ۲ ص ۲۹۵، تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۹، تفسیر صافی ج ۱ ص ۲۳، بحار ج ۱۹ ص ۳۰۔

(۲) الکافی ج ۲ ص ۳۵۹، تفسیر البرہان ج ۱ ص ۲۱، مصابیح الانوار ج ۲ ص ۲۹۵، تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۱۰، بحار ج ۱۹ ص ۳۰، تفسیر صافی ج ۱ ص ۲۳۔

(۳) الکافی ج ۲ ص ۳۵۹، بحار رسائل مفید، ص ۲۲۵ (الاساقی السروی)، تفسیر برہان ج ۱ ص ۲۲، کافی ج ۲ ص ۲۷۱، مصابیح الانوار ج ۲ ص ۲۹۳، تفسیر عیاشی ج ۱ ص ۹، کتب حاشیہ میں بحار ج ۱۹ ص ۳۰ سے منقول ہے۔

بعد میں قبیحہ اخذ کرتے ہیں کہ وہ حصہ جو ائمہؑ کے بارے میں ہے قرآن میں موجود نہیں ہے، کیونکہ موجودہ قرآن میں ائمہؑ کا نام مذکور نہیں ہے جو آیات ائمہؑ کے فعال کے بارے میں ہیں وہ قرآن کا ایک تہائی نہیں ہے پس شیعوں کے نزدیک قرآن میں تحریف ہوئی ہے کیونکہ وہ ان جیسی روایات کے مطالب کو تسلیم کرتے ہیں۔

لیکن اس غلط اور باطل گمان کے جواب میں ہم عرض کرتے ہیں کہ ان روایات میں ائمہؑ کا مقصد یہ بیان کرنا ہے کہ قرآن میں جس آیت میں بھی نیک، ثابت قدم اور راہ حق پر گامزن لوگوں کے اوصاف ذکر ہوئے ہیں وہ آیت ائمہؑ کے اوصاف کے بیان میں ہے اور ائمہؑ ہی ان آیات کے کمال مصداق ہیں جن آیات میں برے اور راہ ولایت سے مغرف لوگوں کے اوصاف ذکر ہوئے ہیں ان سے مراد ائمہؑ کے دشمن ہیں، یہی مطلب حضرت امام محمد باقرؑ کی روایت میں تھا کہ جو حضرتؑ نے محمد ابن مسلم سے فرمایا کہ اگر کسی آیت میں کسی کی خوبی بیان کی گئی ہو تو اس سے مراد ہم ہیں اور اگر کوئی آیت کسی کی برائی بیان کرے تو اس سے مراد ہمارے دشمن ہیں۔

علامہ حسنی لکھتے ہیں "اس سلسلے میں ایک اور روایت بھی ہے جو مذکورہ عین حصوں میں قرآن کے نزول کی بات کرتی ہے اور اس کا مقصد بیان کرتی ہے"۔^(۱)
الفاظ کو ان کے مترادف کے ساتھ بدلنا،

قرأت کے اختلافات کا ایک سبب عبداللہ ابن مسعود جیسے بعض کاروں کی طرف سے ایک لفظ کی جگہ اس کا مترادف لفظ لانا قرار دیا جاسکتا ہے۔^(۲)

(۱) دراست فی الکافی والصحیح ص ۳۳۳ مرحلہ ۳۔

(۲) غریب اللہ ص ۳/ج ۲ ص ۱۲۰، تفسیر عیسیٰ ص ۱/ج ۷، معجم اللادباء ص ۲/ج ۶۰، الاکنان ص ۱/ج ۳۶، التوفیٰ ص ۵

ص ۲۵۵، ج ۲ ص ۳۵۷، تفسیر کبیر ص ۱/ج ۲۳۸، ص ۲۷۷، الاکنان ص ۲/ج ۶۰، تصحید ص ۲/ج ۲ ص ۱۲۳، ج ۱/ج ۲۵۹،

۲۱۱، انشراح فی القرات ص ۱/ج ۲۱۔

ابن مسعود سے روایت ہے کہ اس میں کوئی حرج نہیں کہ آیت کے ایک حصہ کو کسی دوسری آیت کے حصہ کے ساتھ ملا کر پڑھا جائے یا یہ کہ آیت میں ”غفور رحیم“ ہو اور اسکی جگہ ”علیم حکیم“ یا ”عزیز حکیم“ کہہ دیا جائے، مورد اشکال یہ چیز ہے کہ جو چیز قرآن کا جزء نہیں ہے اسے قرآن میں داخل کیا جائے یا ”رحمت“ والی آیت کے آخر کو ”عذاب“ پر ختم کریں۔^(۱) کہا جاتا ہے کہ انس ابن مالک بھی اس کام کو جائز سمجھتا تھا۔^(۲) یا ابوہریرہ اجازت دیتا تھا کہ ”علیما حکیما“ کو ”غفوراً رحیماً“ میں تبدیل کیا جاسکتا ہے۔^(۳)

سفیان ابن عیینہ، ابن جریر، ابن وہب اور غلاتی بھی اس کام کی اجازت دیتے تھے اور ابن عبد البر نے تو اس کام کے جواز کی اکثر علماء کی طرف نسبت دی ہے۔^(۴) جیسا کہ اس کام کے جواز کی نسبت ابی ابن کعب کی طرف بھی دیتے ہیں۔^(۵) ہم جو نمونے ذکر کریں گے اس سے بھی یہ سمجھا جاسکتا ہے کہ درج ذیل افراد بھی اس اسی نظریہ کے حامی ہیں اور اس کے لیے ذیل میں دیئے گئے حوالوں کی طرف رجوع کیا جاسکتا ہے وہ افراد یہ ہیں حضرت عمر ابن خطاب، ابن عباس، سعید ابن جبیر، علقمہ، اسود، محمد ابن ابی موسیٰ، ابو دردام و غیرہ اسی طرح قرآن

(۱) المصنف معانی ج ۲ ص ۳۳۳۔

(۲) البرهان زرکشی ج ۱ ص ۲۲۲۔

(۳) التصحیح ج ۲ ص ۱۰۳، اللانقان ج ۱ ص ۲۷ سے منقول۔

(۴) مناعل العرفان ج ۱ ص ۲۷ و ص ۲۱۸-۱۸۰، البرهان زرکشی ج ۱ ص ۱۲۰، اللانقان ج ۱ ص ۳۲،

۳۷، المنہج للحکام العرفان ج ۱ ص ۳۲، البیان اعلیٰ غوثی ص ۱۹۱، تفسیر جامع البیان طبری ج ۱ ص ۱۸

سے منقول۔

(۵) التصحیح ج ۲ ص ۱۰۴۔

کے سات نبیوں والی روایات بھی ہلیم، تعالٰی، اقبل، اسرع، اذهب اور عجل جیسے کلمات کو بھی ایک دوسرے سے بدلنے کی اجازت دیتی تھیں۔^(۱) ذیل میں دیے گئے نمونہ کی طرف رجوع کیا جاسکتا ہے۔

کلمات کے بدلنے کے نمونے،

- ۱۔ ابن مسعود سے منقول ہے کہ انہوں نے ”فازلحما الشیطان عنہا“ کی بجائے ”فوسوس لهما الشیطان عنہا“ پڑھا البیہان سے منقول ہے کہ ہتر ہے اس تبدیلی کو تفسیر سمجھا جائے۔^(۲)
- ۲۔ بعض علماء سے منقول ہے کہ ابن عباس قرآن کے معانی کے ساتھ قرأت کو بھی جائز سمجھتے تھے اسکی دلیل ایک روایت تھی جو ان سے منقول تھی، ابن عباس کسی کو تعلیم دے رہے تھے ”طعام الاثیم“ لیکن وہ شخص ”اثیم“ کو اچھی طرح اولہ نہیں کر سکتا تھا تو ابن عباس نے اسے کہا کہ ”طعام الفاجر“۔^(۳)
- ۳۔ ابن مسعود پڑھتے تھے ”ان تعذبہم فانہم عبادک و ان تغفر لہم فانک انت الغفور الرحیم“ کو ”العزیز الحکیم“ کی جگہ پر ”الغفور الرحیم“۔^(۴)

-
- (۱) مسند احمد ضمیمہ ج ۵ ص ۳۱، ۵۱۰، ۵۱۳ اور ج ۱ ص ۳۰۵ اور ج ۲ ص ۳۳۰، مشکل الآثار ج ۳ ص ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۱، البرصان در کفئی ج ۱ ص ۳۲۱، ۳۲۰، المصنف معنی ج ۱ ص ۲۱۹، ۲۲۰، جامع البیہان ج ۱ ص ۱۸، ۱۹، ۱۹۰، غرائب القرآن و میثاقی جامع البیہان کے حاشیہ پر ج ۱ ص ۲۱، الجامع لاحکام القرآن ج ۱ ص ۳۸، ۳۷، کشف الاستار مسند بزار ج ۲ ص ۸۹، ۹۰ سے منقول، معجم اللہ ج ۲ ص ۶۰، الاقنن ج ۱ ص ۳۶، ۳۷، مشکل القرآن ج ۱ ص ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، البیہان ج ۱ ص ۷، مجمع الزوائد ج ۱ ص ۱۵۱، ۱۵۲، تفسیر کبیر ج ۱ ص ۷۱۴، کنز العمال ج ۲ ص ۳۸۳، چند محدثین سے منقول، البیہان نوئی ص ۱۹۰، ۱۹۳، التحدید ج ۱ ص ۲۵۷ اور ج ۲ ص ۹۲، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸،

۵۔ درج ذیل قرائت حضرت عمر ابن خطاب، ابی ابن کعب اور عبداللہ ابن مسعود سے منقول ہے " فامضوا الی ذکر اللہ " " فاسعوا " کی جگہ (۲)

۶۔ ابن مسعود رضی اللہ عنہ فرماتے ہیں: "و تكون الجبال كالصوف المنفوش"، "المن" کی بجائے ^(۲)

۷۔ ابن مسعود کے ساتھی پڑھتے تھے "و حیثما کنتم فلولوا وجوهکم قبلہ" "شطرہ" کی بجائے (۴)

۸۔ ابن مسعود اور ابی کی قرأت اس طرح تھی " للذین آمنوا انظرونا ، امهلونا ، اخرونا ارقبونا "۔

(۱) الکذب تحریف القرآن ص ۲۲ الصالح ص ۵۵ کے منقول۔

(۶) اصف عبد الرزاق ج ۳ ص ۲۰۷، البرهان زرکشی ج ۱ ص ۲۱۵، ۲۲۲، مقدمہ تفسیر یہی ص ۳۲، بحار ج ۸۹ ص ۶۳، جامع القرآن دہلوی ص ۳۸، منہل البرهان ج ۱ ص ۱۳۱، التفسیر ج ۲ ص ۱۴، تفسیر قرطبی ج ۱۸ ص ۱۰۲، کنز العمال ج ۲ ص ۳۶۹، ۳۷۰، چند محدثین سے منقول، الدر المنثور ج ۶ ص ۲۱۹، تحفہ محدثین سے منقول، اشعر ج ۱ ص ۲۹۔

(۳) مشکل القرآن ج ۱ ص ۳۱، غرائب القرآن و تعریض طبری کے حاشیہ پر ج ۱ ص ۱۰۲، التفسیر ج ۱ ص ۲۵۷ اور ج ۲ ص ۱۰۸، توبلی مشکل القرآن ابن قتیبہ ص ۲۳ سے حقیول، البیان در کئی ج ۱ ص ۳۴۵ اور ۲۱۵، کشف ج ۲ ص ۷۸۰، البیہین ج ۱ ص ۸، التلخیص ج ۱ ص ۳۶، محضرت للراغب ج ۲ جز ۲ ص ۳۴۴، فتح الباری ج ۱ ص ۲۵، فشر ج ۱ ص ۲۹۔ یہ اسکی تفسیر قرار دی کہ جو نہیں جانتے

(۳) اَلْكَذِبُ: تحریف القرآن ص ۶۴ المصاحف ص ۵۶ سے منقول۔

(۵) اہلین در کئی ج / ۱ ص ۳۶۱، مثل العرقان ج / ۱ ص ۳۸، تفسیر ابن کثیر طائر ج / ۴ ص ۱۷۰، الاقن ج / ۱ ص ۳۶۔

- ۱۵۔ منقول ہے کہ محمد ابن موسیٰ اس طرح پڑھتا تھا " و لكن الذين كفروا يفترون على الله الكذب واكثرهم لا يفقهون " لا يعقلون " کی بجائے ^(۱)
- ۱۶۔ انس پڑھتا تھا " ان فاشنة الليل هي اشد وطا و۔ اصوب۔ قیلاً۔ جب اس سے کہا گیا کہ دوسرے تو " اقوم قیلاً " پڑھتے ہیں تو اس نے کہا " اصوب قیلاً، اقوم قیلاً، اور اھیا قیلاً "، سب ایک معنی میں ہیں۔ ^(۲)
- ۱۷۔ منقول ہے کہ ابی ابن کعب پڑھتے تھے " کلماً اضاء لهم مشوا فيه۔ مرّوا فيه۔ سعوا فيه "۔ ^(۳)

۱۸۔ ابن مسعود یا ابو درداء (راغب اسے ابن عباس کی طرف نسبت دیتے ہیں) ایک شخص کو اس طرح پڑھا رہے تھے " ان شجرة الزقوم طعام الایم " اس شخص نے " طعام الیتیم " پڑھا اس نے جتنی کوشش کی " الایم " اس کی زبان پر نہیں آسکا تو ابن مسعود یا ابو درداء نے اس سے کہا کیا " طعام المفاجر " کہہ سکتے ہو تو اس نے کہا ہاں تو اس نے کہا یہی کہو اور پھر کہا یہ غلط نہیں ہے کہ " علیم " کی جگہ " حکیم " کہا جائے بلکہ غلط یہ ہے کہ " رحمت " والی آیت کو عذاب والی آیت کی جگہ پر ذکر کیا جائے۔ ^(۴)

- (۱) اذکوب۔ ص ۲۷۔
- (۲) جامع البیان ج ۱ ص ۱۸، تفسیر قرطبی ج ۱ ص ۳۸، تفسیر القرآن ترجمانی ص ۳۸، مجمع الزوائد ج ۷ ص ۱۵۶، التھذیب ج ۲ ص ۱۰۳، البیان ص ۱۹۹، کشف الاستار ج ۳ ص ۹۲۔
- (۳) تفسیر ابن کثیر ج ۳ ص ۲۲، البحران ذرکتی ج ۱ ص ۲۲۱، منہل العرقان ج ۱ ص ۲۹۷، تھذیب ج ۲ ص ۱۰۳، الاقنن ج ۱ ص ۳۷، تفسیر قرطبی ج ۱ ص ۳۲۔
- (۴) تفسیر کبیر رازی ج ۱ ص ۲۱۳، تھذیب ج ۲ ص ۱۰۴، منہل العرقان ج ۱ ص ۱۸۰، البیان ذرکتی ج ۱ ص ۲۲۲، بحوث فی تفسیر القرآن وعلومہ ص ۱۵۹، الاقنن ج ۱ ص ۳۷، جامع البیان طبری ج ۲ ص ۷۵، البیان غوثی ص ۱۹۷، المعنی ج ۳ ص ۳۳۳، معنزلت الابدانہ ج ۲ جزء ۱ ص ۳۳۳، کنز العمال ج ۲ ص ۳۸۸، دہلی سے منقول جو کہ اسی اجرا کو بطحیر کی طرف نسبت دیتا ہے۔

- ۱۹۔ ابن مسعود پڑھتے تھے " ان كانت الا - زقية - واحدة " صحیحہ کی بجائے^(۱)
 ۲۰۔ ابن مسعود پڑھتے تھے " انی نذرت للرحمان - صمتا " " صوما " کے بدلے^(۲)
 ۲۱۔ " والسارق والسارقة فاقطعوا - ايما نهما، ايديهما کے بدلے^(۳)
 ۲۲۔ " وايقن ان الفراق " " ظن " کی بجائے^(۴)

۲۳۔ ابی ابن کعب کی قرائت یوں تھی " اخرجنا لهم دابة من الارض تنبؤهم "۔
 " تكلمهم " کے بدلے^(۵)

۲۴۔ یہ آیت یوں پڑھی گئی ہے " فكانت كالحجارة "۔ " فهي كالحجارة " کے بدلے^(۶)

اس کے علاوہ اور بھی مثالیں ہیں جن کے لیے اس کتاب کا دامن تنگ ہے۔

کلی حکم، اس طرح پڑھو جیسا تمہیں سکھلایا گیا ہے،

اگر ہم پیغمبرؐ اور ائمہؑ کی طرف رجوع کریں تو یہ نظر آتا ہے کہ انہوں نے قرآنی آیات میں ہر قسم کی تبدیلی اور تصرف سے روکا ہے بلکہ انہوں نے تو محجب دلائل میں بھی ہر طرح کی تبدیلی سے منع فرمایا ہے اور اجازت نہیں دی کہ ہم اپنی مرضی سے ایک لفظ کو دوسرے لفظ کی جگہ لائیں۔ اس دعویٰ پر ہمارے پاس بہت سے شواہد موجود ہیں ہم چند ایک کی طرف اشارہ کرتے ہیں۔

(۱) البیہقن ج ۱ ص ۱۸، البرہان ذرکشی ج ۱ ص ۳۳۵، البیہقن ص ۱۹۹، تفسیر طبری ج ۱ ص ۱۸، التحدید ج ۲ ص ۱۰۸، الکشاف ج ۳ ص ۱۴۳، الفکر ج ۱ ص ۲۷۔

(۲) التحدید ج ۲ ص ۱۴۳، تذکرۃ الخطوط ج ۱ ص ۳۳۰ سے منقول۔

(۳) البیہقن ذرکشی ج ۱ ص ۳۳۶، محاضرات اللادینہ ج ۲ جزء ۲ ص ۳۳۳۔

(۴) البیہقن ذرکشی ج ۱ ص ۳۳۷۔

(۵) دبی حوالہ ص ۳۳۸۔

(۶) محاضرات اللادینہ ج ۲ جزء ۲ ص ۳۳۳۔

۱۔ "غیر اکرم" سے روایت ہے کہ حضرتؑ نے براء ابن عازب کو ایک دعا تعلیم فرمائی اس دعا میں عبارت یوں تھی ۔۔ و نبیک الذی ارسلت به ۔۔ جب براء نے اس دعا کو "غیر" کے سامنے دھرایا تو اس نے "نبیک" کے بدلے "وسوکت" کہا تو آنحضرتؑ نے فرمایا اس طرح نہیں بلکہ "و نبیک الذی ارسلت به"۔^(۱)

۲۔ عبداللہ ابن سنان نے امام صادقؑ سے روایت کی ہے کہ حضرتؑ نے فرمایا "تم شہد سے دوچار ہو جاؤ گے جس کی وجہ سے تم راہنمائی کرنے والے علم اور ہدایت کرنے والے رہبر کے بغیر رہ جاؤ گے اس شہد سے کوئی نجات نہیں پاسکے گا مگر وہ جو دعا غریق کو وسیلہ بنائے ، راوی نے سوال کیا دعا غریق کیا ہے ؟ تو فرمایا یوں کہو "یا اللہ ، یا رحمان ، یا رحیم ، یا مقلب القلوب ثبت قلبی علی دینک" راوی کہتا ہے میں نے کہا "یا مقلب القلوب و ۔ الابصار ۔ ثبت قلبی" تو امامؑ نے فرمایا یہ صحیح ہے کہ خداوند متعال مقلب القلوب والابصار ہے لیکن اس طرح کہو جیسا ہم کہتے ہیں یعنی "مقلب القلوب ثبت"۔^(۲)

۳۔ امام محمد باقرؑ سے مروی ہے اور وسائل اور معجم البیضاء نامی کتابوں نے امام جوادؑ سے نقل کیا ہے جو شخص عربی زبان سے واقفیت رکھتا ہے خدا کی نظر میں وہ اس شخص سے زیادہ افضل ہے جو عربی زبان سے ناواقف ہے اس لئے کہ جو عربی سمجھتا ہے وہ قرآن کو اس طرح پڑھتا ہے جیسا کہ وہ نازل ہوا ہے^(۳) اور اسکی دعا ظلی اور خطاء سے پاک ہوگی لیکن جو عربی زبان سے ناواقف ہو تو وہ پڑھنے میں ظلی کرے گا اور غلط قرائت خدا کی طرف بلند نہیں ہوتی۔

(۱) منہل المرقان ج ۱ ص ۱۸۲ البیہقین سے منقول ، تصحیح ج ۲ ص ۱۰۳ البیہقین آفاق غوثی ۱۹۸۸۔

(۲) اکمال الدین ج ۲ ص ۳۵۷ ، اعلام الوری ص ۳۳۲۔

(۳) مسند راجہ بلا حدیث کے متن میں "حیث انزل" آیا ہے اور وسائل میں "کما انزل" ہے۔

وسائل میں اس حدیث کے آخری حصہ میں اس طرح فرمایا ہے کہ ”غلط پڑھی جانے والی دعا خدا کی طرف نہیں جاتی“۔^(۱)

۴۔ حضرت علیؓ تفسیر میں بھی لفظ کو اس کے مترادف لفظ کے ساتھ تبدیل کرنے کی اجازت نہیں دیتے تھے۔ ایک شخص حضرتؓ کے پاس قرأت کر رہا تھا ”و طلع منضود“ تو امامؓ نے اس سے پوچھا ”طلع“ کیا ہے؟ صحیح ”و طلع منضود“ ہے اس کے بعد امامؓ نے فرمایا ”طلعا حضم“ تو ہم نے پوچھا کیا ہم اس کو تبدیل نہ کریں اور اس کے معنی واضح نہ کریں؟ تو فرمایا آج کے بعد قرآن اپنے میں معمولی سی تبدیلی بھی نہیں دیکھے گا۔^(۲)

روایت کے بارے میں وضاحت:

اس روایت کا ابتدائی حصہ کچھ ابہام رکھتا ہے، حقیقت حال یہ ہے کہ امامؓ ”طلع“ کا مفہوم واضح کرنا چاہتے ہیں۔ لوگوں میں یہ مشہور تھا کہ ”طلع“ کے معنی ”عظاۃ“ درخت کے ہیں یہ ایک بڑا درخت ہے جسے لونٹ کھاتے ہیں تو امامؓ نے فرمایا خدا نے بندوں پر جو احسان فرمایا ہے وہ ”طلع“ ہے (خوشہ) پکا ہوا، مزیدار اور آسانی سے ہضم ہونے والا۔ لغت والے ”طلع“ کے معنی کجور کے خوشہ کے کرتے ہیں جو کہ دو موٹے پتھلوں کے درمیان ہوتا ہے اور اس میں بند ہوتا ہے یہ پکا ہوا خوشہ کھانے کے قابل ہوتا ہے۔^(۳) جبکہ ”عظاۃ“ کے درخت میں یہ خصوصیات نہیں ہوتیں اسے صرف لونٹ کھا سکتے ہیں۔

(۱) کنز العمال ج ۲ ص ۱۸۹ ابن عمر سے منقول ۱۰ الحجۃ النبویہ ج ۲ ص ۱۳۰۹ وسائل النبویہ ج ۲ ص ۸۳۲۔

(۲) کنز العمال ج ۲ ص ۳۷۸ ابن ابیاری سے الصاحف میں اور ابن جریر سے منقول ۱۰ جامع البیہین ج ۲ ص ۲۷۷ الحجۃ النبویہ ج ۲ ص ۱۰۲۳۔

النبیہ ج ۲ ص ۳۷۸ القرآن القرآنیہ تفسیر و تفسیر ص ۱۰۵۹ التفسیر ج ۲ ص ۲۸۹ ۳۷۲۰ ۳۷۲۱ ج ۲ ص ۱۱۰۔

(۳) البحر المحیط ص ۵۵۳ ۵۵۴۔

اس کے بعد امامؒ "طلع" کو قرآن کے دوسرے لفظ "طلع هضيم" سے تفسیر فرماتے ہیں، لیکن سننے والے سمجھتے ہیں کہ ایک لفظ کو اس کے مرادف کلمہ کے ساتھ تبدیل کیا جا سکتا ہے، تو امامؒ ایک عام قاعدہ بیان کرتے ہوئے فرماتے ہیں کہ یہ کام صحیح نہیں ہے، قرآن کو بالکل ہاتھ نہیں لگایا جاسکتا۔

اس ممنوعیت کی علت معلوم ہے کیونکہ لفظ کو اپنے مرادف سے بدلنے اور تفسیر کو آیات میں داخل کرنے کی اجازت دینا بعد والی نسلوں کے لئے مختلف اشکالات کا باعث بن سکتا ہے اور قرآنی آیات کے کلام بشر کے ساتھ مخلوط ہونے کا سبب بن سکتا ہے اس کے علاوہ بھی بہت سی مشکلات جنہیں بیان کرنے کی ضرورت نہیں۔

۵۔ ایک شخص نے امام صادقؑ کے سامنے کچھ آیات عام طریقے سے ہٹ کر پڑھیں تو امامؑ نے اس سے فرمایا "اس طرح مت پڑھو بلکہ جیسا لوگ پڑھتے ہیں اس طرح پڑھو یہاں تک کہ ہمارے قائم تشریف لے آئیں، اس وقت قائم آل محمدؑ قرآن کو اس طرح پڑھیں گے جیسے اسکے حدود اور حقیقت ہے۔ وہ حضرت علیؑ کے ہاتھ کا لکھا ہوا مصحف ظاہر کریں گے۔^(۱)

ایک اور وضاحت،

اس شخص کی قرائت کے بارے میں چند احتمال ہیں۔

۱۔ مروجہ لہجہ سے ہٹ کر یعنی اس نے انہی موجود آیات کو کسی دوسرے اعراب کے ساتھ پڑھا ہو اس صورت میں "یقروہا" کی ضمیر حروف اور آیات کی طرف لوٹے گی۔

۲۔ اس نے کسی لفظ کو اس کے مرادف کے ساتھ بدلا ہو مثلاً "عمن" کے بجائے "صوف" یا "فاسعوا" کے بدلے "فامضوا" کہا ہو۔

(۱) الکافی ج ۲ ص ۳۴۲، بصائر الدرر ج ۲ ص ۱۹۳، مجمع البحار ج ۲ ص ۲۴۳، الوافی ج ۵ ص ۲۴۴، مصباح القیہ کتاب القیہ ص ۲۴۵، وسائل ج ۴ ص ۸۶۱، مسائل مفید مسائل سرحدی ص ۳۲۶، ۳۲۵۔

۳۔ اس نے قرآنی آیات کی ترتیب میں گڑبڑ کی ہو اور اپنی رائے کے مطابق آیات کو نزول کی ترتیب پر پڑھا ہو یا اس نے آیات کے ساتھ بعض بیویات بھی پڑھی ہوں ایسی بیویات جو کہ آیت کے ساتھ ملا کر پڑھی جا سکیں اہم نے جو فرمایا "۔ جب ہمارے قائم قیام کریں گا تو قرآن کو جیسا پڑھنے کا حق ہے پڑھیں گے اور مصحف علیٰ کو ظاہر کریں گے" اہم نے اس نکتہ کی طرف اشارہ کرنا چاہتے ہیں کہ عام لوگوں کے اذہان آیات کے صحیح معنی کے ادراک سے قاصر ہیں اور جس کو وہ آیات کی تفسیر اور تاویل سمجھتے ہیں وہ نہ آیتوں کی تفسیر ہے اور نہ تاویل جیسے انھیں نازل ہونے والی آیات کی معرفت نہیں، انہوں نے پیغمبر کے ساتھ زندگی بسر نہیں کی اور پیغمبر سے آیات کی تعظیم حاصل نہیں کی، اہم نے اس سے پہلے اس بارے میں عکرمہ کی گفتگو ذکر کی ہے کہ اس نے کہا "اگر جن و انس جمع ہو جائیں اور قرآن کو نزول کی ترتیب پر مرتب کرنا چاہیں تو ایسا نہیں کر سکیں گے" (۱) اس کے علاوہ جن حدیثوں کا دعویٰ کیا گیا ہے انکی دلیل بعض واحد خبریں ہیں جنکے صحیح ہونے کی کوئی ضمانت نہیں ہے لہذا مجبوراً اجماع امت کے دامن میں پناہ لیجئے ہوئے اہم اسے قبول کریں گے جسے سب مانتے ہیں اور اس کے درست ہونے کو یقینی مانا گیا ہے فتح مغیب اپنی درج ذیل کلام میں اسی مطلب کی طرف اشارہ کرتے ہوئے فرماتے ہیں "ایسی قرائتیں جو بعض اخبار کے مطابق ہیں لیکن موجودہ مصحف کے مخالف ہیں ہمیں ان سے اس لیے روکا گیا چونکہ یہ اخبار (احادیث) خبر واحد کی صورت میں ہیں اور ایک شخص اپنے منقولات میں عموماً اشتباہ کر سکتا ہے" (۲)

(۱) الاھتاج ج ۲ ص ۵۸۔

(۲) مدد رسائل مغیب ص ۳۳۳ المسائل المبرورہ۔

۶۔ اس کے علاوہ مقام استدلال میں کوئی شخص کہہ سکتا ہے کہ اگر آیات کو مترادف یا غیر مترادف کلمات کے ساتھ تبدیل کرنا صحیح ہو۔ تو قرآن، قرآن نہیں رہے گا حالانکہ وہ کلام خدا ہے۔ نیز اس کا معجزہ جلائیے ہونا خودوش ہو جائے گا اور خدا کا یہ کلام ”اِنَّا نَحْنُ ذٰلِکَ الذِّکْرُ وَاِنَّا لَہٗ لِحَافِیُونَ“^(۱) متحقق نہیں ہو پائے گا۔

۷۔ سفیان ابن سوط سے مروی ہے کہ میں نے امام صادقؑ سے منزل قرآن کے بارے میں پوچھا تو حضرتؑ نے فرمایا اسی طرح پڑھو جیسا تمہیں تعلیم دی گئی ہے۔^(۲) حضرتؑ لوگوں کو آیات کی قرائت میں مایلوں اور تفسیروں کے داخل کرنے سے روکتے تھے۔

۸۔ ایک شخص نے امام رضاؑ سے سوال کیا آپ پر قربان چلوں میں ایسی آیات سنتا ہوں کہ جو ہمارے مصاحف میں لکھی ہوئی آیات سے فرق رکھتی ہیں اور ہم ان کو اس طرح قرائت نہیں کر سکتے جیسے آپ سے ہمیں پہنچی ہیں تو کیا ہم گناہ گار ہو گئے؟ حضرتؑ نے فرمایا جس طرح تم نے سیکھا ہے اس طرح قرائت کرو وہ جو تمہیں تعلیم دے گا محقریب آئے گا۔^(۳)

ظاہراً یہ شخص مختلف قرائتوں کے بارے میں سوال کر رہا ہے کہ کبھی مترادف الفاظ اور تفسیروں کے ساتھ قرائت کی جاتی ہے جو کہ قرآن میں موجود آیتوں کے برخلاف ہے اسی طرح وہ ان آیات کے بارے میں پوچھتا ہے کہ جو ائمہؑ کی طرف سے بعض تفسیروں کے ساتھ وارد ہوئی ہیں جیسا کہ ہم نے نمونہ نمبر ۵ میں ذکر کیا ہے امامؑ نے جی ہر قسم کی غیر مروج قرائت سے منع فرمایا ہے اور حکم دیا ہے کہ اسی قرائت پر باقی رہیں جو لوگوں میں رائج

(۱) مسئلہ الفرقان ج ۱ ص ۱۳۲۔

(۲) الکافی ج ۲ ص ۳۱۱ وسائل ج ۳ ص ۸۶۱، مصباح الفقہ کیب الصلوٰۃ ص ۲۷۷ تصنیف ج ۱ ص ۲۸۸ النجاشی ج ۱ ص ۲۷۷

ج ۲ ص ۲۳۷ حاشیہ میں انصاری کا حوالہ بھی دیا ہے۔

(۳) الکافی ج ۲ ص ۳۵۳ الوافی ج ۵ ص ۲۷۷ وسائل ج ۳ ص ۸۶۱، مصباح الفقہ کیب الصلوٰۃ ص ۲۷۷۔

اور مورد قبول ہے تعجب کی بات یہ ہے کہ جو شخص سات قرائتوں کے صحیح ہونے کا معتقد ہے وہ اس روایت کے سلسلے میں ہر قسم کے اعتراضات کو رد کرتا ہے اور اس طرح تبصرہ کرتا ہے "۔ ہمیں نہیں معلوم کہ کیسے یہ روایت اس بات پر دلیل ہو سکتی ہے کہ ائمہ اپنے زمانے کی معروف قرائتوں کو معجز سمجھتے تھے جبکہ روایت متعدد قرائتوں کی نفی کر رہی ہے اور اگر ائمہ متعدد قرائتوں کے قائل نہیں تھے تو پھر ان قرائتوں کی نماز میں بھی اجازت نہ دیتے۔" (۱)

حقیقت یہ ہے کہ یہ روایت آیات میں ہر قسم کے اختلاف اور مروج طریقے سے ہٹ کر قرائت کرنے سے منع کرتی ہے۔ یہ بات ثابت نہیں ہے کہ اس زمانے میں متعدد قرائتوں رائج تھیں تاکہ مذکورہ بالا کلام کو صحیح سمجھا جاسکے۔ کم از کم روایت اس بارے میں کوئی ظہور نہیں رکھتی اور نہ ہی مذہبی کی بات کی تائید کرتی ہے۔ کوئی دوسری روایت بھی موجود نہیں جو اس بات پر دلالت کرتی ہو کہ ائمہ متعدد قرائتوں کی اجازت دیتے تھے۔

۹۔ جب عمرو ابن عبید نے امام محمد باقرؑ سے آیت "فَمَنْ يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَىٰ" (۲) کے بارے میں سوال کیا تو امامؑ نے جواب میں فرمایا "اے عمرو! لوگوں پر لازم ہے قرآن کو اسی طرح پڑھیں جیسے وہ نازل ہوا ہے اور اگر تفسیر کی ضرورت محسوس کریں تو ہمارے پاس آئیں اور ہمارے ذریعے ہدایت حاصل کریں۔" (۳)

اس روایت کے معنی یہ ہیں کہ لوگوں کو آیت میں کسی قسم کی دخلالت کا حق حاصل نہیں ہے چاہے وہ تفسیر یا لرائے کے عنوان سے ہو یا مترادف میں بدلنے کے اعتبار سے ہو بلکہ تمام موارد میں ائمہ کی طرف رجوع کرنا چاہیئے۔

(۱) القراءات القرآنیہ میں لاؤ تعریف ص ۶۹، البیان آٹھ غوثی ص ۱۸۳۔

(۲) سورہ طہ / ۸۵ آرام حول القرآن۔

(۳) تفسیر قرأت کوئی ص ۹۱ ص ۹۲، وسائل ج ۱۸ ص ۳۹ تفسیر قرأت سے منقول۔

۱۰۔ داؤد ابن فرقہ اور معلىٰ ابن خنيس سے منقول ہے کہ کہتے ہیں ہم امام صادقؑ کے خدمت میں شرف یاب تھے اور ربیعہ الرائی بھی ہمارے ساتھ تھا۔ امامؑ فضیلت قرآن کے بارے میں گفتگو فرما رہے تھے حضرتؑ نے فرمایا اگر ابن مسعود ہماری قرائت کی طرح قرائت نہ رکھتا ہو اور ہماری طرح قرائت نہ کرے تو گمراہ ہے۔ ربیعہ الرائی نے سوال کیا کیا گمراہ ہے؟ تو امامؑ نے فرمایا ہاں لیکن ہم ابی ابن کعب کے مطابق قرآن کی تلاوت کرتے ہیں^(۱) امامؑ قرائت کو ابی کی قرائت کے مطابق سمجھتے ہیں جو کہ اعرابی تلامذوں کے مطابق اور معروف ہے اور اس کے علاوہ جو بھی قرائت ہو وہ امامؑ کی نظر میں گمراہی ہے اگرچہ عبداللہ ابن مسعود کی قرائت ہو۔ یہ روایت بہترین دلیل ہے کہ ایک قرائت اختیار کرنا ضروری ہے۔ قرائت کی وحدت پر ایک اور دلیل وہ روایت ہے جو عبدالرحمان سلی سے پہنچی ہے کہ حضرت ابو بکر، حضرت عمر، حضرت عثمان، زید ابن ثابت، مجاہدین اور انصار کی قرائت ایک تھی۔^(۲) ہمارے دعویٰ کی تائید انس کی روایت سے بھی ہوتی ہے کہ میں نے پیغمبر اکرمؐ حضرت ابو بکر، حضرت عمر، حضرت عثمان اور حضرت علیؑ کے پیچھے نماز پڑھی ہے سب "مالک یوم الدین"^(۳) پڑھتے تھے۔

۱۱۔ ابن جزری نے صحابہ میں سے "حضرت عمر ابن خطاب، زید ابن ثابت، جبکہ ابن المنکدر عروہ ابن زبیر، عمر ابن عبدالعزیز اور عاصم شعبی تابعین سے روایت کرتے ہیں کہ انہوں نے کما قرائت وہ سنت ہے کہ جسے بعد والے اپنے سے پہلے والوں سے سیکھتے ہیں لہذا اسی طرح قرائت کرو جیسے تمہیں تعلیم دی گئی ہے۔"^(۴)

(۱) الکافی ج ۲ ص ۳۳۳، وسائل ج ۲ ص ۸۶۱۔

(۲) آراء حول القرآن آیۃ اللہ قلیٰ ص ۵۳، ۵۴، ۵۵، آلاء الرحمن ص ۳۱۔

(۳) آلاء الرحمن ص ۳۱۔

(۴) المفسر ج ۱ ص ۱۷۷، القرآت القرآنیہ جمیع و تخریفات ص ۸۰۔

ظاہراً یہ گفتگو ان لوگوں کے خلاف ہے کہ جو قرآن کو اپنی رائے اور مرضی کے مطابق پڑھتے تھے، الفاظ کو مترادف کلمات کے ساتھ تبدیل کرتے تھے، اپنی تفسیروں کو آیات کے ساتھ اضافہ کرتے تھے اور نقطوں اور اعراب کو کم اور زیادہ کرتے تھے۔

۱۲۔ ابن مسعود سے منقول ہے اس نے کہا کہ میں نے قرائتوں کو نزدیک نزدیک پایا پس تم بھی اسی طرح پڑھو جیسے تمہیں اسکی تعلیم دی گئی ہے^(۱)

۱۳۔ امیر المومنین حضرت علیؑ نے فرمایا ”کہ پیغمبرؐ تمہیں حکم دیتے ہیں کہ قرآن اس طرح پڑھو جیسے تمہیں اسکی تعلیم دی گئی ہے۔“^(۲)

(۱) التشریح ۱/ ص ۲۴۔

(۲) التشریح ۱/ ص ۲۴، القراءات ص ۸۴، مناقب ابن شہر آشوب ج ۲/ ص ۴۲۔

پانچویں فصل اجتہادات اور نظریات :

قاریوں کی قرأت کی جامع پڑتال :

قاریوں اور قرآن سے مربوط امور سے سروکار رکھنے والوں کی عمومی حالت پر اگر نظر ڈالیں تو معلوم ہوتا ہے کہ وہ قرآن کے فصوص کے نقل کرنے اور اس کے رسم الخط کے بارے میں خطا و اشتباہ سے معصوم نہیں تھے بلکہ بڑی واضح غلطیوں کے مرتکب ہوتے تھے عربی کے ہست سے مشور ادیبوں نے قاریوں کی قرأت کو غلط شمار کیا ہے اور انہیں کمزور عربی والا شمار کیا ہے اور ان کی ہست سی قرائتوں پر اعتراض کرتے ہوئے انہیں عربی قواعد کے مخالف سمجھا ہے ^(۱) بلکہ ابو عثمان ابن جنی جیسے بعض ادیبوں نے تو اپنی دو کتابوں ”الخصائص“ اور ”مصنف“ میں تمام قاریوں کو کم قسم قرار دیا ہے اور سو و خطا کی انکی طرف نسبت دی ہے کیونکہ خلک و تردید کی صورت میں اس کے پاس کوئی معیار و میزان نہیں ہے ^(۲)

(۱) التعمید ج ۲ ص ۳۶، ۳۷۔

(۲) وہی حوالہ، الدرر المستعین ج ۱ ص ۳۲، ۳۳ سے منقول۔

بعض قرائتوں سے بحث کرتے ہوئے فرام کتبہ کہ شاید یہ قرائت قاری کے توہمات کا قیجہ ہو چونکہ قاریوں میں سے کوئی نادر ہی شخص ایسا ہوگا جو اس قسم کے توہمات سے محفوظ رہا ہو۔^(۱) یا ابن قتیبہ کتبہ "۔ اشتباہ و خطاء متاخرین میں سے صاحبان قرائت کا لٹن بھی تھا۔ انکی قرائت جت نہیں ہے کیونکہ مدتوں سے لوگ قرآن کو اپنی لغتوں اور لہجوں کے مطابق پڑھ رہے ہیں اور مختلف ممالک کے لوگ جنگی زبان عربی نہیں تھی اور وہ عربی سے واقفیت بھی نہیں رکھتے تھے انہوں نے قرائت کو سینہ بہ سینہ منتقل کیا ہے لہذا انکی قرائت میں بہت سی غلطیاں پیدا ہو گئیں اور شاہ قرائتیں مروج ہو گئیں۔ انہوں نے قرآن کی قرائت اور اسکے کلمات میں خلل ایجاد کر دیا۔ اپنی بات کو جاری رکھتے ہوئے وہ قراء سبعہ میں سے ایک قاری حمزہ ابن حبیب زیات کی طرف اشارہ کرتے ہوئے کتبہ " میں نے جن قاریوں کی قرائت کے بارے میں تحقیق و جستجو کی ہے اس شخص سے زیادہ خطاء کرنے والا کسی اور کو نہیں دیکھا اس کے کلام میں سب سے زیادہ بے نظمی پائی جاتی ہے۔ بعد میں یہ شخص اپنے نظریے کو ثابت کرنے کے لیے ایک اصول بنانا ہے اور دوسروں کی قرائت کی بلاوجہ مخالفت کرتا ہے اور آیات میں ایسی قرائت کا انتخاب کرتا ہے کہ جسکی توجیہ کرنا مشکل ہے علاوہ اسکے کہ وہ اپنی قرائت میں عربی اور اہل جاز کے قرائت سے متعلق مذاہب کی مخالفت سے بھی نہیں چمکتا۔" پھر ابن قتیبہ کتبہ " قاریوں کے طبقہ میں ایسے قاری بہت کم ہیں کہ جو غلطی و خطاء سے دوچار نہ ہوئے ہوں۔" آخر میں حسن بصری کی قرائت کی طرف اشارہ کرتا ہے " و لا ادراتکم بہ " حمزہ کے ساتھ " و ما تنزلت بہ الشیاطون " " و ما انتم بمصرخی "۔^(۲)

(۱) اسی حوالہ البحر المحیط ج ۵ ص ۳۱۵ سے منقول اعلیٰ میں یہ حوالہ ذکر کیا ہے۔

(۲) التحدید ج ۲ ص ۳۸۔

اور ہم بھی ”پہلے کند ذہن حافظ اور بد معنی عالم“ کے عنوان سے بیان کی گئی فصل میں ابن جاحد کی قابل توجہ کلام کی طرف اشارہ کرتے ہیں۔ یہاں ہم اس بارے میں تمام علماء کی گفتگو کو بیان کرنے کے درپے نہیں ہیں چونکہ مقصود کے ثابت کرنے کے لئے یہی کافی ہے۔

باطل اجتہادات :

اس بارے میں ہم عین قسم کے باطل اجتہاد ذکر کریں گے۔

پہلی قسم۔ باطل اجتہاد کی یہ قسم امام صادقؑ سے منقول ایک روایت سے معلوم ہوتی ہے کہ امامؑ نے فرمایا ”اہل عربی۔ ادیب لوگ۔ کلام خدا میں تحریف کر کے اس کے اصلی مقصد سے پھیر لیے ہیں۔ کما جائے کہ اور بھی روایات اس مضمون میں موجود ہیں۔“^(۱) تحریف کی اس قسم کا مطلب یہ ہے کہ ادیب لوگ ایک کلمہ پر مختلف اعراب لگا کر اور نحوی بحثیں کر کے اور کئی اعرابوں کے احتمالات دے کر اذہان کو آیات کے اصلی معنی سے مغرف کر کے ادھر ادھر پھیر دیتے ہیں۔ یہاں تک کہ کج فہم لوگ کسی غلط معنی تک رسائی پیدا کر کے اسے قرآن کی طرف منسوب کرتے ہیں۔ یہ کام موجب بن جائے کہ آیات کا اصلی مقصود پس پردہ میں رہ جائے اور اس سرچشمہ دہی تک پہنچنے کی راہیں بند ہو جاتی ہیں۔ جس سے اس مقدس کتاب کے معانی طاق نسیاں میں چلے جاتے ہیں اس قسم کے ادیب حضرت امام باقرؑ کی کلام کے مصداق بنتے ہیں کہ فرمایا ”انہوں نے قرآن کے کلمات کو قائم کیا لیکن اس کے حدود ضائع کر دیئے، آیات کو روایت کرتے ہیں لیکن انکی رعایت نہیں کرتے۔“^(۲)

(۱) البیان آبی غوثی ص ۲۳۸، بحث فی تائید القرآن وطورہ ص ۳۲۱۔

(۲) انکالی ج ۸ ص ۵۳، ج ۶ ص ۷۵، ج ۵ ص ۲۵۹، دلتی ج ۵ ص ۲۵۹، ج ۲ ص ۲۵۹، البیان غوثی ص ۲۳۹۔

مذکورہ بالا مطلب درج ذیل کتب کی طرف رجوع کرنے سے واضح ہو جائے گا۔

۱۔ المآخذ ج ۱ / ص ۱۷۹ - ۱۸۶ -

۲۔ التمهید فی علوم القرآن ج ۲ -

۳۔ الکشف عن وجوه القراءات السبع -

۴۔ کتب تجہ القراءات وغیرہ -

اس قسم کی تحریف اور باطل اجتہاد اس فرض کے ساتھ ہے کہ رسم الخط اور آیات کی نصیں محفوظ ہوں اور انکی کتابت میں تصرف نہ ہوا ہو۔

دوسری قسم۔ باطل اجتہاد کی دوسری قسم وہ ہے کہ جو رسم الخط بلکہ نقل و روایت کی مخالفت کی موجب بنتی ہے یہ اجتہاد ابو بکر ابن مقسم کے ذریعے انجام پایا ہے وہ اس قرائت کو انتخاب کرتا تھا جو اسکی نظر میں عربی قواعد سے موافق ہوتی اگرچہ مصحف کے رسم الخط یا نقل کے خلاف ہی ہو۔ اس کے خلاف ایک جلسہ تشکیل دیا گیا اور اس کے اس کام کی ممانعت پر اجماع حاصل ہو گیا۔^(۱) اس جلسہ میں فقہاء اور قاری حاضر تھے اسے لایا گیا تاکہ اسے کوڑے مارے جائیں لیکن اس نے توبہ کر لی، اس کے بارے میں کہا گیا ہے کہ وہ عربی قواعد اور رسم الخط کے موافق قرائت کو جائز قرار دیتا تھا اگرچہ منقول و مروی قرائت کے خلاف ہی ہو۔^(۲)

تیسری قسم۔ باطل اجتہاد کی تیسری قسم دو قسم کے برعکس ہے یعنی اس قسم پر خاص جمود طاری ہے جبکہ دوسری قسم میں اجتہاد نقل پر غالب تھا۔

(۱) طبقات کبریٰ ج ۲ / ص ۵۳ المآخذ ج ۱ / ص ۷۷ التمهید ج ۲ / ص ۳۱ القراءات القراۃ فی ص ۵۰ و ۸۲ -

تایید التمهید ج ۱ / ص ۳۳ اور حیدر الخلیف ص ۲۱۸ سے منقول۔

(۲) انصر ص ۲۵۱۷ بحیرۃ بغداد ج ۲ / ص ۲۶۶ - ۲۶۷ -

اس عیسوی قسم میں قاری عربی قواعد پر معمولی سی توجہ اور دقت کی زحمت بھی نہیں کرتے بلکہ صرف یہی کہ یہ قرائت سنت قبیح ہے یعنی جو قرائت بھی ان کے نزدیک ثابت ہو جاتی اسے قابلِ پردی سمجھتے اگرچہ عربی کے مسئلہ اصولوں کے مخالف ہو، ان کے لیے معیارِ لغت تھا اور نہ عربی اصول بلکہ معیار صرف اور صرف نقل تھی کیونکہ وہ نقل کو واجب الاتباع سمجھتے تھے کہ جس پر عمل ضروری ہے^(۱) اگر مذکورہ قاریوں کی عربی زبان کے لحاظ سے کمزوری والے موارد پر توجہ کی جائے تو اس باطل اجتہاد کے مرض کا عام ہونا واضح اور معلوم ہو جائے گا۔ ہم ذیل میں اس طرح کی قرائت کے متعدد موارد کو ذکر کرتے ہیں کہ جن میں لغوی، نحوی اور مسئلہ اصولوں کے خلاف بڑی واضح غلطیاں پائی جاتی ہیں۔

اعرابی غلطیوں کے نمونے

عربی قواعد سے معمولی واقفیت رکھنے والے جن غلطیوں کا ارتکاب کرتے ہیں اور علماء نے انھیں غلط قرار دیا ہے وہ درج ذیل موارد ہیں:

۱۔ ابن حارک قرائت ”کن فیکون“^(۲) مضارع کے نصب کے ساتھ، ابن عطیہ نے اس قرائت کو ٹٹن اور غلط شمار کیا ہے۔^(۳)

۲۔ نافع، ابن کثیر اور حمزہ نے ”امن هو قانت“ میم پر^(۴) حذف کے بغیر پڑھا ہے^(۵) اخفش اور ابو حاتم نے اس قرائت کو غلط قرار دیا ہے۔^(۶)

(۱) مطل القرآن ج ۱ ص ۳۱۵، القراءات القرآنیہ ص ۷۵۔

(۲) سورہ فرقہ آیہ ۱۱۷۔

(۳) التعمید ج ۲ ص ۳۶، الفشر ج ۱ ص ۱۰۔

(۴) سورہ زمر آیہ ۹۔

(۵) الفشر ج ۲ ص ۳۳، التعمید ج ۲ ص ۳۷۔

(۶) التعمید ج ۲ ص ۳۷، نقل از بحر الحید ج ۱ ص ۱۸۔

۳۔ اعمش، حمزہ اور سہیل ابن وثاب " ما انتم بمصرخی " پڑھتے تھے " یا " کو کسرہ دے کر گویا انہوں نے باء کو حرف جر نکھا ہے ^(۱)

۴۔ قتہدین سے ایک (کچھ ہیں حسن بصری مراد ہے) اس طرح پڑھتا تھا " و ما تغزلت به الشیاطون " ^(۲) یہ گمان کرتے ہوئے کہ شیطان " واو اور نون " کے ساتھ جمع مذكر سالم لایا گیا ہے ^(۳)

۵۔ ابن عامر پڑھتا تھا " و كذلك زين للمشرکین قتل اولادهم شرکانهم " ^(۴) یعنی قتل مرفوع، اولاد منصوب اور شرکاء مجرور اس نے " قتل " کو " شوکاء " کی طرف مضاف نکھا ہے اور مضاف و مضاف الیہ کے درمیان انضبی کا فاصلہ کیا ہے جو ظرف بھی نہیں ہے

ابن قتیہ کہتا ہے " اگر ابن عامر کسی پے قرائت کسی شعر میں ضرورت شعری کی وجہ سے ہوتی جب بھی مردود سمجھی جاتی ہے جائیکہ نثر میں ہو کہ جسکی کوئی توجیہ ممکن ہی نہیں اور بالخصوص قرآن کی نثر کہ جس کا کلاسی فلم اس کا اچھا ہے اور جسکے بیان کی نہائی کا سب اعتراف کرتے ہیں۔ یہ جو ابن عامر نے اس قسم کی قرائت کی ہے اسکی وجہ یہ ہے کہ بعض مصاحف میں " شرکانهم " " یاہ " کے ساتھ لکھا گیا ہے ^(۵)

(۱) التحدید ج ۲ ص ۳۹۔

(۲) سورہ شعراء آیہ ۲۱۰۔

(۳) اشکاف ج ۲ ص ۱۲۴، التحدید ج ۲ ص ۳۸، ۳۹، القرآن العزیز ص ۱۰۸، البحر المحیط ج ۲ ص ۳۶ اس کتاب میں ہے کہ ابوہام نے کہا یہ فعلی اس کے خلاف ہے یا اس کے حق میں۔ تم اس کتاب سے یہ سب نحووں کے نزدیک غلط ہے اس کتاب میں اور اشکاف میں فراء کہتے ہیں کہ کو اشتباہ ہوا ہے اس نے نکھا ہے کہ یہ وہ " نون " ہے جو کہ دو جے رکھتی ہے۔

(۴) سورہ انعام آیہ ۱۳۔

(۵) اشکاف ج ۲ ص ۷۰، تاریخ القرآن آپاری ص ۱۳۵، ۱۳۴، اشکاف ج ۱ ص ۳۵۳، ۳۵۴۔

۶۔ زحمری نے ابو عمرو کی اس قرائت "فیغفر لمن یشاء" ^(۱) کہ "راء" "لام" میں ادغام رکھتی ہے پر یوں تبصرہ کیا ہے کہ "فیغفر و یعذب" مجزوم بھی پڑے گئے ہیں اسکی وجہ جو اب شرط پر عطف ہے اور دونوں کو مرفوع بھی پڑھا گیا ہے اگر پوچھا جائے کہ کیسے جزم کے ساتھ پڑھا جائے گا؟ تو ہم کہیں گے کہ "راء" کو ظاہر کرتے ہیں اور "باء" کو ادغام کرتے ہیں لیکن جس نے "راء" کو لام میں ادغام کیا ہے اس نے بڑی سنگین غلطی کی جس نے ابو عمرو کی طرف اس قرائت کی نسبت دی ہے اس نے دو غلطیوں کا ارتکاب کیا ہے چونکہ اس نے غلط قرائت کی اس شخص کی طرف نسبت دی ہے جو کہ سب سے زیادہ عربی سے واقفیت رکھتا تھا اور یہ نسبت دینے والے کی جہالت کی علامت ہے اس قسم کی روایات کی وجہ روایت کرنے والوں میں حافطہ کی کمی، کم فہمی اور کم عقلی کا نتیجہ ہے نحو سے واقفیت رکھنے والا ایسی غلطی کا کبھی ارتکاب نہیں کرے۔ ^(۲)

اس قسم کی اور غلطیاں،

۱۔ حسن بصری کی یہ غلط قرائت جو کہ پہلے بیان ہو چکی ہے "و لا ادرتکم به" ہمزہ کے ساتھ۔ ^(۳)

۲۔ "وان تلوا و تعرضوا" والی قرائت کہ "ولایت" سے سمجھا گیا ہے حالانکہ یہ "لی" سے ہے جسکے معنی فریقین میں سے ایک کی طرف جھکا ہے۔ ^(۴)

(۱) سورہ جمرہ آیہ ۲۸۳۔

(۲) الکشاف ج ۱ ص ۳۴۰، تخریج القرآن آیہ ۱ ص ۱۳۵ الکشاف سے منقول۔

(۳) سورہ اعراف آیہ ۱۵۰۔

(۴) التخصیص ج ۲ ص ۳۹ منقول مشکل القرآن ص ۵۸۔ ۳۳ سے منقول البحر المحیط ج ۳ ص ۲۹۲۔

۳۔ ابن محسن کی قرائت "فلا تشمت بی الاعداء" ^(۱) "میم" کے کسرہ اور پہلی "ہاء" کے فتح کے ساتھ اور "اعداء" کے نصب کے ساتھ (اس صورت میں یہ ثلاثی مجرد ہوگا) لیکن یہ غلط ہے چونکہ "شمت اللہ العدو" کا استعمال غلط ہے بلکہ "اشمت اللہ العدو" کا جانا ہے ^(۲)

۴۔ اہل مدینہ کی قرائت "لکم فیہا معاش" کے بارے میں ابو عثمان مازنی کہتا ہے یہ قرائت خطاء اور غلط ہے اور یہ نافع ابن ابی نعیم سے سیکھی ہوئی ہے حالانکہ وہ عربی زبان سے واقف نہیں تھا۔ اس کی قرائت میں اس کے علاوہ بھی غلطیاں پائی جاتی ہیں ^(۳)

۵۔ اہل مدینہ کی یہ قرائت "هؤلاء بناتق هن اطهر لکم" ^(۴) کے بارے میں فرد نے کہا ہے کہ یہ واضح غلطی ہے قرائت ابن مردان کی ہے جو عربی سے نابلد تھا۔ ^(۵)

۶۔ ابن ماسر "ادجثہ و اخاہ" ^(۶) پوچھتا تھا ہمزہ کے ساتھ جبکہ ابو علی فارسی اس قرائت کو غلط سمجھتا تھا ^(۷) ابن مجاہد اور حوتی بھی ابو علی کی موافقت کرتے ہوئے ابن عامر کو اس قرائت میں غلط ٹھہراتے تھے ^(۸)

(۱) التخصیص ج ۲ ص ۳۶ البحر المحیط ج ۳ ص ۲۵ اور المصنف ج ۱ ص ۳۰۷ سے منقول ۱۰ الاقطن ج ۱ ص ۷۷ انظر ص ۲۱ ج ۱۔

(۲) سورہ صود آیہ ۷۸۔

(۳) التخصیص ج ۲ ص ۳۶ المصنف ج ۳ ص ۱۰۵ سے منقول ۱۰ ابن عثیمہ ص ۶۰۔

(۴) سورہ اعراف آیہ ۱۱۔

(۵) التخصیص ج ۲ ص ۳۶ البحر المحیط ج ۳ ص ۳۶۰ سے منقول۔

(۶) سورہ انبیاء آیہ ۸۸۔

(۷) التخصیص ج ۲ ص ۳۶ البحر المحیط ج ۳ ص ۳۳۵ سے منقول۔

۸۔ ابن بکار، ایوب سے وہ ”بچی سے اور وہ ابن عامر سے یہ قرأت نقل کرتا ہے“ ادوی اقرب “ ”یا“ کے فتح اور حمزہ کے اضافہ کے ساتھ، یہ یعقوب کی زید اور ابو حاتم سے کی گئی روایت کے ساتھ قرأت ہے^(۷)

معنی اور اعراب میں کچھ اور غلط اجتہادات،

الف :- کچھ اور اعرابی ظلمات جو غلط اجتہادات کا نتیجہ ہیں درج ذیل ہیں :

۱۔ عروہ ابن زید سے منقول ہے کہ میں نے قرآن میں یہ عین غلطیاں دیکھیں تو ان کے بارے میں حضرت عائشہ سے پوچھا:

۱۔ ”ان ہذاں لسا حراں“۔

٢- "والمقيمِينَ الصلوةَ والمؤتُونَ الزكاةَ"۔

۳۔ "اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوا وَالَّذِيْنَ هَادُوا وَالصَّٰئِغِيْنَ"

تو حضرت عائشہ نے کہا میرے بھانجے یہ کاتبوں کی غلطیاں ہیں جنہوں نے مصحف کی کتابت میں اشتباہ کیا۔ اور یہ روایت شیخین (بخاری و مسلم) کی شرط پر صحیح ہے۔^(۲)

(۱) انفسر میں ۳۰ ج ۱۔

(۲) انفسر عن ۳۴ ج ۱/۲

(۲) الاذکار ج ۱ ص ۱۸۲، مجمع القرآن آیہی ص ۲۰، التفسیر ج ۱ ص ۳۱۸، ۳۱۹، الصحاح سے منقول ہر ایک متعلق القرآن ص ۲۶۰، ۲۵، حاشیات اللہ پاد ج ۲ جزء ۳ ص ۳۳۵، تفسیر رازی ج ۲ ص ۷۷، ۱۰۷، تفصیل النجوم الخزلی ج ۱ ص ۱۷۲ د ص ۱۹۳ د ص ۱۵، لب اللؤلؤ ج ۱ ص ۳۲۲۔

حالانکہ ظلی خود حضرت عائشہ کی ہے کہ وہ آیت کا مطلب نہیں سمجھ سکیں اور صحیح قرائت کا ادراک نہیں کر سکیں۔

۲۔ سعید ابن جبیر کے بارے میں ہے کہ وہ "والمقیمین الصلوة" کو کتابوں کی ظلی سمجھتے تھے^(۱) جبکہ بلاشبہ اس مورد میں سعید نے اشتباہ کیا ہے اور تعجب ہے کہ رازی اور نیشاپوری مذکورہ بالا قرائت کو صحیح سمجھتے ہوئے بھی سعید کو غلط ٹھہرانے کی جرات نہیں کر سکے۔ رازی اس بارے میں لکھتا ہے رسول خداؐ سے تواتر کے ساتھ منقول مصحف میں ایسی ظلی کا پایا جانا بعید ہے ایسے مصحف میں کہ جس پر اجماع پایا جاتا ہے کیسے ظلی کے وجود کا دعویٰ کیا جاسکتا ہے؟^(۲) نیشاپوری لکھتا ہے "اس دعویٰ کا کزور ہونا واضح ہے کیونکہ یہ مصحف رسول خداؐ سے تواتر کے ساتھ نقل ہوا ہے۔"^(۳) البتہ زبھری صراحت کے ساتھ لکھتا ہے "کہ اس قسم کے دعویٰ پر زیادہ توجہ نہیں کرنی چاہیے ایسا دعویٰ وہ قبول کر سکتا ہے جس نے کتاب میں غور نہ کیا ہو یا عرب کے ادبی مکاتب سے آشنائی نہ رکھتا ہو اور الفاظ کو نصب دینے جیسے اختصاص و تنوع سے واقفیت نہ رکھتا ہو اس دعویٰ کو وہ تسلیم کر سکتا ہے کہ جو بھول چکا ہو کہ سابقین اور اولین مسلمانوں کے اوصاف و انجیل میں بھی آئے ہیں وہ اتنے بلند ہمت اور غیور تھے کہ انہوں نے اسلام کو ہر قسم کے عیب و تنگ سے بچایا۔ انہوں نے کوئی ایسا غلطی نہیں چھوڑا جسے آنے والے پر کریں اور کئی کو دور کریں۔"^(۴)

(۱) التلکون ج ۱ ص ۱۸۲۔

(۲) تفسیر کبیر ج ۱ ص ۱۶۶ ج ۲ ص ۲۲ ص ۴۴، لباب التلوین ج ۱ ص ۲۲۲۔

(۳) فرائب القرآن، طبری کے حاشیہ پر ج ۱ ص ۲۲۔

(۴) التلکون ج ۱ ص ۱۸۲، تاریخ القرآن آمینی ص ۴۱، التمهید ج ۱ ص ۳۶۱، ۳۶۲، الصحاح سمیعی ص ۳۲۰، ۳۲۱

سے منقول۔

۳۔ سعید ابن جبیر سے منقول ہے کہ قرآن میں چار کلمے غلط لکھے گئے ہیں "الصائبون، المقيمین، فاصدق و اکن من الصالحین" اور "و ان هذان لساحران" (۱)۔
لیکن ہم پہلے کہہ چکے ہیں کہ غلطی خود سعید سے ہوئی ہے یا روایت کے نقل کرنے والے سے۔

۴۔ ابان ابن عثمان بھی "المقيمین" کے نصب کو غلط سمجھتا تھا اسکی یوں توجیہ کرتا ہے کہ کاتب نے اس سے پہلے والے کلمات کو لکھنے سے پہلے لکھوانے والے سے پوچھا کیا لکھوں؟ تو اس نے کہا "المقيمین الصلوة" تو کاتب نے بھی ویسا ہی لکھ دیا جیسا اسے لکھوایا گیا تھا۔ (۲) ابان کا جواب بھی اس جیسے دوسرے جوابات کی طرح ہے جو پہلے بیان ہو چکے۔

۵۔ ابراہیم نخعی کا دعویٰ ہے کہ "ان هذان لساحران" وہی "ان هذين لساحران" ہے کاتب نے غلطی سے "یاء" کی بجائے "الف" لکھ دیا ہے۔ اسی طرح "الصائبون والراسخون" میں بھی "یاء" کی جگہ "واو" لکھی گئی ہے، ابن اشد کہتا ہے کہ اس کا مطلب یہ ہے کہ کتابت میں ایک حرف کے بدلے دوسرا حرف لکھ دیا گیا ہے جیسا کہ "صلوة، زکوٰۃ اور حیوة" میں لکھا گیا ہے۔ (۳)

آپ نے ملاحظہ کیا کہ کیسے پہلے ایک صحیح مطلب کو غلط تصور کرتے ہیں اور پھر اس کی توجیہ کے لئے ہاتھ پاؤں مارتے ہیں تاکہ اس کے لئے کوئی عذر گھڑ سکیں۔

(۱) الکشاف ج ۱ ص ۵۹۰ لب لباب التعلیل ج ۱ ص ۳۳۳ میں بھی کشف سے نقل ہوا ہے۔

(۲) تاریخ القرآن آمباری ص ۳۰، التمهید ج ۱ ص ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴ اور معالم النزل سے منقول، لب لباب

التعلیل ج ۱ ص ۳۳۳۔

(۳) الاکنان ج ۱ ص ۱۸۳۔

۶۔ ابن عباس سے روایت کی گئی ہے کہ وہ اس آیت ”وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَىٰ وَ هَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضَاءً“ سے داد کو حذف کرتے تھے وہ کہتے تھے کہ ”واو“ یہاں سے ہٹا کر آیت کے اجزاء میں لکھو ”وَالَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ“ یہ کلام ابن عباس نے اس لیے کیا کہ وہ سمجھتے تھے کہ موصول پر عطف اس سے پہلے ہوا ہے ^(۱) جبکہ حقیقت یہ ہے کہ ابن عباس نے اس مورد میں اشتباہ کیا ہے اور وہ حقیقت حال کا ادراک نہیں کر سکے۔

ب۔ ایسی غلطیاں جو کہ آیت کے معنی کا ادراک نہ کر سکنے کی وجہ سے پیدا ہوئیں اور قرائتوں میں باطل اجتہادات کا موجب بنیں ہم یہاں ان کے چند نمونے ذکر کرتے ہیں۔

۱۔ ابن عباس سے آیت ”مِثْلُ نُورٍ كَمِشْكَاتٍ“ کے بارے میں نقل کیا گیا ہے کہ انہوں نے کہا یہ کاجب کے اشتباہ کی وجہ سے پیدا ہوا ہے خدا اس سے بلند و بالا ہے کہ اس کا نور مشکات کے نور کی مانند ہو لہذا صحیح اس طرح ہے ”مِثْلُ نُورِ الْمُؤْمِنِ كَمِشْكَاتٍ“ ^(۲)

۲۔ امام الخلیفہ (یہ عمر ابن عبدالعزیز کی طرف بھی منسوب ہے) ذیل کی آیت کو اس طرح قرائت کرتا تھا ”انما يخشى الله من عباده العلماء“ ”الله“ کو مرفوع اور ”علماء“ کو منصوب ^(۳) ظاہراً یہ ایسی غلطی ہے کہ قاری جس کا مرکب ہوا ہے یا آیت کے معنی کو سمجھ نہیں سکیا یہ قرائت اس کی طرف منسوب کر کے شہرت کی گئی ہے تاکہ اس کی علمی، اجتماعی اور سیاسی شخصیت کی حفاظت کی جاسکے اور اس شخصیت کا فائدہ دوسروں کو حاصل ہو۔ ^(۴)

(۱) الدر المنثور ج ۳ ص ۳۲۰ الاقطن ج ۱ ص ۱۸۵ ابن ابی حاتم سعید ابن منصور اور دیگران سے منقول۔

(۲) الاقطن ج ۱ ص ۱۸۵ ابن ابی حاتم اور ابن ابی حاتم سے منقول۔

(۳) البایع لاحکام القرآن ج ۲ ص ۳۲۳ البرهان در کشی ج ۱ ص ۳۳۱ التمهید ج ۲ ص ۳۳۰ ۳۴۰ الاقطن ج ۱ ص ۳۳۰ اشر ص ۳۳۔

(۴) التمهید فی علوم القرآن ج ۲ ص ۳۳۰ ۳۴۰۔

۳۔ ایک اور پڑھا تھا " فتوبوا الی بارئکم - فاقبلوا - انفسکم " قاری کی نظر میں نفس کے قتل کا حکم دینا صحیح نہیں ہے۔ اس قرائت کی قنادہ کی طرف نسبت دی گئی ہے^(۱)

۴۔ عبید ابن عمیر سے منقول ہے کہ وہ حضرت عائشہ کے پاس آیا اور کہا کہ میں یہ پوچھنے آیا ہوں کہ اس آیت کو رسول خداؐ کس طرح تلاوت کرتے تھے؟ حضرت عائشہ نے پوچھا کونسی آیت؟ عبید نے کہا " الذین یاتون ما اتوا " ہے یا " الذین یؤتون ما اتوا " حضرت عائشہ نے کہا تمہیں کون سی قرائت زیادہ پسند ہے تو عبید نے کہا اس ذات کی قسم جس کے قبضہ قدرت میں میری جان ہے ان میں سے ایک قرائت مجھے پوری دنیا سے زیادہ عزیز ہے حضرت عائشہ نے کہا کونسی قرائت؟ تو عبید نے کہا " الذین یاتون ما اتوا " (از باب ثلاثی مجرد) تو حضرت عائشہ نے کہا میں گواہی دیتی ہوں کہ رسولؐ خدا اسی طرح پڑھتے تھے اور آیت بھی اسی طرح نازل ہوئی لیکن اسکے حروف میں تحریف واقع ہوگئی۔^(۲) حالانکہ قرآن نے خود شہادت دی ہے " لا یتاہیہ الباطل من بین یدیه ولا من خلفه " اور آیت قرآن میں میں لکھی گئی ہے " والذین یؤتون ما اتوا وقلوبهم وجلة " اور حضرت عائشہ یا وہ شخص غلطی کا شکار ہوئے ہیں انہوں نے آیت کو صحیح یاد نہیں رکھا یا یہ کہ دونوں یا ایک کی طرف جھوٹی نسبت دی گئی ہے۔

۵۔ صحیح سند کے ساتھ ابن عباس سے روایت ہوئی ہے کہ وہ آیت " حتی تستانسوا و تسلما " کو کاتبوں کی غلطی سمجھتے تھے اور سمجھتے تھے کہ صحیح آیت اس طرح ہے۔

(۱) الجامع لاحکام القرآن ج ۱ ص ۴۳۰ تصحیح ج ۲ ص ۴۴۰

(۲) التلخیص ج ۱ ص ۱۸۵۔

(۳) سورہ مؤمنون آیہ ۶۰۔

”حتی تستاذنوا و تسلموا“ دوسری عبارت میں کما میری نظر میں یہ کاتبوں کی غلطی ہے^(۱) عمارن کے مطابق اس نظریے کے مضمون کا صحیح ہونا مشکوک ہے چونکہ قرائت قواتر کے ساتھ ہم تک پہنچی ہے اور آیات کی کثابت قطعاً صحیح ہے^(۲) عسقلانی نے عذر لانے کی کوشش کرتے ہوئے کہا ہے کہ یہ متروک الفرقہ کلمات میں سے ہے اسی طرح اور تاویلیں بھی کی گئی ہیں۔^(۳)

۶۔ ذیل کی قرائت ابن عباس سے منقول ہے ”اقلیم یتبین۔ الذین آمنوا ان لو یشاء اللہ لهدی الناس جمیعاً“ اے کما گیا کہ مصحف میں ”اقلیم یبلس“ لکھا گیا ہے تو ابن عباس نے کما میں گمان کرنا ہوں کہ کاجب جب یہ جگہ لکھ رہا تھا تو اسے نیند کا جھوٹا آگیا تھا لہذا وہ حروف کو ایک دوسرے سے آمیز دے سک۔^(۴)

زمخشری اس بارے میں کہتا ہے ”۔۔۔ اس جیسے دعویٰ قرآن کے بارے میں صحیح نہیں ہیں ایسی کتاب جو کہ ”لا یتاہیہ الباطل من بین یدیہ و لا من خلفہ“ ہے کیسے ممکن ہے اس میں ایسی غلطی پوشیدہ رہ جائے اور مصحف امام میں ایسی غلطی وارد ہو جائے اور ایسے بزرگوں کے ہاتھوں تک پہنچ جائے کہ جو قرآن کے لیے انتہائی اہمیت کے حامل تھے اور قرآن کے امور کو بڑے غور و فکر اور موشگافی کے ساتھ جانچتے تھے اور وہ بھی ایسی کتاب جو کہ امت کے لیے آئین و قانون کی اساس و بنیاد ہے اور معاشرہ کی بنیادیں اس پر استوار ہیں۔

(۱) الاثکن ج ۱ ص ۱۸۵۔

(۲) لہاب الباری ج ۳ ص ۳۳۳۔

(۳) فتح الباری ج ۱ ص ۷۔

(۴) فتح الباری ج ۸ ص ۲۸۲۔ الاثکن ج ۱ ص ۱۸۵ ابن انباری اور کثاف ج ۲ ص ۵۳۰ سے منقول۔

خدا کی قسم یہ بغیر کسی شک و تردید کے حتم ہے "واللہ ہذا فریۃ ما فیہا مریۃ" (۱)۔
 ۷۔ بہتر سند کے ساتھ ابن عباس سے مروی ہے کہ کہتے تھے "وقضی ربک" اصل میں
 "ووصی ربک" تھا "واو" "صاد" کے ساتھ چپک گئی جسکی وجہ سے کلمہ کا تلفظ
 تبدیل ہو گیا (۲) اس بارے میں ضحاک کہتے ہیں کہ پہلے آیت لکھتے وقت قسم پر سیاہی زیادہ
 لگلی جسکی وجہ سے "واو" کی سیاہی پھیل کر "صاد" تک پہنچ گئی اور یہ کلمہ
 "قضی" کی صورت بن گیا۔ اپنی اس بات کی تائید کے لیے وہ کچھ شواہد بھی لاتے ہیں
 "ولقد وصینا الذین اوتوا الكتاب من قبلکم و ایاکم ان اتقوا اللہ" کہ یہاں وصینا
 استعمال ہوا ہے جبکہ حکم وہی اتقوا اللہ ہے لہذا وہاں بھی وصی ہونا چاہیئے اس کے بعد
 حجبہ کے طور پر کہتے ہیں کہ اگر یہ خدا کا حتی فیصلہ ہوتا تو کوئی اسکی مخالفت نہیں کر سکتا تھا
 لہذا ضروری ہے کہ یہ خدا کی بندوں کو وصیت ہو۔ (۳)

۸۔ نیز ابن عباس سے اسی آیت "ووصی ربک" کی قرائت "وامر ربک" نقل ہوئی ہے
 اور اس قرائت کی توجیہ وہ یوں کرتے تھے کہ یہ اصل میں دو "واو" تھے جن میں سے
 ایک "صاد" سے مل گئی۔ (۴)

۹۔ شاید یہ قرائت "والسارقون و السارقات فاقطعوا ایدیہما" (۵) بھی کسی قاری نے
 اس لیے اختیار کی ہو کہ "ایدیہما" جمع ہے لہذا جگہ ہاتھ ہونگے وہ بھی جمع ہونے
 چاہئیں لہذا "والسارقون و السارقات" کہہ دیا۔

(۱) الکلیف ج ۲ ص ۵۳۰ ۵۳۱۔

(۲) فتح الباری ج ۸ ص ۲۸۳ الاقنن ج ۱ ص ۱۸۵۔

(۳) الاقنن ج ۱ ص ۱۸۵۔

(۴) وہی حوالہ۔

(۵) کاصرات اللہ ج ۲ جزہ ۲ ص ۳۳۳۔

۱۰۔ منقول ہے کہ مجاہد آیت " و اذ اخذ اللہ میثاق النبیین لما آتیتکم من کتاب و حکمة " کو کاتب کی غلطی سمجھتا تھا ابن مسعود یہ قرائت صحیح سمجھتے تھے " میثاق الذین اوتوا الكتاب "۔^(۱) چونکہ آیت اصل کتاب کو خطاب ہے لہذا انہوں نے بھی دوسروں کی طرح یہ تفسیر اخذ کیا کہ میثاق کا لینا بھی اہل کتاب سے ہونا چاہیئے نہ کہ انبیاء سے۔

کلامی نظریات کی توجیہ کے لیے آیات کا استعمال :

بعض باطل اجتہادات کلامی نظریات کی پابندی سے پیدا ہوئے ہیں یہ اجتہادات عموماً ان لوگوں کے ذریعے انجام پاتے ہیں کہ جو اپنے نظریات و عقائد کو آیات کی تفسیر کے ساتھ ثابت کرنے کی کوشش کرتے ہیں اور اگر تفسیر سے یہ مقصد پورا نہ کر سکیں تو کسی خاص قرائت کو اپنالیتے ہیں تاکہ آیات سے ان کا دعویٰ ثابت ہو سکے شاید یہی وجہ ہے کہ معتزلہ آیت " و کلم اللہ موسیٰ تکلیماً " میں "اللہ" کو منصوب پڑھتے ہیں کیونکہ معتزلہ کے نزدیک خداوند عالم کلام نہیں کرتا۔^(۲) جزری اس بارے میں لکھتا ہے " اس آیت میں اہل حق کے لیے دلیل و حجت اور حجت نظر اور بیمار دل والوں کے دفع کرنے کے لیے حجت ہے " و ملکا کبیرا " لام کے کسرہ (زیر) کے ساتھ کہ ابن کثیر وغیرہ کے ذریعے روایت ہوا ہے یہ قرائت بہت بڑی دلیل ہے کہ خدا قیامت میں نظر آئے گا۔^(۳) قرائتوں کے اختلافات کی مقدار اور اس کے نمونے دیکھنے کے لیے معتزلہ کتب خصوصاً ان چند کتابوں کی رجوع کریں۔ فتح الباری ج ۱ ص ۳۰، ۳۶، انصرافی القراءات العشر، جہ القراءات، الکشف عن وجوہ القراءات السبع۔

(۱) الدر المنثور ج ۲ ص ۳۷ چند محدثین سے منقول۔

(۲) التہذیب ج ۲ ص ۳۳ اشارات ج ۱ ص ۲۶۔

(۳) انصرافی ج ۱ ص ۲۹۔

قرائتوں کی دلیل کیا ہے ؟

قاری اپنی قرائت کو ثابت کرنے کے لیے کچھ احتسابی (جو انھیں اچھی لگیں) اور اجتہادی وجوہ کو پیش کرتے ہیں، انہی دلیلوں میں سے چند ایک یہ ہیں، مصنف کے رسم الخط کو اپنی سمجھ کے مطابق پڑھنا، خاص طریقے پر آیات کی مراد حاصل کرنا، آیت کی خاص نحوی ترکیب اختیار کرنا، کسی کلمہ کی صرفی شکل، لغوی اشتقاق، قرآن میں دوسرے مشابہ موارد کی نسبت اس لفظ کا معنی میں استعمال اور اسی طرح کے دوسرے امور جو تحقیق کی صورت میں حاصل کئے جاسکتے ہیں، قاری اپنی تفسیروں اور احتسابی تاویلوں میں مروجہ عقلی حدوں سے اس حد تک تجاوز کر گئے کہ ان کے بارے میں کہا گیا ہے ”قاریوں نے کلمات کی توجیہ اور تاویل کے لیے جو طریقہ اختیار کیا ہے ہماری نظر میں وہ صحیح نہیں ہے، کبھی وہ کسی ترکیب کے لیے بیس یا بیس قرائت کی وجہیں ذکر کرتے ہیں اور کبھی تو اس سے بھی زیادہ یہاں تک کہ دس مشہور قرائتوں (جو کہ شانہ شمار نہیں ہوتیں) کی وجوہ نو سو اسی (۹۸۰) تک جا پہنچتی ہیں اور یہ کثرت قاریوں کے اجتہاد کی بنیاد پر پیدا ہوئی ہے۔“^(۱)

ہاں یہ وہ افراط اور زیادتی ہے جو بہت نقصان دہ اختلافات اور اشتباہات کا باعث بنی ہے اس نے کئی غلط نظریات کو رائج کیا ہے ان قرائتوں کی نشاندہی اور رد کے لیے علماء کا بہت قیمتی وقت ضائع ہوا ہے بعد میں ہم اسی بارے میں ابن قتیہ کا کلام بھی ذکر کریں گے۔

ہر حال مذکورہ مطالب کی مزید وضاحت کے لیے ان کتب کی طرف رجوع کیا جاسکتا ہے جن میں یہ احتسابی وجوہ اور توجہیں بیان کی گئی ہیں ہم یہاں بعض نمونے ذکر کرتے ہیں اور کوشش کریں گے کہ ان احتسابات کی دلیلوں میں مختلف قسموں کو ذکر کیا جائے۔

(۱) تہذیب القرآن آیاری ص ۱۳۳۔

یہ مثالیں ہم نے ابو زرہ اور عبدالرحمن بن عمر زنجلیہ کی "الكشف عن وجوه القراءات السبع" اور "حجة القراءات" نامی دو کتابوں سے منتخب کئے ہیں وہ نمونے درج ذیل ہیں۔

۱۔ "مالک يوم الدين" میں کسائی عاصم اور جنہوں نے "مالک" پڑھا ہے انہوں نے آیت "قل اللهم مالک الملك" اور دوسری اسی جیسی دلیلوں سے تمسک کیا ہے^(۱) اور جنہوں نے "ملک" پڑھا ہے ان کی دلیل "الملك القدوس" اور اس جیسی دوسری آیات ہیں۔^(۲)

۲۔ آیت "غیابت الجب" رسم الخط میں "غیبت الجب" لکھا گیا ہے اور نافع "غیابات" پڑھتا تھا وہ اس پر یوں استدلال کرتا تھا کہ کنوئیں میں جو کچھ پنہاں ہو وہ ایک "غیابة" ہے۔

دوسرے "غیابة" قرائت کرتے ہیں، رسم الخط کے مطابق اس دلیل کے ساتھ کہ حضرت یوسفؑ کو صرف ایک جُب میں ڈالا گیا تھا۔^(۳)

۳۔ آیت "آیات للسانین" جو کہ رسم الخط کے اعتبار سے "آیت للسانین" کی صورت میں لکھی ہوئی ہے کو ابن کثیر رسم الخط مفرد پڑھتا ہے اور اس پر استدلال کیا ہے کہ یوسفؑ کا پورا قصہ ایک ہی آیت تھا لیکن دوسروں نے "آیات" پڑھا ہے اس اعتبار کے ساتھ کہ اس سے "الف" محذوف ہے اور کہا ہے کہ یوسفؑ کو جو حالت بھی پیش آئی وہ ایک آیت تھی۔^(۴) اور ہم زنجلیہ اور قمیسی کی کتاب سے مندرجہ ذیل نمونے لاتے ہیں۔

(۱) الکشف ج ۱ ص ۲۱۰۲۵ تصحیح ج ۲ ص ۸۳ - ۸۴۔

(۲) التصحیح ج ۲ ص ۸۴۰۔

(۳) الکشف ج ۲ ص ۱۰۵ اسی سے التصحیح ج ۲ ص ۸۳ میں نقل کیا ہے۔

(۴) وہی حوالہ۔

۴۔ آیت "من یصرف عنه یومئذ فقد رحمة" ^(۱) کو حمزہ ، کسائی اور الیوکر نے "یصرف" "یاء" کے فتح اور "راء" کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے یعنی "من یصرف اللہ عنه العذاب" اور انکی دلیل اس سے پہلے والی آیت ہے کہ جس میں ہے "قل لمن ما فی السماوات و الارض قل للہ"۔ اور اسی طرح خدا نے آیت کو "یصرف" کے برابر لفظ پر ختم کیا ہے یعنی "فقد رحمة" کہا ہے "فقد رحم" نہیں فرمایا یعنی اس فعل معلوم کی قسم سے ہے کہ جس کا فاعل جملہ میں نہیں آیا۔ لہذا جملہ کے سیاق اور آیت کے صدر و ذیل کو دیکھتے ہوئے فعل کو معلوم پڑھنا ضروری ہے لیکن دوسروں نے "یصرف" فعل مجہول پڑھا ہے اور انکی دلیل یہ ہے کہ اس صورت میں کمتر مقدر (محذوف) ماننے کی ضرورت پیش آتی ہے چونکہ اگر "یصرف" فعل معلوم پڑھیں تو فاعل (اللہ) کے مقدر کرنے کی ضرورت ہے اور اسی طرح کلمہ "عذاب" کے مقدر کرنے کی بھی لیکن اگر "یصرف" فعل مجہول پڑھا جائے تو "عذاب" کا مفعول خود "یصرف" میں پوشیدہ ہے اور کسی چیز کے مقدر ماننے کی ضرورت نہیں ہے ^(۲)

۵۔ آیت "و للدار الآخرة خیر للذین یتقون افلا تعقلون" ^(۳) کو ابن عامر نے "ولدار الآخرة" ایک "لام" کے ساتھ اور "آخرة" کو ذمہ (کسرہ) کے ساتھ پڑھا ہے اور اسکی دلیل سورہ یوسف کی قرأت میں قاریوں کا اجماع ہے "ولدار الآخرة" ^(۴) یعنی ابن عامر نے ایک اختلائی مورد کو ایک دوسرے اجماعی مورد کے ساتھ ثابت کرنے کی کوشش کی ہے

(۱) سورہ انعام آیہ ۱۶۔

(۲) تفسیر القرآن ص ۲۳۳، کشف ج ۱ ص ۳۲۵۔

(۳) سورہ انعام آیہ ۳۲۔

(۴) سورہ یوسف آیہ ۱۹۔

لیکن دوسرے " و للدار الآخرة " ^(۱) دو "لام" اور "آخرة" کو "دار" کی صفت بناتے ہوئے مرفوع (پیش کے ساتھ) پڑھتے ہیں اور انکی دلیل سورہ اعراف آیت ۱۲۸ " و الدار الآخرة خیر للذین یتقون " ^(۲) ہے۔

۶۔ آیت " قد نعلم انه لیحزنک الذین یقولون " ^(۳) میں نافع نے " یحزنک " " یاء " کے ضمہ اور " زاء " کے کسرہ کے ساتھ باب افعل سے شمار کیا ہے اور کہا ہے سوائے سورہ انبیاء " لا یحزنهم " کے ، کہ " یاء " کے فتح اور "راء" کے ضمہ (پیش) کے ساتھ ہے باقی تمام قرآن میں یہ کلمہ باب افعل سے ہے۔

" سیبویہ " مذکورہ بالا قرائت کی توجیہ کرتے ہوئے کہتا ہے " احزنتہ " باب افعل سے ہے یعنی میں نے اسے غمناک حالت میں قرار دیا اور " حزنتہ " ثنائی مجزوء ہے یعنی میں نے اسے غم پہنچایا لہذا " لا یحزنهم الفزع الاکبر " یعنی انھیں معمولی ساقم بھی نہیں پہنچے گا اور اگر کو " احزنتہ " تو معنی یہ ہونگے میں نے ایسا کام کیا کہ اس پر غم و اندوہ چھا گیا اس فرق کو صرف نافع پاسکا ہے ^(۴)

۷۔ آیت " الی صراط العزیز الحمید اللہ الذی له ما فی السموات و ما فی الارض " ^(۵)

نافع اور ابن عسرنے " اللہ " کو مرفوع (پیش کے ساتھ) پڑھا ہے کیونکہ " اللہ " سے پہلے آیت کا اہتمام ہے اور انہوں نے " اللہ " کو آیت کی اہتمام اور مستانفہ قرار دیا ہے لیکن دوسروں نے " اللہ " کو مجزور (زیر کے ساتھ) پڑھا ہے اور اسے " الحمید " سے بدل قرار دیا ہے ^(۶)

(۱) سورہ اعراف آیہ ۱۲۸۔

(۲) چھ فقرات ص ۲۳۶ ، الکشف ج ۱ ص ۳۲۹ ، ۳۳۰۔

(۳) سورہ انعام آیہ ۳۳۔

(۴) چھ فقرات ص ۲۳۶۔

(۵) سورہ ابراہیم آیہ ۲۰۱۔

(۶) چھ فقرات ص ۲۶۹ ، الکشف ج ۲ ص ۲۵۔

۸۔ آیت ”لئن انجیننا من هذا لتكونن من الشاکرین قل اللہ ینجیکم منها“^(۱)
 عاصم حمزہ اور کسائی نے ”انجانا“ مفرد مذکر ظاہر پڑھا ہے ”نہا“ کے بغیر یعنی ”لئن انجانا اللہ“
 اور انکی دلیل یہ ہے کہ مصاحف میں ”نہا“ کے بغیر لکھا ہے لیکن دوسروں نے اسے ”انجیتنا“
 مخاطب کا صیغہ پڑھا ہے اور انکی دلیل سورہ یونس کی آیت ”لئن انجیتنا من هذا“ ہے کہ جس
 پر قاریوں کا اجماع ہے پس اس اجماعی مورد کے ذریعے اس اختلافی مورد کو حل کیا جائے گا۔^(۲)
 ۹۔ آیت ”و یا مروون الناس بالبخل“^(۳) میں حمزہ اور کسائی ”بالنخل“ (دو زبروں کے ساتھ)
 پڑھتے ہیں لیکن دوسرے ”بالنخل“ ”بلم“ ”پر ضمہ اور ”نخلہ“ ”پر سکون کے ساتھ پڑھتے ہیں اور یہ دو
 طریقے پڑھنے کے لحاظ سے دو مختلف لغتیں ہیں۔^(۴)
 ۱۰۔ آیت ”ان تک حسنة“^(۵) میں نافع اور ابن کثیر ”حسنة“ کو مرفوع پڑھتے ہیں اور
 انہوں نے کان کو ہمہ سمجھا ہے جسے خبر کی ضرورت نہیں ہوتی صرف فاعل کافی ہے لہذا حسنة
 اس کا فاعل ہے لیکن دوسرے ”حسنة“ منصوب پڑھتے ہیں اور اسے ”تکن“ کی خبر قرار
 دیتے ہیں اور کن کا اسم محذوف ہے یعنی ”ان تکن ذرة حسنة“^(۶) یعنی ”اگر
 چوٹی کے ہم وزن نیکی ہو۔“

۱۱۔ آیت ”و یعلمہ الكتاب والحکمة والتوراة والانجیل“^(۷) نافع اور ابن عاصم

(۱) سورہ النمل آیہ ۳۳۔۳۴۔

(۲) تہذیب القرآن ص ۲۵۵، الکشف ج ۱ ص ۳۴۵۔

(۳) سورہ نمل آیہ ۳۴۔

(۴) تہذیب القرآن ص ۲۰۳، الکشف ج ۱ ص ۲۸۹۔

(۵) سورہ نمل آیہ ۳۰۔

(۶) تہذیب القرآن ص ۲۰۲، الکشف ج ۱ ص ۲۸۹۔

(۷) سورہ آل عمران آیہ ۳۸۔

نے ”یعلّمہ“ کو ”یاء“ کے ساتھ قرأت کیا ہے سابقہ آیت کے پیش نظر، ”قال كذلك الله یخلق ما یشاء اذا قضی امرًا فانما یقول له کن فیکون و یعلّمہ۔۔۔“ لیکن دوسروں نے ”نعلّمہ“ ”نون“ کے ساتھ پڑھا ہے یعنی ہم اسے تعلیم دیتے ہیں اور انکی دلیل سابقہ آیت ”ذلک من انباء الغیب نوحیہ الیک“^(۱) ہے۔

۱۲۔ آیت ”تخرج الحی من المیت و تخرج المیت من الحی“^(۲) میں ابن کثیر، ابو عمر، ابن عامر اور ابو بکر ”المیت“ کو شدّ کے بغیر پڑھتے ہیں جیسا کہ لکھائی میں تھا لیکن دوسرے ”المیت“ شدّ کے ساتھ پڑھتے ہیں یہ کلمہ اصل میں ”میوت“ تھا ”واو“ کو ماقبل کی ”یاء“ کی وجہ سے ”یاء“ سے بدل دیا گیا ”میمت“ ہو گیا جنہوں نے شدّ کے بغیر پڑھا انہوں نے ”یاء مکسورہ“ پر شدّ کو ثقیل خیال کیا لہذا ایک ”یاء“ کو حذف کر دیا اور جنہوں نے شدّ کے ساتھ پڑھا انہوں نے اصل کے مطابق عمل کیا ہے اور یہ دو مشہور لغتیں ہیں۔^(۳)

۱۳۔ ابن عامر ”ابراہیم“ کو قرآن میں دو طرح قرأت کرتا تھا ”ابراہیم“ اور ”ابراہام“ اور اسکی دلیل یہ تھی کہ جہاں مصحف میں ”الف“ کے ساتھ لکھا گیا ہے ”الف“ کے ساتھ پڑھا ہے اور جہاں ”یاء“ کے ساتھ لکھا ہے ”یاء“ کے ساتھ پڑھا ہے اور اس نے اپنی قرأت میں مصحف کی پیروی کی ہے۔ جن موارد میں ”ابراہام“ الف کے ساتھ پڑھا ہے یہ ہیں: تمام سورہ بقرہ میں، اور سورہ نساء اور قوبہ میں آیت ۱۰۰ کے بعد اور سورہ انفام میں آیت ”ملئہ ابراہام“ سورہ ابراہیم، نحل اور مریم کے تمام موارد میں ”ابراہام“ کہا ہے، سورہ عنکبوت اور

(۱) تجلّی القرات ص ۳۳، الکشف ج ۱ ص ۳۳۳۔

(۲) آل عمران آیہ ۲۷۔

(۳) تجلّی القرات ص ۱۵۹، الکشف ج ۱ ص ۳۳۹۔

دوسری تمام مضامین سورتوں میں سوائے سورہ محمد کہ "الا قول ابراہیم" قرائت کیا ہے اور اسی طرح سورہ اعلیٰ میں "صحف ابراہیم" پڑھا ہے اور ہقیہ موارد میں "ابراہیم" کو "یا" کے ساتھ عام طریقے پر پڑھا ہے۔^(۱)

۱۴۔ آیت "یضعف لها العذاب ضعفين" ^(۲) ابو عمرو "یضعف لها العذاب" پڑھتا تھا یعنی باب تفعیل سے فعل مجہول جس کا نائب فاعل عذاب ہے۔ وہ اپنی قرائت کی توجیہ یوں کرتا تھا کہ میں نے صرف اس مورد کو شد کے ساتھ پڑھا ہے وہ بھی اس کے بعد "ضعفين" کو دیکھتے ہوئے جبکہ ابن عامر اور ابن کثیر "نضعف" حکم معلوم اور عذاب کے نصب (زبر) کے ساتھ اسے مفعول بنا کر پڑھتے تھے اور "اللہ" کو فاعل بناتے تھے جبکہ بائع اور اہل کوفہ "یضعف" کی قرائت کرتے تھے ^(۳)

۱۵۔ ابو عمرو، ابن کثیر، ابن عامر اور ابو بکر قرائت کرتے تھے "فناداها۔ من۔ تحتها الاتحزفي" ^(۴) یعنی مریم کے پاؤں کے نیچے طرف جو شخص تھا اس نے مریم سے بات کی۔ دوسرے الفاظ میں حضرت عیسیٰ نے مریم کو خطاب کیا اس قرائت کی دلیل ایک روایت ہے جو ابی ابن کعب سے منقول ہے اس نے کہا، مریم کے ساتھ کلام کرنے والا وہی بچہ تھا جو اس کے بطن میں تھا۔ لیکن دوسروں نے "من تحتها"، "قام" اور "میم" کے کسرہ کے ساتھ پڑھا یعنی جبرائیل نے مریم سے کہا اس قرائت کی دلیل ابن عباس کی روایت ہے کہ "من تحتها" یعنی جبرائیل اور عیسیٰ نے کلام نہیں کی مگر اس وقت جب مریم اسے قوم کے پاس لے گئی اس وقت عیسیٰ نے کلام کرنے کی اجازت کی۔

(۱) وہی حوالہ ص ۱۳۰، ۱۳۱۔

(۲) سورہ احزاب آیہ ۳۰۔

(۳) فتح القرآن ص ۵۴۵، الکشف ج ۱ ص ۱۹۸۔

(۴) سورہ مریم آیہ ۲۴۔

اور بعض نے کہ جن میں سے حسن بصری بھی ہے، کہا ہے کہ "من قحطبا" یعنی عیسیٰؑ نے مریم کو خطاب کیا لیکن "من" کا کسرہ عیسیٰؑ اور عبرائیلؑ دونوں پر آسکتا ہے اور دونوں کا امکان ہے کہ نداء کرنے والے عیسیٰؑ ہوں یا عبرائیلؑ۔^(۱)

ہماری آخری بات :

اگر کوئی شخص غور اور دقت کے ساتھ قرائتوں کی کتابوں بالخصوص جہ القراءات (تقریباً ۷۷ صفحے) اور الکشف عن وجوه القراءات السبع (دو جلدیں) نامی کتابوں کی ورق گردانی کرے تو اس قیچہ پر پھنپے گا کہ رسم الخط کا نقطوں اور اعراب کے بغیر ہونا اور بعض جگہوں پر "الف" کے بغیر ہونا اسی طرح اختلافات اور من گھڑت قیاس ہی قرائتوں کے اختلافات اور تعدد کے اہم عوامل ہیں نیز یہ نکتہ بھی واضح ہو جائے گا کہ یہ سب اجتہادات در حقیقت قرآنی نص یا معنی کی حقیقت کو پانے کی خاطر تھے اور سب قاریوں پر یہ حقیقت روشن تھی کہ قرآن کی حقیقی نص صرف اور صرف ایک ہے لہذا وہ اس نص کو حاصل کرنا چاہتے تھے یہی وجہ تھی کہ وہ برابر اس کوشش میں لگے رہتے تھے کہ اجماعی موارد کو حاصل کر لیں اور پھر اختلافی موارد کو ان کی طرف لوٹائیں نیز اختلافی موارد کے لیے ثابت قرائت کو حاصل کریں ان دو کتابوں پر توجہ دینے سے معلوم ہو جاتا ہے کہ تمام اجتہادات اور قیاسات (اگرچہ غلط ہوں) قرآن کی حقیقی نص جو کہ صرف ایک صورت رکھتی تھی کو پانے کے لیے انجام پائے ہیں اور خود قاریوں کا نظریہ یہ تھا کہ قرآن کو اس طرح قرائت کیا جانا چاہیے جیسے وہ نازل کیا گیا ہے اور اسکی قرائت میں تحریف اور تبدیلی جائز نہیں ہے، ان قاریوں نے ایک نزول کو "واحد معبود" کی طرف سے مسلم اور واجب الاتباع مسئلہ سمجھا ہے۔

(۱) جہ القراءات ص ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، الکشف ج ۱ ص ۸۶، ۸۷۔

اسی طرح قرائتوں کے اختلافات کے حوامل کو دیکھتے ہوئے قرائتوں کو سات یا دس میں مختصر نہیں سمجھا جاسکتا بلکہ حوامل کے لحاظ سے قرائتوں کی تعداد کبھی اس سے زیادہ اور کبھی کم ہو جاتی ہے اور اگر کسی قرائت کا قرآن کے حقیقی نص کے خلاف ہونا ثابت ہو جائے تو پھر اس قرائت کا باطل ہونا بھی ثابت ہو جائے گا اور وہ قابل اعتماد نہیں رہے گی۔ علاوہ ازیں یہ دو کتابیں ایک خاص زاویہ سے اختلافات قرائت کے مسئلہ کو بیان کرتی ہیں البتہ آیات کے بارے میں کچھ اور اختلافات بھی ہیں کہ جو ان کتابوں میں ذکر نہیں کیئے گئے جیسے صوخ المائدہ آیات و سور، بعض تفسیروں کا آیات میں داخل کیا جانا اور کلمات کو ان کے مرادف کے ساتھ بدلنا وغیرہ ان مباحث کو دوسری کتابوں میں ڈھونڈنا چاہیئے۔ ہم نے اس کتاب میں حتی المقدور کوشش کی ہے کہ مسئلہ کے مختلف پہلوؤں کو مورد بحث قرار دیا جائے۔ ان شاء اللہ۔

آیا قرائتیں توقیفی (پیغمبر کی طرف سے بیان پر موقوف) ہیں؟

مذکورہ بالا نمونوں، قرائتوں اجتہادات، قیاسات اور کتاب خدا کے مقابلے میں من گھڑت تجزیہ و تحلیل کو دیکھتے ہوئے ہم قطع و یقین کے ساتھ کہہ سکتے ہیں کہ جو کچھ قرائتوں کے توقیفی ہونے کے بارے میں پیغمبر اکرمؐ سے روایات کی گئی ہیں وہ غلط ہیں۔ (۱) قاری اپنی قرائت ثابت کرنے اور دوسروں کی قرائت رد کرنے کے لئے بہت ہی کمزور اور غیر معتبر استحضانات اور قیاسات کا دامن پکڑتے تھے اگر واقعا قرائتیں توقیفی ہوں تو پھر انھیں ان موارد میں پیغمبر اکرمؐ کے کلام سے شک کرنا چاہیئے تھا کیونکہ جملوں کے حل کرنے اور فساد کی جزا اٹھانے کے لئے یہی کلام حجت تھی جبکہ قاریوں نے اختلافی موارد

(۱) مشکل الآثار ج ۲ ص ۱۹۸، داخل القرآن ج ۱ ص ۱۳۴، القراءات القرآنیہ جامعہ لا و تریف ص ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸،

میں اس کے علاوہ باقی ہر کام کیا ہے (یعنی اختلافی موارد میں پیغمبرؐ کے کلام کی طرف رجوع نہیں کیا ہے) جیسا کہ روایت ہے، قرآن ایک قرائت رکھتا ہے اور خدا واحد کی جانب سے ایک پیغمبرؐ پر نازل کیا یہ روایت واضح طور پر کہہ رہی ہے کہ قرآن کا صرف ایک لہجہ ہے۔ یہ روایت خدا یا پیغمبرؐ کی طرف قرائتوں کے متعدد ہونے کی ہر قسم کی نسبت کی نفی کرتی ہے۔ لہذا اگر اختلاف پیش آیا ہے تو راویوں کی طرف سے تفسیری ارادہ، فراموشی یا کتابت میں غلطی وغیرہ کی وجہ سے ہے لہذا مذہب حق اہل بیتؑ کا نظریہ ہے کہ قرآن صرف ایک لہجہ پر نازل ہوا ہے اور آیات میں خدایا رسولؐ کی طرف سے کسی قسم کی متعدد قرائتوں کے نزول کی بات ناقابل قبول ہے۔ شیخ طوسیؒ اس بارے میں کہتے ہیں،

”شیعہ مذہب اور اصحاب کے درمیان یہ مشہور و معروف ہے کہ قرآن ایک قرائت اور ایک حرف پر ایک پیغمبرؐ پر نازل ہوا ہے“ اس کے بعد وہ قاریوں کی قرائت کو جائز سمجھتے ہوئے کہتے ہیں ”اگر حرمت اور ممنوعیت کی حد تک نہ پہنچے تو ان قرائتوں پر پڑھنا اشکال نہیں رکھتا۔“ (۱) ظاہر ہے کہ شیخ کی مراد یہ قطعاً نہیں ہے کہ کلمات کا اپنے مترادف سے بدلنا جیسے ”اقبل اور حلم یا حرکات و اعراب کو بدلنا جائز ہے بلکہ شیخ کی مراد ایسی مختلف قرائتیں ہیں کہ جو معنی کے لیے ضرر رساں نہیں ہیں جیسے ”صراط“ میں ”صاد“ کو ”سین“ سے بدلنا یا ”مالک“ کے بجائے ”ملک“ پڑھنا اگرچہ قرآن کی حقیقی نصؑ ایک سے زیادہ نہیں ہے اور اگر حقیقی نصؑ ثابت ہو جائے تو پھر اس کے برخلاف قرائت کرنا جائز نہیں ہوگا مگر یہ کہ خود پیغمبرؐ یا اہم معصومؑ کی جانب سے اجازت دی جائے جیسا کہ اس بارے میں ابن انباری کی بات ذکر ہو چکی کہ وہ کہتا ہے،

(۱) البیہقی ج ۱ ص ۷۰

قرائیں قاریوں کے اجتہادات ہیں اور اس بارے میں زیادہ روی کی گئی ہے چونکہ قرآن کے الفاظ پر قطعے اور اعراب نہیں تھے ^(۱) لیکن افسوس کہ بعض نے یہ دعویٰ بھی کیا ہے۔ اکثر بصری، نحوی اور زمخشری اور ابن قتیبہ کی طرح انکے پیروکار مروج قرائتوں کے مخالف تھے اور اس مخالفت کا سبب یہ تھا کہ خود انہوں نے اپنے لیے کچھ اصول و قواعد وضع کر رکھے تھے جو کہ عربی اسلوب اور بیان کے مخالف تھے، جو قرائت بھی ان قواعد کے موافق نہ ہوتی وہ انکی نظر میں صحیح نہیں تھی۔ ^(۲) واقفان عجیب ہے کہ کوئی یہ دعویٰ کرے حالانکہ حقیقت حال اس دعویٰ کے بالکل برعکس ہے یہ وہ قاری تھے کہ جنہوں نے عربی اسلوب کے خلاف قیاسات وضع کئے اور ہم نے جو موارد ذکر کئے ہیں ان کی طرف رجوع کرنے سے یہ مطلب واضح و آشکار ہو جائیگا ہر حال یہ دعویٰ علمی اساس و بنیاد نہیں رکھتا بلکہ صرف اور صرف ذاتی اغراض کی بنیاد پر ہے۔

قرائتوں کو قبول کرنا تحریف کا قبول کرنا ہے،

اگر قرائتوں کی روایات میں طور و فکر کریں تو معلوم ہوتا ہے کہ ایک روایت "من" کو قرآن کی ایک جگہ سے حذف کرتی ہے اور دوسری روایت سورۃ فاتحہ سے "بسم اللہ الرحمن الرحیم" کو حذف کرتی ہے، ایک دوسری روایت "تشتہیہ النفس و لم یقتسنہ" سے "حام" کو زائد سمجھتے ہوئے حذف کر دیتی ہے۔ ^(۳) ہر کوئی اپنے اجتہاد کے مطابق ایک کلمہ کم یا زیادہ کر کے اسے قرآن کی طرف منسوب کرتا ہے اس کا معنی یہ ہے کہ قرآن میں تحریف ہوئی ہے یا یہ کہ جبرائیلؑ ان

(۱) القراءات القرآنیہ، مدخل و تعریف ص ۵۵، الموسوعۃ القرآنیہ ج ۱ ص ۸۰ سے منقول۔

(۲) القراءات القرآنیہ، مدخل و تعریف ص ۵۵۔

(۳) النجلی ج ۳ ص ۲۵۳، ۲۵۴، فتح الباری ج ۹ ص ۳۴، ۳۵، التعمید، الاثکن، القراءات القرآنیہ ص ۸۹، ۹۱ اس کتاب میں ابن قتیبہ کی بات نقل کی گئی ہے اور یہی غولے ذکر کئے ہیں اور پھر دعویٰ کیا ہے کہ یہ تمام قرائتیں خدا کی طرف سے ہیں۔

قرآنوں اور کلمات کو دو طرح سے لے کے آئے ہیں اور یہ کام سوائے قرآن کو باہر پہنچانے کے کوئی اور عقلی توجیہ نہیں رکھتا۔

قرآن کے تیس ہزار (۲۰۰۰۰) قاری صفین میں موجود تھے،

ان مختلف قرآنوں کی تمام توجیہات، اس دور میں کتابت کے ابتدائی مرحلے میں ہونے، مصاحف میں یہاں تک کہ عثمانی مصاحف میں پیدا ہونے والی غلطیوں اور اشتباہات اور ان غلطیوں کے پھیل جانے کے باوجود، قرآن صحیح و سالم محفوظ باقی رہا اور سیدہ بہ سیدہ خصل ہوتا رہا اس میں معمولی سی کمی یا زیادتی بھی پیدا نہیں ہو سکی اور یہ اہم کام بہت سارے حافظوں کے ذریعے انجام پایا وہ حافظ کہ تاریخ میں جنگی تعداد ہزاروں تک ذکر کی گئی ہے وہ اس کے علاوہ تھے۔ جنگ صفین میں مئی ہزار قاری شریک موجود تھے (۱) جو قاری اس جنگ میں شریک نہیں تھے وہ اس کے علاوہ تھے اگرچہ اس تعداد میں مبالغہ کا احتمال ہے لیکن کم از کم یہ ضرور ہے کہ ایک بہت بڑی تعداد قاریوں کی موجود تھی یا جیسا کہ منقول ہے جب ابو موسیٰ اشعری موالیٰ بنا تو اس نے تمام قاریوں کو جمع کر کے حکم دیا کہ صرف وہ لوگ جن کو پورا قرآن حلقہ ہے میرے پاس آئیں تو (۳۰۰) کے قریب لوگ اس کے پاس جمع ہوئے، اس واقعہ کا تذکرہ بعد میں تفصیل سے آئے گا۔ یا حضرت امیر المؤمنینؑ کی طرف سے قرآن کے حافظوں کے لئے بیت المال سے وظیفہ کا معین کیا جانا، جیسا کہ پہلے ہم نے ذکر کیا اور کہا کہ امامؑ نے حافظ قرآن کے لئے دو ہزار درہم تعین فرمائے اور امامؑ کے اس کام سے پتہ چلتا ہے کہ حضرتؑ کس حد تک قرآن کے حفظ اور حفاظت کو اہمیت دیتے تھے۔

ایک روایت میں ہے حضرت امیر المومنینؑ فرماتے تھے ”۔۔۔ جو شخص اپنے اختیار سے مسلمان ہو جائے اور قرآن کو ناظرے سے پڑھے تو اسے بیت المال سے دو سو دینار و عقیقہ ملے گا اور اگر دنیا میں نہ لے سکا تو قیامت کے دن جب اسے اسکی زیادہ ضرورت ہوگی تو اسے پورا دیا جائے گا اور اس طرح ” پیغمبرؐ کے دور میں قرآن کی جمع آوری ” والی فصل میں بھی اس طرح کی ایک روایت ذکر ہو چکی ہے۔“

حفظ قرآن کی اس حد تک حوصلہ افزائی کرنا اور اتنی تاکید کرنا اس موج کو روکنے کا باعث بنا کہ جو قرآن کو بازرچہ قرآن و نفا چاہتی تھی اور اس تاکید و ترغیب نے بھرپور طریقے سے قرآن کی حفاظت کی اور یوں خداوند عالم کا یہ کلام ” اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ “ تحقق پذیر ہو گیا۔ یہاں پر ضروری ہے کہ ہم ایک صحابہ کی مساعی جلیلہ کو یاد رکھیں۔ قرآن کو ہر قسم کی تحریف سے بچانے میں بزرگ صحابہ نے بڑی کوششیں کیں، مصاحف کے مقابلہ سے لیکر قرآن میں ایک ”واو“ کے اضافے کو روکنے کے لیے شمشیر کف ہونے تک خداوند عالم انھیں جزا خیر دے اور انھیں مقام صدق دکھلائے۔

ہمارے زمانے کے قاری

یہاں بہتر ہے ابن قتیبہ کی قراء سبعہ میں سے ایک قاری حمزہ ابن حبیب زیات کے بارے میں کلام نقل کر دیں ”۔۔۔ وہ عرب کے بیانی مذاہب کی مخالفت ، مذہب ، حمزہ ، اشباع ، اضباع اور ادغام میں زیادہ روی ، قرآن کے سیکھنے والوں کیلئے قرآنی تعلیمات کے مشکل کرنے اور جسے خدا نے آسان کر دیا تھا اسے مشکل کرنے جیسے کام میں سادہ لوح عوام کو دھوکہ و فریب دیتا تھا۔ اس لیے کہ اس کی قرائت دھوار تھی، کچھ میں قرائت کے وقت حمزہ کے جڑے سوچ کر ایک دوسرے سے جدا ہو جاتے، اسکی گردن کی رگیں پھول جاہیں اور مسلسل اس کا پسید ہوتا رہتا۔ خدا کے سادہ بندے اس قرائت کو بڑی فضیلت سمجھتے تھے اور اسے قرائت کے امور میں بڑا

ماہر خیال کرتے تھے حالانکہ نہ پیغمبرؐ اس طرح قرائت فرماتے تھے اور نہ سلف صلح اور
 نہ ان کے تابعین یا دوسرے قرائت کے جلنے والے بلکہ انکی قرائت تو آسان تھی۔^(۱)
 کاش آج ابن قتیبہ ہوتا اور ہمارے دور میں حمزہ ابن حبیب جیسے کئی قاریوں کو بھی دیکھتا
 حقیقت حال وہی ہے جو ابن قتیبہ نے کئی کہ پیغمبرؐ، ائمہ سلف صلح اور قرائت سے آگاہ
 لوگوں کی قرائت آسان و سہل تھی اور اس میں یہ پیچیدہ گمیاں اور دھواریں نہیں تھیں۔

Presented by: <https://jafrilibrary.com>

(۱) التخصیص فی علوم القرآن ج ۲ ص ۲۸ بخلاف مشکل القرآن ابن قتیبہ ص ۵۸ - ۶۰ سے منقول۔

چوتھا حصہ:

تو جیٹھیں اور انکی دلیلیں:

۱۔ نسخ تلاوت کا سراب:

۲۔ نسخ تلاوت، نظریات اور روایات کی روشنی میں:

۳۔ غلط آراء اور روایات۔

۴۔ حرفِ آخر۔

پہلی فصل نسخ تلاوت کا سبب

وہ آیات جنکی تلاوت منسوخ ہو گئی

قرآن کی آیات اور سورتوں کے بارے میں اپنی سنت کے طریق سے بہت زیادہ روایات وارد ہوئی ہیں کہ یہ آیات اور سورتیں موجودہ قرآن میں موجود نہیں ہیں جیسے آیت رضاع اور ”طلع“ اور ”حقد“ (عبادت و پرستش) نام کی دو سورتیں اور اس لحاظ سے کہ ان روایات میں سے بعض صحاح اور مسانید میں آئی ہیں لہذا بعض کے لئے ان روایات کا جھٹلانا ممکن نہیں ہے۔ دوسری طرف ان روایات کے مضمون کے ماننے کا مطلب یہ ہے کہ قرآن میں تحریف ہوئی ہے لہذا انہوں نے اپنے آپ کو اس ختمہ سے نکلنے اور قرآن کے تھس کی حفاظت کے لیے مسئلہ نسخ تلاوت کے ساتھ تمسک کیا ہے^(۱)۔

نسخ تلاوت اور قرآن کی جمع آوری

عجیب بات یہ ہے کہ بعض نے (بزعیم خویش) قرآن کے پیغمبرؐ کے زمانے میں جمع نہ کیے جانے

(۱) نسخ تلاوت کے لیے رجوع کریں، البرہان ذرکشی، البرہان سبلی، المستملی غزالی، اصول سرخسی ج ۲، ۷، قریح الرحمت وغیرہ۔

پر یوں احلال کیا ہے قرآن کو اس لیے پیغمبرؐ کے زمانے میں ایک مصحف میں جمع نہیں کیا گیا چونکہ بعض آیات کے منسوخ ہونے کا عمل بھی ساتھ ساتھ جاری تھا اور بعض احکام منسوخ ہو رہے تھے اگر آیات ایک مصحف میں جمع ہوئیں اور بعض آیات منسوخ ہوئیں تو آیات کے بارے میں نسخ کے ثبوت یا عدم ثبوت کا اشتباہ ہو جاتا اور دین کا معاملہ مشتبہ ہو کر رہ جاتا یہی وجہ تھی کہ انہوں نے قرآن کو جمع نہیں کیا۔^(۱) لیکن یہ دعویٰ بے دلیل اور ناممکن کی تیسرے پھینکنے کے مترادف ہے کیونکہ ممکن ہے قرآن پیغمبرؐ کے زمانے میں جمع نہ ہونے کے کچھ اور اسباب ہوں جیسے وحی کے سلسلہ کا جاری ہونا اور آیات کے نزول کا ختم نہ ہونا۔

اس کے علاوہ پیغمبرؐ آیات صحابہ کے سامنے قرائت فرماتے تھے اور انہیں مین جیسے دوسرے شہروں میں معلم کے عنوان سے بھیجتے تھے۔ اگر مذکورہ بالا دعویٰ صحیح ہو تو پیغمبرؐ کو چاہیے تھا ہر نسخ کے بعد تمام صحابہ اور معلموں کو جمع کرتے اور انہیں اس واقعہ کی اطلاع دیتے اور چاہیے تھا پیغمبرؐ خود قرآن کو جمع فرماتے تاکہ منسوخ النسخہ اور غیر منسوخ النسخہ آیات میں اختلاف کی صورت میں اسکی طرف رجوع کیا جاتا جبکہ ہمیں اصل دعویٰ ہی قبول نہیں ہے ہم نے پہلے متعدد دلائل ذکر کیے ہیں کہ قرآن پیغمبر اکرمؐ کے زمانے میں صحابہ کے ذریعہ مکمل یا کسی حد تک جمع ہو چکا تھا۔

نسخ تلاوت کی دلیلیں

تلاوت کا منسوخ ہونا دو طرح قابل تصور ہے۔

- ۱۔ آیات کی تلاوت اور حکم دونوں منسوخ ہو جائیں نسخ کی اس قسم کو بہت سے اہل سنت علماء قبول کرتے ہیں اور اسے ثابت شدہ سمجھتے ہیں۔
- ۲۔ صرف تلاوت منسوخ ہو جائے اور حکم باقی رہے۔

(۱) باب الترویج فی القرآن ج ۱ ص ۸ البرہان در کتب ج ۱ ص ۲۲۵، ۲۲۴ الاکتان ج ۱ ص ۱۵۷ خطبہ سے منقول۔ فتح الباری ج ۲ ص ۱۰، مباحث فی علوم القرآن ج ۱ ص ۲۲، ۲۵۔ در کتب و سنی سے منقول۔

نح کی پہلی قسم پر اجماع کا دعویٰ کیا گیا ہے^(۱) دوسری قسم کے بارے میں وہ یہ بات ملتے ہیں کہ بعض اس کے قبول یا رد کرنے میں متذبذب کا شکار ہیں۔ لیکن وہ حضرت عائشہ کی اس روایت کے ذریعے کہ ”دس مرتبہ دودھ پلانے والا حکم پانچ مرتبہ دودھ پلانے کے ذریعے منسوخ ہو گیا اور یہ دونوں قسم کی آیات قرآن میں پڑھی جاتی تھیں یہاں تک کہ پیغمبرؐ رحلت فرما گئے“ اس دوسرے قسم کے نح کو ثابت کرتے ہیں کیونکہ یہ آیات موجودہ قرآن میں نہیں ہیں لیکن ان کا حکم باقی ہے^(۲) نح ظاوت پر پہلی دلیل نح کی پہلی قسم پر اجماع اور دوسری قسم میں شریعت۔

دوسری دلیل احادیث

اور ایک عیسوی دلیل بھی اس بارے میں قرآن کی اس آیت ”ما نفعنا من آية او نفسها فانا بخير منها او مثلها۔“^(۳) کو قرار دیا گیا ہے قتادہ سے روایت ہوئی ہے کہ ”ایک آیت دوسری آیت کے ذریعے منسوخ ہو جاتی تھی جو اس کے بعد آتی اور پیغمبرؐ ایک آیت یا کئی آیات پڑھتے تھے اس کے بعد یہ آیات فراموش کر دی جاتیں۔“^(۴) مذکورہ بالا آیت کی تفسیر کے بارے میں حسن بصری سے منقول ہے کہ ”کچھ آیات سکھائی جاتیں پھر فراموش کر دی جاتیں لہذا ان منسوخ آیات کے بارے میں قرآن میں کچھ نہیں پایا جاتا جسے پڑھ سکیں۔“^(۵) جمید ابن عمیر، ابن عباس، ابو العالیہ اور ابن عمر سے بھی اسی موضوع پر روایات نقل ہوئی ہیں۔^(۶)

اسی طرح نح ظاوت ثابت کرنے کے لیے ذیل کی اس آیت سے حسک کیا گیا ہے ”منقر تک فلا

(۱) فروع المصنف المستعنی کے حوالے پر ج ۲ ص ۷۷۰، محل المرفوع ج ۲ ص ۱۱۰، نظریۃ النسخ فی التراتیب المرفوعہ ص ۱۱۹۔

(۲) وہی حوالہ۔

(۳) سورہ جہ ۱۰۶ اس آیت سے احمد بن حنبل نے اصول سر عسی ج ۲ ص ۷۸ میں ذکر کیا ہے۔

(۴) تفسیر جامع البیہین ج ۱ ص ۲۷۹، الدر المنثور ج ۱ ص ۲۵۔

(۵) تفسیر جامع البیہین ج ۱ ص ۲۷۹، الدر المنثور ج ۱ ص ۲۵۔

(۶) وہی حوالہ۔

تَنسَى إِلَّا مَا شَاءَ اللَّهُ“ (۱) ”إِلَّا“ کے ذریعے اِستثناء جواز نَح کی دلیل ہے ”وَلَنَنْشُتَنَّا لِنَذْهَبْنَ“
بالذی اوحینا الیک“۔ (۲)

مذکورہ بالا دلیلوں کے جوابات:

لیکن ہماری نظر میں یہ دلیلیں مدعی کو ثابت کرنے کے لئے کافی نہیں ہیں کیونکہ:

۲۰۱۔ اجماع اور احادیث کے بارے میں ہم کہیں گے کہ تمام شیعہ اس کے مخالف ہیں اس کے علاوہ غزالی لکھتے ہیں ”بعض لوگ قائل ہیں کہ طہارت کا نَح ہونا اصلاً ممنوع ہے۔“ (۳) اسی طرح معتزلہ طہارت کے فسوخ ہونے کے منکر ہیں، ابو مسلم وغیرہ سے بھی نَح طہارت کا عدم جواز منقول ہے (۴) ڈاکٹر صبیح صلیح نَح طہارت کے دعویٰ کو جسارت آمیز عمل شمار کرتا ہے اور جن احادیث میں یہ دعویٰ کیا گیا ہے انہیں خبر واحد کہہ کر انکی حجیت کا انکار کرتا ہے اسی طرح درج ذیل افراد بھی نَح طہارت کے منکر ہیں۔ ”الینبوع“ میں ابن علقمہ، اخبار کے واحد ہونے کی وجہ سے (۵) عبد اللہ بن عمر، آبیاری اور جزیری (۶)

نَح طہارت اور بقاء حکم والے دعویٰ پر ایک اور اعتراض یہ بھی ہے کہ ممکن ہے یہ حکم بھی کسی دوسری قرآنی آیت کے ذریعے فسوخ ہو چکا ہو اور ہمیں اس آیت کے فسوخ ہونے کی وجہ سے اسکی خبر نہ ہو اور اس کا حکم (نَح کرنے والا) باقی ہو۔ یہ طریقہ باعث بنے گا کہ ہم

(۱) سورہ اہل آبیہ ۷۶۔

(۲) اصول سرخسی ج ۲ ص ۷۸۔

(۳) التفسیر ج ۱ ص ۳۳۔

(۴) منہل العرقان ج ۲ ص ۱۳۰، الاحکام فی اصول الاحکام ج ۳ ص ۳۹، احوال المقالات ص ۱۲۱، البیان غوثی ص ۲۷۵، نظریۃ الفسخ فی الشرائع المسلمیہ ص ۱۱۹، ۱۲۱۔

(۵) مباحث فی علوم القرآن ص ۲۵۸، ۲۵۹۔

(۶) التلخیص علی المذاهب الاربعہ ج ۳ ص ۲۵۴، ۲۵۶۔

پوری شریعت میں توقف کا شکار ہو جائیں کیونکہ ہر حکم کے بارے میں یہ احتمال دیا جاسکتا ہے^(۱) کاظمی اپنی کتاب ”اقتصاد“ میں اس احتمال کا انکار کرتے ہوئے لکھتے ہیں کہ، اس کی دلیل اخبار آحاد ہیں جو کہ جت نہیں ہیں۔^(۲) یہ انکار بعض اصل علم کی طرف بھی غصوب ہے^(۳) یا کہا گیا ہے کہ جو نقل ہوئی ہیں وہ آحاد ہیں اور آحاد جود قرآن نہیں ہو سکتیں لہذا نسخ طوات والی بات خود بخود خفی ہو جائے گی۔^(۴) البتہ مذکورہ بالا شخصیات صرف نسخ کی دوسری قسم کا انکار کرتی ہیں چونکہ اسکی دلیل خبر واحد ہے جبکہ پہلی قسم کی دلیل بھی خبر واحد ہے اور اسکے علاوہ بھی ان احادیث کے ضعیف ہونے کی وجوہ موجود ہیں جس کی وجہ سے انھیں قبول نہیں کیا جاسکتا ہم ہر روایت کو جداگانہ طور پر پیش کر کے اس کے نقطہ ضعف کی طرف اشارہ کریں گے باوجود اس کے کہ نسخ کی اس قسم کی دلیل خبر واحد ہے، بعض نے اسے جتنے ہوئے توجیہ کرنے کو شش کی ہے وہ کہتے ہیں کہ، ان احادیث کا واحد ہونا ہمارے دعویٰ کے لیے نقصان دہ نہیں ہو سکتا کیونکہ نسخ، غنی دلیلوں سے بھی ثابت ہو سکتا ہے برخلاف قرآنی آیات کے کہ جن کا قطعی الصدور ہونا ضروری ہے اور ہمارا مسئلہ پہلی قسم سے تعلق رکھتا ہے کہ جسکے لیے روایات کے بزرگان سے صدور کا گمان کافی ہے^(۵) لیکن یہ بات صحیح نہیں ہے کیونکہ بات مطلق نسخ کے بارے میں نہیں ہے بلکہ اس نسخ کے بارے میں ہے کہ جو قرآنی آیات پر وارد ہوا ہے لہذا اس کا قطعی و یقینی الصدور ہونا ضروری ہے اس سلسلے میں غن و گمان کافی نہیں ہے۔

(۱) اصول سرخسی ج ۲ ص ۶۶، سرخسی بن اعتراضات کو ذکر کر رہے ہیں جواب نہیں دے پاتا۔

(۲) الطبرہان زرکشی ج ۲ ص ۲۰۱، ۲۰۲ مباحث فی علوم القرآن ص ۲۳۸، ۲۳۹۔

(۳) مباحث فی علوم القرآن ص ۲۳۵۔

(۴) فروع الر حوت ۱۰، المستملی کے حاشیہ پر ج ۲ ص ۵۵۔

(۵) مباحث فی علوم القرآن / حقان ص ۲۳۸۔

جب تک کسی آیت کا قرآنی ہونا ثابت نہ ہو جائے کوئی حکم ثابت نہیں ہو سکے گا اور آیت آیت نہیں بن سکتی مگر یہ کہ نفع اسے شامل ہو جائے یہ وہ صحیح بات ہے کہ جسکی طرف ابن عبدالشکور نے اشارہ کیا ہے لیکن ڈاکٹر عبدالمنعم نرنے نفع کی دونوں قسموں کو روک دیا ہے اور حضرت عائشہ کی وہ رضاع والی حدیث کہ ”پنچبر کی وفات کے بعد تک دو آیتیں موجود تھیں“ کے جواب میں کھٹے ”اگر یہ دو آیتیں پنچبر کی وفات کے بعد تک موجود تھیں اور صحابہ انکی قرائت کرتے تھے تو وہ کہاں گئیں؟ کیسے ان دونوں آیات کی تلاوت اور حکم نفع ہو جاتا ہے جبکہ شافعی مذہب والے ان پر عمل کرتے ہیں اگرچہ حنفی ان پر عمل نہیں کرتے۔ بالقرض اگر فسوخ آیت کے حکم اور تلاوت کے محذوف ہونے کو مان بھی لیا جائے تو بنیادی سوال یہ ہے کہ آیت نفع کے حکم اور تلاوت کے حذف کرنے کا مقصد کیا ہے؟ علماء اور دانشوروں نے آیات کے حذف کرنے کی توجیحات اور حکمتیں ذکر کی ہیں لیکن اعتراضات اور تنقیدوں کے مقابلے میں وہ کوئی زیادہ کارآمد ثابت نہیں ہو سکتیں۔^(۱) البتہ مذکورہ بالا بیان صرف دوسری قسم ”یعنی تلاوت کے فسوخ ہونے اور حکم کے باقی رہنے“ کو شامل ہے، جبکہ آبیاری تلاوت اور حکم دونوں کے فسوخ ہونے کو رد کرتے ہوئے کھٹا ہے۔ ”یہ مسئلہ ان مسائل میں سے ہے کہ جن کا بیان کرنا ہی ان کے سقوط کا موجب بن جاتا ہے اور انکی نفی کرنے کے لیے کسی دلیل کی ضرورت نہیں ہے نبوت و رسالت ایک آسمانی واقعہ تھا۔ خداوند عالم اس سے بہت عظیم ہے کہ کسی حکم کو نازل کر کے اسے متوازن کرے یا اسے کچھ مدت کے بعد بطور کلی لغو قرار دے دے۔“

(۱) علوم القرآن الکریم ص ۲۱۸۔

عنبر اکرمؑ بھی آسمانی وحی لوگوں کے سامنے پڑھتے اور خدا کے کلام کو بیان کرتے عنبرؑ کی پوری کوشش ہوتی کہ خدا کا کلام کسی دوسرے کلام سے مخلوط نہ ہونے پائے خدا کا پیغام صحیح و سالم باقی رہ جائے اور اگر کسی کو اس کے کان دھوکہ دیتے بھی تو بہت جلد وہ صحیح راہ پر لوٹ آتا اور اپنی غلطی کی تصحیح کر لیتا تھا۔ وہ عنبرؑ یا کسی عالم صحابی کی طرف رجوع کر کے اپنی مشکل حل کر لیتا اور یوں کلام اپنے تسلسل کے ساتھ جاری رہتا۔ جب عنبرؑ کی رحلت کے ایام قریب تھے تو آخری مرتبہ قرآن آنحضرتؐ کے سامنے پیش کیا گیا تاکہ اس میں کسی کمی یا زیادتی کا احتمال نہ رہے اور یہ کلام قرآن اور اس جیسے دوسرے مسم امور میں انجام پایا۔^(۱) اس کے بعد آیہاری نے نوح طاعت اور جہد حکم والی صورت پر بھی اعتراض کیا ہے لیکن یہاں اس کے کلام کو نقل کرنے کی گنجائش نہیں ہے البتہ اسکے کلام کے ایک حصہ پر ضروری تنقید یہاں پر ذکر کرتے ہیں اور وہ یہ ہے کہ نوح کے معنی حکم کے معادل کرنے یا کچھ مدت کے بعد اسے لغو کرنے کے نہیں ہیں بلکہ نوح کی حقیقت یہ ہے کہ خود حکم ابتداء سے ہی ایک معین مدت اور معین شرائط کے ساتھ وضع کیا جاتا ہے، جب وہ مدت ختم ہو جائے اور وہ شرائط بدل جائیں تو وہ حکم خود بخود ختم ہو جاتا ہے اور دوسرا حکم اسکی جگہ پر آ جاتا ہے اس معنی کے ساتھ نوح کوئی اشکال نہیں رکھتا اور احکام میں نوح ہوا ہے اور علماء نے بھی اسے قبول کیا ہے۔

۳۔ نوح طاعت کے بارے میں بلائی کا کلام، عالم ربانی علامہ شیخ محمد جواد بلائی (شیعہ عالم) نے طاعت کے نوح کے بارے میں یہ کہنے کے بعد کہ اسکی روایات اخبار آحاد ہیں، فرماتے ہیں ”یہ کیسے ہو سکتا ہے کہ قرآنی آیات جنگی بنیاد قطع و چین پر ہے کو واحد خبریں ثابت کر سکتی ہیں؟ جبکہ اسلامی معاشرے میں ایک لمبی مدت کے گزرنے کے باوجود کمتر

(۱) تاریخ القرآن آیہاری ص ۱۴۰-۱۴۱۔

دیکھا گیا ہے کہ کسی شخص یا جماعت نے قرآن سے متعلقہ بحثوں میں یقین کے علاوہ کسی چیز پر اعتماد کیا ہو یا دین کے کسی اہم بنیادی مسئلہ میں انہوں نے یقین کے علاوہ کوئی اور طریقہ اختیار کیا ہو البتہ صحیح اور داستانوں میں بعض احادیث کا ذکر آیا ہے لیکن اسلامی معاشرے کے بنیادی مسائل سے متعلق ایسی کوئی بات نہیں ہے۔ سیوٹی نے "الاتقان" میں فسوخ الماود آیات کے بارے میں جو روایات نقل کی ہیں، ان میں سے دس روایتیں البصیدہ سے ہیں اور ان روایتوں کا مضمون بھی نسخ طاوت نہیں ہے بلکہ ان کا مضمون کچھ آیات کا امت کے ذریعے ضائع ہو جانا ہے۔ بالخصوص ان دس روایات میں سے حضرت عائشہ، حمیدہ اور مسلمہ ابن خالد کی روایات زیادہ صراحت کے ساتھ بتلاتی ہیں کہ مکمل مسلمانوں کے ذریعے کچھ آیات ضائع ہو گئیں اور خصوصاً حضرت عائشہ کی روایت جو کہ فسوخ الحکم و الماود آیات کے بارے میں ہے۔

یا زبیر بن حبیش اور ابی امامہ کی خالہ کی روایات جو کہ لفظ رحم اور اس سے متعلق حضرت عمر کے واقعہ کو ذکر کرتی ہیں، بہت زیادہ اضطراب کا شکار ہیں اور انہیں نقل کرنے والوں نے بھی انہی اضطرابات کے ساتھ نقل کیا ہے کہ ان میں سے حاکم، نسائی، ابن جریر اور البہان سے منقول الاتقان ہیں۔ ان روایات پر اس کے علاوہ دو اور اعتراض ہیں۔

پہلا یہ کہ، جن عبارتوں کے بارے میں دعویٰ کیا گیا ہے کہ قرآن سے قصص قرآن کے ساتھ کوئی نسبت نہیں رکھتیں بلکہ پھلوں میں پیاز اور تاج سلطان کے جواہر کے درمیان کوٹنے کی مانند ہیں۔

دوسرا یہ کہ، یہ دعویٰ کرنا کہ قرآن کی بہت سی آیات ضائع ہو گئیں اس سے خداوند عالم کے سورہ فجر ۱۰۶: "اَنَا نَحْنُ فَذَلَّلْنَا الذِّكْرَ وَاَنَا لَهُ لِحَافِظُونَ" کے فرمان کا جھٹلانا لازم آئے گا لہذا خود قرآن کے حکم سے اس دعویٰ کو جھٹلانا ضروری ہے۔ الاتقان کی روایات میں سے صرف ایک روایت طاوت کے فسوخ ہونے کی صراحت کرتی ہے جو طبرانی کی ابن عمر سے منقول روایت ہے اب کیسے ایک روایت اسلامی معاشرہ میں قرآن

کریم کے بارے میں ایسا دعویٰ کر سکتی ہے اور اسے قبول بھی کر لیا جاتا ہے" (۱) یہاں تک مرحوم بلاغی کا کلام تھا۔

۴۔ یہاں اس نکتہ کا احاطہ ضروری ہے کہ پیغمبر اکرمؐ نے لوگوں تک آیات کے پہنچانے میں کسی کوشش سے دریغ نہیں کیا۔ حتیٰ کہ آنحضرتؐ دوسرے شہروں اور قبیلوں کی طرف معلم بھیجتے تھے تاکہ وہ قرآن کی تعلیم دیں۔ یمن اور مکہ بھی آنحضرتؐ نے قاری بھیجے۔ اگر نوح طاعت والی بات صحیح ہوتی تو پیغمبرؐ جیسا نوح آیات کے بیان کرنے کے لیے کسی کو تمام جگہوں حتیٰ کہ قبیلوں کے پاس بھیجتے پس آیات کے بارے میں آنحضرتؐ اتنے اہتمام اور دقت کے باوجود کیسے بڑے صحابہ کہ جنہیں پیغمبرؐ نے قرآن کو افاد کرنے کا حکم بھی دے رکھا تھا اشتباہ کا شکار ہوئے اور غسوغ آیات کی روایت کرتے رہے؟ اور ابی ابن کعب ابن مسعود، حضرت عمر ابن خطاب بلکہ حضرت عائشہ جیسے دوسرے صحابی کیسے اس جیسی غلطی کا شکار ہوئے؟ ہماری بات کی تائید اس روایت سے بھی ہوتی ہے کہ جسے خود یہ حضرات پیغمبرؐ کی فراموشی کے بارے میں نقل کرتے ہیں اگرچہ ہمارے نزدیک یہ روایت صحیح نہیں ہے روایت کا مضمون یہ ہے کہ پیغمبرؐ سورہ مؤمنین کی ایک آیت بھول گئے تو بعد میں آنحضرتؐ نے ابی ابن کعب کی طاعت فرمائی کہ کیوں یاد نہیں دلایا؟ تو ابی ابن کعب نے عرض کی میں نے خیال کیا کہ یہ آیت غسوغ ہوگئی ہے تو پیغمبر اکرمؐ نے فرمایا "اگر غسوغ ہوچکی ہوتی تو میں تمہیں اسکی خبر دیتا" (۲) ہماری نظر میں اگرچہ یہ روایت صحیح نہیں ہے چونکہ ہم پیغمبرؐ کو نسیان اور فراموشی سے معصوم سمجھتے ہیں لیکن روایت میں ایک نکتہ ہے جو ہماری توجہ طلب کرتا ہے اور اہل سنت نے بھی اسے روایت کیا ہے وہ یہ ہے کہ پیغمبرؐ نے فرمایا اگر نوح ہوئی ہوتی تو میں تمہیں اسکی خبر دیتا۔

(۱) الحدیثی الدین الصغریٰ ج ۱ ص ۳۳۹۔

(۲) اصول سرخسی ج ۲ ص ۷۵۔

۵۔ آیت ” سنقرک فلا تنسی الا ما شاء اللہ “ بھی اس مطلب کو بیان کرنے کے بارے میں نہیں ہے جس کا ان دعویٰ کرنے والوں نے خیال کیا ہے کیونکہ آیت میں استثناء اس لحاظ سے نہیں ہے کہ پیغمبرؐ سے نسیان واقع بھی ہوا ہے بلکہ درحقیقت آیت پیغمبرؐ پر خدا کے احسان کے بیان کے لیے ہے اور معنی نہیں رکھتا کہ احسان کے ساتھ ساتھ پیغمبرؐ بعض آیات بھلا دیں۔ آیت میں استثناء خدا کی قدرت کے عموم اور اطلاق کے بیان کے لیے ہے جیسا کہ ذیل کی آیات میں استثناء ہوا ہے۔

” و لئن شئنا لنذهبن بالذی اوحینا الیک ثم لا تجدک به علینا وکیلاً “ (۱)
 اور ” و اما الذین سعدوا ففی الجنة خالدین فیہا مادامت السموات والارض الا ما شاء ربک عطاءً غیر مجذوذ “ (۲)
 ہر کیف مذکورہ بالا آیتیں خدا کی تمام حالات میں قدرت کو ذکر کر رہی ہیں۔ اگرچہ بعض موارد میں خدا نے اس قدرت کے عمومی ہونے کا ذکر نہیں کیا۔

۶۔ اور آیت ” و لئن شئنا لنذهبن بالذی اوحینا الیک “ کا جواب بھی وہی اوپر والا ہے کہ خدا نے اپنی قدرت کی عمومیت کا ذکر کیا ہے۔

۷۔ آیت ” ما فنسخ من آیۃ او ننسها فانا بخیر منها “ سے جو استدلال کیا گیا ہے اس کا جواب یہ ہے کہ یہ آیت چند دلیلوں کی بناء پر نسخ کے معنی میں نہیں ہے۔

پہلی یہ کہ: لفظ ”آیۃ“ جہاں بھی قرآن میں مفرد صورت میں آئی ہے اس سے مراد عظیم اور غارق العادۃ (غلاف عادت) کام ہے جو کہ خدا کی طرف سے انجام پانچا ہو۔

(۱) اسراء آیہ ۸۶۔

(۲) صود آیہ ۱۰۸، المزملان ص ۲۰ ص ۳۴۴۔

جیسے ”و ما نرسل بالآیات الا تخويفا“^(۱) اور ”ما ننسخ من آية او ننسها“ وغیرہ اور لفظ ”آیت قرآن کے ایک حصہ کے معنی میں قرآن میں بالکل نہیں آیا اور نہ ہمارے پاس ایسے استعمال پر دلیل ہے بلکہ یہ استعمال بعد میں ہوا ہے۔“

دوسری یہ کہ، بالفرض مان لیں کہ نسخ، آیت میں اپنے اصطلاحی معنی میں ہے تو بھی عرض ہے کہ آیت ”ما ننسخ من آية او ننسها“ — اہل کتاب اور مشرکین کی طرف اشارہ اور ان پر اعتراض ہے لہذا نسخ سے مراد سابقہ شریعتوں کے بعض احکام کا نسخ ہوگا اور مقام قرینہ حالیہ کے باب سے ہے۔^(۲) لہذا یہ بعید نہیں ہے کہ نسخ کی دوسری کوئی قسم ہو کیونکہ آیت کا ذیل وضاحت کے ساتھ آپ کو ایک آسمانی اور قدرت باری سے پوراہا چہرہ ملتا ہے جس کے لیے قدرت مطلقہ کی ضرورت ہے اور کسی میں یہ صلاحیت نہیں کہ آیت کے تحقق کو روک سکے اور اسکے لینے خدا کے علاوہ کوئی ناصر نہیں ہوگا اس کے بعد آیت مخاطبین کو توبیخ کرتی ہے کہ وہ چاہتے ہیں اپنے پیغمبر سے بنی اسرائیل کی طرح کے مطالبات کریں مٹا انھیں خدا دکھائے آپ آیات میں اچھی طرح غور کریں آیات کے سیاق و سباق کو دیکھیں تاکہ ہمارے دعوے کی حقیقت روشن ہو سکے۔

”ما ننسخ من آية او ننسها نأت بخیر منها او مثلها لم نعلم ان الله علی کل شیء قدير لم نعلم ان الله له ملک السماوات والأرض وما لکم من دون الله من ولی ولا نصیر ام تريدون ان تستلوا رسلکم كما سئل موسى من قبل“^(۳)

(۱) بعض محققین نے اس کی طرف اشارہ کیا ہے۔

(۲) آیت (آیہ) آسمانی کتابوں کے معنی میں بھی استعمال ہوا ہے ”الم یاتکم رسول متکم یتلون علیکم آیات ربکم“ سورہ زمر آیہ ۶ سورہ آل عمران آیہ ۱۰۴۔

(۳) سورہ بقرہ آیہ ۱۰۴-۱۰۸۔

تیسری یہ کہ، جن آیات کے بارے میں نسخ کا دعویٰ کیا گیا ہے تو وہ مکمل طور پر قرآن میں باقی رہی ہیں اور صدر اسلام سے لیکر آج تک مورد بحث اور محل اثبات و نفی رہی ہیں۔ روایات میں بھی کوئی ایسی بات نہیں ہے کہ "مغیر" کے زمانے میں آیت یا آیات نسین کا شکار ہوئی ہوں سوائے چند ایک ضعیف روایات کے کہ جو قابل توجہ نہیں ہیں۔ ہم آئندہ فصل میں بہت سے دعویٰ شدہ موارد کو ایک ایک کر کے ذکر کریں گے۔

چوتھی یہ کہ، بھلا نا آیا صرف غسوخ ہونے والی آیات کو شامل تھا؟ یا غیر غسوخ آیات کو بھی شامل تھا؟ اگر صرف غسوخ آیات تک محدود تھا تو پھر "انساء" اور "نح" میں کوئی فرق نہیں رہے گا اور اگر بھلا نا (انساء) غیر غسوخ آیات کو بھی شامل تھا تو اس کا لازمہ یہ ہے کہ بہت سی آیات ضائع ہو چکی ہوں اور شریعت ناقص رہ گئی ہو جس کے نتیجے میں اعمال میں کوئی کمی لازم آئے گی اور یہ چیز قابل قبول نہیں ہو سکتی۔

پانچویں یہ کہ، اگر یہاں "آیت" سے مراد قرآنی آیت ہو تو پھر معنی نہیں رکھتا کہ کہا جائے "بخیر منہا او مثلہا" کیونکہ غسوخ ہونے والی آیت ان حالات میں بہترین آیت تھی اور بالکل صحیح جگہ پر موجود تھی اور اپنے ماحول اور زمانے کے ساتھ مکمل تناسب اور مطابقت رکھتی تھی حالات بدلنے اور موضوع کی تبدیلی کے بعد ایک نئے حکم اور نئی آیت کی ضرورت محسوس ہوتی لہذا نئی آیت نہ پہلی آیت کی مثل ہے اور نہ اس سے بہتر بلکہ اس نئی آیت کے علاوہ ان حالات میں جو بھی ہو وہ مضرت اور مفسد ہے۔ آیت نالغ اور غسوخ آیات دونوں اپنے اپنے حالات میں بہترین تھیں نہ کہ ایک دوسری سے بہتر تھی۔ کوئی ایک بھی دوسری کی جگہ پر نہیں آ سکتی مختصر یہ کہ اگر موضوع نہ بدلے تو نسخ نہیں ہوگا اور اگر موضوع بدل جائے تو دو مورد میں موازنہ اور ایک کو دوسری سے برتر سمجھنا غلط ہے۔ ممکن ہے اس مذکورہ بالا بیان پر اعتراض کیا جائے کہ نالغ آیت کے بہتر ہونے کا مطلب یہ ہے کہ جب سے تبدیلی ہوئی ہے اور نئی آیت کی غرض کے تحقق میں ضرورت محسوس ہوئی ہے اس وقت سے یہ آیت اس ساہقہ آیت سے بہتر یا اس کے مانند ہے۔ لہذا ہر آیت اپنے زمانے

میں سابقہ آیت سے بہتر یا اسکی مانند ہے لیکن یہ اعتراض صحیح نہیں ہے کیونکہ آیت میں "مثلاً" کی بات ہے کہ اس جیسی ہوگی جبکہ شرائط کے بدلنے کی صورت میں مماثلت معنی نہیں رکھتی اور "ان شاء" میں تو اصلاً مماثلت کٹا ہی بے جا اور لغو ہے۔

سابقہ تمام دلیلوں کا نتیجہ یہ نکلتا ہے کہ آیت میں لفظ "آیت" سے مراد قرآن کریم کا ایک حصہ (جیسا کہ آیت کے اصطلاحی معنی) نہیں ہے۔ بلکہ مراد وہ خلاف عادت کلام اور معجزہ ہے کہ جو خدا لوگوں کو ڈرانے، انھیں متوجہ کرنے یا ان کے دلوں کو مضبوط کرنے کی خاطر انجام دیتا ہے۔

ابراہیمؑ اور موسیٰؑ کے صحف (صحیفے)

بعض لوگ نوحؑ طلوت اور حکم کو ابراہیمؑ اور موسیٰؑ کے صحف میں واقع سمجھتے ہیں اور اسے ایک مسلم امر شمار کرتے ہیں کیونکہ یہ آسمانی کتابیں نازل ہوئیں اور ان پر عمل کیا جانا رہا اور اب ان پر نہ ہی عمل ہوتا ہے اور نہ انکی طلوت ہوتی ہے پس کتنا پڑے گا کہ ان کتابوں کی طلوت اور حکم دونوں منسوخ ہو گئے ہیں۔ (۱) کسی کلام کا واقع ہونا اس کے امکان پر بہترین دلیل ہے لیکن ہماری نظریں دو وجوہ کی بناء پر یہ دعویٰ ناقابل قبول ہے۔

پہلی تو یہ کہ، موسیٰؑ و ابراہیمؑ کے صحف اس قسم کے نسخ میں داخل نہیں سمجھے جاسکتے صرف اتنا کہا جاسکتا ہے کہ یہ کتابیں ہمارے ہاتھ میں نہیں ہیں اور بالفرض اگر ہمارے ہاتھ میں یہ کتابیں ہوں تو انکی طلوت کیا اشکال و عیب رکھتی ہے اور انھیں کیوں پڑھا نہیں جاسکتا؟

(۱) اصول سرخسی ج ۲ ص ۷۸۔

اور ان صحف کے بعض احکام یقیناً منسوخ ہوئے ہیں لیکن یہ ایک دوسری بات ہے جس کا لازمہ نفع نہیں ہے۔

دوسری یہ کہ: کس نے کہا ہے کہ ان صحف اور زُہر کے بارے میں قرآن کی مانند احکام موجود تھے جیسے جنب کی حالت میں انھیں مس کرنے کا حرام ہونا یا نماز وغیرہ میں انگلی طلاوت کا واجب ہونا وغیرہ؟ ہمارے پاس اس مطلب پر کوئی دلیل نہیں ہے لہذا طلاوت کا منسوخ ہونا یا نہ ہونا ہمارے مقصد میں کوئی تاخیر نہیں رکھتا۔

طلاوت کا منسوخ ہونا ہماری مشکل حل نہیں کرتا،

مذکورہ بالا تمام اعتراضات سے قطع نظر بالفرض نفع طلاوت صحیح بھی ہو۔ تو بھی مشکل کو حل نہیں کرتا اور دعویٰ داروں کو کوئی فائدہ نہیں دیتا کیونکہ بہت سی روایات جو قرآن کی بعض سورتوں یا آیات کے حذف کا دعویٰ کرتی ہیں صراحت یا ظہور رکھتی ہیں کہ یہ آیات اور سوریں پیغمبرؐ کی وفات کے بعد تک قرآن کی صورت میں موجود تھیں آپ درج ذیل موارد پر دقت کریں، حضرت عمرؓ کا اصرار کرنا کہ آیت رجم کو اپنے ہاتھ سے قرآن میں لکھے گا۔

”پانچ دفعہ دودھ پلانے والی آیت“ وفات پیغمبرؐ کے بعد تک قرآن کا جزء تھی اور پڑھی جاتی تھی ”رضاع کبیر اور آیت رجم کا واقعہ“ جو صحیفہ پر لکھیں ہوئیں حضرت عائشہؓ کے بستر کے نیچے تھیں اور پیغمبرؐ کے غسل و کفن کی مصروفیات میں بکری انہیں کھا گئی ”خلع“ اور ”حفہ“ نام کی دو سورتیں جو کہ مصحف ابی ابن کعب میں موجود تھیں۔

سورہ برائت کے ابتدائی حصے کا ”بسم اللہ الرحمن الرحیم“ سمیت ساقط ہو جانے قرآن کی بہت سی آیات کے ضائع ہو جانے کا واقعہ اور مسئلہ کے ساتھ جنگ میں کچھ صحابہ کی موت کی وجہ سے قرآن کے بہت سے کلمات اور آیات کا ضائع ہو جانا اور یہ داستان کہ موجودہ قرآن اصلی قرآن کا ایک حتمی بھی نہیں ہے۔

اس کے علاوہ بہت سے دوسرے موارد ہیں کہ اس مختصر کتاب میں ان کے بیان کی گنجائش نہیں ہے ان حوالوں کی طرف رجوع کریں جو ہم نے ساہجہ بحثوں میں ذکر کیئے ہیں اسی طرح دوسری روایات جو کہ قرائتوں کو نقل کرتی ہیں اور ضمنی طور پر آیات میں رد و بدل پر دلالت کرتی ہیں اور کتاب کی صورت میں قرآن کی تحریف کی طرف اشارہ کرتی ہیں انہیں بھی دیکھا جاسکتا ہے۔ اسی طرح وہ آیات کہ بعض صحابہ ان کے جزء قرآن ہونے پر اصرار کرتے تھے اور دوسرے موارد کہ جو پیغمبرؐ کی وفات کے بعد پیش آئے ان کو بھی ملاحظہ کریں۔ یقیناً یہ موارد بہت زیادہ ہیں۔ پیغمبرؐ کی وفات کے بعد نسخ۔

مذکورہ بالا موارد کا نتیجہ یہ نکلتا ہے کہ جس نسخ کا دعویٰ کیا گیا ہے اگر وہ ان موارد پر مشتمل ہو تو یہ نسخ گویا پیغمبرؐ کی وفات کے بعد ہوا ہے حالانکہ یہ بات قابل قبول نہیں ہے۔ بزرگ علماء نے اسے قطعی دلیلوں کے ساتھ رد کر دیا ہے۔ نسخ کی یہ قسم کسی فرق کے بغیر بالکل وہی تحریف ہے۔ جبکہ خود یہ لوگ دوسروں پر یہ الزام لگاتے ہیں کہ تم نے قرآن کی طرف تحریف کی جھوٹی نسبت دی ہے کیونکہ معنی نہیں رکھتا کہ ایک آیت پیغمبرؐ کی وفات کے بعد تک باقی ہو پڑی جاتی اور اس پر عمل کیا جاتا ہو اس کے بعد یہ آیت بھلا دی جائے اور ضائع ہو جائے یہ تحریف کے سوا کچھ نہیں۔ اس بارے میں سرخسی لکھتا ہے: اس قسم کا نسخ مسلمانوں کے لیے قابل قبول نہیں ہے اور نہ اسے مسلمان جائز سمجھتے ہیں بعض ائمہ جنہوں نے ظاہری طور پر اسلام کو قبول کیا اور در حقیقت ان کا مقصد فساد و فحشاء پھیلانا تھا وہ اس قسم کے نسخ کو پیغمبرؐ کی وفات کے بعد بھی جائز سمجھتے ہیں اور اس کے لیے حضرت ابو بکرؓ سے مروی اس آیت "لَا تَدْعُوا عَنْ آبَائِكُمْ فَإِنَّهُ كَفَرٌ بِكُمْ" کو دلیل بناتے ہیں۔

اس کے بعد سرخسی دوسرے موارد ذکر کرتا ہے کہ ان میں سے ہی وہ دعویٰ ہے کہ جو "بر معوض" کے واقعہ سے متعلق نازل شدہ آیات میں کیا گیا ہے اسی طرح آیت رجم یا سورہ احزاب کا سورہ بقرہ سے بڑا ہونا یا دونوں کا برابر ہونا بھی ان موارد میں سے ہے۔

سرخی مزید کہتا ہے، تحقیق سے ثابت ہو چکا ہے کہ "پیغمبر" کی وفات کے بعد شریعت کا کوئی حصہ منسوخ نہیں ہوا اگر ہم "پیغمبر" پر نازل ہونے والی بعض چیزوں کے بارے میں نوح کو جائز قرار دیں تو پھر تمام وحی کے بارے میں یہ احتمال دینا پڑے گا جس کا نتیجہ یہ ہوگا کہ وحی سے کچھ بھی باقی نہ رہے جبکہ شرعی فرائض ابھی تک باقی ہیں اس سے بڑا گھٹیا دعویٰ اور کیا ہو سکتا ہے؟ جو بھی اس غلط عقیدے کا دروازہ کھولتا ہے تو پھر اسے کہاں سے اطمینان ہے کہ اس کے تمام یا بعض اعمال "پیغمبر اکرم" کی شریعت کے مخالف نہ ہوں کیونکہ ہو سکتا ہے خدا نے "پیغمبر" کے بعد بھی کچھ احکام منسوخ کر دیئے ہوں اور لوگوں کو شریعت رسول کے خلاف الہام کر دیا ہو"۔^(۱)

دودھ پلانے کی مقدار سے متعلق حضرت عائشہ کی حدیث کو رد کرتے ہوئے استاد سائیس کہتا ہے "اس حدیث پر اجماع نہیں کیا جاسکتا کیونکہ سب کا اس بات پر اتفاق نظر ہے کہ "پیغمبر اکرم" کی وفات کے بعد نوح کا امکان نہیں ہے نہ کئی طور پر نہ جزئی طور پر اور یہ حدیث اجماع کے مقابلے میں واضح خطا ہے"۔^(۲) استاد سائیس کے شاگرد استاد عریض نے استاد کی بات پر تبصرہ کرتے ہوئے کہا ہے کہ "استاد کا نظریہ صحیح ہے اور ہمارا بھی یہی عقیدہ ہے جس پر ہم خدا کی عبادت کرتے ہیں صرف یہی عقیدہ ہے کہ جسکے ذریعے ہم خدا کی کتاب پر طعن کرنے والوں کے خلاف کھڑے ہو سکتے ہیں اور ٹھہرین و کفار کو خدا کی کتاب میں دخل و تصرف کی اجازت نہیں دیتے۔"^(۳)

(۱) اصول سرخی ج ۲ ص ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸

سنت کے ذریعے قرآن کا منسوخ ہونا،

اس کے علاوہ کہ ان دعویٰ داروں کی اصطلاح میں نسخ کی روایات خبر واحد ہیں اور علماء کا اجماع ہے کہ خبر واحد کے ساتھ کتابِ خدا کو منسوخ نہیں کیا جاسکتا۔^(۱) اور قطان نے جمہور کی طرف اس کی نسبت دی ہے۔^(۲) اور رحمت اللہ ہندی (جیسا کہ علامہ علی نے مبادی الاصول میں نقل کیا ہے) اس نظریہ کی یوں توجیہ کرتا ہے کہ اگر خبر واحد کسی مطلب کو ثابت کرے اور قطعی اولہ اسکی تائید نہ کرتی ہوں تو اس مطلب کو رد کر دینا چاہیئے۔^(۳) شافعی اور اکثر اہل ظاہر نے قطعی حکم لگایا ہے کہ قرآن کو متواتر سنت کے ذریعے بھی منسوخ نہیں کیا جاسکتا ہے۔ احمد ابن حنبل نے بھی اس سے منقول دو روایتوں میں سے ایک میں قرآن کے متواتر سنت کے ساتھ منسوخ نہ ہونے کی تصریح کی ہے۔ اور جو اس نسخ کو ممکن سمجھتے ہیں وہ بھی وقوع کے قائل نہیں ہیں اگرچہ محال نہیں ہے۔^(۴) اس کے باوجود کہ اگر احادیث متواتر ہوئیں جب بھی قرآن کی ناسخ نہیں ہو سکتیں تھیں چہ جائیکہ احادیث واحد، ضعیف السند اور کمزور متن پر مشتمل ہیں۔

ابوبکر رازی کی نظر میں نسخ ثلاثت

ابوبکر رازی نسخ ثلاثت کو اس طرح تصور کرتا ہے، ثلاثت اور رسم اللہ کا منسوخ ہونا اس طرح ہے کہ خدا لوگوں کو فراموشی سے دوچار کر دیتا ہے، آیات ان کے حافظے سے مٹ جاتی ہیں اور انھیں حکم دیتا ہے کہ ان آیات کی ثلاثت اور مصحف میں انھیں لکھنے سے باز رہیں لہذا وقت گزرنے کے

(۱) النواقل ج ۲ ص ۱۶۱۔

(۲) مباحث فی علوم القرآن ص ۲۶۷۔

(۳) القدر الحق ج ۲ ص ۹۰۔

(۴) الاحکام فی اصول الاحکام ج ۲ ص ۱۳۹، البیان غنی ص ۲۲۳، مباحث فی علوم القرآن ص ۲۶۷، اصول سرخسی ج ۲ ص ۶۷ حاشی سے الرسالہ میں منقول۔

ساتھ ساتھ لوگوں کے ذہنوں سے آیات مسوخہ مٹ جاتی ہیں۔ جیسا کہ سابقہ آسمانی کتابوں کے ساتھ بھی یہی ہوا، خدا نے ان کتابوں کے بارے میں یوں فرمایا ہے "ان هذا لفي الصحف الاولى صحف ابراهيم و موسى" (۱) اور ان کتابوں کا کوئی اثر باقی نہیں رہا۔ (۲)

یا سرخسی طاہرات اور حکم کے نسخ کے بارے میں لکھا ہے "اس کے دو طریقے ہیں۔ ۱۔ خدا آیات کو دلوں سے پاک کر دے ۲۔ حافظ ان آیات کو دوسروں تک پہنچانے سے پہلے مرجائیں۔" (۳)

اگر نسخ طاہرات کا مطلب یہی ہے جو رازی اور سرخسی کہتے ہیں تو دعویٰ شدہ آیات میں سے کوئی بھی ایسی نہیں ہے مسوخ التاودہ کہ سبکیں بلکہ من گھڑت جملے ہونگے جنہیں ہر شخص نے اپنی مرضی سے گھڑا ہے۔ کیونکہ ان جملوں میں سے کوئی بھی لوگوں کے دلوں اور کتاب (قرآن) کے صفحات سے مٹا نہیں ہے اور آج تک ان کا ذکر کیا جاتا ہے اس کا مطلب ہے لوگوں نے انہیں فراموش نہیں کیا بلکہ لوگ بے پرواہی سے ان سے گزر جاتے ہیں اور یہ بے پرواہی، رازی کے دعویٰ کی وجہ سے نہیں ہے بلکہ اس لیے کہ لوگ انہیں نہ صرف یہ کہ قرآن سے نہیں سمجھتے بلکہ ان جملوں کے مطالب اور مفہیم قرآن سے قریب تک نہیں ہیں اس کے علاوہ کہ رازی کی بات بنیادی طور پر بے دلیل دعویٰ ہے جس کی تائید کوئی چیز نہیں کرتی سرخسی آیت "انا نحن نزلنا الذکر و انا له لحافظون" پر اعتماد کرتے ہوئے نسخ طاہرات کی رد میں لکھتا ہے "اس قول کا لازمہ ہمارے پاس موجود احکام سے اطمینان کا اٹھ جانا ہے اس بیان سے واضح ہو جائے گا کہ قرآن کا "علیہ" کے بعد مسوخ ہونا جائز نہیں ہے چاہے بھلا دیئے جانے سے ہو یا کسی اور طریقے سے اور جو دعویٰ اخبار و روایات نے اس بارے میں کیا ہے وہ اخبار شاذ ہیں اور ان میں سے کوئی بھی صحیح نہیں ہے۔" (۴)

(۱) سورہ اعلیٰ ۱۸: ۱۸۔

(۲) الام الصادق ض ۳۳۰ الاثقل ج ۲/ ص ۳۶ سے منقول، البرهان ذرکشی ج ۲/ ص ۳۰۔

(۳) اصول سرخسی ج ۲/ ص ۷۸۔

(۴) اصول سرخسی ج ۲/ ص ۷۹۔

دوسری فصل نسخ تلاوت، افکار و روایات کے آئینے میں

نکتہ آغاز

اس فصل میں ہم بعض ایسی روایات ذکر کریں گے جن میں بعض سورتوں یا قرآن کی بعض آیات کے حذف ہونے کا دعویٰ کیا گیا ہے یا ان کے بارے میں یہ سمجھا گیا ہے کہ ان کی تلاوت ضورخ ہوگئی یا ایک بکری انہیں کھاگئی ان روایات کے ذکر اور تنقید کے بعد واضح ہو جائے گا کہ یہ روایات باطل اور نامعقول ہیں یا ان سے غلط مطلب سمجھا گیا ہے یا ان جیسی روایات کے ذکر کرنے سے کوئی خاص ہدف مد نظر تھا وہ روایات یہ ہیں: "لا یحلا جوف ابن آدم الا القرباب" منقول ہے کہ ابو موسیٰ اشعری ^(۱) نے بصرہ کے قادیان کو جمع کیا، انکی تعداد دین سو تک تھی ابو موسیٰ نے اپنی گفتگو کے دوران کہا: ہم پہلے قرآن کی کچھ سورتوں کی تلاوت کرتے تھے کہ لمبائی اور لمبے میں تیزی

(۱) پند نہیں ابو موسیٰ نے کس مقصد کے لئے قادیان کو جمع کیا سوائے اس کے کہ وہ ان پر اپنی تعلیم مبعث کرنا چاہتا تھا، اور یہ سمجھا کہ وہ اس کے ذریعے حکومت پر اعتراض کرنا چاہتا تھا چونکہ قرآن کے جمع کرنے میں اسکی مدد طلب نہیں کی گئی تھی تو یہ سمجھنا نہیں ہے کیونکہ ابو موسیٰ حکومت کا سخت حامی تھا اور حکمرانوں کی طرف سے کوئی کامورز بنایا گیا تھا اور اس کا اوڑھنا بچھڑانا انہیں کی محبت تھی۔

کے لحاظ سے برائت کے گنگ جھگ قصص لیکن اب ہم ان سورتوں کو بھول چکے ہیں اور ان سورتوں سے صرف ہمیں یہ چند آیات یاد ہیں اگر بنی آدم کے پاس ماں سے بھرے دو دشت ہوتے تو وہ میرے دشت کے پیچھے جانا اور آدمی کے پیٹ کو صرف مٹی ہی بھر سکتی ہے اسی طرح ہم ایک سورہ پڑھتے تھے جسے ہم ”سورۃ منسبحات“ سے تشبیہ دیتے تھے اس سورہ کو بھی ہم درج ذیل آیات کے علاوہ بھول چکے ہیں۔ ”اے وہ لوگ جو ایمان لائے کیوں اس پر عمل نہیں کرتے جو کہتے ہو کہ ہم تمہاری اس بے عمل کلام کو گواہی کے عنوان سے تمہاری گردن میں لٹکائیں گے اور قیامت کے دن اس گنگو کے بارے میں تم سے سوال کیا جائے گا۔“ بہت سی کتابوں میں ”سورہ پیند“ کی بعض آیات کے حذف ہونے کا تذکرہ آیا ہے ان آیات میں سے یہ جملہ بھی ہے۔ ”آدمی کے پیٹ کو مٹی کے علاوہ کوئی چیز پر نہیں کر سکتی اور جو توبہ کرے خدا اسے قبول کر لیتا ہے“ و یتوب اللہ علی من تاب۔ یہ عبارت درج ذیل اقوال سے نقل ہوئی ہے انس، ابن عباس، ابوہریرہ، ابن زبیر، بریدہ ابی ابن کعب، ابوہریرہ، طاہوس اور ابو موسیٰ اشعری^(۱) حتیٰ راضیہ کتب ابن مسعود نے یہ عبارت اپنے مصنف میں لکھی تھی۔^(۲)

(۱) مندرجہ بالا عبارت کے لیے درج ذیل حوالوں کی طرف رجوع کریں مسندک حاکم ج ۲ ص ۲۲۲، تفسیر مسندک ذہبی اس کے حوالے پر صحیح مسلم ج ۲ ص ۱۰۰، صحیح ترمذی ج ۵ ص ۲۲۱، مشکل الآثار ج ۲ ص ۳۱۸، طبع الاولیاء ج ۲ ص ۱۸۷، ج ۱ ص ۲۵۱، المصنف مصنف ج ۱۰ ص ۳۳۹، مسند احمد ج ۵ ص ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، جامع البیہن طبری ج ۱ ص ۳۸۱، الاقنن ج ۲ ص ۱۱۱، البیہن غوثی ص ۲۲۲، حلیہ الصلحہ ج ۲ ص ۳۹۹، محاسنات الاولیاء ج ۲ جزء ۲ ص ۳۲۳، تاریخ القرآن آمباری ص ۲۲۲، تفسیر الصراط المستقیم ج ۱ ص ۳۲۳، ۳۲۵، تاریخ الاسلام ذہبی ج ۲ ص ۲۸۸، کنز العمال ج ۲ ص ۳۵۹، ۳۶۰، طبری ج ۱ ص ۳۲۰، ابی حوالہ اور سعید ابن مسعود سے منقول، مجمع الزوائد ج ۴ ص ۱۳۰، ۱۳۱، احمد سے منقول، طبری الاولیاء میں ابن ماجہ اور ترمذی سے منقول، جامع الصغیر ج ۲ ص ۱۳۱، صحیح بخاری، تاریخ بخاری، ہذا اور ابن ماجہ سے منقول، الدر المنثور ج ۱ ص ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴

ہم اس عبارت پر چند وجوہ کے ساتھ تنقید کریں گے

ایک تو یہ کہ، یہ عبارتیں کسی لحاظ سے اسلوب قرآن کے ساتھ مشابہ نہیں ہیں اور بلاغت قرآن کی روح سے کوسوں دور ہیں اور کلمہ "معاذی" حقیقۃً ان پر صدق کرتا ہے اور اس سے آگے بڑھ نہیں سکتیں۔ دوسری یہ کہ، یہ جملہ "ولا یملأ جوف ابن آدم۔" کو بعض نے "عظیمبر" کے کلام کے طور پر نقل کیا ہے نہ قرآنی آیت کے عنوان سے اسے روایت کے طور پر نقل کرنے والے مندرجہ ذیل افراد ہیں ابن عباس (۱) انس (۲) طلحہ (۳) سعد ابن ابی وقاص (۴) ابو ہریرہ (۵) تیسری یہ کہ، انس اور ابن عباس دونوں سے منقول ہے انہوں نے مذکورہ بالا عبارت "لا یملأ جوف ابن آدم الا التراب" کے بارے میں کہا ہے۔ ہمیں نہیں معلوم کہ یہ آیت تھی یا عظیمبر کا کلام "یا کما"۔ ہمیں نہیں معلوم یہ قرآن کا جملہ ہے یا نہیں (۶) اسی طرح ابی ابن کعب سے بھی اس جملہ کے بارے میں شک و تردید منقول ہے (۷)

چوتھی یہ کہ، اس روایت میں دو سورتوں کا تذکرہ ہے کہ الیوموسیٰ جنہیں بھلا چکا ایک سورہ برائت کے برابر اور دوسری "مسبحات" کے مشابہ اور پھر الیوموسیٰ کو ہی یاد رہ گئی ہیں ہمیں نہیں معلوم کہ الیوموسیٰ کے علاوہ کیوں کسی اور صحابی نے ان دو سورتوں کو ذکر نہیں کیا؟

(۱) ذکر اخبار اصحاب ج ۲ ص ۲۸۳۔ مسند احمد ج ۵ ص ۱۱۷، کنز العمال ج ۲ ص ۳۳۰۔

(۲) صحیح مسلم ج ۲ ص ۹۹۔ ۱۰۰۔

(۳) مصنف مصنف ج ۱ ص ۳۲۶۔

(۴) التعلیم العظیم ج ۱ ص ۳۹۔

(۵) مشکل الآثار ج ۲ ص ۳۱۸، ۳۱۷۔

(۶) صحیح مسلم ج ۲ ص ۱۰۰، سنن دارمی ج ۲ ص ۳۱۸، ۳۱۹۔

(۷) اللہ والشور ج ۲ ص ۲۷۸ ابن مزیل سے منقول، مشکل الآثار ج ۲ ص ۳۷۰، ابی سے منقول ہے، کہ ہم اس عبارت کو قرآن سے کچھ تھے اگر۔۔۔

اور کیوں صحابہ میں سے کسی نے بھی انھیں حلقہ نہیں کیا؟ کیا معقول ہے کہ ابو موسیٰ کو تو ایک سورہ یاد رہے اور جبہ تمام صحابہ نے اسے بھلا دیا ہو، وحی کے کاتبوں نے کیوں دو سو سورتوں کو نہیں لکھا اور کیوں ۲۰ کاتبان وحی کو یہ سورتیں لکھنے کی خبر نہ کی جبکہ صورتحال یہ تھی کہ آنحضرتؐ ایک آیت کے لکھنے کے لیے بھی کاتبوں کو طلب فرما لیتے تھے تاکہ وہ فوراً آیت کو لکھ لیں۔

بالآخر، یہی عبارت ”لایعلا جوف ابن آدم“ کے بارے میں ابی ابن کعب کا دعویٰ ہے کہ یہ سورہ ”بینہ“ میں تھی، حاکم نے اس مطلب کو مستدرک میں نقل کیا ہے مذکورہ بالا حوالوں کی طرف رجوع کرنے سے یہ مطلب واضح تر ہو جائے گا اب آیا سورہ بینہ وہی سورہ ہے جسے ابو موسیٰ بھول گیا اور سورہ برائت کے برابر تھی؟ یا یہ کوئی اور سورہ ہے؟ اور اگر کوئی دوسری سورہ ہے تو پھر کیوں یہ جملہ دو سورتوں میں آیا ہے؟ اور پھر یہ کہ کیوں یہ آیت یا اس جیسی دوسری آیات منسوخ ہوں کیونکہ نسخ صرف احکام میں ہوتا ہے نہ حقائق اور تاریخی مسائل میں۔

خلع اور حفہ نام کی دو سورتیں،

منسوخ النواہ آیات اور سورتوں میں سے درج ذیل دو سورتوں کے نام بھی آتے ہیں جن کا مصنف ابن عباسؓ، ابی اور ابو موسیٰ کی قرأت میں دعویٰ کیا گیا ہے۔

۱۔ ”اللهم انا نستعینک و نستغفرک و نثنیٰ علیک الخیر و لا تکفرک و نخلع و نترك من یفجرک۔“

۲۔ ”اللهم ایاک نعبد و لک نصلىٰ نسجد و الیک نسعی و نحفد۔ نخشیٰ عذابک و نرجو رحمتک ان عذابک بالکفر ملحق۔“

یہ دو عبارتیں سورہ ”خلع“ اور ”حفہ“ کے نام سے پہچانی گئی ہیں اور کہا جاتا ہے کہ یہ دونوں ابی ابن کعب اور ابن مسعود کے مصاحف میں بھی موجود

تھیں۔^(۱) لیکن ہم اس دعویٰ کے جواب میں نہیں گے۔

پہلے تو یہ کہ، خود ان کی عبارتیں دیکھ کر اندازہ ہو جاتا ہے کہ یہ عبارت قرآن کے بلاغی اسلوب سے کوسوں دور ہے یہ عبارت بہت بے ربط اور اکٹھی اکٹھی سی ہے۔
دوسرا یہ کہ، یہ کیسے ہوا کہ صرف اپنی کو ان سورتوں کی اطلاع ہو گئی اور بقیہ علماء اور قاریوں میں سے کسی نے بھی انھیں روایت نہیں کیا۔

تیسرا یہ کہ، بالفرض قبول کر لیں کہ یہ عبارتیں جبرائیلؑ وغیرہ اکرمؑ پر لے کر آئے تو کہاں سے معلوم یہ قرآن ہو چونکہ جبرائیلؑ بہت سی چیزیں وغیرہ پر لاتے تھے جو قرآن میں نہیں ہوتی تھیں جیسے احادیث قدسیہ، اخبار غیبی اور بہت سے احکام و ظہرہ بلکہ بعض آیات کی تفسیریں بھی خود جبرائیلؑ لاتے تھے۔

چوتھا یہ کہ، صاحب انحصار نے ان دونوں کے قرآنی سورہ ہونے کا انکار کیا ہے اور دوسروں نے بھی اسکی تائید کی ہے وہ اس بارے میں کہتے ہیں۔ ”یہ جو کہا جاتا ہے کہ یہ دونوں اپنی ابن کعب کے مصحف میں موجود تھیں اسکی کسی دلیل سے تائید نہیں ہوتی اور ان کے قرآن ہونے پر کوئی شاہد بھی ہمارے پاس نہیں ہے بلکہ یہ ایک قسم کی دعا ہے اگر یہ عبارتیں قرآن کا جزء ہوں تو ہم تک ضرور پہنچتیں اور ہم بھی انکے صحیح ہونے کو جان بیچتے۔“ یہاں تک کہ کہتے ہیں۔ ”ابن ابن کعب کی طرف یہ نسبت جو دی گئی ہے صحیح نہیں ہے صرف جو کہا گیا ہے وہ یہ ہے کہ اپنی

(۱) الاصحاح ۱/ ص ۱۵۵ ج ۲ ص ۳۶ ابن حزم، طبرانی نے صحیح بیہقی کے سند سے، ابی داؤد، الترمذی، ابن ابی جریہ، ابو جریہ سے منقول طبرانی نے ایک روایت میں ان سورتوں کی نسبت حضرت علیؑ کی طرف دی ہے اور محمد ابن نصر مروزی سے الصلوٰۃ میں منقول، الدر المنثور ج ۶ ص ۳۶۱، ابن ابی شیبہ، الملوکات میں ابوالحسن قلکان اور طلحی سے منقول، البرهان ذرکشی ج ۲ ص ۳۶۰، ۳۶۱، مناقب العرقان ج ۱ ص ۲۵۷، کنز العمال، البیان نوئی ص ۳۳۳، ۳۳۴، جواہر الاخبار و الآثار برصافی، البحر المذکار ج ۲ ص ۲۳۹، فرست ابن عسکرم ص ۳۰، آکذوبہ تحریف القرآن ص ۳۳، روح المعانی ج ۱ جزء ۳ ص ۳۳۳۔

نے انھیں اپنے مصحف میں لکھ رکھا تھا جبکہ ابی نے بہت سی چیزیں جو قرآن نہیں تھیں اپنے مصحف میں لکھ رکھی تھیں بلکہ وہ دعا اور تاویل و خیرہ کے باب سے تھیں "سزرقانی" اضافہ کرتا ہے کہ یہ وہ دعا ہے جو حنفی بزرگان پڑھتے تھے، اور بعض کہتے ہیں کہ ابی ابن کعب نے یہ دو سور میں اپنے مصحف میں لکھی تھیں۔ اور انہیں سورہ "فلق" اور "علقہ" نام دے رکھا تھا۔^(۱) "بالطانی" کہتا ہے "احتمال ہے کہ ابی نے دعائے قنوت اپنی مصحف میں لکھی ہو تاکہ اسے بھولنے سے پائے جیسا کہ ممکن ہے کہ کوئی بعض دعائیں اپنے مصاحف میں لکھ لے"۔^(۲)

پانچواں یہ کہ، چند روایات میں یہی عبارت دعا کے عنوان سے نقل ہوئی ہے اور اسے قرآن نہیں کہا گیا ہے۔^(۳) اور وہ روایات جو انہوں نے حضرت سے نقل کی ہیں وہ بھی ان کے قرآن ہونے پر دلیل نہیں ہو سکتی ہیں کیونکہ قنوت میں قرآن کے علاوہ بھی کچھ دعائیں پڑھی جاتی ہیں اس کے علاوہ یہ روایت کبھی "غافقی" اور عبدالملک سے اور گاہے عبدالعزیز اور مروان سے نقل کی جاتی ہے یا حضرت علیؓ کا "غافقی" کو اس کی تعلیم دینا اس کے قرآن ہونے کی دلیل نہیں صرف اتنا کہا جاسکتا ہے کہ "غافقی" نے اس عبارت کو قرآن کہا۔^(۴) اور اس سے اپنا غلط عقیدہ اپنا یا امام کا قنوت میں اسے پڑھنا اس کے قرآن ہونے کی دلیل نہیں ہو سکتی۔^(۵) لیکن حضرت عمرؓ کی روایت میں صراحت پائی جاتی ہے کہ یہ جبرائیلؑ لیکر نازل ہوئے اور پیغمبرؐ کو اسے نماز کے قنوت میں پڑھنے کی تعلیم دی۔^(۶)

(۱) محل الفرقان ج ۱ ص ۳۳۳ بر حین ذکر کئی ج ۲ ص ۳۸، الذکر و تحریف القرآن ص ۳۵، ۳۴۔

(۲) معجم القرآن بالطانی الاثبات کے حوالے پر ج ۲ ص ۱۹۳۔

(۳) اس بارے میں متعدد روایات الدر المنثور میں موجود ہیں الاثبات ج ۱ ص ۶۵ ابن عریس، بیہقی، اور محمد ابن نصر سے

مقول، متن کبریٰ ج ۲ ص ۶۲۰، المعنف ج ۲ ص ۲۲۰۔

(۴) سابقہ دو حوالوں کے علاوہ کنز العمال۔

(۵) المعنف معنی ج ۲ ص ۱۳۳۔

(۶) الدر المنثور ج ۲ ص ۳۲۱، الاثبات ج ۱ ص ۶۵۔

اسی طرح اس کی دو روایتیں تصریح کرتی ہیں کہ یہ دو سورعیں آسمان سے نازل ہوئیں۔^(۱) جبکہ ہمارے لیے اس کا غلط ہونا واضح ہو چکا ہے۔ اگر مان لیں کہ یہ عہدیں آسمان سے نازل ہوئی ہیں تو شاید حدیث قدسی کے باب سے ہوں۔

پچھٹا یہ کہ، پیغمبرؐ نے ان دو سورتوں کو دوسری سورتوں کی طرح فوراً مصحف میں کیوں نہیں رکھا؟

اندر سے نقب،

شاید بعض نے صرف اس وجہ سے کہ دوسرے خلیفہ حضرت "عمرؓ" ان عبارتوں کو نماز کے قنوت میں پڑھتے تھے اور ان عبارات کے نقل ہونے میں بڑے اہتمام سے کام لیا گیا ہے انہیں قرآن سمجھا ہے اور انہیں یہ اچھا لگا ہے جیسا کہ منقول ہے، حسن بصریؒ، طلحہ، ابراہیم اور دوسرے ان عبارتوں کو قنوت میں پڑھتے تھے^(۲) لیکن انہوں نے اس بات سے غفلت کی کہ خلیفہ کا انہیں پڑھنا انکے قرآن ہونے پر دلیل نہیں بن سکتا۔ شاید خلیفہ انہیں پیغمبرؐ پر نازل ہونے والی دعا کے عنوان سے پڑھتے ہوں اور معتقد ہوں کہ یہ دعا جبرائیلؑ پیغمبرؐ کے پاس لیکر آئے ہوں۔ یا ہو سکتا ہے خود حضرت عمرؓ یا کسی دوسرے صحابی نے اس دعا کو بنایا ہو البتہ یہ احتمال اس وقت تک دیا جاسکتا ہے کہ جبرائیلؑ کے ذریعے اس دعا کا پیغمبرؐ پر اہرام جانا ثابت نہ ہو جائے لیکن کسی کو کیا پتہ بسا اوقات اندھی محبت اور خواہشات نفسانی کی پیروی انسان کو بہت سے کاموں پر مجبور کرتی ہے اور پھر کسی دوسرے کے اعمال کو اچھا بنانے کی پیش کرتے ہیں خداوند عالم سے ان خصلتوں اور ان کے انجام سے پہلے مانگتے ہیں۔

(۱) الدر المنثور ج ۶ ص ۲۶۱ والمطالع میں القنات سے منقول۔

(۲) المصنف معانی ج ۳ ص ۱۱۵ ح ۱۰۱۵۵۰ السنن کبریٰ ج ۲ ص ۲۶۱ التلخیص ج ۱ ص ۵۶ الدر المنثور ج ۶ ص ۲۶۰-۲۶۱۔

(۳) المصنف ج ۳ ص ۱۶۶ ح ۱۱۴۰۱۱۴۱۔

آیہ رضاع

حضرت عائشہ سے منقول ہے کہ آیات میں دس مرتبہ معین اور معلوم طور پر دودھ پلانا تھا جو کہ پانچ دفعہ معلوم طور پر دودھ پلانے سے مسوخ ہو گیا اور جب پیغمبرؐ خدا کی وفات ہوئی تو یہ دونوں آیتیں قرآن میں موجود تھیں اور انکی تلاوت کی جاتی تھی۔^(۱) دوسری روایت میں حضرت عائشہ اعطاء کرتی ہیں کہ یہ دونوں آیتیں وفات پیغمبرؐ کے ساتھ مسوخ نہیں ہوئیں بلکہ باقی رہ گئیں۔^(۲) ایک شخص اس روایت سے یہ سمجھا کہ اس روایت سے ظاہر ہوتا ہے کہ ان دونوں آیتوں کی تلاوت مسوخ نہیں ہوئی تھی۔^(۳) لیکن دوسروں نے کہا ہے کہ زیادہ صحیح یہ ہے کہ ان دونوں آیتوں کی تلاوت بھی مسوخ ہو گئی تھی لیکن سب کو یہ معلوم نہیں تھا اور پیغمبرؐ کی وفات کے بعد ان کے مسوخ ہونے کی خبر سب کو ہوئی۔^(۴) ہم اس دعویٰ اور روایت کے جواب میں کہیں گے۔

پہلے تو یہ کہ: حضرت عائشہ سے منقول روایت کتنی ہے کہ خدا کی کتاب میں دس مرتبہ دودھ پلانے کا حکم تھا جو پانچ مرتبہ دودھ پلانے کے حکم سے مسوخ ہو گیا۔

(۱) المصنف مصنفی ج ۷ ص ۴۶۰، ۴۶۱، مجمع مسلم ج ۲ ص ۲۸۸، ۲۸۹، مجمع ترمذی ج ۲ ص ۳۵۹، المحلی ج ۱ ص ۱۵۰، ۱۵۱، تہذیب تہذیب ج ۱ ص ۲۱۳، البیہقی ج ۱ ص ۵۰، البرہان ذرکشی ج ۲ ص ۳۱۰، ۳۱۱، بدایہ الجہد ج ۲ ص ۳۶، الاحکام آمدی ج ۲ ص ۳۹، المستصفیٰ غزالی ج ۱ ص ۳۳، فروع الرحمت مستصفیٰ کے حاشیہ پر ج ۲ ص ۴۳، مشکل التایر ج ۲ ص ۶۰۶، اصول سرخسی ج ۲ ص ۴۹، منہل العرقان ج ۲ ص ۱۰۰، ۱۰۱، الاذقان ج ۲ ص ۲۲، فتح الحق ص ۵۳۰، منتخب کنز العمال بر حاشیہ مسند احمد ج ۲ ص ۳۸۶، البیہقی غوثی ص ۲۳۳، اللہ علی المذائب الاربعہ ج ۲ ص ۲۵۷، علوم القرآن الکریم ص ۲۱۸، تفسیر الصراط المستقیم ج ۱ ص ۶۹۷، البدو (تجوید الطوائف کے ساتھ مطبوعہ) ج ۲ ص ۱۱۸، سنن نسائی ج ۶ ص ۱۰۰، سنن ابن ماجہ ج ۱ ص ۳۵۔

(۲) المصنف مصنفی ج ۷ ص ۴۶۰، البدو المنشور ج ۲ ص ۱۳۵۔

(۳) البرہان ذرکشی ج ۲ ص ۳۹، مباحث فی علوم القرآن قحطان ص ۲۲۸۔

(۴) مباحث فی علوم القرآن قحطان ص ۲۳۸، اللہ علی المذائب الاربعہ ج ۲ ص ۲۵۷۔

اور منسوخ ہونے والی آیت پیغمبرؐ خدا کی وفات کے بعد اسی طرح قرآن میں باقی تھی اور حضرت عائشہ سے دوسری روایت میں آیا ہے کہ ان آیات میں سے کہ جو قرآن سے حذف ہو گئیں یہ آیت تھی، محرم ہونے کے لیے دس مرتبہ دودھ پلانے یا پانچ مرتبہ دودھ پلانے کا حکم تھا۔^(۱)

اس روایت میں صراحت پائی جاتی ہے کہ آیت رضاع وفات پیغمبرؐ کے بعد قرآن سے حذف ہوئی اور آیت ہونے کے عنوان سے خارج ہوئی اس سے زیادہ صریح ایک دوسری روایت ہے جو سرخسی حضرت عائشہ سے نقل کرتا ہے کہ جس میں رضاع کی بارے میں ذکر کرتے ہوئے کہا گیا ہے مذکورہ بالا آیت وفات پیغمبرؐ کے بعد تک باقی تھی اور طاوت ہوتی تھی۔^(۲) مگر یہ کہا جائے کہ مراد یہ ہے کہ آیت کی طاوت نسخ ہو چکی تھی لیکن اسکی کتابت باقی تھی اور نسخ کی خبر سب کو نہیں پہنچی تھی۔ لیکن ہم اس کے علاوہ کہ نسخ طاوت کو ایک باطل اور غلط امر سمجھتے ہیں یوں کہیں گے کہ کس وجہ سے قرآن کا ایک حصہ پیغمبرؐ کی وفات کے بعد ساقط ہوا اور ساقط ہو گیا یا واپس اوپر چلا گیا اور اگر یہ مطلب صحیح ہو تو پھر پیغمبرؐ کی وفات کے بعد بھی نسخ کے جائز ہونے کے ساتھ کوئی فرق نہیں رکھتا۔ حالانکہ یہ باطل و عمومی ہے اور سب اسے رد کرتے ہیں اور کسی کے لیے اسے جائز سمجھنا ممکن نہیں ہے۔^(۳)

دوسرا یہ کہ رضاع کے ذریعے محرم ہونے کے بارے میں خود حضرت عائشہ سے منقول ہے کہ انہوں نے کہا ہے کہ سات دفعہ سے کمتر دودھ پلانا محرم بنانے کا باعث نہیں ہو سکتا۔^(۴) تیسرا یہ کہ طلوی اس بارے میں کہتا ہے "۔ اس آیت کو عبداللہ ابن ابوبکر کے علاوہ کسی نے نقل نہیں کیا اور ہم سمجھتے ہیں کہ اس بارے میں وہ توہم کا شکار ہوا ہے۔

کیونکہ اگر ایسی آیت قرآن میں ہوتی تو پھر نماز میں بھی اس کا پڑھنا جائز ہوتا اور معاذ اللہ کہ ایسا

(۱) الدر المنثور ج ۲ ص ۳۵۔

(۲) اصول سرخسی ج ۲ ص ۶۹۔

(۳) الحلی ج ۲ ص ۲۸۔

(۴) الدر المنثور ج ۲ ص ۱۳۵ الحلی ج ۲ ص ۱۰، الطبرانی ج ۱۰ ح ۱۰۰، المعجم الکبیر ج ۴ ص ۵۳۔

ہو یا یہ کہ قرآن کی کوئی آیت رہ گئی ہو یا مصاحف میں نہ آئی ہو وہ مصاحف جنک آیات ہم پر جت ہیں اور ان کا آیت ہونا ثابت ہو چکا ہے اپنی بات جاری رکھتے ہوئے وہ کہتا ہے۔ اگر فرض کیا جائے کہ انہی قرآنی آیات باقی رہ گئی ہیں کہ جو مصحف میں نہیں آئیں تو یہ احتمال دیا جائے گا کہ قرآنی آیات ان آیات سے ضوع ہو گئیں جو قرآن سے خارج ہیں اور ہم علاج پر عمل کی بجائے ضوع پر عمل کر رہے ہوں جس کا نتیجہ یہ نکلے گا کہ مصحف میں موجود آیات پر عمل واجب نہیں رہے گا حالانکہ یہ حقیقت باطل ہے اور کسی کے لیے بھی قابل قبول نہیں ہے۔^(۱)

چوتھا یہ کہ: ابن ترکمٰنی کہتا ہے "یہ عبارت قرآن کی نہیں ہے اور اس کا مصحف میں لکھنا اور اسکی قرائت جائز نہیں ہے اور شافعی کی نظر میں یہ عبارت نہ قرآن کی آیت ہے اور نہ حدیث کا حصہ ہے۔"^(۲)

پانچواں یہ کہ، خود حضرت عائشہ نے اپنی بن ام کلثوم کو حکم دیا کہ سالم ابن عبداللہ کو دس مرتبہ دودھ پلائے تاکہ سالم اس کے لیے محرم بن جائے اور اس کا اپنی رضاعی خالہ یعنی حضرت عائشہ کے ہاں آنا جانا جائز ہو جائے ام کلثوم نے سالم کو عین دفعہ دودھ پلایا اس کے بعد وہ بیمار ہو گئی اور مزید دودھ پلانا اس کے لیے ممکن نہ رہا لہذا سالم کا حضرت عائشہ کے ہاں آنا جائز نہیں ہوا۔ کیونکہ دس مرتبہ دودھ نہیں پلایا جا سکا تھا۔^(۳) شافعی کہتے ہیں کہ حضرت عائشہ نے حکم دیا کہ سالم کو دس مرتبہ دودھ پلایا جائے کیونکہ دودھ پلانے کی زیادہ سے زیادہ حد یہی ہے لیکن چونکہ اس کا دودھ پلانا پانچ دفعہ تک نہیں کفایت کرتا تھا وہ حضرت عائشہ کے ہاں نہیں آتا تھا۔^(۴)

(۱) مشکوٰۃ المصابیح ج ۲ ص ۷۹۹۔

(۲) ابوداؤد ائقی سنن کبریٰ کے ساتھ مطبوعہ ج ۷ ص ۵۳۔

(۳) مسند ابوداؤد الترمذی کے ساتھ مطبوعہ ج ۲ ص ۱۱۳، النجاشی ج ۲ ص ۱۰۰، طبقات ابن سعد ج ۸ ص ۲۴۱، المعجم ج ۷ ص ۴۰۰۔

(۴) سنن بیہقی ج ۷ ص ۱۰۵، ابوداؤد ائقی برصغیر سنن ج ۷ ص ۵۳۔

اس روایت پر یوں تنقید وارد ہوگی کہ، اگر دس دفعہ دودھ پلانے والا حکم پانچ دفعہ دودھ پلانے سے غصوخ ہو چکا تھا (حضرت عائشہ کی روایت کے مطابق) تو خود حضرت عائشہ نے کیوں دس دفعہ دودھ پلانے کی خواہش کی؟ اور قابل توجہ نکتہ یہ ہے کہ حضرت حفصہ بھی "عاصم ابن عبداللہ" کے لئے دس دفعہ دودھ پلانے کی خواہش کرتی ہیں۔^(۱) حتیٰ کہ اس باب میں عروہ ابن زبیر سے منقول ہے کہ حضرت عائشہ رضاع (دودھ پلانے) کے لئے دس دفعہ سے کم کو کافی نہیں سمجھتی تھیں اور صرف دس دفعہ ہی کو محرم بنانے کا موجب سمجھتی تھیں۔^(۲)

مندرجہ بالا اعتراضات کے علاوہ دو اور اعتراض بھی وارد ہیں اور وہ قرآن کے حروف اور آیات کی تعداد کے بارے میں ہیں کہ جنہیں ہم آئندہ فصل میں بیان کریں گے اسی فصل میں ہم قرآن کو پیغمبرؐ کے زمانے میں جمع کرنے اور صحابہؓ کا اپنے لئے خاص طور پر مصاحف لکھنا بھی ذکر کریں گے۔

حضرت عائشہ کی بکری اور صحیفہ،

دعویٰ کیا جاتا ہے کہ "آیہ رجم" اور "آیت رضاع کبیر" ایک صحیفہ پر لکھی ہوئی حضرت عائشہ کے بستر کے نیچے موجود تھیں جب آنحضرتؐ کی وفات ہوئی تو سب ان کے کفن و دفن میں مشغول ہو گئے اور ان کی بکری نے اس صحیفہ کو کھا لیا۔ یہ واقعہ خود حضرت عائشہ نے بیان کیا ہے۔^(۳)

(۱) سنن بیہقی ج ۷، ص ۳۵۷، موطا صحابہؓ کے ساتھ مطبوعہ ج ۲، ص ۱۱۵، النجلی ج ۲، ص ۶۰، مصنف مصنفی ج ۱، ص ۳۷۔
(۲) النجلی ج ۲، ص ۱۰، السنن الکبریٰ ج ۱، ص ۳۵۸۔

(۳) ابو یوسف مختلف المحدث ص ۲۱۰، ۲۰۰، مسند احمد ج ۲، ص ۲۶۹، معازرات اللہ ج ۲، ج ۲، ص ۳۳۳، حیاک المہمان ج ۱، ص ۱۰۲۹۵، النجلی ج ۱۱، ص ۲۳۶، ۲۳۵، سنن ابن ماجہ ج ۱، ص ۳۳۵، ۳۳۶، الجامع لاحکام القرآن ج ۱۳، ص ۳۳۰، التاج ج ۱، ص ۸۹، سنن دار قطنی ج ۲، ص ۱۷۷، اقتضای قرینی ص ۳۵، کشف ج ۳، ص ۳۱۸ (مطالعہ پر تعلیق لگانے والے کی نظر میں روایت صحیح ہے) احتجاج ج ۱، ص ۲۲۲، الدر المنثور ج ۲، ص ۳۵۵، التعمید فی علوم القرآن ج ۲، ص ۲۸۵، ۲۸۶۔
امول سرخسی ج ۲، ص ۸۰۰، ۷۷۸ سے منقول کشف ج ۳، ص ۵۱۸ پر تعلیق لگانے والے نے اس حدیث کو سند جہ ذیل حوالوں سے نقل کیا ہے، ابراہیم الحارثی، در الغرب، ابو یعلیٰ، الاوسط میں طبرانی المعرفہ میں بیہقی، دار قطنی اور بزار۔

لیکن ہماری نظر میں یہ واقعہ کئی وجوہ سے ناقابل قبول ہے۔

پہلی تو یہ کہ، سرخسی اس بارے میں کہتا ہے کہ حضرت عائشہ کی حدیث صحیح نہیں ہے کیونکہ بالقرض اگر ایسا اتفاق ہوا بھی ہو تو آیت تو لوگوں کے ذہنوں سے نہیں مٹ سکتی تھی اور دوسروں کو چاہیئے تھا کہ اسے یاد رکھتے اور اس کا دوسرے صحیفہ میں لکھنا تو مشکل نہیں تھا لہذا معلوم ہونا چاہیئے کہ یہ حدیث بے بنیاد ہے^(۱)

دوسری یہ کہ، جیسا کہ سابقاً کہا جا چکا ہے قرآن پاک پیغمبر اکرمؐ کے زمانے میں جمع ہو چکا تھا اور صرف ایک مصحف نہیں تھا جو آنحضرتؐ کے پاس تھا بلکہ دوسرے صحابہ نے بھی اپنے اپنے مصحف جمع کر رکھے تھے اور کچھ مصحف والے صحابہ کے نام ہم تک پہنچے ہیں، لہذا یہ بات قرین قیاس نہیں ہو سکتی کہ یہ آیت صرف ایک جگہ پر لکھی گئی تھی اور ایک معمولی سے واقعہ سے ضائع ہو گئی اور صحابہ میں سے کسی نے اسے نہیں لکھا تھا اور نہ کسی کو حفظ تھی اور صرف حضرت عائشہ کو اس کی خبر تھی کہ وہ یہ واقعہ نقل کریں جیسا کہ روایت اسی کی صراحت کرتی ہے۔

تیسری یہ کہ، ہماری نظر میں آیت رجم قرآن سے نہیں ہو سکتی اور ہمارے پاس بڑی محکم دلیلیں ہیں جنہیں ہم آئندہ صفحات میں پیش کریں گے۔

چوتھی یہ کہ، ”قذوینی“ نے اس نکتہ کے ذکر کے بعد کہ یہ روایت شیعہ کتابوں میں سے کسی میں موجود نہیں ہے اور نہ شیعہ علماء نے اسے روایت کیا ہے کہتا ہے آیت ”انا نحن نزلنا الذکر و انا له لحافظون“ اس روایت کے غلط ہونے کی گواہی دیتی ہے وگرنہ حضرت عائشہ کا جاہل ہونا اور نعوذ باللہ پیغمبرؐ کا غافل ہونا اور خدا کا کاذب ہونا لازم آئے گا۔^(۲)

(العیاذ باللہ من ذالک)۔

(۱) اصول سرخسی ج ۲ ص ۷۹ ۸۰۔

(۲) انقص ص ۱۳۵ ۱۳۶۔

قزوینی کی یہ بات اور شیعہ کتابوں میں تحقیق و جستجو کے بعد ہمیں زبھری کے دعویٰ پر بڑی حیرت ہوتی ہے کہ زبھری بکری کے قرآن کو کھا جانے کا واقعہ کا ذکر کرتے ہوئے کتاب ہے "۔ یہ محدثوں اور روافض کی گھڑی ہوئی باتوں میں سے ہے۔" ^(۱) حالانکہ شیعہ علماء میں سے نہ کسی نے اسے روایت کیا ہے اور نہ ہی اسے اپنی کتابوں میں نقل کیا ہے بلکہ علماء اہلسنت نے اس حدیث کو اپنی معجز کتابوں میں طول و تفصیل کے ساتھ بیان کیا ہے۔ دور جانے کی کیا ضرورت ہے کافی ہے یہاں پر خود کشف کے حاشیہ پر ایک سنی نے زبھری کی بات پر تنقید کرتے ہوئے کہا ہے "اس حدیث کے راوی ثقہ ہیں مثلاً اس حدیث کے راوی یہ ہیں، ابراہیم الطبری الغریب میں، ابو یعلیٰ، دار قطنی، ہزار، الأوسط میں طبرانی اور المعرفہ میں بیہقی اس کے بعد اس کی توجیہ کی کوشش کرتے ہوئے کتاب ہے کہ یہ آیت صرف فسوخ الحکم تھی اور اس کی صرف تلاوت کی جاتی تھی اور اس پالتو جانور کے ذریعے آیت کے کھانے کا واقعہ اس کے حکم کے فسوخ ^(۲) ہونے کے بعد کا ہے اس بارے میں بھی اس کی طرف رجوع کریں جو ابن قتیبہ نے اپنی کتاب "موئل مختلف المریث" میں کہا ہے اور ہم اس کا جواب عرض کریں گے کہ جیسا کہ ہم بار بار کہہ چکے ہیں نسخ تلاوت کا دعویٰ سرے سے باطل ہے جس پر کوئی دلیل نہیں پائی جاتی اور یہ صرف ہاسکی میں ہاتھ پھینکنے والی بات ہے۔

پانچویں یہ کہ، بقول ان کے آید رجم سورۃ احزاب کا جزم تھی اور خود آیت بھی موجود ہے حضرت عمر نے اسے روایت کیا ہے اور وہ اسے مصحف میں لکھنا چاہتے تھے لیکن شہادت (گواہی) کافی نہ ہونے کی وجہ سے زید ابن ثابت نے اسے لکھنے نہ دیا، حضرت عمر بار بار کہتے تھے،

(۱) کشف ج/ ۲ ص ۵۱۸۔

(۲) کشف ج/ ۲ ص ۵۱۸۔

اگر یہ نہ کہا جاتا کہ ہم نے قرآن میں دست درازی کی ہے تو میں خود اپنے ہاتھ سے قرآن میں یہ آیت لکھ دیتا۔ ہم خدا کی مدد سے دوبارہ بھی یہ واقعہ ذکر کریں گے یا یہ کہ بڑوں کو دس مرتبہ دودھ پلانا صحابہ کے درمیان معروف تھا تو پھر یہ دونوں آیتیں معصوم میں کیوں نہیں لکھی گئیں؟ اور کیوں زید ابن ثابت نے ان دونوں کے لکھنے کی مخالفت کی؟ ان کے دعویٰ کے مطابق تو یہ غسوغ نہیں ہوتی قصیں اور کم از کم پانچ مرتبہ دودھ پلانے والی آیت کو جو ناسخ ہے، لکھتے مگر یہ کہ دعویٰ کیا جائے کہ ان کا نسخہ سنت کے ذریعے ہوا ہے تو روایت اس بات کو نہیں بتلاتی اور پھر یہ کہ کیوں ان دونوں آیتوں کو جداگانہ صحیفہ میں لکھا گیا اور انھیں دوسری تمام آیات سے جدا کیا گیا؟ ان دونوں آیتوں کا آپس میں کیا ربط تھا؟ اس کے علاوہ بھی بہت سے سوال ہیں جنکی اس مختصر کتاب میں گنجائش نہیں ہے۔

رضاع کبیر (بڑوں کو دودھ پلانا)

ہماری نظر میں رضاع کبیر والی آیت بھی صحیح نہیں ہے کم از کم اس کے صحیح ہونے میں مندرجہ ذیل دلیلوں کی وجہ سے شک و تردید ضرور پائی جاتی ہے۔

ایک تو یہ کہ: حضرت عائشہ ہی تنہا اس حکم کو ذکر کرنے والی ہیں پیغمبرؐ کی دوسری بیویوں نے اس بارے میں حضرت عائشہ کی کھل کر مخالفت کی صرف حضرت عائشہ اپنی نظریے پر مصر تھیں اور اس پر عمل کرتی تھیں۔ حضرت عائشہ اس آیت کو دوسروں کے خلاف دلیل کے طور پر کیوں نہیں لائیں؟ یا کیوں دوسروں نے اس آیت کے ناسخ کے ساتھ حضرت عائشہ کا مقابلہ نہ کیا؟ اور یہ سوال بھی اپنی جگہ پر ہے کہ خبر واحد ”وہ بھی اتنے معارضوں کے ساتھ“ کیا نسخ کے بیان یا کسی آیت کے ثابت کرنے کی قدرت رکھتی ہے یا نہیں؟

ابو عمر ابن عبدالبر اس بارے میں کہتا ہے ”پغمبر اکرمؐ کی بعض بیویوں نے حضرت عائشہ کے اس نظریے کہ ”بڑوں کو دودھ پلانے سے محرم ہو جاتے ہیں“ کو رد کر دیا اور اس پر عمل نہ کیا ابن مسعود نے بھی اس بارے میں ابو موسیٰ سے معارضہ کیا اور کہا رضاع وہ ہے جو گوشت اور خون پیدا کرے اور ان میں اضافہ کرے، (نہ یہ کہ بڑے آدمی کو دودھ پلایا جائے) ابو موسیٰ نے ابن مسعود کی بات مان لی اور اپنے نظریے سے دستبردار ہو گیا۔^(۱)

دوسری یہ کہ، سالم مولیٰ ابو حذیفہ نے اس لیے حضرت عائشہ سے روایت کی تاکہ ام سلمہ کے اعتراض کو رد کر سکے کیونکہ ام سلمہ نے حضرت عائشہ پر اعتراض کیا کہ کیوں تم اجازت دیتی ہو کہ نوجوان لڑکا تمہارے پاس آئے^(۲) تو حضرت عائشہ نے بھی اپنے کام کی توجیہ کی خاطر یہ آیت نقل کی کہ ظاہر یہ ہے کہ فقط حضرت عائشہ اسے جانتی تھیں اور ام سلمہ کو معلوم نہیں تھا کہ کیا یہ بات منقول ہے کہ یہ حکم ام سلمہ نہ جانتی ہوں تھا حضرت عائشہ کو معلوم ہو؟ بالفرض اگر ام سلمہ نہ جانتی ہوں تو کیا دوسرے صحابہ کو بھی اس آیت کی خبر نہیں تھی؟ اور کیوں یہ آیت کسی دوسرے طریقے سے منقول نہیں ہوئی؟

تیسری یہ کہ، سالم والا واقعہ ہماری نظریں اصلاً مشکوک ہے، سالم کا ماجرا اس طرح منقول ہے، کہ حضرت عائشہ اس واقعہ کے ذریعے پغمبر اکرمؐ کی دوسری بیویوں کے مقابلے میں دلیل پیش کرتی تھیں جب یہ آیت ”ادعواہم لابانہم“ منہ بولے بیٹوں کو ان کے باپوں کے ناموں کے ساتھ مخاطب کرو“ نازل ہوئی تو حذیفہ کی بیوی کو پتہ چلا کہ سالم کا اس کو متوجہ کیئے بغیر اس کے پاس آنا اسکے شوہر (حذیفہ) پر ناگوار گزرتا ہے تو اس نے یہ مشکل پغمبرؐ کے

(۱) جامع بین العلم ج ۲ ص ۱۰۵۔

(۲) مسند احمد ج ۶ ص ۱۶۴۔

سامنے پیش کی تو رسول خداؐ نے اس سے کہا سالم کو پانچ دفعہ دودھ پلاؤ (دوسری روایت میں دس دفعہ ہے)۔^(۱) حذیفہ کی بیوی نے یہی کام کیا جس کی وجہ سے سالم اس کے بعد اس کے پاس آسکتا تھا اور حذیفہ بھی اس کام سے ناراض نہ ہوتا عائشہ بھی یہی کام کرتی تھی اگر کوئی شخص اس کے پاس آنا چاہتا تو وہ اپنی بھانجیوں یا بہنوں سے کہہ دیتیں کہ اس شخص (اگر بڑا ہو تو) کو پانچ دفعہ دودھ پلائیں اس کے بعد وہ حضرت عائشہ کے گھر بغیر روک ٹوک کے داخل ہوتا تھا لیکن ام سلمہ اور پیغمبرؐ کی دوسری بیویوں نے اس حکم کو قبول نہ کیا۔ انکی نظر میں بڑوں کو دودھ پلانا صحیح نہیں تھا صرف بچے کو دودھ پلایا جاسکتا تھا۔^(۲) لیکن ہماری نظر میں یہ واقعہ کئی وجوہ سے صحیح نہیں ہے۔

۱۔ مسلم اور بعض دوسروں کی روایات سے معلوم ہوتا ہے کہ سالم کا واقعہ اس کے بلوغ کے وقت اور سورہ احزاب کی آیت ”ادعوہم لابانہم“ کے نزول کے بعد پیش آیا یعنی تقریباً پیغمبرؐ جہی میں، لیکن یہ نفل ایک تاریخی اشکال رکھتی ہے حتیٰ کہ خود مسلم نے اپنی صحیح میں جنگ بدر میں سالم کے موجود ہونے کی صراحت کی ہے۔^(۳)

(۱) مسند احمد ج ۲ ص ۲۹۹۔

(۲) صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۸۸، مسند احمد ج ۶ ص ۲۵، منتخب کثر العمل اس کے حوالے پر ج ۲ ص ۳۸۶ موطا (تویر الملوک کے ساتھ مطبوعہ) ج ۲ ص ۱۱۵، سنن نسائی ج ۶ ص ۱۰۴، ۱۰۶، اسد الغابہ ج ۲ ص ۲۳۹، طبقات ابن سعد (مطبوعہ سلور) ج ۸ ص ۲۵۱، ۲۵۲، الاصابہ ج ۲ ص ۷، سنن ابن ماجہ ج ۱ ص ۳۵، تہذیب الاسماء ج ۱ ص ۳۶۱، سنن داری ج ۲ ص ۱۵۸، بحوالہ تحف اللہ ص ۳۰۵، ۳۰۶، معارف عثمانی ج ۷ ص ۳۹۰، ۳۹۱۔

(۳) صحیح مسلم ج ۳ ص ۱۸۸ موطا (تویر الملوک کے ساتھ مطبوعہ) ج ۲ ص ۱۱۵، اسد الغابہ ج ۲ ص ۲۳۹، طبقات ابن سعد ج ۸ ص ۲۵۱، سنن ابن ماجہ ج ۱ ص ۳۵، تہذیب الاسماء ج ۱ ص ۳۶۱، بحوالہ تحف اللہ ص ۳۰۶۔

حتیٰ کہ اس بارے میں روایات تصریح کرتی ہیں کہ سالم نے رسالتاً^۱ سے پہلے مدینہ ہجرت کی اور پیغمبر اکرمؐ کے پہنچنے سے پہلے "قبلہ" میں مہاجرین کی امت کی۔^(۱) لہذا سالم آیت "ادھوہم لا بانہم" کے نزول سے کئی سال پہلے بالغ ہو چکا تھا اور ایسے کام انجام دے سکتا تھا جو صرف بزرگ اور با شخصیت لوگ ہی انجام دے سکتے تھے جیسے مہاجرین کی امت کرنا۔

۲۔ بعض روایات تصریح کرتی ہیں کہ حذیفہ کی بیوی نے سالم کو پانچ دفعہ دودھ پلایا اور بعض روایات میں ہے کہ اس نے اسے پانچ دن دودھ پلایا (موطا و غیرہ کی طرف رجوع کریں) اور بعد میں حضرت عائشہ جب چاہتی کوئی اس کے گھر بغیر روک ٹوک کے آسکے تو حکم دیتی اسے پانچ مرتبہ دودھ پلایا جائے جبکہ خود حضرت عائشہ نقل کرتی ہیں کہ حیوان کے ذریعے کھائے جانے والے صحیفہ میں دس مرتبہ دودھ پلانے کی تعداد تھی نہ کہ پانچ مرتبہ۔

۳۔ خود حضرت عائشہ نے کئی موارد میں اصرار کیا ہے کہ بڑوں کو دودھ کی مقدار دس دفعہ ہے، یہی وجہ ہے کہ ابن قتیبہ کہتا ہے "۔۔۔ رضاع کثیر دس دفعہ ہے یہ ابن اسحاق کی غلطی ہے۔"^(۲) لیکن کیوں ابن اسحاق کی غلطی ہو اور حضرت عائشہ کی نہ ہو؟

۴۔ روایات میں آیا ہے کہ پیغمبر اکرمؐ نے حذیفہ کے غلام سالم اور ابو سعیدہ جراح کے درمیان بھائی چارہ کا محمد و عیمان باندھا۔^(۳) دوسری روایات میں یہ محمد و عیمان سالم اور حضرت ابو بکر کے درمیان ذکر ہوا ہے۔^(۴) اور واضح ہے کہ دوہم عمر شخصوں کے درمیان عیمان اخوت باندھا۔

(۱) طبقات ابن سعد ج ۱ ص ۲۲۶ اور ج ۳ ص ۳۱۱ الاصابہ ج ۲ ص ۶۰ اسد الغابہ ج ۲ ص ۲۳۵ الاستیعاب (الاصابہ کے حوالے پر) ج ۲ ص ۵۰ تہذیب الاسماء ج ۱ ص ۲۶۶۔

(۲) ترمذی حنفی الحدیث ص ۳۳۔

(۳) طبقات ابن سعد ج ۳ ص ۳۱۰۔

(۴) الاستیعاب (الاصابہ کے حوالے پر) ج ۲ ص ۵۰ ترمذی حنفی الحدیث ص ۳۶۶۔ ۳۰۸۔

جانتے اور روایات میں بھی اسکی تصریح موجود ہے کہ پیغمبرؐ بھائی چارے کا پیمانہ ہم سن افراد کے درمیان باندھا کرتے تھے^(۱) اور یہ بات قرین قیاس نہیں لگتی کہ پیغمبرؐ ایک یوڑے اور بچے کے درمیان برادری کا پیمانہ باندھیں۔ یہ اس یوڑے کی توہین کے علاوہ کچھ نہیں ہے۔

۵۔ بعض روایات سے ظاہر ہوتا ہے کہ سہلہ بنت سہیل نے سالم کو دودھ پلانے سے انکار کر دیا چونکہ وہ بڑا تھا پیغمبرؐ اکرمؐ نے اسے خبر دی کہ: ”جانتی ہے۔۔۔“ اور کچھ نہ فرمایا پیغمبرؐ نے اپنے جواب میں نہ سہلہ کی مشکل دور کی اور نہ اس کی حیرانی کا سد باب کیا کیونکہ ظاہراً سہلہ یہ سمجھی تھیں کہ بڑوں کو دودھ خود بدن سے پلانا ہوگا جبکہ سالم اس کے لیے ناخرم تھا اور اس کے لیے یہ بات ناقابل برداشت تھی کہ سالم مرد ہو کر اس کے سینے سے مدد لگا کر دودھ پئے اور وہ کچھ رنج تھیں کہ یہ حرام کام ہے اور وہ یہ کام نہیں کر پائے گی۔

اور یہ احتمال کہ ”سہلہ کا دودھ کسی برتن میں لے لیا گیا ہو جسے سالم نے پی لیا ہو“ بھی مذکورہ بالا مشکل کو حل نہیں کرتا کیونکہ پیغمبرؐ جواب میں سہلہ سے یہ کہہ کر اس کے تعجب کو دور کر سکتے تھے کہ ”دودھ پلانے کا مطلب بدن سے پلانا نہیں ہے بلکہ برتن وغیرہ سے پلانا مقصود ہے“ لیکن پیغمبرؐ نے یہ کام نہیں کیا۔

۶۔ آخری وجہ یہ کہ حضرت عائشہؓ نے پیغمبرؐ کی بیویوں کے خلاف استدلال قائم کرتے ہوئے آیت رضاع کبیر سے استفادہ کیوں نہیں کیا کہ جس میں بڑوں کو دودھ پلانا جائز قرار دیا گیا تھا اور کیوں اس نے صرف حذیفہ کے ظالم سالم والے واقعہ کے ذکر پر اکتفاء کیا؟ اور کیوں پیغمبرؐ کی بیویوں نے اس کے اس استدلال کو قبول نہیں کیا؟ اور کیوں انہوں نے

(۱) ہماری تصحیح من سیرۃ النبی ﷺ ج ۲ ص ۶۰ کی طرف رجوع کریں۔

(۲) ابویں مختلف الحدیث ص ۳۰۸۔

رضاع کبیر والے حکم کو سالم کے ساتھ خاص سمجھا؟ اور کیوں انہوں نے اس حکم کو ہر مورد کے لیے عام نہیں سمجھا؟ کیا وہ یہ سمجھتی تھیں کہ حضرت عائشہ کی بات نادرست ہے لیکن خوف یا اس کی قدرت کی رعایت کی وجہ سے اسکی غلطی کی نشاندہی کرنے کی قدرت نہیں رکھتی تھیں؟ یا انہیں سالم والے واقعہ اور تاریخی اشتباہات کے بارے میں خبر نہیں تھی یا اس قسم کے دوسرے سوالات؟

ایک پالتو جانور کا واقعہ صحیح ہے،

اس کے باوجود ہم بعید نہیں سمجھتے کہ پیغمبرؐ کی وفات کے بعد جب لوگ خلیفہ کے لیے معصوف کھنے میں مصروف تھے تو گھریلو حیوان نے صحیفہ کی بعض لکھی ہوئی آیات کھالی ہوں۔ ” اس وقت حضرت عمرؓ کے کاجب آیات کھ رہے تھے اور کاجب حضرت عثمانؓ تھے ایک پالتو جانور آیا اور اس نے اس صحیفہ کو کھالیا۔“ (۱) اس مذکورہ بالا نقل سے پتہ چلتا ہے کہ یہ ایک انفرادی واقعہ تھا۔ کیونکہ پیغمبرؐ کی زندگی میں تو آیات لکھنے والے کاجب مخصوص تھے اور حافظ بھی مخصوص تھے، حتیٰ کہ بعض صحابہ نے اپنے لیے مخصوص مصاحف کھ رکھے تھے، اور شاید حضرت عائشہ نے اس واقعہ کے نقل کرنے میں وقت گزرنے کی وجہ سے اشتباہ کیا ہو اور جو واقعہ حضرت عمرؓ کے دور میں ہوا ہے اسے اس سے پہلے والے زمانے کی طرف نسبت دے دی ہو اور شاید حضرت عمرؓ اور حضرت عثمانؓ کو اس غیر ذمہ دارانہ حتم سے بچانے کی خاطر اس واقعہ کی نسبت پیغمبرؐ کے زمانے کی طرف دے دی ہو اور بھی کئی احتمالات دیئے جاسکتے ہیں۔

(۱) کتاب سلیم ابن قیس ص ۹۹، اسحاق طبری ج ۱ ص ۲۲۲، الاصل ابن شاذان ص ۲۲۰، تل سنت سے منقول۔

سورہ احزاب سورہ بقرہ کے برابر تھی۔

- ۱۔ حضرت عائشہ کہتی ہیں کہ نبی اکرمؐ کے زمانے میں سورہ احزاب کی ۲۰۰ آیات پڑھی جاتی تھیں، اور راعب کے بقول ایک سو آیات تھیں^(۱)۔
- ۲۔ حضرت عمرؓ، ابی ابن کعب اور حکمرہ سے منقول ہے " کہ سورہ احزاب سورہ بقرہ کے برابر تھی یا اس سے بڑی تھی اور آیت رجم بھی اس میں تھی " اسی طرح منقول ہے کہ حذیفہ نے کہا " — میں نے سورہ احزاب پیغمبرؐ سے سیکھی اور بعد میں اسکی ستر (۷۰) آیتیں بھول گیا اور پھر ہرگز انھیں نہ پاسکا۔ " ہم ان سابقہ دعویٰ کے جواب میں کہیں گے۔

(۱) اللہ تعالیٰ ج ۲ ص ۲۵۰ البیان لاحکام القرآن قرطبی ج ۳ ص ۳۴۰ الدر المنثور ج ۵ ص ۱۸۰ ابی حبیہ سے (اللعنات ابن ابیہاری اور ابن مردیہ سے منقول، مناقب العرفان ج ۱ ص ۲۵۰، البیان اعلیٰ غوثی ص ۵۷، محاضرات الادب ج ۲ جزء ۳ ص ۳۳۳۔

(۲) مسند رک حاکم ج ۲ ص ۳۵۹، تفسیر مسند رک ذہبی (حلیہ پر) ج ۱، الفی ج ۱ ص ۲۳۳، ۲۳۵ (روایت کو صحیح سمجھا ہے) ذکر اخبار الامم ج ۲ ص ۳۲۸ اور ج ۱ ص ۲۹۳، مسند احمد ج ۵ ص ۱۳۲، مصنف عبدالرزاق ج ۳ ص ۳۹۵ اور ج ۴ ص ۱۳۰، السنن الکبریٰ بیہقی ج ۸ ص ۲۱۰، البیان لاحکام القرآن ج ۲ ص ۲۴۰ اور ج ۳ ص ۱۱۳، احتجاج ج ۱ ص ۲۲۲، البرهان در کشفی ج ۲ ص ۳۵، کنز سلیم ابن قیس ص ۹۹، البیہار ج ۸ ص ۳۱، نیل الاوطار ج ۴ ص ۲۵۳، ۲۵۵، صحیح ابن حبان، احمد اور الکثیر میں طبرانی سے منقول، کنز العمال ج ۲ ص ۳۵۹ اور اس کا منتخب مسند احمد کے حلیہ پر ج ۲ ص ۳۳۰، اللہ تعالیٰ ج ۲ ص ۲۵۰، کشف ج ۳ ص ۵۱۸، اصول سرخسی ج ۹ ص ۵۹، الدر المنثور ج ۵ ص ۱۵۹، علیاسی، سعید ابن منصور، دار قطنی، ابن مردیہ اور الخطیبا حلیہ سے منقول، بحوث فی تاریخ القرآن و علومہ ص ۲۱۵، التفسیر فی علوم القرآن ج ۲ ص ۲۸۳، ۲۸۵، البیان ص ۲۲۲، مناقب العرفان ج ۲ ص ۱۱۔

(۳) الدر المنثور ج ۵ ص ۱۸۰، الايضاح فضل ابن خازن ص ۲۲۱۔

ایک تو یہ کہ، مذکورہ بالا روایتیں اس سورہ کی آیات کی تعداد میں یک زبان نہیں ہیں ہر ایک نے تعداد جدا ذکر کی ہے اور یہی انکے صحیح نہ ہونے پر شاہد ہے ملاحظہ فرمائیے اس سورہ میں سے ستر آیات فراموش کر چکا تھا گویا یہ سورہ ایک سو تین جملے آیات پر مشتمل تھی جبکہ حضرت عائشہ نے تعداد دو سو بیان کی ہے اور راجب نے ایک سو اور حضرت عمر اور ابی نے اس سورہ کو مقدار میں سورہ ہجرہ کے برابر یا اس سے طولانی ذکر کیا ہے حالانکہ سورہ ہجرہ دو سو چھیالیس آیات پر مشتمل ہے

دوسرا یہ کہ، یہ کہتے ہیں کہ آیت رجم سورہ احزاب میں تھی تو پھر کس وجہ سے حضرت عمر اس آیت کو مصحف میں لکھنے سے بچھڑاتے تھے اور اس سے ڈرتے تھے کہ لوگ کہیں گے عمر نے قرآن میں دخل اندازی کی ہے؟ اور کیوں جب حضرت عثمان نے یہ کام شروع کیا تو اس آیت کو قرآن میں نہیں لکھا؟ کیا وہ بھی یہ کام نہیں کر سکتے تھے؟ حالانکہ آیت ابھی تک معروف تھی اور محفوظ حتیٰ کہ اس آیت کی قرائت ابی ابن کعب سے بھی منقول ہے اور ابی ہی مصاحف کے کاتبوں پر آیات کی اہم کرتے تھے تو ابی نے کیوں اس آیت کی اہم نہیں کروائی؟ کیا خزیمہ یا ابو حذیمہ انصاری کی گواہی تو سورہ برائت کی آخری دو آیات لکھنے کے لیے کافی تھی لیکن حضرت عمر اور ابی کی گواہی کو کافی نہیں سمجھا گیا؟ کیا یہ دونوں عام گواہوں سے بھی کمتر تھے؟

تیسرا یہ کہ، ابی ابن کعب سے ایک روایت منقول ہے کہ جو کچھ سورہ احزاب سے گم ہوا وہ مرفوع ہو گیا، جبکہ حضرت عمر سے منقول روایت میں ہے کہ آپ رجم بہت سی دوسری آیات کے ساتھ ضائع ہو گئی یہ حضرت عمرؓ کے ساتھ چلی گئیں جبکہ حضرت عثمان کے زمانے کے بارے میں دوسری نصوص سے پتہ چلتا ہے کہ قرآن جمع کرنے والے اس سے زیادہ آیات جمع نہ کر سکے جو کہ موجودہ مصحف میں موجود ہیں یا یہ کہ سورہ احزاب کا حافظ اس سے ستر آیات بھول چکا تھا ان نصوص کا مطلب یہ ہے کہ جو کچھ انہوں نے لکھا وہ اٹھایا نہیں گیا تھا اور اٹھایا

(رفع کرنا) کا مطلب تلاوت کا غسوخ ہونا ہے، لیکن حضرت عمرؓ نے ”دفع“ کی بجائے ”ذہب“ کہا ہے جس کے معنی چلے جانے کے ہیں جو کہ ”دفع“ کے معنی سے مناسبت نہیں رکھتا اسی طرح دوسری نصوص جن میں آیا ہے کہ حضرت عثمانؓ کے زمانے میں قرآن جمع کرنے والے اس سے زیادہ آیات جمع نہیں کر سکے بھی ”دفع“ کے ساتھ مناسبت نہیں رکھتیں۔

چوتھا یہ کہ، کیوں صحابہ اور حضورؐ کے کاتبوں نے سورۃ احزاب کی بھولی ہوئی آیات کو نہیں لکھا؟ یہ کیسے ہوا کہ سب صحابہ ایک سورہ کی اتنی زیادہ آیات کو بھول گئے اور سب حضرت جبرائیلؑ کے ذریعے نازل ہونے والی سورۃ احزاب کی آیات کو بھلا بیٹھے اور کسی کو بھی یاد نہ آسکیں سوائے یوڑھے اور یوڑھی سے متعلق رجم والی آیت کو، جو کہ یقیناً قرآن سے نہیں ہے ان سب سوالوں کے ساتھ اصل بات اپنی جگہ پر باقی ہے کہ ہم ”نسخ تلاوت کو سرے سے قبول ہی نہیں کرتے۔“

حضرت عمر ابن خطاب کی نظر میں آیہ رجم،

روایت میں ہے کہ حضرت عمرؓ کا نظریہ تھا کہ آیت رجم قرآن میں لکھی نہیں جاسکتی جبکہ یہ قرآن کی آیت ہے، حضرت عمرؓ کی نظر میں آیت رجم یوں ہے، ”اذا دنیا الشيخ و الشیخۃ“^(۱) ”فارجموہما البتۃ نکالا من اللہ واللہ عزیز حکیم“ یا اس جیسی عبارت یعنی اگر یوڑھا اور یوڑھی زنا کریں تو انھیں یقیناً سنگسار کرو۔ حضرت عمرؓ کہتے ہیں کہ ”اگر یہ خطرہ نہ ہوتا کہ لوگ کہیں گے حضرت عمرؓ نے کتاب خدا میں اضافہ کیا ہے۔“

(۱) توجہ کریں - دنیا - کے بعد قاضی الفیض و الفیضی قاضی ام ظہر موجود ہے پھر بھی دنیا صحیح لایا گیا ہے گویا عربی ادبیات کے لحاظ سے تصحیح استعمال کا ارتکاب کیا گیا ہے مثل لغت الکونین (ابراہیم)۔

۱۔ اہل سنت ابن حبان راج ۱ ص ۲۳۹، صحیح بخاری راج ۳ ص ۱۵۴، ۱۵۳، ۱۵۲، سنن داری راج ۲ ص ۱۵۹، صحیح مسلم راج ۵ ص ۱۱۲، طبقات ابن سعد راج ۲ ص ۲۲۲، الخلیج راج ۱۱ ص ۲۲۵، ۲۲۶، مسند احمد راج ۱ ص ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۶، ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸، ۱۷، ۱۶، ۱۵، ۱۴، ۱۳، ۱۲، ۱۱، ۱۰، ۹، ۸، ۷، ۶، ۵، ۴، ۳، ۲، ۱، سنن ابی داؤد راج ۲ ص ۱۳۵، مسند طحاوی ص ۱۶، سنن ابن ماجہ راج ۲ ص ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶،

(۴) فوری طرح الرحموت پر جامعہ المستملی ج ۲ ص ۴۵۰۔

اسی طرح حضرت عمر کے کلام سے ظاہر ہوتا ہے وہ اس آیت کو مصحف میں لکھنا جائز سمجھتے تھے اور (اگر بالفرض نسخ ثلاث صحیح ہو اگرچہ حقیقت میں صحیح نہیں ہے) حضرت عمر اس آیت کو فسوخ الملوہ نہیں سمجھتے تھے حضرت عمر اپنے نظریے کو ثابت کرنے کے لیے پیغمبر اکرمؐ کے، اپنے اور حضرت ابو بکر کے رجم کرنے سے استدلال کرتے تھے دوسری روایات میں حضرت عمر کہتے ہیں کہ تم نے آیہ رجم کے بارے میں دھوکہ نہیں کھایا جیسا یہ آیت دوسری آیات کے ساتھ نازل ہوئی تھی اور ہم نے اسے مصحف میں پڑھا لیکن پیغمبر اکرمؐ کی وفات کے ساتھ بہت سی آیات ضائع ہو گئیں اور آیہ رجم کی دلیل یہ ہے کہ پیغمبر خداؐ، ابو بکر اور میں نے آیت کے مطابق عمل کیا اور رجم کا حکم ہم نے جاری کیا۔^(۱) البتہ آیت رجم کو ایک روایت میں امام صادقؑ سے بھی نقل کیا گیا ہے۔^(۲) ابن اشد سے منقول ہے کہ، حضرت عمر یہ آیت لے کر آئے تاکہ زید اسے مصحف میں لکھے لیکن زید نے لکھنے سے انکار کر دیا یا کیونکہ حضرت عمر تنہا تھے اور آیت ایک شخص کی گواہی سے ثابت نہیں ہو سکتی تھی۔^(۳) لیکن ہم اس دعویٰ کو نہیں مان سکتے کیونکہ جیسا کہ بیان ہو چکا پیغمبرؐ کے دور میں وحی لکھنے والے مخصوص کاتب تھے کہ جو مصحف لکھتے تھے اور حضورؐ کے زمانے میں کچھ صحابہ نے بھی اپنے لیے مصحف لکھ رہے تھے اور حافظ تھے جو قرآن حفظ کرتے تھے اور کوئی آیت بھی ایسی نہیں تھی جو لکھی نہ گئی ہو اور اگر دیکھتے ہیں کہ زید اس آیت کے لکھنے سے انکار کرتا ہے تو اس لیے کہ اس کا صرف حضرت عمر تنہا دعویٰ کرنے والے تھے اور کسی نے بھی اس پر حضرت عمرؓ کی تائید نہیں کی لہذا معلوم ہوتا ہے کہ یہ جملہ آیت نہیں ہے۔^(۴)

(۱) المصنف صفحہ ۱۷۷ ص ۳۲۰۔

(۲) کافی ج ۷ ص ۱۷۷، التذیب طوسی ج ۱ ص ۱۰۲، من لا یحضرہ الفقیہ ج ۳ ص ۲۶، وسائل ج ۱۸ ص ۳۳۷، تخریج المصنوع ج ۱ ص ۱۸۵، التبیان ج ۱ ص ۱۳، بحار ج ۸۹ ص ۷۲، تفسیر الصراط المستقیم ج ۱ ص ۳۷۷۔

(۳) الاذکار ج ۱ ص ۵۸ فتح الباری سے منقول۔

(۴) الاذکار ج ۱ ص ۵۸ المصاحف ابن اشد سے منقول۔

صرف یہ کہا جا سکتا ہے کہ حضرت عمر کو اس کے قرآن میں لکھے جانے کا بڑا شوق تھا، ہر آیت کے بارے میں مذکورہ بالا لکھنے کے علاوہ آیت رجم کے رد پر ہم مندرجہ ذیل دلیلیں ذکر کرتے ہیں۔ پہلی تو یہ کہ، اس عبارت نے رجم کو صرف یوڑے مرد و عورت پر ثابت کیا ہے اگرچہ وہ محسن نہ ہوں، اور جب ہم نے اس حکم کو احسان اور جیون ساتھی کے موجود ہونے کے ساتھ مقید کر دیا تو پھر اس عبارت میں کوئی نئی چیز باقی نہیں رہ جائے گی کیونکہ محسن پر رجم ثابت ہے چاہے جو ان ہو یا یوڑھا لہذا بعض نے اہم صادقؓ کی اس بارے میں روایت کو تھیہ کے موارد میں سے قرار دیا ہے۔^(۱)

”جزری“ آیت رجم کے بارے میں لکھتا ہے ”۔ مجھے اس عبارت کی نفی کے بارے میں کوئی تردید اور شک نہیں ہے کیونکہ جو بھی یہ جملہ پہلی دفعہ سنے اس کے ذہن میں یہی آئے گا کہ یہ جملہ من گھڑت ہے اور فصاحت و بلاغت کے اعلیٰ درجے پر قائم کلام خدا کے ساتھ قابل موازنہ نہیں ہے“ اس کے علاوہ یہ عبارت مطلوبہ قیاس کے لئے کافی نہیں کیونکہ سنگسار کرنے (رجم) کی ایک شرط شوہر یا بیوی کا ہونا بھی ہے اور ”شیخ“ لغت میں اسے کہا جاتا ہے کہ جو چالیس سال کی عمر کو پہنچ چکا ہو جبکہ اس عبارت کا مطلب یہ ہے کہ یوڑے زبانکار کو سنگسار کیا جائے گا اگرچہ اس نے شادی ہی نہ کی ہو، اور جوان مرد اگرچہ اس نے شادی کی ہو زنا کرے تو اسے سنگسار نہیں کیا جائے حقیقت یہ ہے کہ یہ کلام اور حکم اس قابل ہی نہیں کہ اسے کتاب خدا کی طرف نسبت دی جائے۔^(۲)

دوسری یہ کہ، دوسری روایات سے پتہ چلتا ہے کہ حضرت عمر کو معلوم تھا کہ آیت رجم سے متعلق حکم نہیں ہے لیکن چاہتا تھا کہ موضوع کی اہمیت کی خاطر اسے مصحف میں لکھے کیونکہ

(۱) ان عوامل میں سابقہ موضوع کی بات ہوئی ہے کلمۃ النبل ج ۱ ص ۱۶۶، تعلیقات مولانا غلام رضا بر تفسیر الصراط المستقیم ج ۱ ص ۳۳۰۔

(۲) اللہ علی المذاہب للاربعہ ج ۳ ص ۲۵۹۔

وہ خیال کرنا تھا کہ شاید لوگ بوڑھوں پر ترس کھائیں اور ایسے افراد کی شخصیت کی وجہ سے ان پر رجم کا حکم جاری نہ کیا جاسکے لہذا چاہتا تھا کہ تاکید کے ساتھ یہ حکم لکھوا دے تاکہ آنے والے اس حکم کو چھوڑ نہ بیٹھیں یہ مطلب مندرجہ ذیل روایات سے بستر طور پر ظاہر ہو جاتا ہے۔

۱۔ حضرت عمر چاہتے تھے اپنی، عبدالرحمن ابن عوف اور فلان فلان کی گواہی مصحف کے حاشیہ میں لکھے کہ: پیغمبرؐ نے رجم کا حکم جاری کیا اور ان کے بعد والے غلطی نے بھی یہی کام کیا جبکہ آئندہ ایسے لوگ آئیں گے جو رجم اور دھال کو جھٹلائیں گے۔^(۱)

۲۔ حضرت عمر کیا کرتے تھے اگر کتاب خدا میں کسی چیز کے بڑھائے جانے کا خوف نہ ہوتا تو رجم کا حکم مصحف میں لکھ دیتا کیونکہ مجھے خطرہ ہے کہ ایسی اقوام آئیں گی جو اس حکم کو کتاب خدا میں نہ پاکر اس کا انکار کر دیں گی۔^(۲) لہذا معلوم ہوتا ہے کہ خود حضرت عمر اس عبارت کو قرآن سے نہیں سمجھتے تھے۔ بلکہ مصحف میں لکھ کر اس حکم کو محفوظ کرنا چاہتے تھے اور ان کا یہ کام شرابی اور اہل عراق کے میقات والے مسئلہ میں اس کے کردار کے مشابہ ہے حسن بصری سے منقول ہے کہ حضرت عمر بڑی کوشش کرتے تھے کہ مصحف میں لکھیں کہ رسول خداؐ نے شراب خور کو (۸۰) اسی کوڑے لگوائے اور اہل عراق کے لینے " ذات عرق " کو میقات کے طور پر معین فرمایا۔^(۳)

تیسری یہ کہ، اس جگہ پر آبپاری کہتا ہے "۔۔۔ اگر واقعاً حضرت عمر نے اس عبارت کو قرآنی آیت کے عنوان سے پیغمبرؐ سے سنا ہوتا تو پھر اسے مصحف میں لکھے بغیر کبھی چین سے

(۱) مسند احمد ج ۱ ص ۲۲، کنز العمال ج ۵ ص ۲۳۸، مسند احمد، ابویعلیٰ اور بیہ سے منقول۔

(۲) صحیح ترمذی ج ۲ ص ۲۸، سنن بیہقی ج ۸ ص ۲۲۴، کنز العمال ج ۵ ص ۲۳۹-۲۴۰۔

(۳) العصف ج ۴ ص ۳۸۰-۳۶۹۔

نہ بیٹھے، کیا کسی اور نے بھی حضرت عمر کے علاوہ آنحضرتؐ سے یہ جملہ سنا تھا تاکہ حضرت عمر کے اس دعویٰ پر شاہد بنے کیونکہ تنہا حضرت عمر کی گواہی کافی نہیں تھی؟ اور یہ مسئلہ صحابہ کی حقیقت طلب طبیعت سے بھی مناسبت نہیں رکھتا یا یہ پیغمبرؐ کے واقعات اور قاریوں اور اسی طرح عقل سلیم سے بھی منافات رکھتا ہے جبکہ ہم کہتے ہیں کہ قرآنی بحثوں میں صرف وہ لوگ پڑیں جو صاحبان عقل سلیم ہوں۔^(۱)

چوتھی یہ کہ: یہ دلیل دعویٰ سے اخذ ہے اور غلطیہ کے حقائق کو دور کرنا ہمارے لیے ممکن نہیں ہے ایک طرف سے تو حضرت عمر ڈرتے ہیں کہ لوگ اصل ہی سے حکم رجم کے منکر ہو جائیں گے لہذا کہتے ہیں کہ پیغمبرؐ، ابوبکر اور خود میں نے یہ حکم جاری کیا اور دوسری طرف سے اپنی بات کے ثابت کرنے کے لیے ایسی دلیل لاتے ہیں کہ جو صرف شیخ اور شیعہ (پوڑھے اور پوڑھی) کے رجم کو ثابت کرتی ہے اور اس کا خود حضرت عمر کو علم ہے کہ لوگ اس کی دلیل کا انکار کریں گے اور کہیں گے کہ حضرت عمر نے کتابِ خدا میں دخل اندازی کی ہے اور اس میں ایسی چیز زیادہ کی ہے جو اس میں نہیں تھی لہذا حضرت عمر اپنے حکم کو پیغمبرؐ پر نازل کیا جانے والا حکم خدا سمجھتے ہیں نہ کہ قرآن کی آیت ذیل کی روایت اس مطلب کی بستر وضاحت کرتی ہے، عبدالرحمان ابن عوف سے منقول ہے کہ اس نے کہا عمر ابن خطاب ایک دن لوگوں کو خطبہ دے رہے تھے تو میں نے انہیں کہے سنا، بعض لوگ کہتے ہیں کہ حکم رجم کیا ہے؟ اب جبکہ کتابِ خدا میں "جلد" (کوڑے مارنا) آیا ہے، حالانکہ خود پیغمبرؐ نے رجم (مگساری) کا حکم جاری کیا اور آنحضرتؐ کے بعد ہم نے بھی یہ حکم جاری کیا اگر یہ خطرہ نہ ہوتا کہ لوگ کہیں گے عمر نے کتابِ خدا میں دخل اندازی کی ہے اور اس میں کسی چیز کا اضافہ کیا ہے تو میں جس طرح یہ حکم نازل ہوا ہے اسی طرح قرآن میں لکھ دیجئے^(۲)

(۱) تاریخ القرآن آمباری ص ۴۷۔

(۲) الدر المنثور ج ۵ ص ۱۸۰ احمد و نسائی سے منقول۔

مذکورہ بالا روایت سے تو پتہ چلتا ہے کہ حضرت عمر کے زمانے میں بھی کچھ لوگ خود رجم کے منکر تھے اور اس بارے میں حکم خدا ”جلد“ (کوڑے مارنے) کو سمجھتے تھے اور انکی دلیل قرآن تھا لہذا بوڑھے افراد کی طرف سے اس حکم کے انکار کا زیادہ امکان پایا جاتا تھا لہذا حضرت عمر بھی بوڑھوں کے لیے اس حکم کے ثبوت کا سختی سے دفاع کرتے ہیں اور اس کام کی صلت بھی معلوم ہو جاتی ہے^(۱) لیکن روایت کے آخر میں ہے، جیسا کہ نازل ہوا اس سے پتہ چلتا ہے کہ حضرت عمر اسے قرآنی آیت سمجھتے تھے مگر یہ احتمال دیا جائے کہ انکی مراد رجم کے شرعی حکم کا پیغمبرؐ پر نازل ہونا ہے نہ قرآنی آیت کے عنوان سے یا انکی مراد سابقہ انبیاء پر اس حکم کا نزول ہو لیکن یہ احتمال بعید ہے البتہ واضح رہے کہ یہاں پر نفع ظاہر سے تحسک نہیں کیا جاسکتا کیونکہ زید نے اس کو ایک گواہی کی وجہ سے آیت ماننے سے انکار کر دیا تھا اور اگر یہ فسوخ السلاۃ آیت ہوتی تو سرے سے قبول ہی نہ کی جاتی اگرچہ گواہیں متعدد ہوئیں۔

ایک معقول احتمال،

البتہ بعید بھی نہیں کہ پیغمبر اکرمؐ نے بوڑھے اور بوڑھی کے زنا پر رجم کا حکم بیان کیا ہو بشرطیکہ وہ محسن (شادی شدہ) ہوں اور یہ بھی اس لیے کہ اس لحاظ سے سن کوئی دخلالت نہیں رکھتا لیکن یہ پیغمبرؐ سے مروی ایک روایت ہوگی نہ کہ قرآن کی آیت اور ظاہر آ زید ابن ثابت کا نظریہ بھی یہی تھا، زید سے منقول ہے کہ ”میں گواہی دیتا ہوں کہ پیغمبرؐ خدا فرماتے تھے اگر بوڑھا اور بوڑھی زنا کریں تو ھیٹنا انھیں سنگسار کیا جائے۔“^(۲)

(۱) یہاں یہ سوال پیش آتا ہے کہ اگر علیؑ حضرت عمرؓ سے اس حکم کا پتہ تھا اور انکی تہذیبی سے ڈرتا تھا تو کیوں اس نے مسلم شرعی احکام اور پیغمبرؐ سے ثابت شدہ موضوعات کو جیسے صحیح ”سی علی غیر اصل کا اعلان و اقامت سے حذف کرنا وغیرہ کو تہذیبی کیا انداز ۳۳ دلائل الصدوق اور دانش ولا جہاد وغیرہ کی طرف رجوع کریں۔

(۲) سنن بیہقی ج ۸ ص ۲۳۱، سنن درامی ج ۲ ص ۱۷۷، مسند احمد ج ۵ ص ۱۸۲، النبی ج ۱ ص ۲۳۵۔

زید نے اس وقت یہ بات کی تھی جب بھول ان کے یہ آیت اسکی نظروں سے گذر چکی تھی لیکن اس نے اسے معصوف میں نہ لکھا یعنی زید اسے پیغمبرؐ کی حدیث سمجھتا تھا۔ اسے "آیت" کہنا راویوں کی روایت ہے اور یہ بھی بعید نہیں ہے کہ زید معتقد ہو کہ یہ حکم صرف رسول خداؐ پر نازل ہوا اور انہی کے ساتھ خاص ہو۔ اس کے علاوہ "رجم" والی روایت پر درج ذیل اعتراضات وارد ہوتے ہیں۔

۱۔ "آیت دجم" کے نقل کرنے میں روایات کی عبارات مختلف ہیں۔

۲۔ عبارت میں نحوی غلطی اسکے قرآن مجید سے دور ہونے کی علامت ہے۔

۳۔ حضرت عمرؓ نے کس مناسبت سے یہ عبارت پیش کی اس سلسلہ میں راوی بہت اختلاف کا شکار ہیں۔

تورات میں بوڑھوں کے رجم کی آیت،

بوڑھوں کے رجم کی آیت تورات میں ہے اور زید سے منقول ایک تفصیلی روایت میں تورات کی رجم والی آیت کا ماجرا یوں ذکر ہوا ہے: عید کے دو بوڑھے یہودی زنا کے مرتکب ہوئے فیصلہ کے لیے پیغمبرؐ کے پاس آئے تو حضرتؐ نے فرمایا تورات میں ان کے لیے سنگساری کا حکم ہے تو انہوں نے تورات میں اس قسم کے حکم کی موجودگی سے انکار کر دیا تو حضرتؐ نے خود یہودیوں میں سے سب سے بڑے تورات کے عالم کو طلب فرمایا اور اسے قسم دی تاکہ وہ اس بارے میں تورات کا حکم بیان کرے اس نے کچھ تردد کیا پیغمبرؐ نے پھر اسے قسم دی بتاؤ اس نے زبان کھولی اور کہا "اے اللہ! تم حکم یہ ہے اگر بوڑھا اور بوڑھی زنا کریں تو انہیں پھینکا سنگسار کرو۔" تو پیغمبرؐ نے فرمایا "یہ وہی خدا کا حکم ہے انہیں لے جاؤ اور سنگسار کرو۔" (۱) ظاہر یہ ہے کہ یہ ماجرا کسی صحابی نے

کعب الاحبار سے یا کسی ایسے شخص سے جس نے اپنے آپ کو مسلمان ظاہر کیا اور اس نے سمجھ لیا کہ یہ خدا کی وحی ہے اور کہنے والے کی تائید کرتے ہوئے اپنی نیک نیتی اور حسن ظن کی وجہ سے اسے قبول کر لیا البتہ یہ بہترین اور ممکن فرض ہے۔

وہ آیات جو نازل ہوئی اور پھر منسوخ ہو گئیں،

اسی طرح دعویٰ کیا جاتا ہے کہ خدا نے "بُرْ مَعُونَهُ" کے شہداء کے بارے میں کچھ آیات نازل کیں، افس کتابے "ہم کچھ آیات پڑھتے تھے اسکے بعد انکی تلاوت منسوخ ہو گئی اور وہ آیات اس طرح تھیں: "اِنَّا قَدْ لَقِیْنَا رَبَّنَا فَرَضْنَا عَنَّا وَرَضِیْنَا عَنْهُ" اور دوسری روایت میں ہے "وَارِضَانَا" (۱)

مندرجہ ذیل دلیلوں کی وجہ سے یہ دعویٰ بھی باطل ہے۔

پہلی تو یہ کہ، صحیحی نا ہی شخص کتابے اس عبارت میں کلام خدا کے اجاز کا جلوہ دکھائی نہیں دیتا لہذا کہا جاتا ہے کہ اصلی آیات اس طرح نازل نہیں ہوئیں بلکہ قرآنی اسلوب اور نظم کے ساتھ نازل ہوئیں۔ (۲) لیکن یہ دعویٰ کہ آیات کسی اور انداز میں نازل ہوئیں، بغیر

(۱) تاریخ الخلفاء ج ۱ ص ۳۵۳، مجمع بخاری ج ۲ ص ۲۰۱۶، مجمع مسلم ج ۲ ص ۱۳۶، التلک ابن حبان ج ۱ ص ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶

دلیل کے ہے اور اسکی تائید کسی شہد سے نہیں ہوتی اگر آیات کسی اور انداز میں تھیں تو کیوں وہ معجزہ نما کلام ہمارے لیے نقل نہیں کیا گیا کیا یہ سوائے ہمہکنی میں ہتھ مارنے کے اور کچھ ہے؟

دوسری یہ کہ، جیسا کہ بھاری نے روایت کی ہے کہ یہ مفلحوم "بر معونہ" کے شہداء کی زبان حال تھی جسے پیغمبرؐ نے بیان فرمایا، پیغمبرؐ نے لوگوں سے فرمایا "تمہارے ساتھی شہید ہو گئے اور خداوند عالم سے انہوں نے درخواست کی کہ تمہیں خبر دے کہ خدا ان سے راضی ہے اور وہ خدا سے راضی ہیں تو خدا تمہیں یہ خبر دیتا ہے۔" (۱) انس سے دوسری روایت میں ہے "خدا نے جبرائیلؑ کے ذریعے پیغمبرؐ کو خبر دی کہ، شہیدوں نے خدا کی زیارت کی اس حالت میں کہ خدا ان سے راضی تھا اور وہ خدا سے راضی تھا (۲) یا خفاک سے منقول روایت میں اس طرح ہے، جب قرآن کے حافظ "بر معونہ" میں شہادت پائے تو خدا نے انہیں عظیم مرتبہ اور دائمی زندگی عطا کی اور وہ شہادت اور پاک رزق تک پہنچ گئے لہذا انہوں نے کہا، کاش کوئی ہوتا جو ہمارے بھائیوں کو یہ خبر دیتا کہ ہم نے اپنے خدا کو اس حال میں دیکھا کہ وہ ہم سے خوش تھا اور اس نے ہمیں خوش کیا تو خداوند متعال نے کہا، میں تمہاری خبر تمہارے پیغمبرؐ اور تمہارے بھائیوں کو پہنچاؤں گا۔ اس کے بعد خدا نے یہ آیت نازل کی "و لا تحسبن الذین قتلوا - و لا ہم یحزنون" (۳)۔

(۱) صحیح بخاری ج ۳ ص ۲۰، السیرۃ النبویہ ابن کثیر ج ۳ ص ۱۳۶، ابدا و الاصل ج ۲ ص ۵۵، السیرۃ الطیبہ ج ۲ ص ۱۵۲۔

(۲) السیرۃ النبویہ ابن و طلق ج ۱ ص ۲۹۰۔

(۳) اللہ الرحمن ج ۲ ص ۹۵۔

تیسری یہ کہ، فتح طلوت اس معنی میں کہ آیات قرآن، نماز میں قرائت اور جنب کے من کرنے کے احکام سے خارج ہو گئیں۔^(۱) (کہ بعض اہل سنت کے نزدیک یہ احکام ثابت ہیں) بھی بنیادی طور پر باطل ہے اور ہم اس جیسے دعووں کا باطل ہونا پہلے ثابت کر آئے ہیں اگر واقعہ اس طرح کی آیات ہوئیں تو پیغمبر کے کاتب چٹینا انہیں لکھتے اور اگر فسوخ ہو جائیں تو پیغمبر فتح کی اطلاع سب کو دیتے۔

بھولی ہسوتی سورت،

عبداللہ ابن عمر سے منقول ہے کہ "پیغمبر اکرم" نے دو آدمیوں کو دو سورتوں کی تعلیم دی وہ دونوں یہ سور میں پڑھتے تھے یہاں تک کہ ایک دن نماز کے وقت وہ سورتوں کے ایک کلمہ کو بھی یاد نہ کر سکے، صبح جلدی سے رسالتناہ کے پاس آئے اور واقعہ بیان کیا تو پیغمبر نے فرمایا، وہ سور کے غسوخ گئے اور ان کے بارے میں دوبارہ سوچنا ہی نہیں۔^(۲) ابن مسعود سے مزید منقول ہے کہ اس نے کہا "پیغمبر اکرم" نے ایک آیت مجھے تعلیم دی میں نے آیت حفظ کر لی اور اپنے مصحف میں بھی لکھ لی رات کو

(۱) السیرۃ النبویہ ج ۲ ص ۱۵۳، الاحکام آمدی ج ۲ ص ۱۳۰، المستصفیٰ غوثی ج ۱ ص ۳۳، فوج الرحمن بر حلیہ المستصفیٰ ج ۲ ص ۵۵، فتح الباری ج ۱ ص ۲۹۹، ماحل القرآن ج ۲ ص ۱۳، البیان ص ۲۲۳ اصول سرخسی ج ۳ ص ۸۱۔

(۲) البیان فی تفسیر القرآن ص ۲۲۳، الاحکام آمدی ج ۲ ص ۲۰۱، ۲۰۳۔

(۳) فتح الزوائد ج ۱ ص ۱۵۳، مشکل التایید ج ۲ ص ۳۱۴، الاذکار ج ۲ ص ۲۶، لمایع الاحکام القرآن ج ۲ ص ۳۰۰، میرا الاسلام ذمبی ج ۲ ص ۲۸۹ اس کتاب میں آیا ہے کہ یہ حدیث صحیح ہے اور غسوخ اللہ سورہ سے صرف بسم اللہ الرحمن الرحیم کی آیت باقی بچی ہے اور یہ دلیل ہے خدا بسم اللہ کے لکھنے کی اور قرآن کی پوری سورہ ہاتھ سے جا چکی ہے، الدر المنثور ج ۱ ص ۱۰۳، مصنف مدنی ج ۲ ص ۱۰۳، اس کے حلیہ میں اللہ طبرانی ج ۲ ص ۱۵۲ سے منقول۔

جب میں نے مصحف کو دیکھا تو اس میں ٹٹنے کا کوئی اثر نہیں تھا دوسرے دن میں نے اپنے مصحف کو اس آیت سے صاف دیکھا اور ماجرا "منیر" کے سامنے بیان کیا تو آنحضرتؐ نے فرمایا "اے ابن مسعود یہ آیت گزشتہ رات غسوخ ہو گئی اور اٹھالی گئی"۔^(۱) ہم مجبور ہیں کہ ان دو روایات کے الفاظ اور اطراف میں کچھ تحقیق کریں اور احتیاط کے ساتھ اس دعویٰ پر نظر کریں لہذا کہیں گے

پہلا تو یہ کہ، کیا "منیر" نے صرف ان دو افراد کو ان سورتوں کی تعلیم دی تھی یا سب مسلمانوں کو؟ اگر سب کو تعلیم دی تھی تو پھر روایت صرف ان دو کا نام کیوں لیتی ہے جیسے سب کا کیوں نہیں؟ یہ قطعاً محمول نہیں کہ کہا جائے چونکہ صرف یہ دو شخص سورعیں بھولے تھے لہذا روایت نے صرف انہیں قابل ذکر رکھا اور دوسرے "صحابہ" ان سورتوں کو نہیں بھولے تھے اور فرحاً اگر یہ بات صحیح ہو تو یہ دونوں کون تھے ان کے نام کیا تھے؟ عبداللہ ابن عمر ان کے نام ہمیں کیوں نہیں بتلاتے؟

دوسرا یہ کہ، دونوں روایتوں پر جو اشکال وارد ہے وہ یہ ہے قرآن سے جو بھی غسوخ ہوتا تھا سے لوگ بھول جاتے تھے تو پھر یہ دعویٰ شدہ عبارات غسوخ ہونے کے باوجود لوگوں کے ذہن سے کیوں محو نہ ہو سکیں جیسے "بشر معونہ" کے شہداء سے مربوط آیت سورہ "حقد" و "خلق" آیت "رجم" وغیرہ جن کے بارے میں دعویٰ کیا گیا ہے کہ قرآن کی آیات تھیں۔

تیسرا یہ کہ، تاریخ میں لکھا ہے کہ "منیر" کے مخصوص کاتب تھے جو آیات نازل ہوتے ہی انہیں لکھ لیتے تھے، اسی طرح کچھ صحابہ بھی آیات سننے ہی اپنے اپنے مصاحف میں انہیں لکھ لیتے تھے

(۱) تاریخ القرآن آبیاری ص ۲۴۱۔

جب یہ حقیقت مسلم ہے تو پھر سوال یہ پیدا ہوتا ہے کہ کیا پیغمبرؐ مسوخ ہونے والی سورتوں کے مصحف میں لکھنے کا حکم دیتے تھے یا نہیں؟ اور اگر وہ لکھی جاتی تھیں تو پھر مسوخ ہونے کے بعد انھیں مٹا دیا جاتا تھا یا وہ خود بخود سطحوں سے مٹ جاتی تھیں یا انھیں ایسے ہی چھوڑ دیا جاتا تھا؟ اور اگر پیغمبرؐ انھیں اپنے مصحف سے مٹا دیتے تھے تو پھر دوسرے مصاحف والے اصحاب ان مسوخ آیات کے بارے میں کیا کرتے تھے؟ اور اگر خود بخود مٹ جاتی تھیں تو پھر یہ مسوخ ہونے والی آیات (جن کا دعویٰ کیا گیا ہے) کیوں ابھی تک کتابوں میں لکھی ہوئی باقی ہیں؟

چوتھا یہ کہ، اصل حقیقت اپنی جگہ مسلم ہے جیسا کہ کئی بار کہہ چکے ہیں کہ نسخ طراوت کا دعویٰ سرے سے ہی باطل ہے اس پر کوئی دلیل بھی نہیں پائی جاتی اور بہت سے محققین بھی اسے رد کر چکے ہیں۔

پہلی صفوں کے نمازیوں پر درود و سلام،

حمیدہ ابن ابی یونس نقل کرتا ہے کہ میرا باپ اسی سال کی عمر میں حضرت عائشہ کے مصحف سے عجے یہ آیت سنا تھا، "ان الله و ملائكتہ يصلون على النبي يا ايها الذين آمنوا صلوا عليه وسلموا تسليما۔ و على الذين يصلون في المصفوف الاولى۔"

حمیدہ کہتا ہے کہ یہ واقعہ حضرت عثمان کے ذریعے مصاحف کی تہذیب سے پہلے کا ہے۔^(۱) ہم اس مذکورہ بالا دعویٰ کے بارے میں یوں کہیں گے،

پہلا تو یہ کہ، خبر واحد کے ساتھ قرآنی آیات ثابت نہیں کی جا سکتی۔

دوسرا یہ کہ، یہ کیسے ہوا کہ یہ آیت تمام صحابہ میں سے صرف اس شخص تک پہنچی اور دوسرے اسے اپنے مصاحف میں نہ لکھ سکے؟

(۱) الاثر ج ۲ / ص ۲۵، البیان ثوبی ص ۳۳۔

تیسرا یہ کہ، اگر یہ روایت صحیح ہو تو یہ عبارت "غلیبر" سے منقول ایک روایت تھی ہے حضرت عائشہ نے آیت کجھ کر لکھ لیا اور اس احتمال کی نائید براہ ابن عازب سے منقول ایک روایت سے ہوتی ہے کہ اس نے کہا: "نبی اکرم" نے فرمایا "خداوند عالم اور فرشتے پہلی صف کے نمازیوں پر درود بھیجتے ہیں۔ قرآن کو اپنی آواز کے ذریعے سنت بکھو"۔^(۱) یا حاکم حضرت عائشہ سے نقل کرتا ہے کہ "غلیبر" نے فرمایا خدا اور فرشتے اس شخص پر درود بھیجتے ہیں جو پہلی صف میں نماز پڑھے۔^(۲) البتہ بعید نہیں کہ حضرت عائشہ نے اس (مذکورہ بالا) عبارت کو حدیث سمجھتے ہوئے مصحف میں لکھا ہو کیونکہ اس زمانے میں یہ کام عام رائج تھا مثلاً "ابن عوف" اور دوسروں کی آیت "رجم" کے بارے میں گواہی مصحف میں لکھی ہوئی تھی یا جیسا کہ بیان ہو چکا، حضرت عمر شراب خور کی حد اور اہل عراق کے لئے "قات عرق" کو "غلیبر" کے ذریعے میقات معین کینے جانے کو مصحف کے حاشیہ پر لکھنا چاہتے تھے، ظاہر ہے کہ وہ اہم مطالب کو مصحف کے حاشیہ پر لکھ لیتے تھے۔

آیہ جہاد،

منور ابن مخزم سے روایت ہے کہ عبدالرحمن ابن عوف نے کہا: کہ کیا تمہیں یاد نہیں کہ نازل ہونے والی آیات میں یہ آیت بھی تھی، "ان جاهدوا کما جاہدتم اول مرة" ہم اسی آیت کو اب نہیں پاتے تو عبدالرحمن نے کہا یہ ان آیات میں سے ہے جو قرآن سے ساقط ہو گئیں۔^(۳)

(۱) المصنف ج ۲ ص ۳۸۳۔

(۲) مسند رک حاکم ج ۱ ص ۲۳۳ فقہ مسند رک ذمبی یہ حدیث بہ شرط مسلم صحیح ہے ذمبی بھی اسے صحیح سمجھتا ہے۔

(۳) التلخیص ج ۲ ص ۲۵، کنز العمال ج ۲ ص ۳۵۸، البیان ص ۳۳۳، اللہ والفقہ ج ۱ ص ۱۰۶، تفسیر برحق مقدمہ ص

۳۲، مشکل الآثار ج ۲ ص ۳۱۸۔

ہم اس دعویٰ کے بارے میں یوں کہیں گے کہ خود یہ حضرات کہتے ہیں کہ زید ابن ثابت نے قرآن جمع کیا اور حضرت ابوبکر اور حضرت عمر نے اس کلام پر نظر رکھی تو پھر زید کے علاوہ حضرت ابوبکر اور حضرت عمر کی حمایت کے باوجود کس نے آیت نہیں لکھی؟ اور اگر بالفرض اشتباہ کی وجہ سے یہ آیت رہ گئی ہو تو حضرت عمر اور عبدالرحمن دو گواہ کے طور پر زید کے پاس اس آیت کی گواہی دے سکتے تھے اور زید اسے قرآن میں کھ سکھ سکتا تھا جبکہ خود ان کا یہ کہنا ہے کہ اگر دو صحابی کسی عبارت کے آیت ہونے کی گواہی دے دیتے تو زید اس عبارت کو قرآن کے طور پر لکھ دیتا تھا۔ یہ سوال بھی ہے کہ کیوں یہ آیت منسوخ ہو گئی؟ مگر اس میں کوئی خاص بات تھی؟ کیا قرآن میں کسی دوسری آیت میں جہاد کا حکم بیان نہیں ہوا؟ یہ عبارت ”کما جاهدتم اول مدۃ“ میں کیا خصوصیت تھی کہ اسے قرآن سے حذف کیا جائے؟ اور اگر یہ خود پیغمبر کے زمانے میں آپ کے حکم سے گرائی گئی تھی تو کیا تمام مصاحف اور لوگوں کے ذہنوں سے مٹ گئی؟ اور اگر یہ کلام ہوا ہوتا تو حضرت عمر کو یقیناً اس کی خبر ہوتی اور اگر حضرت عمر سے اس بارے میں غفلت سرزد ہو جاتی تو حضرت ابوبکر یقیناً اسے یاد دلا سکتے تھے اس طرح کے کئی اور سوالات جو بیدار مغز قاری کے ذہن میں خنجر سے غور و فکر سے آسکتے ہیں؟

”الولاية“ نام کی خیالی سورہ

قدیم علماء میں سے کسی نے بھی حضرت علیؑ کی ولایت کے بارے میں ایسی سورہ کے بارے میں کچھ نہیں کہا سب سے پہلے جس نے اسے اپنی کتاب میں ذکر کیا وہ ویحان المذاہب کا مصنف ہے^(۱) اور واضح ہے کہ یہ ڈھیلے ڈھالے جملے غالیوں کے گھڑے ہوئے ہیں۔

(۱) بحر العلوم ص ۲۱ ویحان المذاہب، مختصر التوفیق للإمام حمزہ ص ۳۱ سے منقول۔

جناب اشتیانی مرحوم اس جھوٹی سورہ کے بارے میں کہتے ہیں ”آپ محترم چارمین اس سورہ کو پڑھ کر یقیناً متوجہ ہو جائیں گے کہ یہ عبارت ہرگز قرآن سے نہیں ہو سکتی۔ اس کے جملے انتہائی عام سطح کے ہیں۔ ہر عربی زبان جاننے والے کی قدرت میں ہے کہ وہ ایسے جملے بناسکے حالانکہ خدا نے قرآن کے معجزہ ہونے کے بارے میں کہا ہے ”لئن اجتمعت الانس والجن علی ان یاتوا۔“^(۱) اس کے علاوہ خود ائمہ نے متعدد موارد پر صراحت سے فرمایا ہے کہ حضرت امیر المومنینؑ کا نام صرف قرآن میں نہیں آیا اور اسکی صلت بھی بیان فرمائی ہے جیسا کہ سابقہ بحثوں میں ہم اس کو بیان کر آئے ہیں آپ رجوع کر سکتے ہیں۔

الولد للفراش (بچہ صاحب بستر کا ہے) :

”عظیمبر“ کی حدیث ”الولد للفراش و للعاهر الحجر“ کے بارے میں کہا گیا ہے کہ یہ آیت ہے^(۲) جبکہ بغیر شک کے ابو ہریرہؓ حسن اور ابو سلمہ سے منقول ہے کہ یہ ”عظیمبر“ سے روایت ہے۔ (ابن ابی سلمہ اور ابو ہریرہ کے درمیان اس روایت کے ”عظیمبر“ سے منقول ہونے میں اختلاف ہے)۔^(۳) اور مسلمانوں کے اذعان میں یہ بات بیٹھ چکی ہے لہذا ظاہر یہ ہے کہ انہوں نے ”عظیمبر“ کے کلام اور قرآنی آیات میں تمیز نہیں کی آنحضرتؐ کے کلام کو آیت سمجھ لیا ہے اور احتمال ہے کہ دوسری جگہوں پر بھی یہی اشتباہ ہوا ہو۔ واللہ العالم۔

مذکورہ بالا مطالب اور غلط دعویوں پر اعتراضات کے پیش نظر روشن ہو گیا کہ قرآن کی تحریف یا کسی کا کوئی دعویٰ بھی صحیح نہیں ہے اور نہ ہی اس قسم کا دعویٰ کسی علمی بنیاد پر استوار ہے اس قسم کے تمام دعویے صرف قرآن پر حسد ہیں جن کا مقصد اس نورانی کلام پر دھبہ لگانا ہے۔

(۱) البحر القوانین ص ۱۰۱۔

(۲) اس کے حوالے پہلی فصل میں گذر گئے۔

(۳) مسند احمد ج ۲ ص ۲۳۹-۲۴۰-۲۴۱-۲۴۲-۲۴۳-۲۴۴۔

اور چونکہ ان فضول دعووں سے اس سے زیادہ بحث کرنا محترم قارئین کے لیے محال خاطر کا باعث ہوگا لہذا اسی حد تک اکتفاء کیا جاتا ہے اور فیصلہ قارئین پر چھوڑ دیتے ہیں۔

امام بلاغی، ایک محقق اور نقاد،

جب ہماری یہ کتاب اشاعت کے مراحل میں تھی تو میرے ہاتھ جناب بلاغی مرحوم کی کتاب ”آلاء الرحمن“ لگی علامہ بلاغی نے اس کتاب کے صفحہ ۱۹ سے ۲۵ تک نوح تلاوت اور اس جیسے دعووں کو بہت ہی استوار اور علمی انداز میں رد کیا ہے، ہم بھی برکت اور بیشتر استفادے کی خاطر جناب بلاغی کے کلام سے کچھ اقتباسات اس فصل کے اخیر میں ذکر کر رہے ہیں تاکہ اس ذمہ دار علمی شخصیت کی کاوشوں کی قدر دانی کی جاسکے۔

جناب بلاغی رقمطراز ہیں ”لا یملأ جوف ابن آدم الا التراب“ احمد حنبل اپنی مسند ۵/۷۱ میں ابی ابن کعب سے نقل کرتے ہیں کہ پیغمبرؐ نے فرمایا کہ خدا نے مجھے حکم دیا ہے کہ تم پر قرآن کی چند آیتیں پڑھوں اس کے بعد آنحضرتؐ نے یہ جملے پڑھے ”لم یکن الذین کفروا من اهل الکتاب“ اسی قرائت کے دوران آنحضرتؐ نے یہ کہا ”اگر آدمی مجھ سے مال و ثروت کا ایک دشت مانگے اور میں اسے دے دوں تو وہ دوسرا مانگے گا اگر دوسرا دشت اسے دے دوں تو وہ میرے دشت کی خواہش کرے گا اور مٹی کے علاوہ آدمی کے پیٹ کو کوئی چیز بھر نہیں سکتی اور جو بھی توبہ کر لے خدا اسکی توبہ قبول کر لیتا ہے اور خدا کے نزدیک صحیح اور استوار دین، خلیفہ ہے نہ مشرک نہ یہودیہ اور نہ نصرانیہ، اور جو شخص بھی نیک کام کرے اسکا اجر پائے گا“۔

اسی طرح حاکم مستدرک میں اور دوسرے افراد یہ عبارت نقل کرتے ہیں ”ان ذات الدین عند اللہ الحنیفیۃ لا المشرکۃ“ دوسری روایت میں ”غیر المشرکۃ“ آیا ہے اور جامع الاسول ابن اثیر جزری سے منقول ہے ”ان الدین عند اللہ الحنیفیۃ المسلمۃ لا الیہودیۃ ولا النصرانیۃ ولا المجوسیۃ“۔

پھر مسند میں اس روایت کے بعد ذیل کی دوسری روایت نقل کی ہے، منقول ہے کہ ابی ابن کعب نے کہا "ایک دن پیغمبر اکرمؐ نے مجھے کہا کہ خدا نے مجھے حکم دیا ہے کہ تم پر کچھ آیتیں پڑھوں اور پھر یہ آیات پڑھی "لم یکن الذین کفروا من اهل الکتاب والمشرکین منفعین حتی تاتیهم البینة، رسول من اللہ یتلوا صحفا مطهرة فیها کتب قیمة و ما تفرق الذین اوتوا الکتاب الا من بعدما جائتھم البینة " ان الذین عند اللہ الحنیفیة لا المشرکة ولا الیہودیة ولا النصرانیة و من یفعل خیرا قلن یکفرا " شعبہ کہتا ہے، اس کے بعد آنحضرتؐ نے کچھ آیات پڑھیں اور یہ قرائت کی، "لو ان لابن آدم وادیین من مال لسال و ادیا ثالثا و لا یملاء جوف ابن آدم الا التراب" پھر کہتا ہے، اس کے بعد اس سورہ کی بقیہ آیات پڑھ کر یہ سورہ مکمل کر دی۔

ان روایات کو ابو داود، طحاوی، سعید ابن منصور نے سنن میں، حاکم نے مستدرک میں اور کنز العمال میں نقل کیا ہے اور اسی مضمون کو ابو واقد لیثی سے مسند میں اس طرح نقل کرتا ہے، ابو واقد کہتا ہے ہم پیغمبرؐ کے پاس جاتے اور آنحضرتؐ نازل شدہ آیات ہمیں پڑھ کر سنا دیتے ایک دن ہمیں آنحضرتؐ نے کہا، خداوند عالم فرماتا ہے، "انا انزلنا المال لا قام الصلوة و ایتاء الزکوۃ و لو کان لابن آدم و ادیان ان یکون له ثان و لو کان له و ادیان لاحب ان یکون لهما ثالثا و لا یملاء جوف ابن آدم الا التراب ثم یتوب اللہ علی من تاب۔"

ان محدثین کی سچائی اور پہچان کا کیا کہنا (ہم انہیں قصہ گو نہیں سمجھتے محدث ہی کہتے ہیں) جو ان سے مذکورہ عبارتوں اور قرآن کی بلاغت میں فرق اور تفاوت اور اس عبارت کی سچائی اور کلام خدا کے اعجاز کے بارے میں کوئی سوال نہیں کرتے اور ان عبارتوں کے بے ربط مطالب کے بارے میں کچھ نہیں سمجھتے لیکن کیا انہیں اپنی عقل اور ہوش کی طرف بھی رجوع کر کے درج ذیل غلطیوں کا تجزیہ نہیں کرنا چاہیئے،

”الا لمشرکة“ کا کیا مطلب ہے کیلین کی صفت بھی مشترکہ آسکتی ہے ”الحنیفیہ المسلمة“ تو کیا دین کو بھی ضیف اور مسلمان کہا جاسکتا ہے؟ جبکہ یہ صفات ذوی العقول کے لیے استعمال ہوتی ہیں اور ”ان ذات الدین“ کے کیا معنی ہیں یا ”انا انزلنا المال لاقام الصلوة“ میں مال نازل کرنے کا کیا مطلب ہے؟ اور مال نازل کرنے اور نماز قائم کرنے کی صفت میں کیا مناسبت ہے؟ مزید استفادہ کے لیے ذیل کی روایت پر توجہ کریں جو مسند احمد نے اپنی سند کے ساتھ مسروق سے نقل کی ہے کہ میں نے حضرت عائشہ سے کہا، کیا پیغمبر اکرمؐ گھر داخل ہوتے وقت کچھ کہتے تھے؟ حضرت عائشہ نے کہا: حضرت گھر داخل ہوتے وقت یہ عبارت گنگتاتے تھے، ”لو کان لابن آدم و ادیان من مال لا تبغی و ادیا ثالثا“ و لا یملأ فمه الا التراب و ما جعلنا المال الا لاقام الصلوة و ایتاء الزکوٰۃ و یتوب اللہ علی من تاب“ مزید اسی جگہ میں اپنی سند کے ساتھ جابر سے نقل کرتا ہے، پیغمبرؐ اس طرح کی عبارت اپنی زبان پر لیتے تھے ”لو ان لابن آدم و ادیا من مال لتمنی و ادیین ولو ان له وادیین لتمنی ثالثا و لا یملأ جوف ابن آدم الا التراب مزید احمد اپنی اسناد کے ساتھ جابر سے نقل کرتا ہے کہ جابر سے سوال ہوا، کیا پیغمبرؐ نے کہا تھا: ”لو کان لابن آدم واد من نخل تمنی مثله حتی یتمنی اودیة و لا یملأ جوف ابن آدم الا التراب؟“ کیا آپ کی نظر میں یہ محال ہے کہ ایک شخص کے پاس مال و ثروت کے دشت ہوں یا بڑے بڑے باغات ہوں؟ کیا پوری تاریخ میں ایسے لوگوں کی کمی رہی ہے کہ جن کے پاس بے پناہ ثروت تھی؟ تو پھر عبارت ”لو کان لابن آدم“ یا ”لو ان لابن آدم“ کے کیا معنی ہونگے؟ ”لو“ تو عربی زبان میں انتفاع اور استحلال کے لیے استعمال ہوتا ہے تو کیا یہ راوی عربی زبان نہیں سمجھتے تھے؟ اور کیا بالکل عربی سے واقفیت بھی نہیں رکھتے تھے؟ البتہ یہ اعتراض احمد کی ابن عباس اور ترمذی کی انس سے منقول روایت پر وارد نہیں ہوتا کیونکہ ان کی روایت میں ”مال“ یا ”نخل“ کی بجائے لفظ ”ذهب“ (سونا) ہے اور یہ کسی حد تک قابل قبول ہو سکتا ہے کہ کہیں ”لو کان لابن آدم وادیان من ذهب“

اس کے علاوہ زیادہ مال و دولت اور دو مہینے سونے کے دشتوں کی خواہش کرنا گناہ نہیں ہے تاکہ اس سے توبہ کی ضرورت ہو اور آیت میں ”و یتوب اللہ علی من تاب“ کہنے کی ضرورت پیش آئے، پس سونے کی آرزو کرنے اور خدا کی طرف سے توبہ قبول کرنے میں کیا مناسبت پائی جاتی ہے۔ مندرجہ ذیل موارد پر غور و فکر کرنے سے ان روایات کا بے ربط ہونا زیادہ روشن اور واضح ہو جاتا ہے۔

۱۔ حاکم مسند رک میں ابو موسیٰ سے نقل کرتا ہے کہ اس نے کہا: کہ ہم پہلے ایک سورہ پڑھتے تھے کہ جسے آیت کی تعداد کے لحاظ سے سورہ برائت کے ساتھ تشبیہ دیتے تھے لیکن اب میں اس سورہ کو بھول چکا ہوں اور صرف اس سے ایک آیت بچے یاد ہے ”لو کان لابن آدم وادیان من مال لا یبتغی ثالثا ولا یملأ جوف ابن آدم الا التراب“ الدر المنثور میں اس روایت کو کچھ راویوں کے ذریعے ابو موسیٰ تک پہنچایا گیا ہے۔

۲۔ الاقان نے اپنی سند کے ساتھ ابو موسیٰ سے روایت کی ہے کہ اس نے کہا: سورہ برائت کی مانند ایک سورہ نازل ہوئی اور پھر مٹو گئی اور صرف یہ آیت باقی رہ گئی: ”ان اللہ سیؤ ید هذا الدین باقوام لا خلاق لهم و لو ان لابن آدم وادیین لستمی۔“

۳۔ ترمذی اپنی سند کے ساتھ انس ابن مالک سے روایت کرتا ہے کہ اس نے کہا: پیغمبرؐ نے فرمایا ”لو کان لابن آدم واد من ذهب لاحب ان یکون له ثانی ولا یملأ فاه الا التراب و یتوب اللہ علی من تاب“ جیسا کہ آپ نے ملاحظہ فرمایا حضرت عائشہؓ، جابر، انس ابن مالک اور ابن عباس کی روایات اس ”ایک وادی“ اور ”دو وادی“ والی حدیث کو پیغمبرؐ کے کلام اور آنحضرتؐ کی تشبیہوں میں سے سمجھتی ہیں اور اسے قرآنی آیت نہیں سمجھتیں اگرچہ اس عبارت میں ایسے اعتراض وارد ہیں کہ جو اسے پیغمبرؐ کی طرف بھی نسبت دینے سے مانع ہیں اور ہم ایسی بے ربط گفتگو کو اپنے سے دور کر کے پیغمبرؐ کی طرف منسوب کرنے کو صحیح نہیں سمجھتے۔

آیہ رجم۔

آیت رجم، "الشیخ و الشیخة فارجموهما البتة۔" پر علامہ بلاغی نے اس طرح سے تنقید کی ہے: "فارجموهما" پر "فام" جزائیہ کا داخل کرنا کوئی وجہ نہیں رکھتا کیونکہ "فام" جزائیہ اس جواب اور جزاء پر داخل ہوتی ہے کہ جسکی شرط موجود ہو اور یہاں نہ صراحت کے ساتھ شرط موجود ہے اور نہ شرط یہاں مقدر مانی جاسکتی ہے، اور اگر آیت "والزانیة والزانی فاجلدوهما" میں جو فام جزائیہ "فاجلدوا" پر داخل ہوئی ہے تو اس وجہ سے ہے کہ "جلد" زنا کی سزا ہے یعنی مجزاء میں جزاء کیلئے سببیت کے معنی موجود ہیں۔ جبکہ اس عبارت میں "رجم" شیخ اور شیخہ ہونے کی سزا نہیں ہو سکتا، اور فام کے داخلے کے لئے صرف یہ وجہ تصور کی جاسکتی ہے کہ یہ روایت جھوٹی ہے اور شاید سلیمان ابن خالد کی روایت میں کچھ عبارت گر گئی ہے اصل سوال کی صورت یہ ہوگی کہ کیا قرآن میں رجم کا ذکر ہوا ہے؟

اس کے علاوہ مؤطا، مستدرک، مسند اور ابن سعد نقل کرتے ہیں کہ حضرت عمر نے اپنی موت سے بیس دن سے بھی کم مدت پہلے کہا تھا: اگر یہ خطرہ نہ ہوتا کہ لوگ کہیں گے عمر نے کتاب خدا میں دخل اندازی کی ہے تو میں یقیناً "آیہ رجم" کو لکھ دیتا "الشیخ و الشیخة فارجموهما البتة"۔ حاکم نے اس روایت کو اپنی کتاب میں نقل کیا ہے اور ابن جریر اسے صحیح سمجھتا ہے، یہ حضرت عمر سے نقل کرتے ہیں کہ انہوں نے کہا میں آیت رجم کے نزول کے وقت پیغمبرؐ کے پاس حاضر ہوا اور پیغمبرؐ سے عرض کی آپ لکھوائیں تاکہ میں لکھ لوں تو ظاہراً پیغمبرؐ نے ناپسندیدگی کا اظہار کیا اس کے بعد حضرت عمر نے کہا کیا آپ دیکھتے نہیں ہیں یوزحامرد اگر زنا کرے اور حصن نہ ہو تو اسے کوڑے مارتے ہیں حالانکہ جوان مرد اگر حصن (شادی شدہ) ہو تو اسے زنا کی وجہ سے سنگسار کرتے ہیں۔ آپ نے دیکھا کہ محدثین کے مطابق پیغمبرؐ نے اس نازل شدہ آیت کے لکھنے کو ناپسند فرمایا اور

اس واقعہ میں حضرت عمر کی طرف سے پیغمبرؐ کو دیا جانے والا جواب بھی ذکر کیا ہے یعنی پیغمبرؐ کو شریعت کے سلسلہ میں راستہ دکھانے کی ضرورت ہے نعوذ باللہ۔ خدا کی پناہ ان حماقتوں اور قبیح لغزشوں سے۔

اسی طرح الانصاری نے نقل کیا ہے کہ نسائی نے مندرجہ ذیل روایت اپنی کتاب میں ذکر کی ہے، مروان نے زید ابن ثابت سے کہا: کیا آیہ رجم معصوم میں نہیں لکھو گے؟ تو اس نے کہا: کیا دیکھتے نہیں ہو کہ شادی شدہ جوانوں کو سنگسار کیا جا رہا ہے؟ ہم نے ماجرا حضرت عمر کے گوش گزار کیا تو حضرت عمر نے کہا: میں اسکی تحقیق کروں گا حضرت عمر پیغمبر اکرمؐ کے پاس گئے اور انکی خدمت میں عرض کیا: آیہ رجم مجھے کھ دیں تو پیغمبرؐ نے فرمایا: تم ایسا نہیں کر سکتے۔

آپ نے دیکھا کہ زید اس مطلب پر اعتراض کرتا ہے اور جب یہ لوگ دیکھتے ہیں کہ حضرت عمر کی درخواست اور پیغمبرؐ کے کلام میں تضاد پایا جاتا ہے تو کہتے ہیں، حضرت عمر کا مقصد پیغمبرؐ سے آیت لکھنے کی اجازت لینا تھا لیکن گتلبے انہیں یہ معلوم نہیں ہے کہ حضرت عمر ایک عرب تھا کہ جو "اکتب لی" (میرے لئے لکھ دیں) اور "کتابت کی اجازت لینے" کے فرق کو کچھ سمجھ سکتا تھا۔ بہر حال یہ حضرات پیغمبرؐ کے کلام اور حضرت عمر کی درخواست میں کوئی قابل قبول وجہ پیدا نہیں کر سکتے کثر العمال میں ابن ضریس سے ایک اور روایت منقول ہے کہ حضرت عمر نے کہا: میں نے پیغمبرؐ سے کہا: اے رسولؐ خدا آیت رجم لکھ دیں تو پیغمبرؐ نے فرمایا میں نہیں کر سکتا اسکی قدرت نہیں رکھتا۔

اسی طرح ابن ضریس اپنی کتاب میں زید ابن اسلم سے نقل کرتا ہے کہ اس نے کہا: ایک دن حضرت عمر لوگوں کو خطبہ دے رہے تھے اور کہہ رہے تھے حکم رجم (سنگسار) کے بارے میں اسکا شکوہ نہ کرو یہ حکم حق ہے اور میں ایک عرصے سے اسے معصوم میں گننا چاہتا تھا لہذا میں نے ابی سے مشورہ کیا تو اس نے کہا: کیا تم نہیں جانتے کہ جو پیغمبرؐ سے اس آیت کی تعلیم حاصل کر کے میرے پاس آئے

اور میرے سینے پر ہاتھ مار کر تم نے کہا، کیسے کوئی آیت رجم کو سیکھا چاہتا ہے حالانکہ وہ بدستور حیوانوں کی طرح زنا میں مشغول ہیں؟

اس روایت میں ہے کہ حضرت عمرؓ آیت رجم کے نازل ہونے سے پریشان اور غمگین تھے اور کتنا بہتر تھا کہ محمدؐ عین البی کے جواب کے خلاصہ کو نقل کرتے اور پھر اس آیت کے سیکھنے کے بارے میں حضرت عمرؓ کی مخالفت کا حجبہ بھی کھد دیتے، آیت رجم کی ان تمام بے ربط باتوں کے علاوہ ذیل کا واقعہ مکمل طور پر اس عبارت کے آیت ہونے کو مشکوک بنا دیتا ہے۔

حضرت علیؓ نے شراحہ حمدانیہ کو، جمعرات کے دن کوڑے مارے اور جمعہ کے دن اسے سنگسار کیا اور فرمایا میں نے اسے کتاب خدا کی بنیاد پر کوڑے مارے اور سنت پیغمبرؐ کی بنیاد پر سنگسار کیا۔ اس واقعہ سے مکمل طور پر معلوم ہوتا ہے کہ رجم (سنگسار کرنے) کا حکم ایک سنت نبویؐ ہے نہ کہ قرآنی آیت۔

مذکورہ بالا واقعہ کو احمد، بخاری، نسائی، ابی داؤد، ترمذی، ابن ماجہ، ابی یوسف، حاکم نے مستدرک میں اور دوسروں نے نقل کیا ہے اور شیعوں نے مرسل طور پر اس واقعہ کو حضرت علیؓ سے نقل کیا ہے، اسکی بنیاد پر خود امامؑ نے گواہی دی ہے کہ رجم کا حکم ”سنت نبویؐ“ ہے۔

سورہ ”خلع“ کے بارے میں بلاغی کا نظریہ،

ہم راوی کو نہیں سمجھتے کہ یہ عبارت قرآنی بلاغت سے کوسوں دور ہے اور اس روشن اور واضح نکتہ کے ادراک نہ کر سکنے پر اسے ملامت نہیں کرتے لیکن یہ ضرور کہیں گے کہ ”یفججی“ کا فعل خود بخود کیسے متعدی ہو گیا؟ یہ نحوی نکتہ فطر سے بہت بڑی غلطی ہے؟ اسی طرح ”خلع“ بتوں کے ساتھ مناسبت رکھتا ہے، خدا کے بارے میں اسے کیسے صحیح سمجھ لیا گیا؟ آپ اس عبارت کی ان غلطیوں کی کیا توجیہ پیش کریں گے؟

سورہ ”ہمد“ کے بارے میں علامہ بلاغی کا نظریہ،

اس سورہ کے بارے میں بھی راوی کے ادراک نہ کر سکنے پر اسکی ملامت نہیں کرتے لیکن یہ تو کہہ سکتے ہیں کہ اس عبارت میں ”جذ“ کے کیا معنی ہیں۔ کیا علمت کے معنی میں ہے؟ یا توانگری کے معنی میں؟ یا مزاج کی جذ کے معنی میں یعنی سنجیدگی؟ یا نثر کو وزن و کافیه (صحیح) میں برابر کرنے کے لیے یہ کلمہ اضافہ کیا گیا ہے؟ البتہ جدید کی روایت میں اسی طرح سے آیا ہے ”نخشی نعمتک“ اور عبداللہ کی روایت میں ”نخشی عذابک“ آیا ہے اور پھر کیا ”ملحق“ کا لفظ اس عبارت میں کسی خاص نکتہ کو بیان کر رہا ہے؟ اور پھر یہ کہ مومن کے خوف خدا اور کافر کے عذاب الہی کو شامل ہونے میں کیا مناسبت پاتی جاتی ہے؟ بلکہ برعکس ہونا چاہیے تھا کہ کافروں کو عذاب کرنا مومنین کے لیے اطمینان و تسلی خاطر کا باعث ہوتا ہے۔

آیت ولایت کے بارے میں مرحوم بلاغی کا نظریہ،

قرآن کی طرف غلط نسبتوں میں سے ایک یہ نسبت بھی ہے جو کتاب فصل الخطاب نے کتاب ”دبستان المذاهب“ سے نقل کرتے ہوئے ذکر کی ہے اور اسے شیعوں کی طرف منسوب کیا ہے اور دبستان المذاهب والے کے بقول شیعوں کا اعتقاد ہے کہ حضرت عثمان کے ذریعے مصاحف کا جلایا جانا موجب ہوا کہ اہل بیت کی مدح اور حضرت علیؑ کی فضیلت میں نازل ہونے والی بہت سی سورہیں ضائع ہو گئیں ان سورتوں میں سے پچیس (۲۵) آیتوں پر مشتمل یہ ایک سورہ ہے جو ڈھیلی ڈھالی اور قرآن کی تقلید میں (بہت ہی ناقص اور ناپختہ تقلید کے ساتھ) بڑی آشفہ سی عبارت پر مشتمل ہے اس عبارت کی بد صورتی تو اپنی جگہ، ہم مندرجہ ذیل غلطیوں کی نشاندہی کرتے ہیں، ۱۔ واصطفیٰ من الملائکۃ ”و جعل من المومنین اولئک فی خلقہ“

ملائکہ (فرشتوں) سے کیا چند اور "اصطفاء" کس چیز کے بارے میں تھا؟ اور مومنین سے کیا قرار دیا؟ "اولئک فی خلقہ" کے کیا معنی ہیں۔ (یہ بھی مزے کی بات ہے کہ اس پٹاری سورہ "ولایت" کی مقابل فہم اور شکستہ عبارتوں کی وجہ سے اس کا ترجمہ بھی ممکن نہیں ہوا۔

۲۔ "مثل" الذین یوفون بعددک انی جزیتکم جنات النعیم" یہاں ان کی مثال بیان نہیں کی گئی صرف اتنا کہا گیا ہے کہ ان کی مثال جو تیرا عہد پورا کرتے ہیں میں نے انہیں جنتی نعمتیں جزاء دی ہے اب انکی مثال کیا ہے اس سلسلے میں کچھ بیان نہیں ہوا۔

۳۔ "و لقد ارسلنا موسیٰ و ہارون بما استخلف فبنوا ہارون فصبر جمیل" اس خشک وتر کے معنی کیا ہیں؟ "بما استخلف" کے کیا معنی؟ "فبنوا ہارون" کے کیا معنی ہے "بنوا" میں جمع کی ضمیر کن لوگوں کی طرف لوثتی ہے؟ اور "صبر جمیل" کا حکم کسے دیا گیا ہے؟

۴۔ "و لقد آتینا بک الحکم کالذی من قبلک من المرسلین و جعلنا لک منہم و صیا لعلمہم یرجعون" "اتینا بک الحکم" کے کیا معنی ہیں؟ "منہم" اور "لعلہم" کی ضمیر کس کی طرف لوثتی ہے؟ کیا اس ضمیر کا مرجع شاعر کے دل میں ہے؟ اور آیت کے اجرائی اور آخری حصہ کے درمیان "لعلہم یرجعون" کس وجہ سے لایا گیا ہے؟

۵۔ "و ان علیا قانت فی اللیل ساجد یحذر الآخرة و یرجو ثواب ربہ قل هل یتسوی الذین ظلموا و ہم بعدا ہی یعلمون" "هل یتسوی الذین ظلموا" اور "و ہم بغضابی یعلمون" کے درمیان کیا ربط ہے؟ اصلاً اس کا آپس میں ارتباط ہے؟ شاید اس نا تجربہ کار جوڑنے والے کے ذہن میں سورہ زمر کی آیت ۱۲۰۱۱ گہلاری تھیں، "هل یتسوی الذین یعلمون و الذین لا یعلمون" ^(۱) بعد میں اس نے چلا اس مفہوم کو اپنی جہالت کے ساتھ ملا دے۔

اور پھر کتبہ ”هل يستوى الذين ظلموا“ وہ یہ نہیں سمجھ سکا کہ سورہ زمر کی آیت میں استحقاق انکاری ہے اور اس سے پہلے والی آیات ان کے بارے میں ہیں جو خدا کے شریک کے قائل تھے، اور جو شخص ساری رات عبادت میں مشغول ہے وہ مشرکین اور خدا کے منکروں کے برابر نہیں ہے لہذا آیت نے کہا ہے ”و لا يستوى الذين يعلمون والذين لا يعلمون“ البتہ یہ غلطیاں اس کارٹون نما عبارت اور لفظی کی ایک جھلک تھی۔ فصل الخطاب کا مصنف ابن راویوں اور محدثین میں سے ہے جس کا کلام شاذ و نادر روایات ڈھونڈنا ہے اس نے جب یہ ڈھکوسلہ ”دبستان المذاہب“ میں دیکھا تو اسے ہارون کا خزانہ نظر آیا۔ اس کے باوجود یہ نقل کرنے والا کتبہ کہ ان مقولات کا شیعہ کتابوں میں نام تک نہیں اس سے زیادہ تعجب ”دبستان المذاہب“ کے مصنف پر ہے کہ اس نے یہ کیے جرات کی کہ ان بکواسات کی شیعہ کی طرف نسبت دے، اس نے کون سی شیعہ کتاب میں اس جیسی روایات کو دیکھا؟ کیا نقل اور سنت میں امانت داری کا تقاضا یہی ہے۔ لیکن یہ تعجب کی بات نہیں (از کوزہ ہمان تراود کہ در اوست) صدر اسلام سے آج تک کون سی ایسی حمت ہے جو شیعوں کی طرف غسوب نہیں کی گئی؟ ظل و نحل شمرستانی اور مقدمہ ابن خلدون نے کیا کیا ناروا نسبتیں شیعوں کی طرف نہیں دیں۔ اور آج بھی یہ سلسلہ جاری ہے، ہم خدا کی مدد کے طلبگار ہیں اور یہاں پر ہم علامہ بلاغی کی گفتگو کو ختم کرتے ہیں۔

واللہ الموفق

(۱) زمر آیت ۹

عسری فصل غلط روایات اور نظریات :

قرآن کی آیات اور حروف کی تعداد :

طبرانی نے اپنی کتاب میں موثق سند کے ساتھ ایک مرفوعہ روایت حضرت عمر سے نقل کی ہے کہ انہوں نے کہا، "قرآن کے حروف کی تعداد دس لاکھ ستائیس ہزار ہے۔" (۱)
بعض نے کہا ہے "دس لاکھ اکیس ہزار ایک سو پچاس حرف ہیں اس کے علاوہ بھی (۲) کہا گیا ہے۔

(۱) اللاتقان ج ۱ ص ۷۰، کنز الاعمال ج ۱ ص ۳۹۰، ۳۸۱، طائسی الالبانہ میں الیہ تصریحی ابن مردیہ الصغیر میں طبرانی سے منقول، مجمع الزوائد ج ۲ ص ۲۳۹، المہین ذرکشی ج ۱ ص ۲۳۹ اور ج ۲ ص ۲۷۰، معادل القرآن ج ۱ ص ۳۳۲، البیان ص ۲۲۱، دیکھتے فی تاریخ القرآن ص ۳۱۳، آکذوب تحریف القرآن ص ۳۰، اللاتقان اور کنز الاعمال ج ۱ ص ۵۱۷، ۵۱۸ سے منقول۔
(۲) سعد السعود ص ۲۷۸، ۲۷۹۔

دوسری روایت میں قرآنی آیات کی تعداد سترہ ہزار آئی ہے^(۱) حالانکہ موجودہ قرآن میں آیات کی تعداد اس کی ایک تہائی سے بھی کمتر ہے۔^(۲) ان روایات پر عقیدہ کرتے ہوئے ہم عرض کریں گے پہلا تو یہ کہ، جناب صدوق فرماتے ہیں: ”ہمارا یہ عقیدہ ہے کہ قرآنی آیات کے علاوہ بھی کچھ اور چیزیں پیغمبرؐ پر وحی کی صورت میں نازل ہوئیں کہ اگر انھیں قرآن کے ساتھ ملایا جائے تو آیات کی تعداد سترہ ہزار تک پہنچ جائے گی جو مطالب جبرائیلؑ آنحضرتؐ پر لیکر نازل ہوئے اور وہ قرآن سے نہیں تھے انہیں میں سے یہ عبارت ہے کہ خدا نے فرمایا: اے محمدؐ میری مخلوق کے ساتھ رزی بر تو یا فرمایا: ملوگوں کی دشمنی اور کینہ سے بچو۔“ اس کے بعد جناب صدوق اس طرح کے کئی موارد ذکر کرتے ہیں جیسے مسواک کرنے اور ہمسایہ کے ساتھ اچھا سلوک کرنے کے بارے جبرائیلؑ کی وصیتیں اور جنگ خندق کے بعد بنی قریظہ کی جانب حرکت کرنے کا حکم یا اس طرح کے اور موارد کہ جن کا ذکر یہاں ممکن نہیں۔^(۳)

دوسرا یہ کہ، یہ روایات آیات اور حروف کی تعداد بتلانے میں انہیں میں اختلاف رکھتی ہیں اور یہی چیز انکی صحت کو مشکوک بناتی ہے۔

تیسرا یہ کہ، اگر زیادہ نہ کہیں تو سینکڑوں روایات ہمارے پاس ایسی موجود ہیں کہ جو ثابت کرتی ہیں کہ موجودہ قرآن وہی قرآن ہے جس کے لکھنے کا حضرت عثمانؓ نے حکم دیا اور یہ مصحف بڑے بڑے اسلامی شہروں کو بھیجا گیا بلکہ دعویٰ کیا گیا ہے کہ یہ وہی حضرت عمرؓ اور حضرت

(۱) الکافی ج ۲ ص ۳۶۳۔

(۲) اسد السعد ص ۱۵۹، اللغات ج ۱ ص ۷۷، تفسیر ابن کثیر ج ۱ ص ۷، التواریخ ج ۵ ص ۲۵۳، مصابیح الانوار ج ۲ ص ۲۹۵، تیسرا القرآن آبادی ص ۱۵۸، اعتقادات صدوق باب الاعتقاد فی مسلخ القرآن، محاضرات الادبیات ج ۲ جزء ۳ ص ۳۳۳، المحرر ابن ندیم ص ۳۰۔

(۳) اعتقادات صدوق باب الاعتقاد فی مسلخ القرآن۔

ایوبؑ والا مصحف ہے اور ہمارا عقیدہ ہے کہ یہ بعید وہی مصحف ہے کہ جو پیغمبرؐ سے ہمارے لیے باقی رہا ہے اگر واقعیت یہ ہوتی کہ قرآن کا دو تہائی ضائع ہو گیا ہوتا تو صحابہ ایک قیامت برپا کر دیتے اور اس قرآن میں تصرف کی مخالفت اور اعتراض کی خبریں تو اتر کے ساتھ ہم تک ضرور پہنچتیں اور صحابہ قرآن کی شان میں کی جانے والی ہر قسم کی زیادتی و ظلم کو روکتے تھے اس بات کے پیش نظر کہ یہ وہی لوگ تھے جو قرآن میں ایک "واو" گرائے جانے کے خلاف شمشیر بکف ہو گئے اور لڑنے مرنے پر تیار تھے اس جیسے مقابلوں کے نمونے ہم نے ابی ابن کعب حضرت ابوذرؓ اور دوسروں سے دیکھے اور یہاں سب شواہد کے ذکر کی ضرورت نہیں ہے۔

چوتھا یہ کہ صحابہ کی بہت بڑی تعداد نے زمانہ پیغمبرؐ میں اپنے لیے مصحف ترتیب دے رکھا تھا اگرچہ ان مصاحف میں ترتیب کے لحاظ سے ہم آہنگی نہیں پائی جاتی تھی اور نہ ہی مکمل نظم رکھتے تھے لیکن قرآنی آیات کے لحاظ سے مکمل طور پر قابل اعتماد تھے، بہت سی روایات ان مصاحف کے وجود کو رسول اکرمؐ کی زندگی میں ثابت کرتی ہیں اور صحیحاً بھی قرآن کے متعدد حافظوں اور کاتبوں کے نام ہمارے لیے اپنے دامن میں محفوظ رکھے ہوئے ہیں۔ قرآن کے حافظوں کی تعداد سینکڑوں اور ہزاروں تک پہنچتی ہے۔

کیا پیغمبرؐ قرآن کو بھول سکتے ہیں ؟

حضرت عائشہؓ سے منقول ہے کہ انہوں نے کہا : ایک دن ایک شخص کو پیغمبرؐ نے مسجد میں قرآن پڑھتے سنا تو فرمایا : خدا اس شخص پر رحمت کرے اس نے مجھے فلان سورہ کی فلان آیت یاد دلادی۔ دوسری روایت میں ہے : مجھے فلان سورہ کی فلان آیت یاد ولادی جسے میں بھول چکا تھا۔^(۱)

(۱) صحیح بخاری ج ۳ ص ۱۵۰ اور ج ۲ ص ۶۷۰، مسند احمد ج ۶ ص ۳۸۰، ۳۸۱ اور صحیح مسلم ص ۱۰۰، سنن ابی داؤد ج ۲ ص ۲۶۱، کنز العمال ج ۱ ص ۵۳۸۔

اسی طرح دوسری روایت میں یہ واقعہ نقل ہوا ہے کہ: "پیغمبرؐ نماز میں سورہ مومن پڑھ رہے تھے تو اس کی ایک آیت کو چھوڑ دیا۔ تو نماز کے بعد پوچھا کیا تمہارے درمیان "ابی" موجود نہیں تھا؟ تو ابی نے عرض کیا۔ کیوں یا رسول اللہؐ تو آپؐ نے فرمایا: کیوں تم نے مجھے وہ آیت یاد نہیں دلائی؟ ابی نے کہا: میں نے گمان کیا کہ وہ آیت غسوخ ہو گئی ہے تو آنحضرتؐ نے فرمایا اگر غسوخ ہو چکی ہوتی تو اسکی تمہیں خبر دیتا۔^(۱)

لیکن اس حدیث کا مضمون صحیح نہیں ہو سکتا اور اگر صحیح ہو تو بھی اس میں صرف بھولنے کے امکان کا دعویٰ ہے نہ کہ پیغمبرؐ واقعا بھولے ہوں۔ اور یہ بات کہ کیوں یہ روایت صحیح نہیں ہے اس پر مندرجہ ذیل دلائل موجود ہیں:

ایک تو یہ کہ: خدا کے اس وعدے "سنقرنک فلا تنسی الا ما شاء اللہ"^(۲) کے بعد یہ ممکن نہیں کہ پیغمبرؐ کسی آیت کو بھول جائیں اور "الا ما شاء اللہ" کے معنی اس آیت میں خدا کی قدرت کے اطلاق کو بیان کرنا ہے خدا یہ کہنا چاہتا ہے کہ یہ نہ بھلوانا خدا کا فضل و کرم ہے جو خدا کے ارادہ کے مطابق ہے اور خدا کے ارادہ کے علاوہ کوئی ایسی قدرت نہیں جو نیان یا عدم نیان کی باعث بن سکے کیونکہ خدا سب چیزوں پر قادر ہے اور اسکی حکمت عدم نیان کی موجب ہے نہ کوئی ضرورت یا مجبوری۔ یہ اس آیت شریفہ کی مانند ہے کہ جس میں ارشاد ہے: "و اما الذین سعدوا ففي الجنة خالدين فيها مادامت السموات والارض الا ما شاء ربك عطاء غير مجذوذ۔"^(۳) (یعنی وہ جو نیک بخت ہو گئے وہ جنت میں اس حال میں ہوں گے کہ وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے جتنی مدت زمین و آسمان باقی ہیں مگر یہ کہ خدا جو چاہے اسکی عطاء قطع نہ ہونے والی ہے۔)

(۱) اصول سرحدی ج ۲ ص ۷۵۔

(۲) سورہ اعلیٰ آیہ ۶۷۔

(۳) سورہ صودہ ۱۰۸ فتح عہدہ کی تفسیر جزء عم ۶۸ اور کشاف ج ۳ ص ۴۷ اور تفسیر المیزان ج ۲ ص ۲۳۶ کی طرف مراجعہ کریں۔

دوسرا یہ کہ، خود پیغمبرؐ نے مختلف انداز سے قرآن کو بھلانے سے روکا ہے اور آیات کے بھولنے والوں کی سخت سرزنش کی ہے آپ مندرجہ ذیل موارد پر توجہ کریں۔

۱۔ عبداللہ ابن مسعود سے منقول ہے کہ پیغمبرؐ نے فرمایا، "کتنا برا ہے تم میں سے یا ان میں سے کسی شخص کے لئے کہ وہ کئے میں ظنان آیت کو بھول گیا، قرآن کو قوت حافظہ میں محفوظ کرلو اور اسے مسلسل دہراتے رہو۔" (۱)

۲۔ سعد ابن عبادہ سے منقول ہے کہ پیغمبرؐ نے فرمایا، "جو شخص قرآن پڑھے اور پھر اسے بھول جائے تو قیامت کے دن خدا سے اس حال میں ملاقات کرے گا کہ اسے جذام ہوگا۔" (۲) مگر یہ کہا جائے کہ مراد پورے قرآن کا بھولنا ہے نہ بعض کا تو اس صورت میں یہ روایت ہمارے مقصد (مطلوب) کو ثابت نہیں کرے گی۔

۳۔ ترمذی رسول خداؐ سے نقل کرتے ہیں کہ فرمایا، کہ مجھے میری امت کا پورا اجر دکھلایا گیا حتیٰ کہ مسجد سے گردو غبار نکلنے کا اجر بھی اور مجھے میری امت کے تمام گناہ دکھلائے گئے اور میں نے کوئی گناہ اس سے بڑا نہیں دیکھا کہ کوئی قرآن کی آیت یا سورہ کی تعلیم حاصل کرے اور پھر اسے بھول جائے۔ (۳) یہی مضمون کئی اور روایات میں بھی منقول ہے۔

(۱) صحیح بخاری ج ۳ ص ۱۵۰، سنن داری ج ۲ ص ۲۰۸، ۲۰۹، ۳۳۹، مسند احمد ج ۱ ص ۱۶، ۳۸۲، ۳۸۸، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱۶

ابن مسعود اور معمر ذقین،

دعویٰ کیا جاتا ہے کہ ابن مسعود سورۃ ” فلق “ اور ” فاس “ کو قرآن سے نہیں سمجھتے تھے اور انھیں مصاحف سے ملتا دیتے تھے ^(۱) ہم اس بارے میں عرض کرتے ہیں کہ:

پہلا تو یہ کہ، بعض نے ابن مسعود کی طرف اس نسبت کو قبول نہیں کیا جیسے رازی ^(۲) ابن عبد الشکور ^(۳) ابن المرتضیٰ الحلی ^(۴) میں ابن حزم ^(۵) شرح المہذب میں نووی، التقریب میں ابوبکر ^(۶) اور اسی طرح باقلانی استدلال کرتا ہے کہ یہ نسبت صحیح ہوتی تو صحابہ یقیناً ابن مسعود کے ساتھ مناظرہ کرتے اور مناظرہ کی خبر عام ہو جاتی، کیونکہ صحابہ بہت معمولی موقعوں پر بھی مناظرے کرتے تھے اس کے بعد باقلانی اس جیسی روایات و احادیث کو گھڑی ہوئی اور جعلی شمار کرتا ہے ^(۷)

(۱) مجمع بحاری ج ۲ ص ۳۳۳، مشکل الآثار ج ۱ ص ۳۳۳، مسند احمد ج ۵ ص ۴۹، مختلف مسندوں کے ساتھ، تفسیر ترقی ج ۲ ص ۲۵۰، بحر ج ۸ ص ۳۳۳، المعثر من المختصر ج ۲ ص ۲۵۱، تفسیر کبیر رازی ج ۱ ص ۲۱۳، الاثقان ج ۱ ص ۶۵، ۸۰، ۱۰۰، ۱۳۰، ازادہ الساری ج ۷ ص ۲۳۳، تفسیر الصراط المستقیم ج ۱ ص ۳۱۵، فوج الرحمت بر حلیہ المستعنی ج ۲ ص ۹، فتح الباری ج ۸ ص ۵۵۰، ۵۵۱، مناقب العرفان ج ۱ ص ۲۶۸، الفہم علی المذاہب الاربعہ ج ۳ ص ۲۵۸، کنز العمال ج ۲ ص ۳۵۶، الدر المنثور ج ۶ ص ۳۳۳، مجمع الزوائد ج ۷ ص ۳۳۹، المباح لاحکام القرآن ج ۲ ص ۲۵۱، معشرات الادباء ج ۲ ص ۳۳۳، الاصلاح ابن شاذان ص ۵۷، ۲۶۹، الفہرست ابن ندیم ص ۲۹، کشف الاستار مسند بزار ج ۲ ص ۸۶ سے منقول، شرح الشفاء جاری ج ۲ ص ۳۱۵، کذب تحریف القرآن ص ۸، معتب ابن ابی شیبہ ج ۱ ص ۵۳۸ سے منقول، تفسیر روح المعانی ج ۱ ص ۲۳۔

(۲) تفسیر الکبیر ج ۱ ص ۲۱۳۔

(۳) فوج الرحمت بر حلیہ المستعنی ج ۲ ص ۹۔

(۴) الیرقان ذرکتی ج ۲ ص ۷۷، فوج الرحمت بر حلیہ المستعنی ج ۲ ص ۹، الاثقان ج ۱ ص ۷۹، البحر الزخار ج ۲ ص ۲۳۹ اس کے حلیہ پر جابر الانبار و التیار، شرح شفاء ملا علی قاری ج ۲ ص ۳۱۵۔

(۵) الحلی ج ۱ ص ۱۳۔

(۶) انجاز القرآن باقلانی ج ۲ ص ۱۴۳ (بر حلیہ الاثقان)

قیسرا یہ کہ قرآن "مغیر" کا اہم ترین تبلیغی ہدف شمار کیا جاتا ہے اور یہ اسلامی دعوت کا محور اور امت واحدہ کی فکری بنیاد ہے اگر فرض کیا جائے کہ "مغیر" ہر چیز بھول سکتے ہیں تو یہ احتمال قطعاً نہیں دیا جاسکتا کہ اس چیز کو بھول جائیں جس کا آپؐ کی دعوت کے ساتھ بست قربی تعلق ہے۔

یہ فرض کہ "مغیر" نے آیات ابلاغ کردی تھیں اور صحابہ انہیں حفظ کر چکے تھے اور لکھ چکے تھے^(۱)

یہ صرف ایک احتمال ہے جس پر کوئی دلیل نہیں اور سید گزٹ ہے بلکہ ابی والی روایت کہ "مغیر" نے اسے سورہ مومنوں کی آیت انہیں یاد نہ دلانے پر ڈانٹا کے علاوہ جہیہ سب روایات تصریح کرتی ہیں کہ "مغیر" ایک آیت کو بھول گئے اور ان میں کوئی اشارہ اس حقیقت کی طرف نہیں پایا جاتا کہ یہ بھولنا آیات کے ابلاغ سے پہلے تھا یا بعد میں اس کے علاوہ روایت میں ایسی کوئی بات نہیں ہے کہ اس پڑھنے والے نے کوئی ایسی آیت تلاوت کی تھی جسے "مغیر" بھول چکے تھے۔ جیسا کہ دعویٰ یہی کیا گیا ہے^(۲) بلکہ ہو سکتا ہے کہ یہ پڑھی جانے والی آیت سن کر "مغیر" کو دوسری آیت یاد آئی ہو جو اس کے ساتھ مناسبت رکھتی ہو اور اسے جماعی معانی کہا جاتا ہے کہ ایک چیز دوسرے کو لازم ہوتی ہے، ایک کے تصور سے دوسری کا تصور حاصل ہو جاتا ہے، اس کے علاوہ "مغیر" کے آیات کو بھولنے کا مطلب ان کے مقصود و مقضیٰ پر عمل کی طرف عدم توجہ ہے اور یہ گناہ کہ آیات پر عمل کے نتیجہ سے "مغیر" کو سروکار نہیں تھا اپنے یا غیر کے لحاظ سے ہو قطعاً صحیح نہیں ہے اور نہ کوئی عقل مند اسے قبول کر سکتا ہے۔

(۱) مباحث فی علوم القرآن ص ۱۳۵۔

(۲) وہی حوالہ۔

مٹا دیتا ہے تو اس نے اس کا انکار نہ کیا سلیان سے کہا گیا کہ کیا تمہاری مراد ابن مسعود ہے؟ تو اس نے کہا ہاں اور ابن مسعود کے مصحف میں معوذتین نہیں تھیں اس نے دیکھا کہ پیغمبر اکرمؐ نے حسنینؓ شریفین کو معوذتین کا تعویذ باندھا تھا اور اس نے کبھی پیغمبرؐ کو یہ دو سوریں نماز میں پڑھتے نہیں سنا تھا لہذا اس نے سمجھا کہ یہ تعویذ ہیں اور اپنے اس گمان پر اصرار بھی کرتا تھا لیکن دوسروں کو ان دونوں سورتوں کے قرآن ہونے کا یقین حاصل ہو چکا تھا لہذا انہوں نے وہ اپنے مصحف میں لکھ رکھی تھیں۔^(۱) ابن قتیبہ کا بھی یہی نظریہ ہے۔^(۲)

مذکورہ بالا روایت دلیل ہے کہ ابن مسعود اس بارے میں اشتباہ کا شکار ہوا ہے اور ممکن ہے حقیقت حال کے واضح ہونے کے بعد وہ حق کی طرف لوٹ آیا ہو اور عاصم نے اس کے بعد ان دو سورتوں کی قرائت ابن مسعود سے حاصل کی ہو اور یہ بعید ذرعاتی و غیرہ کا ابن مسعود کے بارے میں نظریہ ہے وہ کہتے ہیں کہ اہل کلمہ میں ابن مسعود معوذتین کے قرآن ہونے کے منکر تھے اور بعد میں جب ان دونوں سورتوں کی متواتر روایت اور ان پر اجماع کو دیکھا اور حقیقت حال ان پر روشن ہو گئی تو وہ بھی ان کے قرآن ہونے پر ایمان لے آئے۔^(۳) لیکن یہ دعویٰ کہ یہ دو سوریں مصحف ابن مسعود میں موجود نہیں تھیں درج ذیل روایت کے منافی ہے جو کہتی ہے کہ ابن مسعود نے معوذتین کو دو تعویذ کہ ”جنہیں جبرائیل لائے تھے“ کے عنوان سے اپنے مصحف میں لکھ رکھا تھا۔^(۴) مگر یہ کہا جائے کہ معوذتین ابن مسعود کے مصحف میں جداگانہ اور محاذ طور پر لکھے ہوئے تھے تاکہ قرآنی آیات کے ساتھ ان کا فرق واضح رہے۔

(۱) مسند احمد ج ۵ ص ۳۰۔

(۲) التلخیص لاحکام القرآن ج ۲۰ ص ۲۵۱، التلخیص ج ۱ ص ۸۰۔

(۳) سنن ابی نعیم ج ۱ ص ۲۶۸، شرح الفقہ قاری ج ۲ ص ۳۱۵۔

(۴) البحر الزمزم ج ۲ ص ۲۳۹، جابر الاشبہ والتأثیر اسی کے حوالے پر۔

ہم بھی اگرچہ انکے نظریے کے خلاف ہیں (جیسا کہ بعد میں بیان ہوگا) لیکن مطالب کے بیان میں امانت داری کی خاطر ان کے نظریات یہاں ذکر کرتے ہیں کیونکہ بعید نہیں ہے کہ ابن مسعود کو دو حالتیں پیش آچکی ہوں کہ پہلی حالت میں وہ معوذعین کو قرآن کا جزء نہ سمجھتے ہوں، اس کے بعد جب انہیں اصل حقیقت کا پتہ چلا ہو تو وہ اس نظریے سے دستبردار ہو گئے ہوں اور ان دونوں سورتوں کو قرآن سمجھنے لگے ہوں۔

دوسرا یہ کہ: باقلانی کہتا ہے کہ عبداللہ ابن مسعود کا طریقہ کار یہ تھا کہ وہ مصحف میں صرف وہ چیز لکھتے تھے جس کے لکھنے کا پیغمبرؐ نے حکم دیا ہو اور چونکہ ”معوذتین“ کے لکھنے کا حکم خود پیغمبرؐ سے انہوں نے نہیں سنا تھا اور نہ انہیں لکھا ہوا دیکھا تھا لہذا ان دونوں سورتوں کو قرآن کے عنوان سے مننے سے انکار کرتے تھے^(۱) ہم اس بارے میں یوں عرض کریں گے کہ ابن مسعود اس مصحف کی طرف رجوع کر سکتے تھے جو پیغمبرؐ کے سامنے جمع کیا گیا تھا اور اس طرح حقیقت حال سے مطلع ہو سکتے تھے اور یوں انہیں پتہ چل جاتا کہ معوذعین قرآن سے ہیں یا نہیں بہر کیف باقلانی کا دعویٰ بے دلیل ہے اور فقط ایک احتمال ہے البتہ اس باب میں صرف احتمال کافی ہے۔

تیسرا یہ کہ: مورعین نے لکھا ہے کہ عاصم نے ”معوذعین“ کی قرائت زر ابن جیش سے سیکھی اور وہ ”یعنی زر“ اپنی قرائت ابن مسعود سے نقل کرتا ہے اسی طرح کہا گیا ہے کہ یہ قرائت صحیح ہے اور ابن مسعود سے اسکی نقل صحیح ہے^(۲)

چوتھا یہ کہ: سفیان ابن صنیعہ سے وہ عہدہ اور عاصم سے اور وہ زر سے نقل کرتے ہیں کہ اس نے کہا میں نے ابی ابن کعب سے کہا تمہارا بھائی (ابن مسعود) مصحف سے معوذعین کو

(۱) الاذقان ج ۱ ص ۷۹، شرح اللغات قاری ج ۲ ص ۳۱۵۔

(۲) برہان زرکشی ج ۲ ص ۱۲۸، شرح اللغات قاری ج ۲ ص ۳۱۵، الاذقان ج ۱ ص ۷۹، فروع المصنوع برہانی

الاستیعنی ج ۲ ص ۱۰۹، مسائل المرفوع ج ۱ ص ۳۶۹، النحل ج ۱ ص ۱۳۔

معوذتین کے منکر کو کافر ٹھہرانا

ابن مسعود اور ان جیسوں کے دعویٰ کے مقابلے میں یزید ابن ہارون کا دعویٰ موجود ہے جو کہتا ہے کہ: معوذتیں ”بقراء“ اور ”آل عمران“ کی مانند ہیں اور جو بھی یہ گمان کرے کہ معوذتیں قرآن سے نہیں ہیں تو اس نے خداوند عالم کا انکار کیا ہے^(۱) یزید سے کہا گیا کہ ابن مسعود کے دعویٰ پر کیا کو گے؟ تو اس نے کہا: مسلمانوں کا اجماع ہے کہ ابن مسعود پورے قرآن کے جمع ہونے اور حفظ کئے جانے سے پہلے وفات پا چکے تھے^(۲) ائمہ یزید کا اس بارے میں اجماع کا دعویٰ ابن مسعود کے ساتھ زیادتی ہے اور سابقہ روایات کو دیکھنے سے یہ مطلب واضح ہو جاتا ہے۔

ایک ناکام کوشش

بعض نے ابن مسعود کے اس کام کی یوں توجیہ کرنے کی کوشش کی ہے کیونکہ ابن مسعود کو معوذتین مکمل طور پر حفظ تھیں اور اسے ان کے بھولنے کا احتمال تک نہیں تھا لہذا اسے ان کے معصوف میں گھسنے کی ضرورت محسوس نہیں ہوئی جیسا کہ اس نے سورہ ”الحمد“ بھی معصوف میں نہیں لکھی تھی اور وہ مطمئن تھے کہ وہ انھیں نہیں بھولیں گے اس توجیہ کا جواب دیا گیا ہے کہ ابن مسعود کو سورہ کوثر توحید اور نصر بھی مکمل حفظ تھیں تو پھر ان سورتوں کو کیوں معصوف میں لکھا جبکہ ان کے بھولنے کا بھی اسے احتمال تک نہیں تھا^(۳) لیکن ہم کہیں گے کہ بالفرض اگر ابن مسعود نے ایک غلط

(۱) نووی شرح المذہب میں کہتا ہے کہ مسلمانوں کا اس پر اجماع ہے شرح المذہب ج ۲/ ص ۳۱۵۔ الحلی ج ۱/ ص ۱۳۔

(۲) الجامع لاحکام القرآن ج ۱/ ص ۵۳۔

(۳) الجامع لاحکام القرآن ج ۲/ ص ۲۵۱۔

فہمہ کی بنیاد پر ان سورتوں کو قرآن میں نہ لکھا ہو تو اس سے قرآن کی حیثیت میں کوئی فرق نہیں پڑتا کیونکہ ابن مسعود کا مصحف ایک فحشی مصحف تھا بالخصوص معوذعین کے قرآن ہونے پر اجماع کا دعویٰ بھی ہمارے نظریے کی تائید کرتا ہے البتہ یہ احتمال اپنی جگہ پر موجود ہے کہ ابن مسعود نے بعد میں اپنا نظریہ بدل لیا ہو ظاہر یہ ہے کہ سورہ "فلق" اور "فلس" کے قرآن ہونے کے بارے میں شک امام صادقؑ کے زمانے تک برقرار تھا، بسام کے غلام صابر سے روایت ہے کہ حضرت امام صادقؑ نے نماز مغرب کی امامت کروائی اور ہم نے اقتداء کیا، آپؑ نے نماز میں معوذعین کو پڑھا اور نماز کے بعد فرمایا یہ دونوں سورتیں قرآن سے ہیں۔^(۱) اسی طرح امامؑ سے معوذعین کے قرآن ہونے کے بارے میں جب سوال کیا جاتا ہے تو امامؑ جواب میں فرماتے ہیں ہاں یہ قرآن ہیں سوال کرنے والے نے کہا کہ یہ دونوں سورتیں ابن مسعود کے مصحف اور قرائت میں موجود نہیں ہیں تو امامؑ نے فرمایا ابن مسعود نے اشتباہ کیا ہے یا اس نے جھوٹ کہا ہے یہ دونوں سورتیں قرآن ہیں۔^(۲) یا ابو بکر حسرتی سے منقول ہے کہ میں نے امام محمد باقرؑ سے عرض کیا کہ ابن مسعود معوذعین کو مصحف سے منادیتے تھے تو حضرتؑ نے فرمایا میرے والد فرماتے تھے یہ ابن مسعود کی زیادتی تھی اور یہ دونوں سورتیں قرآن ہیں۔^(۳)

سورہ حمد ابن مسعود کی مصحف میں نہیں ہے۔

ظاہر یہ ہے کہ ابن مسعود نے معوذعین کے علاوہ سورۃ حمد کو بھی اپنے مصحف میں نہیں لکھا تھا۔

(۱) الکافی ج ۳ ص ۳۶۷ وسائل ج ۲ ص ۶۸۶۔

(۲) طب اللغۃ ابن بطام ص ۱۱۳ الوسائل ج ۲ ص ۶۸۶۔

(۳) تفسیر فی ج ۲ ص ۳۵۰ وسائل ج ۲ ص ۶۸۷۔

ابن نے بھی "الحمد" اپنے مصحف میں نہیں لکھی تھی۔^(۱) رازی ابن مسعود سے معوذعین اور الحمد کے قرآن ہونے کا انکار نقل کرتا ہے۔^(۲) لیکن ابن حزم نے اس نسبت کا اصلاً انکار کیا ہے اور عاصم کی ابن مسعود سے قرائت سیکھنے کو اپنے دعویٰ پر دلیل بتایا ہے۔^(۳) ابن مسعود کے اپنے مصحف میں "الحمد" کے نہ لکھنے کی یوں توجیہ کی گئی ہے کہ چونکہ سورۃ الحمد اتنا زیادہ پڑھا گیا کہ ذہنوں میں رچ بس چکا تھا جسکے بھولنے کا ذرہ برابر احتمال نہیں دیا جاسکتا تھا لہذا ابن مسعود نے اس سورہ کے لکھنے کی ضرورت محسوس نہیں کی اور روزانہ نماز میں اس سورے کے کئی دفعہ پڑھے جانے نے اس کے قرآن ہونے کو مسلم کر دیا تھا لہذا اسے اس کے باوجود کہ قرآن تھا نہ لکھا۔^(۴) بالفرض اگر ثابت بھی ہو جائے کہ ابن مسعود نے اس سورہ کو اپنے مصحف میں نہیں لکھا کوئی مشکل پیش نہیں آئے گی کیونکہ اس کے قرآن ہونے پر امت کا اجماع ہے اور یہ ضروریات دین میں سے ہے کیا اس کا نہ لکھنا اس کے قرآن نہ ہونے پر عقیدے کی دلیل ہے؟

ابن مسعود کے سلسلے میں تمہمت پر اتنا اصرار کیوں؟

ہم سمجھتے ہیں کہ ابن مسعود کے بعض سورتوں کے اپنے مصحف میں نہ لانے اور سورہ حمد کی اسکی نظر میں نفی^(۵) (حتیٰ کہ ابی بن کعب اور الحمد کی قرائت کے بارے میں شبہ ایجاد کرنے) پر اصرار کرنا اور سنی و کوشش کرنا سیاسی اہداف و مقاصد کی خاطر ہے کیونکہ مصاحف کے ایک کرنے

(۱) البحر الزخار ج ۲ ص ۲۳۹، جابر الاخبار و آثار اس کے حلیہ پر تفسیر قرطبی ج ۱ ص ۲۰، ۲۵۱، غرست ابن عدیم

ص ۲۹، اللسان ج ۱ ص ۲۳، کلمات اللہ ج ۲ جزء ۱ ص ۳۳۳۔

(۲) جابر الاخبار و آثار حلیہ بحر زخار ج ۲ ص ۲۳۹۔

(۳) الحلی ج ۱ ص ۲۳۔

(۴) تفسیر قرطبی ج ۱ ص ۲۰، ۲۵۱۔

(۵) اللسان ج ۱ ص ۲۹۔

والے کام کے سلسلہ میں ابن مسعود زید ابن ثابت کی سرپرستی کے خلاف تھے اور اس سلسلہ میں انہوں نے خلیفہ سوئم کے ساتھ جھگڑا کیا اسی طرح انہوں نے اپنے مصحف کے جلائے کی بھی اجازت نہ دی یہ چیز موجب بنی کہ ان کے مخالفین اور سیاسی جفاکاری انھیں بے صلاحیت ظاہر کرنے پر کمر بستہ ہو گئے اور یہ ظاہر کرنے لگے ابن مسعود اس واضح غلطی کے بعد قرآن لکھنے والے اہم کام کے قابل نہیں ہیں اگرچہ پیغمبرؐ نے حکم دیا تھا کہ اگر قرآنی آیات کو تازہ اور شاداب حاصل کرنا چاہتے ہو تو ابن مسعود سے سیکھو۔ یہاں زید ابن ہارون کے کلام کا معنی روشن ہو جاتا ہے جو اس نے کہا کہ قرآن جمع کیے جانے سے پہلے ابن مسعود وفات پا گئے اگر زید ابن مسعود کی تکفیر (کافر قرار دینا) کر سکتا تو یقیناً یہ کام کرتا، اگرچہ اس نے اپنے کلام میں ابن مسعود کی تکفیر کی طرف اشارہ کر دیا ہے۔

”بسم اللہ“ قرآن سے نہیں ہے؟

کہا جاتا ہے کہ مدینہ اور بصرہ کے ہماری نیز شام کے فقہاء اور ہماری (بعض نے کوفہ کے ہماری بھی کہے ہیں) قائل ہیں کہ ”بسم اللہ الرحمن الرحیم“ قرآن میں کسی جگہ پر آیت نہیں ہے حتیٰ کہ سورۃ الفہم میں بھی بلکہ صرف سورتوں کے درمیان فاصلہ کرنے اور تبرک (حمید برکت) کی خاطر لائی گئی ہے۔ البوصیلہ اور اسکے پیروکار یہ نظریہ قبول کرتے ہیں۔ (۱)

(۱) اختلاف صحاح ۱۱، غرائب القرآن بر حاشیہ تفسیر طبری ج ۱ ص ۷۸، ۷۹، ۸۰، صحیح ترمذی پ ۲۲۲ ح ۲۲۲ ص ۱۹، نام زید ابی ذرہ ص ۳۵۰، البحر الزخار ج ۱ ص ۱۰۷، الفصول الموافیہ ص ۲۳ سے متقول یہ دونوں خطی نسخ دارالکتب و العصر میں موجود ہیں، تفسیر کبیر مائت ج ۱ ص ۱۲۹، احکام القرآن ج ۱ ص ۱۰۸، (اختلاف نظریات کی تفصیل کے لیے رجوع کریں) ارشاد الطول ص ۱۲، کنز الدقائق البحر الرائق کے سراد ج ۱ ص ۳۳۰، بدایہ المجتہد ج ۱ ص ۳۶، آئندہ تحریف القرآن احکام القرآن ابن عربی ج ۱ ص ۲ سے متقول، روح المعانی ج ۱ ص ۳۷، انصار باقلائی ص ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱

ابن طلوس کہتا ہے، یہ اہل سنت کے قدامہ اور ابو علی جبائی کا مذہب ہے^(۱) دوسرے لفظوں میں یہ شافعی کا پہلا عقیدہ ہے اور قدامہ حنفیوں کا بھی یہی مسلک ہے^(۲) مالک اور اس کے پیروکاروں کا بھی یہی عقیدہ ہے^(۳) قرطبی نے اس عقیدے کی تقویت کی ہے^(۴) اور حسن بصری کی طرف بھی اس عقیدے کی نسبت دی گئی ہے^(۵)

جزری کہتا ہے "یہ مالک، سفیان، ثوری اور اس کے موافقوں کا عقیدہ ہے"^(۶) اسی طرح ابو عمرو، قالون اور اہل مدینہ سے اسکے تابع قاری "بسم اللہ" کو سورۃ حمد کی آیت نہیں سمجھتے ہیں۔^(۷)

قصی کہتا ہے "بسم اللہ" مالک اور دوسرے علماء کی نظر میں قرآن کی آیت نہیں ہے نہ حمد سے اور نہ دوسری سورتوں سے وہ بسم اللہ کے قرآن کے جزء ہونے والے دعویٰ کو شاذ شمار کرتے ہوئے کہتا ہے قرآن میں "بسم اللہ" کی ایک سو تیرہ آیتیں زائد ہیں اور اپنے نظریے پر اجماع کا دعویٰ کرتا ہے^(۸) ابو حنیفہ کی طرف منسوب ہے کہ وہ اس مسئلے میں پڑنے سے کتراتا تھا اور اسے مشکل مسئلہ سمجھتا تھا لہذا خاموشی کو بہتر خیال کرتا تھا۔^(۹) بلکہ "بسم اللہ" کے آیت ہونے کی

(۱) سعد السعود ص ۳۵۔

(۲) السیرۃ الخلیفہ ج ۱ ص ۲۳۸، شافعی کا عقیدہ اس کتاب میں دیکھیے، احکام القرآن ج ۱ ص ۴۳، عمدۃ القاری ج ۵ ص ۲۸۳ اور نصب الرایہ ج ۱ ص ۳۷۷۔

(۳) فروع الترمذ ج ۲ ص ۳۳، تفسیر قرطبی ج ۱ ص ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰،

نفی کرنا البیضیہ اور اسکے پیروکاروں کا دعویٰ ہے ^(۱) اوزاجی ^(۲) اور دمیاطی بھی اس نظریے کی طرف رجحان رکھتے ہیں۔ ^(۳) شوکانی اور دوسرے کہتے ہیں ”اوزاجی، ہلک، البیضیہ اور داود سے جہول احمد کے روایت ہوئی ہے کہ ”بسم اللہ“ قرآن کی آیت نہیں ہے نہ سورۃ الحمد میں اور نہ کسی اور سورہ کے ابتداء میں۔“ ^(۴) ابوبکر رازی (ابن عربی) احکام القرآن میں لکھتا ہے، شافعی نے گمان کیا ہے کہ ”بسم اللہ“ سورتوں کا جزء ہے اور اس سے پہلے کسی نے ایسا دعویٰ نہیں کیا کیونکہ قدماء میں اس بات پر اختلاف تھا کہ ”بسم اللہ“ سورۃ الحمد کا جزء ہے یا نہیں؟ لیکن دوسری سورتوں کا کوئی بھی اسے جزء نہیں سمجھتا تھا۔ ^(۵) اسی طرح ”مینی“ نے ”بسم اللہ“ کے آیت نہ ہونے والے نظریے کو ان چند اشخاص سے نقل کیا ہے، اوزاجی، طبری، احناف ثوری، احمد اور اسحاق اور ”بسم اللہ“ کے آیت نہ ہونے یا نہ ہونے میں شافعی کے قول میں اختلاف پایا جاتا ہے۔ ^(۶) مز اس نے ”بسم اللہ“ کے آیت نہ ہونے کو بعض حنفیوں بعض حنبلیوں اور ہلک سے نقل کیا ہے اس کے بعد ”بسم اللہ“ کے آیت نہ ہونے پر طحاوی کے استدلال کو ذکر کیا ہے۔ ^(۷) زیلعی اسی قسم کی باتیں کر کے اضافہ کرتے ہوئے لکھتا ہے بعض احمد کے پیروکار دعویٰ کرتے ہیں

(۱) تفسیر ابن کثیر ج ۱ ص ۲۱، تفسیر کبیر ج ۱ ص ۱۹۸، احکام القرآن ج ۱ ص ۱۰۸، عمدۃ القاری ج ۵ ص ۷۸۳، البحر الرائق ج ۱ ص ۲۲۰۔

(۲) مجمع الزوائد ج ۱ ص ۴۳، تفسیر کبیر ج ۱ ص ۱۹۳، عمدۃ القاری ج ۵ ص ۲۸۳۔

(۳) السیرۃ الخلیفہ ج ۱ ص ۲۲۸۔

(۴) نیل الاوطار ج ۲ ص ۲۸۔

(۵) دلواسر واقعی، سنن نسائی کے حوالے پر ج ۲ ص ۳۰، السیرۃ الخلیفہ ج ۱ ص ۲۳۸، احکام القرآن ج ۱ ص ۱۰۸، عمدۃ القاری ج ۵ ص ۷۸۳۔

(۶) عمدۃ القاری ج ۵ ص ۲۸۳۔

(۷) دوقی حوالہ ص ۲۹۱، ۲۹۲۔

کہ احمد کا بھی یہی نظریہ تھا اور اس سے اس بارے میں ایک روایت نقل کرتے ہیں۔^(۱) احمد محمد شاکر کہتا ہے ”ملک اوزاعی، ابن جریر طبری اور داود سے علماء نقل کرتے ہیں کہ وہ ”بسم اللہ“ کو قرآن کی آیت نہیں سمجھتے تھے نہ سورتوں کی ابتداء میں اور نہ ہی سورۃ الحمد میں۔ طحاوی ذیل کے افراد سے یہی نظریہ نقل کرتا ہے: ابو حنیفہ، ابو یوسف محمد، احمد سے ایک روایت، بعض احمد کے پیروکاروں کا نظریہ اور ”المعنی“ میں ابن قدامہ کا بھی یہی نظریہ ہے۔

احمد ضہل کا نظریہ ہے کہ ”بسم اللہ“ سورۃ الحمد کے ابتداء میں آیت ہے لیکن دوسری سورتوں میں آیت کے طور پر نہیں ہے۔ اسحاق، ابو عبید، اہل کوفہ، اہل مکہ، اہل عراق (بہول علماء کے) اور شافعی (ایک روایت میں) سب نے اسی تفصیل کو قبول کیا ہے۔^(۲) ایک اور شخص ان کے ساتھ ابن مسیب اور محمد ابن کعب کا بھی اضافہ کرتے ہیں۔^(۳) اور اس کی تائید اس روایت سے بھی ہوتی ہے جو انہوں نے اپنے طریق کے ساتھ نقل کی ہے کہ ”سب سے پہلے جو چیز نازل ہوئی ”بسم اللہ“ تھی کچھ مدت کے بعد ”الرحمن“ کا اس پر اضافہ کیا گیا اور سورۃ نمل کے نزول کے وقت ”الرحیم“ کو ساتھ کلمات کے ساتھ لگایا گیا اور یوں ”بسم اللہ الرحمن الرحیم“ مکمل ہوئی۔^(۴)

مذکورہ بالا دعویٰ کے بارے میں ہم عرض کریں گے کہ ان روایات کے مضمون کو ماننے کا مطلب یہ ہے کہ خواہ مخواہ اور ناگاہانہ طور پر تحریف اور قرآن میں زیادتی کے قائل ہو گئے ہیں۔

(۱) نصب الرایہ ج ۱ ص ۳۲۷۔

(۲) تعلیقات احمد شاکر بر صحیح ترمذی ج ۷ ص ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱

اور اس ناقابل قبول نتیجہ کا ذکر ابن طاہوس نے بھی کیا ہے اور ان پر اس کے ذریعے اعتراض کیا ہے^(۱) ان باطل مقدمات کا جبری نتیجہ بھی یہی نکلتا ہے۔

عجیب ہے کہ ابو زحرہ "بسملہ" سے مطلق اور اس کے آیت نہ ہونے کو اور اہل سنت کے بزرگان کے کلام کو نقل کرتا ہے اور اس کے بعد یہ نتیجہ نکالتا ہے کہ قرآن بالکل محفوظ ہے اور اس میں کئی زیادتی نہیں ہوئی اس کے بعد شیعوں پر حملہ کرتا ہے اور ان پر ایک جھوٹی تہمت لگاتا ہے کہ وہ قرآن میں نقص کے قائل ہیں۔^(۲) اب ہم اس گستاخی پر کیا کہیں؟ کیا تعصب اور کینے نے حقیقت جاننے اور سمجھنے کے رستے اس پر بند کر دیئے؟ یا جان بوجھ کر انتہائی دھڑلائی سے اس نے یہ تہمت لگائی؟ کیا اس کے اندر ضمیر نام کی کوئی چیز موجود نہیں جو اسے اس طرح کی لفظ بائیں کرنے سے روک سکے؟ کیسے وہ ان حضرات کے "بسم اللہ" کے آیت نہ ہونے پر اجماع کو قرآن کے ہر نقص اور زیادتی سے سالم ہونے پر دلیل بناتا ہے؟ اور کیسے شیعوں پر یہ اعتراض کرتا ہے کہ وہ قرآن میں نقص کے قائل ہیں اس نے ان کا نظریہ کہاں سے حاصل کیا ہے؟ مگر خود یہ حضرات دعویٰ نہیں کرتے کہ ابن مسعود نے سورۃ برائت کے آغاز میں اپنے مصحف میں "بسم اللہ الرحمن الرحیم" لکھی ہے۔^(۳) تو یہ قرآن میں زیادتی اور قبول انکے یہ "ادخال ما لیس من القرآن فی القرآن" نہیں ہے تو اور کیا ہے؟ ان باتوں سے قطع نظر ہمارا نظریہ ہے کہ "بسملہ" قرآن میں سورہ اللہ سے لیکر الناس تک ماسوائے سورۃ برائت کے آیت کے طور پر لائی گئی ہے اور ہمیں سب دلیلیں ذکر کرنے کی ضرورت نہیں، صرف یہ اشارہ

(۱) - سعد السعود ص ۱۳۵۔

(۲) - اللہام زیہ ص ۳۵۰۔

(۳) - فتح الباری ج ۹ ص ۱۳۹، الاثنین ج ۱ ص ۶۵، کائنات الابدان ج ۲ جزء ۱ ص ۳۳۳۔

کرتے ہیں کہ صحابہ کس قدر قرآن اور اسکی کتابت کو اہمیت دیتے تھے اور قرآن کو ہر قسم کے دخل و تصرف سے بچانے کے لیے کس حد تک کوشاں رہتے تھے یہاں تک کہ وہ سورتوں کے نام اور آیات کے شمارے بھی قرآنی خط کے علاوہ دوسرے خط سے لکھتے تھے تاکہ آیت اور غیر آیت میں ہر حالت میں فرق برقرار رہے البتہ "بسملة" کے آیت ہونے پر متعدد دلیلیں ذکر کی گئی ہیں ہم گنجائش نہ ہونے کی وجہ سے صرف ان کے حوالوں کے ذکر پر اکتفا کرتے ہیں۔^(۱) اسی طرح متعدد روایات تصریح کرتی ہیں کہ "بسملة" قرآن کی آیت ہے بالخصوص "الحمد" کے ابتداء میں۔^(۲) ہم نمونے کے طور پر چند روایات بھی ذکر کرتے ہیں۔

(۱) تعلیقات احمد شاکر بر حلیہ صحیح ترمذی ج ۲ ص ۱۰۲۲، السیرۃ الجلیہ ج ۱ ص ۲۳۸، التفسیر الکبیر ج ۱ ص ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۰۰، مسائل فقہیہ شرف الدین ص ۱۵، ۲۰، ۲۱، التجرۃ الزہراء ج ۲ ص ۲۳۳، ۲۳۹، خزائن القرآن بر حلیہ طبری ص ۷۹، ۷۷، تبیین المصابیح ج ۱ ص ۱۳۳، شرح صحیح مسلم نووی بر حلیہ ارشاد السدی ج ۲ ص ۲۵، ارشاد الخول ص ۷۶، الاقنن ج ۱ ص ۷۸، نسب الرایہ ج ۱ ص ۳۲۸، المستملی ج ۱ ص ۱۳، فوج الرحمت اسی کے حلیہ پ ج ۲ ص ۱۵۰۳۔

(۲) التفسیر الکبیر ج ۱ ص ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۸، جواہر الاشرار بر حلیہ البحر الزہار ج ۲ ص ۲۳۹، کنز العمال ج ۷ ص ۳۲۰ اور ج ۱ ص ۱۹۰، ۱۹۱، ۳۷۵، المعصن معصی ج ۲ ص ۹۰، ۹۱، ۹۲، تفسیر ابن کثیر ج ۱ ص ۱۶، ۱۷، نیل الاوطار ج ۲ ص ۲۳۰، ۲۳۸، خزائن القرآن بر حلیہ طبری ج ۱ ص ۷۹، ۷۷، السیرۃ الجلیہ ج ۱ ص ۲۳۷، ۲۳۸، المنطق ج ۱ ص ۳۷۷، ۳۷۸ اور اس کے حلیہ ص ۳۷۷ پر، الاقام ج ۱ ص ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۷۷، ۱۳۷۸، ۱۳۷۹، ۱۳۸۰، ۱۳۸۱، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، ۱۳۸۴، ۱۳۸۵، ۱۳۸۶، ۱۳۸۷، ۱۳۸۸، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۱۳۹۱، ۱۳۹۲، ۱۳۹۳، ۱۳۹۴، ۱۳۹۵، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۸، ۱۳۹۹، ۱۴۰۰، ۱۴۰۱، ۱۴۰۲، ۱۴۰۳، ۱۴۰۴، ۱۴۰۵، ۱۴۰۶، ۱۴۰۷، ۱۴۰۸، ۱۴۰۹، ۱۴۱۰، ۱۴۱۱، ۱۴۱۲، ۱۴۱۳، ۱۴۱۴، ۱۴۱۵، ۱۴۱۶، ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۱۹، ۱۴۲۰، ۱۴۲۱، ۱۴۲۲، ۱۴۲۳، ۱۴۲۴، ۱۴۲۵، ۱۴۲۶، ۱۴۲۷، ۱۴۲۸، ۱۴۲۹، ۱۴۳۰، ۱۴۳۱، ۱۴۳۲، ۱۴۳۳، ۱۴۳۴، ۱۴۳۵، ۱۴۳۶، ۱۴۳۷، ۱۴۳۸، ۱۴۳۹، ۱۴۴۰، ۱۴۴۱، ۱۴۴۲، ۱۴۴۳، ۱۴۴۴، ۱۴۴۵، ۱۴۴۶، ۱۴۴۷، ۱۴۴۸، ۱۴۴۹، ۱۴۵۰، ۱۴۵۱، ۱۴۵۲، ۱۴۵۳، ۱۴۵۴، ۱۴۵۵، ۱۴۵۶، ۱۴۵۷، ۱۴۵۸، ۱۴۵۹، ۱۴۶۰، ۱۴۶۱، ۱۴۶۲، ۱۴۶۳، ۱۴۶۴، ۱۴۶۵، ۱۴۶۶، ۱۴۶۷، ۱۴۶۸، ۱۴۶۹، ۱۴۷۰، ۱۴۷۱، ۱۴۷۲، ۱۴۷۳، ۱۴۷۴، ۱۴۷۵، ۱۴۷۶، ۱۴۷۷، ۱۴۷۸، ۱۴۷۹، ۱۴۸۰، ۱۴۸۱، ۱۴۸۲، ۱۴۸۳، ۱۴۸۴، ۱۴۸۵، ۱۴۸۶، ۱۴۸۷، ۱۴۸۸، ۱۴۸۹، ۱۴۹۰، ۱۴۹۱، ۱۴۹۲، ۱۴۹۳، ۱۴۹۴، ۱۴۹۵، ۱۴۹۶، ۱۴۹۷، ۱۴۹۸، ۱۴۹۹، ۱۵۰۰، ۱۵۰۱، ۱۵۰۲، ۱۵۰۳، ۱۵۰۴، ۱۵۰۵، ۱۵۰۶، ۱۵۰۷، ۱۵۰۸، ۱۵۰۹، ۱۵۱۰، ۱۵۱۱، ۱۵۱۲، ۱۵۱۳، ۱۵۱۴، ۱۵۱۵، ۱۵۱۶، ۱۵۱۷، ۱۵۱۸، ۱۵۱۹، ۱۵۲۰، ۱۵۲۱، ۱۵۲۲، ۱۵۲۳، ۱۵۲۴، ۱۵۲۵، ۱۵۲۶، ۱۵۲۷، ۱۵۲۸، ۱۵۲۹، ۱۵۳۰، ۱۵۳۱، ۱۵۳۲، ۱۵۳۳، ۱۵۳۴، ۱۵۳۵، ۱۵۳۶، ۱۵۳۷، ۱۵۳۸، ۱۵۳۹، ۱۵۴۰، ۱۵۴۱، ۱۵۴۲، ۱۵۴۳، ۱۵۴۴، ۱۵۴۵، ۱۵۴۶، ۱۵۴۷، ۱۵۴۸، ۱۵۴۹، ۱۵۵۰، ۱۵۵۱، ۱۵۵۲، ۱۵۵۳، ۱۵۵۴، ۱۵۵۵، ۱۵۵۶، ۱۵۵۷، ۱۵۵۸، ۱۵۵۹، ۱۵۶۰، ۱۵۶۱، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳، ۱۵۶۴، ۱۵۶۵، ۱۵۶۶، ۱۵۶۷، ۱۵۶۸، ۱۵۶۹، ۱۵۷۰، ۱۵۷۱، ۱۵۷۲، ۱۵۷۳، ۱۵۷۴، ۱۵۷۵، ۱۵۷۶، ۱۵۷۷، ۱۵۷۸، ۱۵۷۹، ۱۵۸۰، ۱۵۸۱، ۱۵۸۲، ۱۵۸۳، ۱۵۸۴، ۱۵۸۵، ۱۵۸۶، ۱۵۸۷، ۱۵۸۸، ۱۵۸۹، ۱۵۹۰، ۱۵۹۱، ۱۵۹۲، ۱۵۹۳، ۱۵۹۴، ۱۵۹۵، ۱۵۹۶، ۱۵۹۷، ۱۵۹۸، ۱۵۹۹، ۱۶۰۰، ۱۶۰۱، ۱۶۰۲، ۱۶۰۳، ۱۶۰۴، ۱۶۰۵، ۱۶۰۶، ۱۶۰۷، ۱۶۰۸، ۱۶۰۹، ۱۶۱۰، ۱۶۱۱، ۱۶۱۲، ۱۶۱۳، ۱۶۱۴، ۱۶۱۵، ۱۶۱۶، ۱۶۱۷، ۱۶۱۸، ۱۶۱۹، ۱۶۲۰، ۱۶۲۱، ۱۶۲۲، ۱۶۲۳، ۱۶۲۴، ۱۶۲۵، ۱۶۲۶، ۱۶۲۷، ۱۶۲۸، ۱۶۲۹، ۱۶۳۰، ۱۶۳۱، ۱۶۳۲، ۱۶۳۳، ۱

۱۔ عبداللہ ابن عمر سے منقول ہے کہ ”بسم اللہ الرحمن الرحیم“ ہر سورہ کے ساتھ نازل ہوئی۔^(۱)

۲۔ پیغمبر اکرمؐ سے منقول ہے کہ جو بھی ”بسم اللہ الرحمن الرحیم“ کو چھوڑے اس نے قرآن کی آیت کو چھوڑ دیا ہے۔^(۲)

۳۔ ابن عباس سے منقول ہے کہ ”شیطان نے قرآن والوں سے سب سے مضبوط آیت چرائی ہے یعنی ”بسم اللہ الرحمن الرحیم“ اور بھی روایات اسی مضمون کے ساتھ موجود ہیں۔^(۳)

۴۔ ابن مبارک، ابن عمرو اور ابوحریرہ سے روایت ہوئی ہے کہ جو بھی ”بسم اللہ الرحمن الرحیم“ کو نہ پڑھے اس نے ایک سو تیرہ آیات چھوڑی ہیں۔^(۴)

۵۔ امیر المومنینؑ سے منقول ہے کہ فرمایا ”بسم اللہ“ وہ آیت ہے کہ جسے لوگوں نے چھوڑ دیا ہے۔^(۵)

یہاں پر مناسب ہے کہ آیت ”اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَاِنَّا لَهٗ لَحَافِظُوْنَ“^(۶) کی تفسیر میں رازی کا موقف ذکر کریں وہ کہتا ہے ”حمدائے اصحاب نے کہا ہے کہ یہ آیت قوی ترین دلیل ہے کہ ”تسمیہ“ اور ”بسم اللہ“ قرآنی آیات کی جزء ہیں، کیونکہ خدا نے وعدہ دیا

(۱) اسباب النزول ص ۱۰، التلخیص ص ۱۷، الدر المنثور ج ۱ ص ۶۹، الجوہر النہار ج ۱ ص ۲۳۸، البحر الزخار ج ۲ ص ۲۳۸

(۲) التفسیر الکبیر ج ۱ ص ۱۹۹، الدر المنثور ج ۱ ص ۷۰، بحر الزخار ج ۲ ص ۲۳۸

(۳) سنن بیہقی ج ۲ ص ۵۰، الدر المنثور ج ۱ ص ۷۰، التلخیص ج ۱ ص ۷۸، المستملی ج ۱ ص ۱۰۳، اسی کے حوالے پر فوج الرصوت ج ۲ ص ۱۵

(۴) التفسیر الکبیر ج ۱ ص ۲۰۸، الدر المنثور ج ۱ ص ۷۰، فوج الرصوت ج ۲ ص ۱۵

(۵) الجوہر النہار ج ۱ ص ۲۳۵، البحر الزخار ج ۲ ص ۲۳۵، الصفحہ ص ۲ ص ۹۱

(۶) سورہ فجر آیہ ۸

ہے کہ قرآن کو ہر قسم کے تصرف سے محفوظ رکھے گا اور اگر "تسمیہ" قرآن کا جزء نہ ہو اور قرآن میں سورتوں کی ابتداء میں لکھی جائے تو اس کا مطلب یہ ہے کہ قرآن میں ایک قسم کی زیادتی اور تحریف ہوئی ہے اور خدا کا وعدہ پورا نہیں ہو سکا اور اگر یہ سوچنا جائز ہو کہ اصحاب پیغمبرؐ نے "بسم" کو سورتوں کے ابتداء میں اضافہ کیا ہے تو پھر قرآن میں کمی کا سوچنا بھی جائز ہوگا اور یہ چیز قرآن کو حقیقت سے ساقط کر دے گی جبکہ یہ باطل قیہہ کسی کے لینے بھی قابل قبول نہیں۔^(۱)

کیوں اور کب "بسم اللہ الرحمن الرحیم" حذف ہوئی؟

ظاہر یہ ہے کہ "بسم اللہ" کا گرایا جانا حضرت علیؑ کے زمانے میں حضرت کے ساتھ بغض و عداوت کی وجہ سے انجام پایا ہے رازی اور میثابوری اس بارے میں کہتے ہیں "۔ ایک اور حمت بھی موجود ہے اور وہ یہ کہ حضرت علیؑ "بسم" کو بالخر (بلندا) پڑھتے تھے اور اس پر اصرار کرتے تھے اور جب حکومت بنی امیہ کی طرف منتقل ہو گئی تو انہوں بہت زیادہ کوشش کی کہ "بسم" کو بلند آواز میں پڑھنے سے روکا جائے انہوں نے اسے ممنوع کر دیا تاکہ مولیٰ الحقین کے تمام آثار مٹا سکیں۔"^(۲) بلکہ یوں نظر آتا ہے کہ یہ واقعہ معاویہ کی حکومت سے پہلے اور خود حضرت امیرؓ کی حکومت کے زمانے میں رونما ہوا ہے۔

کیا حروف مقطعه سورتوں کے نام ہیں؟

بعض افراد نے دعویٰ کیا ہے کہ حروف مقطعه ان سورتوں کے نام ہیں جن کے ابتداء میں یہ حروف موجود ہیں مثلاً "ق" سورۃ "قاف" کا نام ہے۔^(۳)

(۱) تفسیر الکبیر ج ۱۹ ص ۱۴۰۔

(۲) تفسیر الکبیر ج ۱ ص ۱۰۶، غرائب القرآن بر حلیہ تفسیر طبری ج ۱ ص ۴۹۔

(۳) مسند السعد ص ۱۳۵، تفسیر المیزان ج ۱۸ ص ۶۔

سید ابن طاووس نے اس دعویٰ کا نفی جواب دیا ہے کہ یہ معصوف شریف جس کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ حضرت عثمان نے لوگوں کو اس پر جمع کیا اسکی اکثر سورتیں حروف مقطعه سے شروع ہوتی ہیں لیکن ان کے نام دوسرے رکھے گئے ہیں اور دوسرے ناموں سے انھیں پڑھا جاتا ہے جیسے سورۃ ”مريم“ جو کہ ”کھیمص“ کے ساتھ شروع ہوئی ہے تو کیا یہ کلام خدا کے ذریعے سورتوں کے نام رکھنے کے خلاف نہیں ہے؟

اور یہ کہ دعویٰ کرنے والا حضرت عثمان کے کلام کو صحیح سمجھتا ہے لیکن قرآن کے بارے میں بغیر علم کے گفتگو کرتا ہے اور جس کی تفسیر نہیں جانتا خیالی گھوڑے دوڑاتا ہے^(۱) ہم مزید کہتے ہیں، ان مدعیوں کے جہول کیسے خدا چند سورتوں کو ایک ہی نام سے ذکر کرتا ہے اور نام رکھتا ہے جیسے ”حم“ یا ”الم“ بطور کسی کئی اور زیادتی کے جو لوگ حروف مقطعه کے حقیقی معنی کا ادراک کرنا چاہیں تو وہ ہمارے اس مقالہ کی طرف رجوع کریں جو ماہنامہ التوحید، حران، سال دوم شمارہ ۹ / ص ۲۰۸ و ۲۱۳ میں چھپا ہم نے اس مقالہ میں ثابت کیا ہے کہ یہ حروف کافروں کو محمدی (مقابلہ کی دعوت) کے مقام میں وارد ہوئے ہیں اور خدا فرماتا ہے کہ قرآن انہی حروف سے تشکیل پایا ہے اگر تم سچ کہتے ہو تو ”فاتوا بمثلہ“ اور ہم نے اپنے نظریے کے ثابت کرنے کے لیے آیات اور دوسری دلیلیں ذکر کی ہیں۔

(۱) سحر السوء ص ۳۵۔

چوتھی فصل نتیجہ اور حرف آخر

گزشتہ پر ایک نظر،

کتاب کی گزشتہ فصلوں میں تحریفِ قرآن کے تمام دعویٰ ہم نے دیکھ لیے اور ”اوہن من بیت العنکبوت“ والی دلیلیں بھی ذکر کر دیں بالآخر نتیجہ یہ نکلا کہ ان میں سے کوئی دعویٰ اور دلیل بھی قرآن میں ذرا برابر تحریف ثابت کرنے سے قاصر ہے اور واضح ہو گیا کہ قرآن کریم کا پاک وجود ہر قسم کے غلط اور ناجائز تصرفات سے محفوظ رہا ہے اور خدا کا یہ وعدہ ”اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَاِنَّا لَهٗ لَحَافِظُوْنَ“^(۱) پورا ہوا ہے اور تحریف کے مدعی پانی سے کھن لٹانے والے اور تحریف کے پیرو کاروں کی سوچ کی بنیادیں ہوا میں ہیں۔

”حتیٰ اذا جاء ۛ لم یجد ۛ شیئاً و وجد اللہ عندہ فوقیہ حسابہ“^(۲)

(۱) سورہ حجر آیہ ۹۔

(۲) سورہ نور آیہ ۳۹۔

اہل سنت کی روایات سے محدث نوری دھوکہ کھا گئے ہیں،

کتاب کے ختم کرنے سے پہلے بہتر ہے کہ شیعوں کے ایک محدث اور انکی کتاب کی طرف اشارہ کر دیں محدث نوری صاحب مستدرک الوسائل آخری صدی کے اکابرین و بزرگان میں سے تھے وہ صحاح ستہ میں اہل سنت کی روایت کے ذخیرے معاصر ہو گئے اور تحریف قرآن پر ایک کتاب لکھ دی۔ ان کی اس کتاب کا زیادہ تر انحصار اہل سنت ہی کی مرویات پر ہے، محدث نوری نے، بزم خویش اپنے دعویٰ کے ثابت کرنے کے لیے بارہ دلیلیں ذکر کی ہیں؟ جس میں سے دو دلیلیں شیعہ کتابوں سے اور بقیہ دس دلیلیں سنی کتابوں سے حاصل کی گئی ہیں۔

ان کی دلیلوں کا خلاصہ اور ان کا جواب،

ہم یہاں پر بڑے اختصار کے ساتھ محدث نوری کی ایک ایک دلیل ذکر کر کے ان پر جرح و بحث کرتے ہیں۔

پہلی دلیل، ایسی شیعہ اور سنی روایات سے تمسک کیا ہے جو کہتی ہیں، جو کچھ بھی گذشتہ امتوں کو پیش آیا موبہ مو اس امت کو بھی پیش آئے گا، اس کے بعد حجتیہ اخذ کرتے ہیں کہ سابقہ امتوں کو پیش آنے والے حوادث میں سے ایک ان کی کتاب کی تحریف تھی پس ضرورت ہے کہ اس امت کی کتاب میں بھی تحریف واقع ہو۔

لیکن یہ دلیل لفظ انداز میں پیش کی گئی ہے اور اس سے باطل حجتیہ اخذ کیا گیا ہے کیونکہ حوادث کے تکرار کا مطلب اور قرآنی تعبیر "و تلک الایام نداولہا بین الناس" (۱) کا مطلب تاریخی سنسٹیں اور نوامیس (قوانین) ہیں جو کہ کئی اور ناقابل اختلاف ہوتی ہیں ورنہ

(۱) سورہ آل عمران آیہ ۱۳۰۔

بہت سے چھوٹے بڑے حوادث سابقہ امتوں میں سے ایک ایک امت کے ساتھ خاص ہوتے تھے جیسے گوسالہ پرستی، بنی اسرائیل کا بیابانوں میں بھٹکنا، فرعون کا غرق ہونا سلیمانؑ کی بادشاہی، یحییٰ کا آسمان کی طرف اٹھا لیا جانا، موسیٰؑ کے وصی ہارون کا موسیٰؑ سے پہلے وفات پا جانا، نابود کرنے والا عذاب، یحییٰ کا بغیر باپ کے پیدا ہونا اصحاب کف کا قصہ اور ایک شخص کا سوسالہ موت یا منیند کے بعد زندگی کی طرف لوٹنے وغیرہ، ہر کیف اگر یہ روایات صحیح ہوں تو ان کی مراد حوادث میں مشابہت ہے نہ کہ بعینہ سابقہ حوادث کا تکرار اور یہ کہ سابقہ امتوں کی کتابوں میں تحریف ہوئی ہے تو اس امت میں بھی ہونی چاہیئے البتہ یہ معافی کی تحریف ہے یعنی حروف باقی رہے اور حدود معطل کر دیئے گئے اور آیات کے غشا پر عمل نہ کیا گیا وغیرہ اسکے علاوہ قرآن کریم تو ہمیشگی کا معجزہ ہے اسکی ہر چیز حتیٰ کہ حروف کا محفوظ رہنا ضروری ہے تاکہ اس کا معجزہ ہونا ہمیشہ کے لئے باقی رہ سکے، جبکہ سابقہ انبیاء کی کتابیں معجزہ ہی نہیں تھیں لہذا خدا نے انھیں محفوظ کرنے کی ذمہ داری بھی نہیں لی، چہ جائیکہ وہ دائمی معجزہ ہوں ان سب سے قطع نظر، قرآن کی تحریف فطری قوانین اور الہی سنتوں میں سے نہیں ہے، تاکہ ہم اس سنت کے سب آسمانی کتابوں میں جاری ہونے کی توقع کریں بلکہ اس کے بالکل برعکس ہے کہ سنت الہی یہ ہے کہ آسمانی کتابیں محفوظ رہیں۔

دوسری دلیل، احل سنت کی روایات کہتی ہیں کہ کسی آیت کے قرآن میں لکھنے کے لئے دو شخصیتوں کی گواہی کافی سمجھی جاتی تھی اس کا مطلب یہ ہے کہ قرآن کی نقل متواتر نہیں ہے پس اس میں تحریف واقع ہونے کا احتمال ہے لیکن ہم سابقہ اس کا جواب دے چکے ہیں کہ قرآن مغیر اکرمؑ کے زمانے میں جمع ہو چکا تھا اور معصوف کے مرحب کرنے کے تمام مراحل خود آنحضرتؐ کی نظروں کے سامنے انجام پائے تھے اور قرآن کی نقل متواتر اور امت کے حقیقی اجماع کے ذریعے انجام پائی ہے اور ہزاروں قاریوں اور حافظوں کے ذریعے سینہ بہ سینہ قرآن ہمارے زمانے تک پہنچا ہے۔

تیسری دلیل، اہل سنت کی روایات میں ایسی آیات کا تذکرہ ملتا ہے کہ جنگی طاوت غمور ہو گئی ہے محدث لوری فتح طاوت کے نظریے کو رد کرتے ہیں لیکن ان روایات اور عبارتوں کے وجود کو تحریف قرآن پر دلیل شمار کرتے ہیں۔

لیکن یہ بات تو قبول کرتے ہیں کہ فتح طاوت والا عقیدہ باطل ہے ساتھ میں یہ بھی کہیں گے کہ یہ عبارتیں دعا ہیں یا پیغمبر کے کلام یا صحابہ کی گفتگو یا وہ جھوٹی تھیں ہیں جو اسلام کے دشمنوں نے گھڑی ہیں۔

چوتھی دلیل، اہل سنت کی روایات سے سورتوں کی ترتیب میں اختلاف کا پتہ چلتا ہے جو یہ کہتی ہیں کہ آیات میں ترتیب صحابہ کی نظر اور سلیقہ کے مطابق الجہم پائی ہم جواب میں کہیں گے کہ بالعرض اگر ان روایات کا مضمون صحیح ہو تو بھی یہ تحریف پر دلیل نہیں ہیں، کیونکہ ہر حالت میں قرآن جلد کے درمیان محفوظ ہی ہے آیات اور سورتوں کی تہذیب و تاثیر سے کیا فرق پڑتا ہے۔

پانچویں دلیل، صحابہ کے مصاحف، بعض کلمات میں ایک دوسرے کے ساتھ اختلاف رکھتے تھے ہم جواب میں کہیں گے کہ یہ اختلاف تاویل، تفسیر، دعا وغیرہ کے عنوان سے تھے جیسا کہ ہم سابقہ ابکاٹ میں اسکی وضاحت کر چکے ہیں۔

چھٹی دلیل، ابی ابن کعب نے، جو کہ پوری امت میں قرآن سے زیادہ آشنا تھے دو سورے ”خلع“ اور ”حفہ“ کے نام سے اپنے مصحف میں اضافہ کیے ہیں اس کا جواب ہم سابقہ ابکاٹ میں عرض کر چکے ہیں کہ یہ اضافہ مصحف کے کنارے پر دعا کے عنوان سے تھا نہ کہ قرآنی آیات کے عنوان سے۔

ساتویں دلیل، حضرت عثمان نے مختلف مصاحف لیکر جلا دیے اور لوگوں کو ایک مصحف پر قرات کرنے پر مجبور کیا۔

جواب، حضرت علیؓ حضرت عثمان کے اس کام کی تائید فرماتے تھے۔ کیونکہ مختلف، لہجوں پر قرآن پڑھنے کی وجہ سے قرآن میں لفظیوں کا رواج ہوتا جا رہا تھا اور حضرت عثمان کا یہ کام قرآن کو تحریف سے بچانے کی خاطر تھا نہ کہ اس کے برعکس۔

آنکھوں میں دلیل، اہل سنت روایات بہت سی آیات کے ضائع ہوجانے کا دعویٰ کرتی ہیں۔ جواب، اگر ہم نہ کہیں تمام روایات تو کم از کم زیادہ تر اس موضوع سے مربوط روایات ہم نے ذکر کر دی ہیں اور وافی و شافی حد تک ان کا جواب بھی ذکر کر چکے ہیں اور اگر کچھ روایات رہ گئی ہو تو ذکر شدہ کلیات کو دیکھتے ہوئے ان کا جواب بھی سمجھا جاسکتا ہے۔

نویں دلیل، شیعوں کی روایت کتنی ہیں کہ ان کے ائمہؑ کے نام گزشتہ آسمانی کتابوں میں آئے ہیں پس بدرجہ اولیٰ ان کے نام قرآن میں آنے چاہیے پس تحریف کے ذریعے ائمہؑ کے نام قرآن سے حذف کر دیئے گئے۔ لیکن ہم کہتے ہیں کہ ساہجہ آسمانی کتابوں میں ائمہؑ کے نام آنے کا کوئی لازمہ نہیں ہے کہ قرآن میں بھی ان کے نام آنے چاہئیں بلکہ جیسا کہ پہلے بیان ہو چکا کہ قرآن میں حضرت علیؓ کے نام کا نہ آنا اس وجہ سے تھا کہ قرآن کو تحریف کے خطرے سے بچایا جاسکے۔

دسویں دلیل، روایات میں قرائتوں کے اختلاف کا ذکر ہوا ہے اور سات، لہجوں پر نزول قرآن والی روایت اسکی تائید کرتی ہے۔ ہم ان روایات کو ذکر کر کے ان کا جواب دے چکے ہیں اور یہ بھی کہا جا چکا ہے کہ سات، لہجوں پر قرآن کے نزول والی بات سب سے ہی غلط ہے۔

گیارہویں دلیل، شیعوں کی کتابوں میں تحریف پر دلالت کرنے والی روایات موجود ہیں لیکن ہم اس کا جواب دے چکے ہیں کہ ان روایات میں سے بعض معانی کی تحریف پر دلالت کرتی ہیں نہ الفاظ کی تحریف پر اور بعض دوسری روایات غالیوں اور منحرف لوگوں کی طرف سے گھڑی گئی ہیں اور چونکہ وہ ضروریات دین کی مختلف ہیں لہذا ناقابل اعتناء ہیں اور بعض دوسری روایات آیات کی تاویل اور تفسیر کی طرف اشارہ کرتی ہیں کہ جس سے غفلت برتی گئی اور یہ بھی ایک قسم کی معنوی تحریف ہے۔

بارہویں دلیل، ہزار کے ننگ بھگ روایات موجود ہیں جو تحریف کے عام موارد کی نشاندہی کرتی ہیں
جواب: یہ روایات اکثر ساتھ اقسام سے تعلق رکھتی ہیں جن کا جواب ساتھ احکامات میں دیا جا
چکا ہے اور بعض مابیل اور تفسیر کی طرف اشارہ کرتی ہیں۔
روایات کی جمع بندی،

مذکورہ بالا اعتراضات کے علاوہ درج ذیل نکات بھی قابل توجہ ہیں:

۱۔ اس قسم کی روایات میں سے ۳۶۰ سے زیادہ روایات کا سندی سلسلہ "سیاری" تک پہنچتا ہے یہ
شخص فاسد المذہب اور گمراہ تھا اور امام جعفر صادقؑ نے اس پر لعنت بھیجی ہے اور تمام رجال بھی
اس کی قدر و مذمت کرتے ہیں۔

۲۔ ان ہزار روایات میں سے چھ سو سے زیادہ روایات تکراری ہیں ان کا جزیہ کے ساتھ فرق صرف
سند یا مختلف کتابوں میں ان کے نقل سے ہے۔

۳۔ ان دو قسم کی روایات کے علاوہ سو سے زیادہ احادیث مختلف قرائتوں پر مشتمل ہیں کہ
جنہیں طبری نے تفسیر بمع البیان میں ذکر کیا ہے اس قسم کی روایات شیعہ اور اہل سنت میں
مشترک ہیں اور طبری نے یہ روایات سنی طرق سے جیسے قتادہ، مجاہد، عکرمہ اور دوسرے بہت
ساروں سے نقل کی ہیں۔

۴۔ چوتھی قسم بہت تھوڑی روایات پر مشتمل ہیں جو بہت تھوڑی اور درخور اعتنا نہیں ہیں۔^(۱)

۵۔ اس کے علاوہ کہ تحریف پر دلالت کرنے والی بعض روایات علی ابن احمد کوئی سے نقل ہوئی ہیں
اس شخص کو علماء رجال کذاب اور فاسد المذہب کہتے ہیں۔^(۲)

(۱) اعداد و شمار کے حوالے سے اس تجزیہ و تحلیل میں ہم جناب رسول جعفری کے احسن مد میں فصل الخطاب کے
متعلق بیان شدہ یہ اعداد و شمار اکذوب تحریف القرآن ص ۶۸-۷۱ میں ذکر کیے گئے ہیں۔

(۲) البیان آیۃ اللہ خونی ص ۲۳۶۔

۶۔ ان روایات میں سے بعض، ضعیف اور گمراہ، راویوں سے مروی ہیں جیسے یونس ابن جلیان کی روایات کہ نباشی نے اسے ضعیف قرار دیا ہے اور حضاری نے اسے جھوٹا، ظالی اور حدیثیں جعل کرنے والا قرار دیا ہے یا جیسے غفل ابن جبیل کوئی کہ اسے ظالی، ضعیف، گمراہ اور فاسد الروایہ کہا گیا ہے یا جیسے محمد ابن حسن ابن جہور جو کہ ظالی، فاسد المذہب اور ضعیف الحدیث تھا ان جیسے افراد پر تو انتہائی معمولی اور فرعی مسائل میں بھی اعتماد نہیں کیا جاسکتا چہ جائیکہ ایسے مسائل میں جن کا تعلق اہم اعتقادی بحثوں سے ہے اور دین و دیانت کی سرفروخت ان پر موقوف ہے۔

ہماری نظر میں ضروری ہے کہ یہ شخص کریں کہ کیوں اور کس محرک کے تحت ظالموں نے ان بحثوں کو بھڑا دیا اور معلوم کیا جائے کہ کیوں فاسد المذہب افراد ان بحثوں میں پڑے؟ اور کیوں انہوں نے قرآن کریم پر ایسے اہانت لگائے؟ یہ ایسی تہمتیں تھیں جس سے اسلام کے دشمن یہودی اور نصرانی خوش ہوئے ہر حال ان دوست نما دشمنوں نے وہ کام کر دیا جو یہودی انجام نہ دے سکے۔ ”یریدون لیطفنوا نور اللہ بافواہبہم واللہ متم نورہ و لو کذب الکافرون“^(۱) البتہ واضح ہے کہ ظالی شیعہ نہیں ہیں اور شیعہ ہرگز ان دھوکے بازوں اور فریب خوردہ لوگوں کو شیعہ قرار نہیں دیتے زر قانی^(۲) اور رحمۃ اللہ ہندی مرحوم اسی فرقہ اور جدائی کی طرف اشارہ کرتے ہیں۔

خداوند ہمارے گذشتہ علماء اور بزرگوں پر رحمت فرمائے اور اسلام، ایران اور تمام اسلامی سرزمینوں کے شہداء کو مقام صدق میں جگہ عطا فرمائے اور خداوند عالم امام خمینی قدس سرہ کی روح کو اپنے اجداد، ائمہ طاہرین کے جوار میں جگہ عطا فرمائے۔

(۱) سورہ صافات ۱۷۲

(۲) منہل القرآن ج ۱ ص ۲۴۴-۲۴۵

آخری بات ،

جو بحث آپ کی نظر مبارک سے گزری یہ مختلف اوقات میں کچھ نامرابطہ کوششوں کا نتیجہ تھی لہذا ممکن ہے قارئین بعض اباحت میں مکمل ہم آہنگی نہ پاسکے ہوں اور تحریر کے اس طریقہ میں یہ چیز طبعی اور فطری ہے کتاب کا اجرائی ڈھانچہ تو تقریباً ڈیڑھ سال پہلے مکمل ہو گیا تھا پھر انہی ایام میں اسے آخری صورت دینے کے لیے میں نے دوبارہ اس کی طرف رجوع کیا اور اس موجودہ صورت میں آپ کے سامنے پیش کر دیا افسوس کہ دامن وقت میں گنجائش نہیں تھی لہذا ممکن ہے قارئین کو کتاب میں بعض منکالت پر اجمال یا ابہام پیش آئے اور مزید معلومات یا حوالوں کی ضرورت پیش آئے اگرچہ یہ ہماری ذمہ داری تھی کہ بعض بحثوں اور نصوص کو وسیع تر ذکر کرتے اور ابہامات دور کرنے کی کوشش کرتے اور اس کتاب کو ایک منہج کی صورت میں بنادیتے تاکہ قارئین مسئلہ کے تمام پہلوؤں سے روشناس ہو سکتے لیکن قارئین سے ہماری گزارش ہے کہ اپنی بزرگواری کے ساتھ ہماری کتاب کو دیکھیں اور ہمارے غدر کو قبول کر لیں اور اپنی صائب رائے کے ذریعے ہماری رہنمائی کرتے رہیں اور اپنے اصلاحی نظریات بیان کرنے میں بغل سے کام نہ لیں۔ بہر حال ہمیں عصمت کا دعویٰ نہیں ہے اور نہ یہ کہتے ہیں کہ اس بارے میں ہم نے سب کچھ کہہ دیا ہے بلکہ ہم حقیقت کے راستے کے سالک ہیں اور ہمیشہ حقیقت کی جستجو میں ہیں یہاں تک کہ اسے پائیں ہم کلام خدا "و قل رب زدنی علما" کو اپنا نصب العین قرار دیتے ہیں اور دعا کرتے ہیں کہ راہ راست کی ہدایت کرے اور صحیح فکر ہمیں الہام کرے اور ہمیں نیک اعمال کی توفیق دے اور ہمارے اس کام کو اپنی بارگاہ میں شرف قبولیت بخشے اور اس کا ثواب ایران اور لبنان کے شہداء اور دنیا کے تمام شہیدوں کو پہنچائے۔

واللہ ولی التوفیق

جعفر مرتضیٰ عاملی

۱۰ صفر ۱۴۰۹ھ ق